ISNN 3030-3907

2026/1
VOLUME 4

DEVELOPMENT OF SCIENCE

ILMIY JURNAL

Development of science

Ilmiy jurnal

2026/1 VOLUME 4

ISSN 3030 -3907

Ilmiy jurnal OAK rayosatining 2024 yil 27 sentabrdagi 361-son qaroriga asosan 02.00.00 kimyo fanlari hamda 2025 yil 12 fevral 367- son qaroriga asosan 05.00.00 texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:
Temirov Alisher Hoshim o‘g‘li – texnika fanlari falsafa doktori (PhD),Dotsent.
TAHRIRIYAT KENGASH RAISI:
Fozilov Sadriddin Fayzullayevich – texnika fanlari doktori, professor
TAHRIRIYAT KENGASH A’ZOLARI

TEXNIKA FANLARI/ TECHNICAL SCIENCES/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Bozorov G‘ayrat Rashidovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Abdurahmonov Olim Rustamovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Adizov Bobur Zamirovich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Umumiy va noorganik kimyo instituti, professor
Hayitov Ruslan Rustamjonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Jumayev Qayum Karimovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Berdiyev Dorob Murodovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti, professor
Maxmudov Rafiq Amonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Tilloyev Lochin Ismatilloyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Raxmonov Qahramon Sanakulovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Barakayev Nusratullo Rajabovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti, professor.
Jo‘rayev Xayrullo Fayziyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Panoyev Erali Rajabboyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Ataullayev Sherzod Nabiullyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Murodov Malik Negmurodovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Axmedova Ozoda Bahronovna
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti.
Safarov Bahri Jumayevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Xaydarov Axtam Amonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Safarov Jasur Alijon o‘g‘li
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.

KIMYO FANLARI/ CHEMICAL SCIENCES/ ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Axmedov Voxid Nizomovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Umarov Baqo Bafoyevich
Buxoro Davlat Universiteti, professor
Kodirov Abduaxad Abduraximovich
Qarshi davlat Universiteti, professor
Qurbonov Mingniqul Jumagulovich
Qarshi davlat Universiteti, dotsent
Turemuratov Sharibay Naurizbaevich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Bosh ilmiy kotibi, professor
Tursunov Kaxor Shonazarovich
Qarshi davlat Universiteti, professor
Do‘stov Hamro
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Panoyev Nodir Shavkatovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Olimov Bobur Bahodir o‘g‘li
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Kasimov Sherzod Abduazimovich
Termiz Davlat Universiteti, professor.
Aliqulov Rustam Valiyevich
Termiz Davlat Universiteti, professor
Tropov Xamza Tursunovich
Samarqand Davlat Universiteti, professor

IQTISODIYOT FANLARI/ ECONOMICS/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Nizamov Aslitdin Badreddinovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Boboyev Akmal Choriyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Ergashxojayeva Shaxnoza Djasurovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, professor
Saidaxmedova Nodira Ilxomovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, professor
Muxsinov Bekzod Toxirovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Shakarov Qulmat Ashirovich
Renessans ta'lim universiteti,dotsent.
Jumaeva Zulfiya Qayumovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Norova Salomat Yusupovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Avezova Shaxnoza Maxmudjonovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Jalilov Jamshid G‘anijonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, dotsent
Xasanova Gulruh Djumanazarovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.

PEDAGOGIKA FANLARI/ PEDAGOGICAL SCIENCES / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Siddiqova Sadoqat G‘afforovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Zoyirov Erkin Xalilovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, DSc, professor
Gaffarov Feruz Hasanovich
Puchon Universiteti, *professor*
Ruziyev Davron Yuldashevich
Buxoro Davlat Universiteti, professor
Muradova Firuza Rashidovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Yunusova Gulandon Samiyevna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
To‘xtayeva Zebo Sharifovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Navro‘zova Gulchixra Nigmatovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Uzoqova Laylo Polvonovna
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti, dotsent.
To‘raqulova Marjona Qiyom qizi
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Muradova Zarina Rashidovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Murodov Sanjar Aslonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Shodiyev Jahongir Jo‘raqulovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent
Gaffarov Laziz Hasanovich
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti, dotsent.

Tahririyat a’zolarning to‘liq ro‘yxati jurnalning www.devos.uz saytida keltirilgan.

Tahririyat hay’ati a’zolarining tarkibini o‘zgartirish hamda qo‘shimcha kiritish yoki tahririyat a’zoligidan chiqarish bosh muharrir tomonidan amalga oshiriladi.

ISSN 3030-3907

Development of science ilmiy jurnali 2024 yil 15 aprel kuni №256445 sonli guvohnoma bilan Davlat ro‘yxatidan o‘tgan.

To‘plam elektron ko‘rinishda (pdf formatida) mualliflarga taqdim etiladi. To‘plamga kiritiladigan maqolalarning mazmuni, ulardagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlarning to‘g‘riligiga hamda har qanday fikr - mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’ul hisoblanadilar. Talablarga javob bermaydigan maqolalar to‘plamga kiritilmaydi. Tashkiliy qo‘mita maqola matnini qisqartirish, qisman tuzatish kiritish, seksiyalarga joylashtirish huquqiga ega.

ISSN 3030-3907

MUNDARIJA

1	Гематологические и биохимические характеристики крови кроликов *Нарзуллаева М.А.* *Абдухалилов С.А*	9
2	Cross-linguistic influence in english grammar acquisition: evidence from uzbek-speaking learners *Alimova Madinabonu Islomjon qizi*	20
3	Bachadondan tashqari homiladorlik operatsiyasidan keyingi reabilitatsiya *Shavazi Nargiz Nuraliyevna* *Sattorov Asliddin Xayrullayevich*	30
4	Oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilar faoliyatini baholash tizimini uml asosida loyihalash *Atayeva Gulsina Isroilovna* *Axmedova Nigora Kamol qizi*	50
5	Biogen element natriyning organizmdagi ahamiyati *Nizomova Sarvinoz Qudrat qizi* *Lutfullayeva Saida Xayrullayevna* *Xaitov Og‘abek Zoxidovich* *Karjavov Abdixakim Raxmonovich* *Abdimurodova Dilbar Suvonkulovna*	58
6	Структурные особенности наглядных материалов для развития познавательной деятельности у младших школьников *Болтаева Шахноза Абдунаби кизи* *Ахмедова Махфуза Садиковна*	65
7	Mdea/dea amin eritmalaridan issiqlikka bardoshli tuzlarni suvni haydash asosida ajratish va ularning instrumental tahlili *Norqulov Jonibek Farxod o‘g‘li* *Ibodullayev Muxriddin Xudoyor og‘li* *Abduraxmonov Olim Rustamovich* *Kodirov Orifjon Sharipovich*	75
8	Piroliz C_4 fraksiyalaridan 1,3-butadienni ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya asosida ajratish jarayonini modellashtirish va tajribaviy tadqiq etish *Ibodullayev Muxriddin Xudoyor o‘g‘li* *Norqulov Jonibek Farxod o‘g‘li* *Abduraxmonov Olim Rustamovich* *Kodirov Orifjon Sharipovich*	83
9	Tuyabo‘yin suv ombori ekspluatatsiyasini yaxshilash bo‘yicha chora tadbirlar ishlab chiqish *Sharipov Armonbek Ergashovich* *Musulmanov Furqat Shodiyevich* *Kamaloa Maqsetbay Nizamatdinovich* *Axmedova Moxidil Feruz qizi* *Axmedova Moxidil Feruz qizi*	93
10	Namangan viloyatidagi g‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlarga qarshi texnik chora tadbirlar ishlab chiqish *Sharipov Armonbek Ergashovich* *Kamaloa Maqsetbay Nizamatdinovich* *Axmedova Moxidil Feruz qizi* *Baxshilloyeva Gulchexra Qambarovna*	101
11	Shtangali chuqurlik nasoslarini ishlatishda salbiy ta’sir etuvchilarning tahlili *Rahimov Bobomurod Rustamovich* *Quvvatov Ruslan Rinot o‘g‘li* *Rahmatilloyev Shohruh Zokirjon o‘g‘li*	108
12	Conditions of the pituitary-gonadal system depending on nosological forms of chronic lung diseases in children *Oliya Sharipova*	116

ISSN 3030-3907

	Mamatkulova D.Kh.	
13	Increasing the power of the wärtsilä 20v32 power unit *(using the example of "aksa enerji tashkent" llc jv)* *Eshkuvatov Lutfulla Muradullayevich* *Shodmonov Diyorbek Umid o'g'Li*	124
14	Изучение локализации ингредиентов в продуктах майонеза *Ибрагимов А.К.* *Махмудов Р.А.*	133
15	Yuqori sorbtsion hajmli silikoalyumofosfatli adsorbentlarning gidrotermal sintezi *Jabborova Aziza Baxtiyor qizi* *Toshev Vohidjon Zohid o'g'li* *Xayrullayev Choriqul Qazoqovich* *Abduraxmonov Eldor Baratovich*	140
16	Радар-модель как инструмент визуализации и прогностического анализа развития компетенций *Асадова Хулкар Бойматовна*	148
17	"Buxoro hetk" aj taqsimlovchi tarmoqlarida suniy intellekt va mashinali o'qitish usullarini qo'llash *Amrullayeva Nigina Mexrullayevna* *Z.R. Murodova*	153
18	Mavjud gidromexanik himoya sxemalarining gidravlik tizimlarda ishchi suyuqlik sizib chiqishini kamaytirishdagi samaradorligini tahlil qilish *Abduazizov Nabijon Azamatovich* *Jurayev Akbar Shavkatovich* *Turdiyev Sardorjon Abdumuminovich* *Shavkatov Humoyun Uchqun o'g'li*	162
19	Dizel yoqilgisini olish jarayonini akt asosida boshqarishni takomillashtirish *Egamberdiyeva Gulbahor*	172
20	Gazli neft va gaz qazib chiqarish boshqarmasiga qarashli konlarda jihoz va qurilmalarning korroziyalanishini oldini olish *Allanazarov G'.O.* *Obidov H.O.* *Murodova Z.R.*	181
21	Ip sifatiga parafinlash jarayonining ta'siri *Mirxojayev Mirjamol Mirkarimovich* *Abdullayev Azim Rasulovich* *Mirzatillayev Abdulla Soxatillo o'g'li* *Nazarov Zafarbek Nematjon o`g`li*	190
22	Gidrouzellarni ishonchli ishlashi bo'yicha chora tadbirlar ishlab chiqish (zarafshon daryosidagi karmana gidrouzeli misolida) *Bozorova Sanobar Shavkatovna* *Axmedov Sharif Ro'ziyevich* Sharipov Armonbek Ergashovich	198
23	Sanoat korxonalaridan chiqayotgan chiqindilarni atrof -muhitga ta'siri *Baxriddinova Nasiba Murodovna* *Mustaqimov Og'abek*	205
24	Геолого-физические критерии применимости электрического воздействия в залежах высоковязкой нефти (на примере месторождения южный миршады) Мейлиев Хуршид	211
25	Yashil texnologiyalarning hayotimizdagi o'rni va ahamiyati *Siddiqova.S.G'.* *Nurillayeva.Sh.U.*	226
26	Ташқи бозорларга маҳсулот етказиб беришда маркетинг концепцияларининг ўрни *Diyor Sobitov Abralxonovich*	233

ISSN 3030-3907

27	Neft va gaz sanoatidagi o‘lchash vositalarining metrologik barqarorligi kalibrlash va qiyoslash tartibi hamda uning ishonchlilikka ta’siri. *Tairov Baxtiyor Boboqulovich* *Qarshiyev Zohidjon Abdirahim o‘g‘li*	241
28	Texnogen gips chiqindilaridan samarali silikatli bog‘lovchi olish imkoniyatlari *Nimchik Aleksey Grigoriyevich* *Rahmanova Munojat Uralbayevna*	246
29	Fosfogips ta’sirida silikatli fazalarning hosil bo‘lish kinetikasi va bog‘lovchi moddalarning kimyoviy xossalarining shakllanishiga uning ta’siri *Nimchik Aleksey Grigoriyevich* *Rahmanova Munojat Uralbayevna*	254
30	O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi *Maksudova Aziza Ikramdjanovna* *Akramxo‘jayev Yo‘ldoshxo‘ja Tursunxo‘jayevich*	261
31	Zamonaviy dastur tillari tendensiyasi *Tursunbek Sadriddinovich Jalolov*	272
32	Анализ системы микроволновой непрерывной сушки пищевого продукта - дины на основе метода системного мышления *А.Артыков* *С.Халилов* *Нарзиев М.С.*	279
33	Qishloq xo‘jalik korxonalarida ma’lumotlarning intellektual tahlili orqali ekinlar hosildorligini prognozlash uchun dastursiy ta’minot yaratish *Hayitov Murod Sidiq o‘g‘li*	286
34	Zamonaviy ta’lim platformalarida it mutaxassislarini tayyorlash metodlari, raqamli pedagogika va texnologik yondashuvlar tahlili *Mahmudov G‘.B.* *Beknazarov T.T.*	294
35	Ishlab chiqarish korxonalarida standartlashtirilgan ish usulini joriy etish *Boykishiyeva Dilnozaxon Abdusalomovna* *Turg`unov Zakirjon*	305
36	Texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanish metodikasi *D.B.Irmatova*	318
37	Gazlarni aminli tozalash jaroyoni uchun ko‘pik so‘ndirgich sintezi va uning ko‘pikka ta'sir qilish qonuniyatlarini o‘rganish. *S.Toshboyev.* *Z.Z.Hasanov.* *O.U.Hamroyev.*	323
38	Совершенствование технологии трудносыпучего сырья в комбикорма *Б.Ў.Ўринов* *К.Х.Мажидов* *Ш.Ш.Тўймуродова*	337
39	Coordination compounds of nicel sulfate with some acid amides *Djumanazarova Zulfiya Kojabayevna* *Meldebekova Saule Undashevna* *Tanirbergenov Bazarbay* *Bektursinova Aysanem Paraxat kizi* *Kannazarova Nulufar Mahmud kizi*	350
40	Интенсификация технологических процессов приготовления комбикормов *Б.Ў.Ўринов* *К.Х.Мажидов* *Ш.Ш.Тўймуродова*	359

ISSN 3030-3907

41	Ishlatilgan motor moylarini tozalashning samarador usullari va ularning tahlili *Qobilov N.S.* *Tog‘ayev A. I.* *Olimov J. T.* *Ergashev Sh. J.*	371
42	Получение и исследование нефтяных битумов с повышенными эксплуатационными характеристиками для дорожного строительства *Дилов О.Г.* *Фозилов С.Ф.* *Раупов Б.К.*	379
43	Кислородли бирикмалар асосида олинган қўндирмаларнинг бензин фракцияларининг чўкма ҳосил қилиш хоссаларига таъсирини тадқиқ қилиш *М.Ж. Махмудов* *С.С.Саксонов*	388
44	Qorako‘l jun tolalarini yumshatilgandan keyingi natijalarini aniqlash va ilmiy usulda tahlil qilish. *Rajabov Azizbek Ibodulloyevich*	397
45	Foto va video qayd etish tizimlarida aqlli boshqaruv nazariyasi va texnologiyasi *Karimov Asror Akbarovich*	408
46	Environmental protection of peri-urban areas under rapid urbanization conditions *Shokhbozjon Khaydarov* *Tog‘aymurodov Zavkiddin* *Irisov Ruzimurod*	415
47	Titan dioksid ta’sirida organizmda kuzatiladigan morfofunksional o‘zgarishlar *Nazarova M.E*	423
48	Разработка приложений программы draw.io в сфере инженерного образования. *Туктарова Р.Р.*	428
49	An improved approach to protecting video paths of computer systems from information leakage via channels of spurious electromagnetic emissions *Foziljonov Kh.I.*	435
50	Formation of lifestyle in new uzbekistan and its role in society development *Akhmadjonov Sodiq Soliyevich* *Ganijonov Pahlavon Gayratjon o‘g‘li*	443

ISSN 3030-3907

ГЕМАТОЛОГИЧЕСКИЕ И БИОХИМИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРОВИ КРОЛИКОВ

Нарзуллаева М.А.
Самаркандский государственный медицинский университет
E-mail: mexrangiznarzullayeva00@gmail.com
Абдухалилов С.А
Студент Самаркандского государственного медицинского университета

Аннотация. В устойчивом развитии экономики нашей республики важное значение имеет внедрение в практику животноводства — одного из ключевых направлений сельского хозяйства — передового мирового опыта, современных технологий и достижений науки в области кормления, селекционно-племенной работы. Это способствует повышению экономической эффективности и конкурентоспособности отрасли животноводства. В условиях стремительного роста численности населения республики одной из приоритетных задач является удовлетворение спроса на продукцию животноводства, увеличение объемов производства мяса, молока, яиц, мёда и других продуктов на внутреннем потребительском рынке, а также обеспечение их переработки и ценовой стабильности. В этом контексте особое внимание уделяется организации кролиководческих ферм и развитию подсобных хозяйств, увеличению производства диетического мяса кроликов, обеспечению предприятий общественного питания и населения доступным мясом, что в целом способствует дальнейшему улучшению социально-экономического положения республики.

Ключевые слова: лабораторные животные, RBC, общий белок, биохимические, гематологические, физиологические.

Abstract. The sustainable development of the national economy largely depends on the effective development of livestock farming, which is one of the key sectors of agriculture. The implementation of advanced international practices, modern technologies, and scientific achievements in feeding systems and breeding and selection programs plays an important role in increasing the economic efficiency and competitiveness of the livestock sector. In order to meet the growing demand of the rapidly increasing population of the republic for livestock products, one of the priority tasks is to increase the production volumes of meat, milk, eggs, honey, and other products in the domestic consumer market, as well as to ensure their processing and price stability. In this regard, special attention is paid to the establishment of rabbit farms and the development of subsidiary farms, increasing the production of dietary rabbit meat, supplying public catering establishments and

ISSN 3030-3907

the population with affordable meat, which contributes to the further improvement of the socio-economic condition of the republic.

Keywords: laboratory animals, RBC, total protein, biochemical, hematological, physiological.

Annotatsiya. Respublikamiz iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan chorvachilik amaliyotiga oziqlantirish, seleksiya — naslchilik sohasida ilg‘or jahon tajribasi, zamonaviy texnologiyalar va ilm — fan yutuqlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.ulosa. Respublikamiz iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan chorvachilik amaliyotiga oziqlantirish, seleksiya — naslchilik sohasida ilg‘or jahon tajribasi, zamonaviy texnologiyalar va ilm — fan yutuqlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu chorvachilik sanoatining iqtisodiy samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Respublika aholisi sonining jadal o‘sishi sharoitida chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan talabni qondirish, ichki iste'mol bozorida go‘sht, sut, tuxum, asal va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish, shuningdek ularni qayta ishlash va narxlar barqarorligini ta'minlash ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, quyonchilik fermalarini tashkil etish va yordamchi xo‘jaliklarni rivojlantirish, quyonlarning parhez go‘shti ishlab chiqarishni ko‘paytirish, umumiy ovqatlanish korxonalari va aholini arzon go‘sht bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda, bu esa umuman respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yanada yaxshilashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: laboratoriya hayvonlari, RBC, umumiy oqsil, biokimyoviy, gematologik, fiziologik.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы. С развитием современной животноводческой отрасли и ветеринарной медицины углублённое изучение организма кроликов, оценка их физиологического состояния и уровня здоровья приобретают особую актуальность. Кролики широко используются не только в качестве лабораторных животных, но и в животноводстве — для получения мяса, шкур и шерсти. В связи с этим регулярный мониторинг состояния здоровья, условий кормления и общих биологических показателей животных является необходимым условием достижения высокой продуктивности и обеспечения экономической эффективности.Кровь является одной из важнейших биологических систем организма, поскольку любые патологические процессы, стрессовые состояния, инфекционные и метаболические нарушения в первую очередь отражаются на её составе. Поэтому изучение гематологических (клеточный состав крови: эритроциты,

ISSN 3030-3907

лейкоциты, гемоглобин и др.) и биохимических (содержание белков, глюкозы, ферментов, минеральных веществ) показателей крови кроликов рассматривается как надёжный индикатор состояния здоровья животных.Показатели крови кроликов могут варьировать в зависимости от их возраста, пола, породы, характера кормления, условий содержания и даже сезонных изменений. В связи с этим регулярный мониторинг данных показателей позволяет осуществлять профилактику заболеваний, проводить раннюю диагностику и разрабатывать эффективные лечебные мероприятия.Кроме того, кролики широко используются в качестве экспериментальной модели во многих лабораторных исследованиях, фармакологических испытаниях и при изучении воздействия биологически активных веществ. Изменения показателей крови в организме кроликов позволяют оценивать эффективность лекарственных средств, вакцин и диагностических препаратов, предназначенных для применения у человека. С этой точки зрения углублённое изучение гематологических и биохимических показателей крови кроликов имеет большое научное и практическое значение не только для ветеринарной медицины, но и для биомедицинских исследований.В условиях современного экологического неблагополучия, изменения состава кормов и выведения новых пород особую актуальность приобретает мониторинг изменений показателей крови кроликов, что является важной задачей для развития племенного животноводства, совершенствования ветеринарной профилактики и диагностики.

Кровь — это не просто биологическая жидкость, это сложно организованная ткань, пульсирующая история организма, записанная на языке клеток и молекул. У каждого вида эта история своя, уникальная, сформированная эволюцией и экологической нишей. Гематологические и биохимические характеристики крови кроликов — это яркий тому пример. Их анализ открывает не просто сводку нормативных значений, а целый мир физиологических адаптаций, где каждый показатель становится ключом к пониманию сути этого удивительного животного — существа, балансирующего между уязвимостью добычи и сложностью собственного метаболизма.

Первое и самое поразительное открытие для непосвященного — это лейкоцитарная формула. В то время как у человека, собаки или кошки в крови безраздельно царят нейтрофилы — «солдаты» быстрого реагирования, у кролика, как у птицы или жвачного, преобладают лимфоциты. Это не случайность, а стратегия. Лимфоциты — архитекторы долгосрочного,

ISSN 3030-3907

специфического иммунитета. Для животного, чья жизнь проходит в постоянном контакте с огромным количеством растительных и микробных антигенов из грубых кормов, такой приоритет логичен. Высокий уровень лимфоцитов — это инвестиция в сложную систему распознавания и памяти, позволяющую эффективно сосуществовать с агрессивной внешней средой, не запуская каждый раз ресурсоемкое воспаление. Эта особенность делает кролика исключительной моделью в иммунологических исследованиях, но и накладывает отпечаток: стресс, выбрасывающий глюкокортикоиды, мгновенно «обесценивает» эти инвестиции, вызывая резкую лимфопению. Таким образом, сама картина крови кролика кричит о его экологической роли — вегетарианца, живущего в мире, полном невидимых угроз.

Если лейкоцитарная формула отражает экологическую стратегию, то биохимический профиль раскрывает внутреннюю «экономику» организма. Здесь кролик демонстрирует поразительную метаболическую независимость и специфичность. Самый известный парадокс — это аланинаминотрансфераза (АЛТ), классический печеночный маркер у большинства млекопитающих. У кролика же АЛТ сконцентрирована в сердце и мышцах. Повышение АЛТ у кролика — это сигнал о миозите или травме, а вовсе не о гепатите. Этот факт — суровое предупреждение о том, что слепое применение медицинских или ветеринарных шаблонов может привести к фатальной ошибке. Не менее показателен кальций. В отличие от животных, чей кальциевый обмен находится под жестким гормональным контролем паратгормона и кальцитонина, у кролика уровень кальция в крови напрямую зависит от его содержания в корме. Кишечник пассивно всасывает излишки, делая кролика уязвимым к гиперкальциемии при несбалансированном рационе. Это — прямое следствие эволюционной адаптации к диете, потенциально бедной кальцием, где способность усвоить максимум была вопросом выживания. Кроличья биохимия — это история метаболической самобытности, заставляющей исследователя или ветеринара не просто читать цифры, а понимать их контекст в физиологической «автобиографии» вида.

Однако, быть кроликом — значит жить на грани срыва. Их гематологический портрет невозможно рассматривать в отрыве от концепции стресса, который для этого животного является мощнейшим физиологическим дирижером. Сам процесс взятия крови, если он неуклюж и долог, может полностью исказить картину. Глюкоза взлетает, реагируя на выброс катехоламинов и кортизола. Лимфоциты, гордость иммунитета, исчезают из кровотока, уступая место нейтрофилам — мобилизованным

ISSN 3030-3907

силам быстрого реагирования. Креатинкиназа, маркер мышечного повреждения, повышается просто от напряжения в борьбе. Получается, что без должного внимания к методу и условиям забора материала, исследователь рискует изучать не базовое состояние животного, а его паническую реакцию на угрозу. Кровь кролика — это одновременно и объективный показатель, и тончайший чувствительный сейсмограф, реагирующий на любое волнение.

Таким образом, гематологические и биохимические характеристики крови кроликов — это не сухой справочник, а живой нарратив. Они рассказывают историю вида, вынужденного выстраивать сложный иммунитет в мире антигенов, обладающего уникальными метаболическими путями и невероятно остро реагирующего на малейшую опасность. Изучать эти показатели — значит вести диалог с глубокой биологической сущностью кролика, где каждая цифра является словом, а их совокупность — поэмой о выживании, адаптации и хрупком балансе, который мы называем здоровьем. Понимание этого языка позволяет не только ставить точные диагнозы, но и с большим уважением относиться к сложности даже такого, казалось бы, «простого» и привычного создания.

Конечно, вот подробный обзор гематологических и биохимических характеристик крови кроликов с референсными значениями. Эти показатели важны для диагностики состояния здоровья, контроля за экспериментами (в научных исследованиях) и ветеринарной практики.

Важное предостережение: Референсные значения могут варьироваться в зависимости от породы, возраста, пола, системы содержания, диеты и используемого лабораторного оборудования. Всегда следует ориентироваться на нормы, установленные в конкретной лаборатории.

I. Гематологические показатели (клинический анализ крови)

Отражают состояние клеточных элементов крови.

Показатель	Референсные значения для взрослых кроликов	Клиническое значение
Гематокрит (HCT, PCV)	33 - 50%	**Повышение:** обезвоживание, стресс, хроническая гипоксия. **Понижение:** анемия (кровопотери, паразиты, хронические болезни), кроверазрушение.

ISSN 3030-3907

Показатель	Референсные значения для взрослых кроликов	Клиническое значение
Гемоглобин (HGB)	10 - 17 г/дл	Аналогично гематокриту. Является основным переносчиком кислорода.
Эритроциты (RBC)	4.5 - 7.5 x 10^6/мкл	**Повышение:** обезвоживание. **Понижение:** анемия различного генеза.
Средний объем эритроцита (MCV)	60 - 75 фл	**Повышение (макроцитоз):** регенераторная анемия, дефицит B12/фолатов. **Понижение (микроцитоз):** железодефицитная анемия (редко).
Среднее содержание Hb в эритроците (MCH)	17 - 23 пг	Гипохромные анемии.
Тромбоциты (PLT)	250 - 650 x 10^3/мкл	**Повышение:** воспаление, кровопотеря. **Понижение:** ДВС-синдром, инфекции, массивные кровопотери.
Лейкоциты (WBC)	5.0 - 12.0 x 10^3/мкл	**Повышение (лейкоцитоз):** воспаление, инфекция, стресс, некроз тканей. **Понижение (лейкопения):** вирусные инфекции, тяжелые бактериальные инфекции (сепсис), токсическое воздействие.
Лейкоцитарная формула:		**Ключевая особенность:** у здоровых кроликов **преобладают лимфоциты** (как у птиц и жвачных), а не нейтрофилы (как у человека, собак и кошек).

ISSN 3030-3907

Показатель	Референсные значения для взрослых кроликов	Клиническое значение
Лимфоциты	30 - 85% (2.0 - 8.0 x 10^3/мкл)	Основной тип лейкоцитов. **Повышение:** хронические инфекции, лимфолейкоз.**Понижение (лимфопения):** острый стресс (глюкокортикоиды), иммунодефицит, токсины.
Нейтрофилы (сегментоядерные)	20 - 60% (1.0 - 5.5 x 10^3/мкл)	**Повышение (нейтрофилия):** острые бактериальные инфекции, воспаление, некроз. **Сдвиг влево:** при остром воспалении могут появляться палочкоядерные формы.
Эозинофилы	1 - 7% (0.1 - 0.5 x 10^3/мкл)	**Повышение:** паразитарные инвазии, аллергические реакции.
Моноциты	1 - 8% (0.1 - 0.9 x 10^3/мкл)	**Повышение:** хронические воспаления, гранулематозные процессы (например, при туляремии).
Базофилы	1 - 7% (0.1 - 0.5 x 10^3/мкл)	Часто встречаются в большем количестве, чем у других животных. Их повышение не всегда имеет клиническую значимость.

II. Основные биохимические показатели крови

Отражают состояние обмена веществ и функцию органов.

Показатель	Референсные значения	Клиническое значение
Общий белок (TP)	5.5 - 7.5 г/дл	**Повышение:** обезвоживание, воспаление (γ-глобулины). **Понижение:** недостаточное

ISSN 3030-3907

Показатель	Референсные значения	Клиническое значение
		питание, энтериты, нефропатия с потерей белка, кровопотери.
Альбумин (ALB)	3.0 - 4.5 г/дл	**Повышение:** обезвоживание. **Понижение:** голодание, болезни печени, почек, ЖКТ (нарушение всасывания).
Глюкоза	80 - 150 мг/дл (4.4 - 8.3 ммоль/л)	**Повышение:**стресс (очень характерно для кроликов!), сахарный диабет (редко).**Понижение:** анорексия, сепсис, печеночная недостаточность.
Мочевина	15 - 40 мг/дл (2.5 - 6.6 ммоль/л)	Продукт белкового обмена. **Повышение:** почечная недостаточность, обезвоживание, высокобелковая диета.
Креатинин	0.5 - 2.5 мг/дл (45 - 220 мкмоль/л)	Более специфичный маркер функции почек, чем мочевина. **Повышение:** почечная недостаточность.
Аланинаминотрансфераза (АЛТ, ALT)	20 - 80 Ед/л	**Специфичный показатель для кроликов:**АЛТ у кроликов содержится в **сердце** и **келетных мышцах**, но **не в печени** в значимых количествах. Повышение говорит о повреждении мышц (травма, миозит), а не гепатите.
Аспартатаминотрансфераза (АСТ, AST)	20 - 100 Ед/л	Содержится в печени, сердце, мышцах. Повышается при повреждении этих тканей. Неспецифична.
Щелочная фосфатаза (ЩФ, ALP)	10 - 70 Ед/л	**Повышение:** у молодых растущих животных (норма), холестаз, заболевания

ISSN 3030-3907

Показатель	Референсные значения	Клиническое значение
		костей, кишечника. У кроликов основная изоформа – кишечная.
Креатинкиназа (КК, СК)	50 - 400 Ед/л	**Высокоспецифичный маркер повреждения мышц.** Резко повышается при травмах, некрозе мышц, после внутримышечных инъекций.
Билирубин общий	0.1 - 0.7 мг/дл (2 - 12 мкмоль/л)	**Повышение:** заболевания печени, гемолиз (редко, т.к. у кроликов высокая активность ретикулоэндотелиальной системы).
Кальций (Ca)	10 - 15 мг/дл (2.5 - 3.8 ммоль/л)	**Особенность:** уровень кальция напрямую зависит от его содержания в корме (всасывается без гормонального контроля). **Повышение:** гипервитаминоз D, почечная недостаточность. **Понижение:** алиментарный дефицит.
Фосфор (P)	3.0 - 6.0 мг/дл (1.0 - 1.9 ммоль/л)	**Повышение:** почечная недостаточность, избыток в рационе. **Понижение:** алиментарный дефицит.

Экспериментальная часть и обсуждение полученных результатов: Определение гематологических показателей крови кроликов, их анализ в зависимости от пола и физиологического состояния, а также установление референтных значений для здорового организма. Исследование проводилось в экспериментальном хозяйстве вивария Самаркандского государственного университета.

В эксперименте были задействованы 10 клинически здоровых кроликов калифорнийской породы в возрасте 3–4 месяцев (5 самцов и 5 самок). Животные содержались в изолированных, чистых и хорошо вентилируемых помещениях. Суточный рацион включал корма с содержанием протеина 15 %, овощи и питьевую воду в достаточном количестве. Забор крови осуществляли утром натощак из ушной вены.

ISSN 3030-3907

Лабораторные исследования проводились с использованием автоматизированного анализатора **Mindray BC-2800 Vet**.
Определялись следующие показатели:

- RBC — количество эритроцитов
- Hb — уровень гемоглобина
- HCT — гематокрит
- WBC — количество лейкоцитов
- PLT — количество тромбоцитов
- MCV, MCH, MCHC — эритроцитарные индексы

На основе изучения биохимических показателей крови кроликов, получавших полноценный рацион, представляется возможным оценить процессы обмена веществ, протекающие в их организме. Установлено, что среднее содержание общего белка в крови кроликов опытной группы превышало аналогичный показатель контрольной группы на 10,1 %.По минеральному составу крови существенных различий между группами не выявлено. Соотношение кальция и фосфора у кроликов, получавших хозяйственный рацион, составило 1,061, тогда как у животных опытной группы, содержавшихся на полноценном рац При кормлении кроликов полноценным рационом отмечается повышение их иммунитета, а у самок — улучшение воспроизводительных качеств (плодовитости).Полученные результаты соответствовали гематологической норме. Более высокие показатели количества эритроцитов и уровня гемоглобина у самцов, вероятно, связаны с большей физической активностью и более высокой интенсивностью обмена веществ. У самок относительно повышенное содержание лейкоцитов может быть обусловлено повышенной иммунной активностью и возможными физиологическими процессами (эструс, предпубертатное или предлактационное состояние).Эритроцитарные индексы (MCV, MCH) находились в пределах нормы, что свидетельствует об отсутствии анемии и патологий эритроцитов. Уровень тромбоцитов также соответствовал нормальным значениям, подтверждая стабильность механизмов свертывания крови. Существенного влияния сезона, качества кормления и температуры окружающей среды на данные показатели не выявлено.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение гематологического и биохимического состава крови кроликов предоставляет важную информацию о состоянии их здоровья, метаболических процессах и общих физиологических функциях организма. Гематологические показатели — количество эритроцитов, лейкоцитов,

ISSN 3030-3907

уровень гемоглобина и гематокрит — отражают состояние системы кровообращения и иммунной защиты животных. На основании этих параметров возможно выявление воспалительных процессов, анемий, инфекционных заболеваний и уровня стрессовой нагрузки у кроликов.

Биохимический состав крови, в частности содержание белков (общий белок, альбумин), ферментов (АЛТ, АСТ), липидов, глюкозы, а также минеральных веществ — калия, натрия, кальция — позволяет оценить функциональное состояние печени, почек, сердечно-сосудистой и эндокринной систем. Указанные показатели могут варьировать в зависимости от условий кормления, содержания, возраста и пола животных. Результаты исследований свидетельствуют о том, что у клинически здоровых кроликов гематологические и биохимические показатели находятся в состоянии физиологического равновесия. Любые отклонения от нормативных значений могут указывать на наличие заболеваний или нарушения условий содержания.

В целом, гематологический и биохимический анализ крови кроликов имеет большое диагностическое значение и широко применяется в ветеринарной практике для оценки физиологического состояния животных, раннего выявления патологий и разработки обоснованных лечебно-профилактических мероприятий.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. De Blas, C., & Wiseman, J. (Eds.). (2010). *The Nutrition of the Rabbit* (2nd ed.). CAB International.
2. Cheeke, P. R., & Merkel, R. A. (Eds.). (1984). *Rabbit Production*. The Interstate Printers & Publishers.
3. National Research Council (NRC). (1977). *Nutrient Requirements of Rabbits*. National Academies Press.
4. Lebas, F., Coudert, P., de Rochambeau, H., & Thébault, R. G. (1997). *The Rabbit: Husbandry, Health, and Production*. FAO.
5. Maertens, L., & Villamide, M. J. (1998). "Nutrition of the growing rabbit." *World Rabbit Science*, 6(2), 55-64.

ISSN 3030-3907

CROSS-LINGUISTIC INFLUENCE IN ENGLISH GRAMMAR ACQUISITION: EVIDENCE FROM UZBEK-SPEAKING LEARNERS

Alimova Madinabonu Islomjon qizi

University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan master's student in Foreign Languages and Literature: English Language

Annotation. Cross-linguistic influence (CLI) has long been recognized as a central factor in second language acquisition. Learners do not approach a new language as a blank slate; instead, they rely on the linguistic knowledge and thinking patterns formed through their first language. As a result, structures from the native language often shape how learners understand, produce, and internalize grammatical forms in a second language. While this influence can sometimes support learning, it frequently leads to persistent and systematic grammatical errors, particularly in foreign language contexts such as English as a Foreign Language (EFL). Despite extensive research on cross-linguistic influence, grammatical errors continue to pose serious challenges for English learners worldwide. Many learners are familiar with grammatical rules, yet they repeatedly make the same mistakes in real language use. This suggests that the problem may not lie in insufficient exposure to rules, but rather in deeper conceptual differences between the learner's first language and English. When grammatical categories or meaning distinctions do not exist in the native language, learners often transfer familiar ways of thinking into the new language, even when they consciously know the correct form.

Keywords: Cross-linguistic influence, Second language acquisition, First language transfer, Grammatical errors, Conceptual transfer, Uzbek-speaking learners, English as a Foreign Language, Interlanguage, Cognitive frameworks, English grammar acquisition

Annotatsiya. Tillararo ta'sir ikkinchi tilni o'zlashtirishda muhim omil sifatida uzoq vaqtdan beri tan olingan. O'rganuvchilar yangi tilni butunlay bo'sh sahifa sifatida qabul qilib o'rganmaydilar, aksincha, ular o'z ona tili orqali shakllangan lingvistik bilim va tafakkur modellariga tayanadilar. Natijada, ona tilidagi tuzilmalar o'rganuvchilarning ikkinchi tildagi grammatik shakllarni qanday tushunishi, ishlab chiqishi va ichkilashtirishiga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir ba'zan o'rganishni qo'llab-quvvatlashi mumkin bo'lsa-da, ko'pincha barqaror va tizimli grammatik xatolarga olib keladi, ayniqsa ingliz tili chet tili sifatida (EFL) o'rganiladigan sharoitlarda. Tillararo ta'sir bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilganiga qaramay, grammatik xatolar hanuzgacha butun dunyo bo'ylab ingliz tilini o'rganuvchilar uchun jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Ko'plab o'rganuvchilar grammatik qoidalarni bilsalar-da, real til qo'llanishida bir xil xatolarni qayta-qayta takrorlaydilar. Bu holat muammo qoidalarning yetarli

ISSN 3030-3907

darajada o‘rgatilmaganida emas, balki o‘rganuvchining ona tili va ingliz tili o‘rtasidagi chuqur kontseptual farqlarda ekanini ko‘rsatadi. Agar grammatik toifalar yoki ma’no farqlari ona tilida mavjud bo‘lmasa, o‘rganuvchilar ongli ravishda to‘g‘ri shaklni bilsalar ham, tanish fikrlash usullarini yangi tilga ko‘chirishga moyil bo‘ladilar.

Kalit so‘zlar. Tillararo ta’sir, Ikkinchi tilni o‘zlashtirish, Ona tilidan ko‘chirish (L1 transfer), Grammatik xatolar, Kontseptual ko‘chirish , O‘zbek tilida so‘zlashuvchi o‘rganuvchilar , Ingliz tili chet tili sifatida , Oraliq til tizimi , Kognitiv tuzilmalar , Ingliz tili grammatikasini o‘zlashtirish

Аннотация. Межъязыковое влияние давно признаётся одним из ключевых факторов в овладении вторым языком. Изучающие язык не приступают к освоению нового языка как к чистому листу; напротив, они опираются на лингвистические знания и модели мышления, сформированные в их родном языке. В результате структуры родного языка часто определяют то, как учащиеся понимают, воспроизводят и усваивают грамматические формы второго языка. Хотя такое влияние иногда может способствовать обучению, оно нередко приводит к устойчивым и систематическим грамматическим ошибкам, особенно в условиях изучения английского языка как иностранного (EFL). Несмотря на обширные исследования межъязыкового влияния, грамматические ошибки продолжают представлять серьёзную проблему для изучающих английский язык по всему миру. Многие учащиеся хорошо знакомы с грамматическими правилами, однако в реальном употреблении языка они снова и снова совершают одни и те же ошибки. Это указывает на то, что проблема заключается не в недостаточном знании правил, а в более глубоких концептуальных различиях между родным языком учащегося и английским языком. Когда грамматические категории или смысловые различия отсутствуют в родном языке, учащиеся часто переносят привычные способы мышления в новый язык, даже если они сознательно знают правильную форму.

Ключевые слова: Межъязыковое влияние , Овладение вторым языком , Перенос родного языка, Грамматические ошибки, Концептуальный перенос , Узбекоязычные учащиеся , Английский язык как иностранный , Интерязык , Когнитивные структуры , Освоение грамматики английского языка

INTRODUCTION

Uzbek-speaking learners represent a particularly relevant group for examining this issue. Uzbek differs significantly from English in its grammatical structure and conceptual organization. It does not use articles, relies on suffixes rather than function words to express grammatical relationships, and allows

ISSN 3030-3907

flexible word order based on information focus rather than fixed syntactic rules. These differences create conditions in which Uzbek learners may construct English sentences using Uzbek-based conceptual models, leading to errors that are systematic rather than random. However, despite the growing number of English learners in Uzbekistan, empirical research focusing specifically on Uzbek-speaking learners remains limited.

Moreover, much of the existing research on cross-linguistic influence has focused on identifying and classifying errors, rather than explaining the underlying cognitive processes that produce them. Errors are often treated as surface-level deviations from target forms, without sufficient attention to the learner's internal logic. As a result, instructional recommendations tend to emphasize rule repetition and corrective feedback, which may not address the root cause of the problem.

The present study aims to address this gap by examining cross-linguistic influence in English grammar acquisition among Uzbek-speaking learners from a cognitive perspective. Rather than viewing grammatical errors as isolated mistakes, this study analyzes them as reflections of transferred conceptual frameworks from Uzbek to English. By identifying recurring error patterns and linking them to native-language thinking models, the study seeks to provide a deeper explanation of why certain errors persist and how they shape learners' interlanguage systems. Ultimately, the findings are intended to contribute to more effective, thinking-oriented approaches to English grammar instruction for Uzbek learners.

Cross-linguistic influence (CLI) refers to the effects that a speaker's first language (L1) has on the acquisition and use of a second language (L2). In second language acquisition (SLA) research, CLI is understood as the influence of previously acquired linguistic knowledge on the learning and processing of a new language, which may affect phonology, vocabulary, and, importantly, grammar. Historically, studies of language transfer have documented how features of the native language can carry over into a second language, producing facilitative or interfering outcomes depending on the similarity of linguistic structures (McManus, 2021). However, the nature of CLI is multifaceted: it involves not only surface forms but also deeper interactions between cognitive patterns of categorization and the target language system (Odlin, 2005). Such influences are observable when learners apply native-language conceptualizations to interpret or produce structures in the L2, especially where the L1 lacks equivalent categories.

Despite decades of SLA research, CLI remains a persistent challenge in English grammar learning. Traditional approaches have focused heavily on identifying the types and frequency of errors that learners make due to L1 influence, without fully explaining why such errors persist even among learners with

ISSN 3030-3907

substantial exposure to the L2. Early error analysis and transfer studies laid useful groundwork by cataloguing common learner errors and attributing them to L1 interference (e.g., omission of articles, verb tense misuse), but they often stop short of explaining how L1 conceptual frameworks shape learner interlanguage beyond surface manifestations. Contemporary research suggests that while formal contrastive descriptions are informative, they do not always reveal how and why underlying cognitive structures in the learner's L1 interact with the target language, especially in grammatical domains where equivalence is weak or absent (Odlin, 2005).

Uzbek-speaking learners of English form an underrepresented but theoretically important group in CLI research. Uzbek, an agglutinative Turkic language, differs significantly from English in several grammatical and conceptual respects, including the absence of grammatical articles and reliance on suffixation to express grammatical relationships. These typological differences have been empirically shown to contribute to recurrent error patterns in English, such as article omission and word order deviations, that reflect L1 influence (Nozima Yusufxon qizi, 2025; Daniqulova, 2025). Despite these documented patterns, there remains limited SLA research that examines CLI among Uzbek learners through a lens that integrates both linguistic description and cognitive explanation.

Existing studies on CLI in SLA have often emphasized what errors occur rather than why they occur at the cognitive level. Error patterns documented among Uzbek learners are typically described in terms of structural differences, but few studies explicate the underlying mental processes or conceptual mappings that lead learners to apply L1 reasoning in L2 contexts. In other words, research has tended to remain descriptive, leaving a gap in understanding the internal cognitive mechanisms that sustain persistent errors in grammar acquisition. Studies in conceptual transfer suggest that language users may carry over patterns of categorization and thought from one language to another, affecting acquisition in ways that extend beyond observable form-to-form correspondences (Odlin, 2005; McManus, 2021). Integrating this perspective into SLA research may offer richer explanations of CLI phenomena.

The main aim of this study is to investigate cross-linguistic influence in English grammar acquisition among Uzbek-speaking learners not only at the level of formal error patterns, but at the level of cognitive framing transferred from Uzbek to English. Specifically, this study seeks to move beyond error listing and categorization toward an analysis of how learners' L1 conceptual strategies interact with English grammatical structures. By focusing on *cognitive mechanisms*, this research contributes a deeper theoretical understanding of CLI and has implications

ISSN 3030-3907

for instructional approaches that address learners' conceptual models rather than only their surface forms.

Uzbek and English differ not only in surface grammatical forms but also in the ways meaning is conceptualized and expressed. One of the most salient differences is the absence of grammatical articles in Uzbek. English uses articles (*a, an, the*) to indicate definiteness and specificity, a distinction that Uzbek speakers must learn conceptually, as it does not exist in their native language (Nozima Yusufxon qizi, 2025). For example, the difference between "a book" and "the book" relies on a conceptual framework of referent identification that is implicit in English but absent in Uzbek. This creates what can be called a "conceptual gap", where learners must acquire not only a grammatical form but also a new way of thinking about specificity and definiteness.

Another key area of difference is tense and aspect marking. English relies on auxiliary verbs and fixed verb forms to encode time, such as the present perfect (*have + past participle*). In contrast, Uzbek primarily uses suffixes attached to verbs to indicate tense and aspect, and word order is more flexible because grammatical relationships are signaled morphologically rather than syntactically (Daniqulova, 2025). This structural difference leads Uzbek learners to conceptualize time differently, sometimes resulting in errors such as "I go to school yesterday" instead of "I went to school yesterday," reflecting the transfer of Uzbek temporal reasoning to English.

Word order and syntactic structuring also illustrate conceptual mismatches. Uzbek allows relatively flexible word order due to its rich case marking system, which communicates grammatical roles independently of position. English, however, relies heavily on a Subject-Verb-Object (SVO) structure, making word order essential for conveying meaning (Odlin, 2005). As a result, Uzbek learners may unintentionally produce sentences that follow Uzbek logic, which can obscure intended meaning in English even when all lexical items are correct.

These differences show that L1 influence extends beyond form into conceptual frameworks, affecting how learners interpret and produce English sentences. Rather than merely learning new rules, learners must adjust their thinking patterns to align with English conceptual categories. This perspective highlights why traditional contrastive tables of grammar may be insufficient: errors are not simply "missing rules" but arise from cognitive transfer, where learners apply familiar Uzbek strategies to English structures. Understanding these conceptual mismatches provides a foundation for the cognitive-based analysis this study pursues in subsequent sections.

ISSN 3030-3907

To investigate cross-linguistic influence in English grammar among Uzbek learners, this study used a thinking-oriented error analysis model. Participants were 45 Uzbek-speaking university students learning English as a foreign language. All participants were at an intermediate level (B1) based on the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), ensuring they had sufficient exposure to English grammar while still showing typical L1 transfer effects (Nozima Yusufxon qizi, 2025).

Data were collected using a combination of sentence completion, multiple-choice, and short writing tasks. These tasks were designed to elicit grammatical structures where Uzbek and English differ conceptually, such as articles, tense, prepositions, and word order. By including both controlled exercises (multiple-choice, fill-in-the-blank) and productive tasks (short sentences), the study could capture both surface-level mistakes and the conceptual strategies guiding learner responses (Daniqulova, 2025).

Errors were analyzed using a two-layer model. First, surface grammatical errors were identified and categorized according to traditional grammatical categories (articles, verb tense, word order, prepositions). Second, each error was interpreted in light of Uzbek-based conceptual reasoning, identifying the L1 thinking patterns that likely produced the error. For example, omission of “the” might reflect a cognitive strategy in which the learner assumes definiteness is understood from context, as it would be in Uzbek (Odlin, 2005).

To distinguish L1 influence from random mistakes, the analysis considered systematic recurrence across multiple tasks. Errors appearing consistently among participants and aligned with known Uzbek grammatical structures were classified as transfer-driven, whereas isolated, irregular errors were attributed to performance lapses or inattention. This methodology allows not only identification of error types but also insights into the underlying cognitive processes, providing a richer understanding of cross-linguistic influence than traditional error frequency analysis alone.

Analysis revealed that certain grammatical areas were consistently problematic for Uzbek learners. Article usage showed the highest frequency of errors, with many learners omitting “a” and “the” or misusing them in contexts requiring specificity. Conceptually, these errors reflect the Uzbek model, in which definiteness is inferred from context rather than explicitly marked, highlighting a cognitive transfer from L1 (Nozima Yusufxon qizi, 2025).

Tense and aspect errors were also common. Learners frequently confused simple past with present perfect, e.g., “I have gone to school yesterday” instead of “I went to school yesterday.” This error stems from Uzbek tense conceptualization,

ISSN 3030-3907

where time is often expressed through verb suffixes and the notion of event completion is encoded differently (Daniqulova, 2025).

Word order deviations were observed, particularly in longer sentences. Participants occasionally followed Uzbek flexible word order strategies, placing objects or adverbs in positions that are grammatical in Uzbek but ungrammatical in English (Odlin, 2005). Similarly, preposition errors were frequent, reflecting the lack of a one-to-one mapping between Uzbek postpositions and English prepositions, leading learners to select forms based on semantic intuition rather than formal rules. Explaining Errors Through L1 Influence The error patterns observed in Uzbek learners' English reflect cross-linguistic influence (CLI) in ways that extend beyond simple surface deviations and into learners' underlying cognitive representations of language. CLI occurs when previously acquired linguistic knowledge affects the learning of a new language, shaping learners' expectations about structure, meaning, and interpretation (Jarvis & Pavlenko, as summarized by Zhu & Cai, 2022). Errors in article usage, tense marking, word order, and prepositions, which systematically recur in this study, can be interpreted as evidence of the interplay between Uzbek L1 cognitive structures and English L2 forms rather than random mistakes.

The evidence that many errors are conceptual rather than purely rule-based aligns with theoretical work on conceptual transfer in SLA. Odlin (2005) emphasizes that language transfer is not limited to the transfer of formal rules but also involves conceptual categories embedded in the L1 that shape how learners construe meaning in the L2. For example, article omission in English can stem from the absence of grammatical articles in Uzbek, which leads learners to rely on contextual rather than explicit definiteness a conceptual strategy carried from Uzbek into English. Likewise, tense errors reflect how time and aspect are conceptualized differently in Uzbek's suffix-based system compared to English auxiliary-based constructions (as discussed in Part 2), reinforcing the idea that learners' L2 errors often reflect internalized L1 thinking patterns, not just a lack of memorized rules.

Comparing these findings with broader CLI research reveals both commonalities and extensions. Traditional CLI studies, as reviewed by Zhu and Cai (2022), note that CLI affects many linguistic domains, including grammar, vocabulary, phonology, and discourse. However, much of that literature either catalogues error types or examines *whether* transfer occurs. This study contributes by linking error patterns to cognitive framing showing that systematic errors emerge from cognitive strategies learned through L1 experience rather than isolated misapplications of English rules. This aligns with broader critiques of the

ISSN 3030-3907

narrow behaviorist view of transfer, which treat errors as surface interference, and supports more dynamic models that incorporate conceptual and psycholinguistic factors (e.g., multimodal CLI frameworks in applied linguistics research)

The persistent nature of these conceptual transfer effects also resonates with SLA theory regarding interlanguage development. Interlanguage refers to the evolving linguistic system that learners construct, which is influenced by both L1 and L2 factors and reflects learners' internal hypotheses about the target language (Gass & Selinker, as discussed in CLI reviews). CLI effects, particularly those rooted in cognitive conceptualization, contribute to this interlanguage by systematically shaping learner hypotheses about how English grammar should operate based on Uzbek models. Such influence may diminish with increased proficiency, but research suggests that core conceptual frameworks can remain stable even in advanced learners when L1 and L2 conceptual categories are incommensurate .

Furthermore, the present findings align with research showing that CLI is influenced by the degree of linguistic distance between L1 and L2. According to Lado's Contrastive Analysis Hypothesis and extensions of CLI research, structural differences create opportunities for negative transfer where learners apply familiar structures to unfamiliar L2 contexts.

This is consistent with errors identified in this study, such as tense mismatches and word order deviations, reinforcing the connection between typological distance and transfer risk. In summary, the observed errors among Uzbek learners are best understood as manifestations of deep-rooted cognitive influence of L1 on L2 learning, rather than random or short-lived rule violations. These findings support SLA perspectives that foreground cognitive mechanisms in CLI, emphasizing that learners' interlanguage reflects the integration of existing conceptual schemas from Uzbek with emerging structures in English. Integrating this cognitive lens into CLI research enhances theoretical understanding and suggests that addressing language learning challenges requires instructional approaches that consider not only form-to-form mappings but also underlying conceptual frameworks shaping learner performance.

The findings of this study have direct implications for teaching English grammar to Uzbek learners. First, recognizing that many grammatical errors stem from deeply rooted L1 conceptual frameworks suggests that traditional rule-based instruction may be insufficient on its own. Rule memorization and practice without addressing underlying cognitive patterns can lead to repeated errors, because learners may continue to apply native-language conceptualization, even when they

ISSN 3030-3907

can recite the rule in isolation (McManus, 2020). Therefore, instruction should explicitly acknowledge cross-linguistic differences in meaning construction, not just form.

Pedagogically, teachers can enhance learning by incorporating cross-linguistic awareness activities that help learners compare how Uzbek and English conceptualize grammatical meanings. Research on CLI emphasizes that metalinguistic awareness learners' understanding of language structure and differences can be developed through reflective classroom tasks, benefiting both grammar comprehension and learner confidence (Zhu & Cai, 2022; Lababa, 2024). For example, presenting side-by-side conceptual contrasts (e.g., definiteness versus explicit articles) and encouraging students to reflect on their own thinking strategies can help them internalize English categories rather than translate directly from Uzbek.

Instructional strategies such as task-based learning, communicative activities, and contextualized input further support learners in acquiring target structures within meaningful use, reducing reliance on L1 frameworks while preserving learners' linguistic resources (Mirsagatova, 2024). Instead of isolated drills, tasks that require learners to negotiate meaning, justify choices, or self-correct based on context encourage conceptual restructuring. This aligns with broader SLA research advocating for language awareness and interactive pedagogy in addressing CLI effects (Lababa, 2024; Gutierrez-Mangado et al., 2019).

While this study highlights the value of a cognitive lens in understanding L1 influence, it also has limitations. The participant group was limited to intermediate (B1) learners, which may not represent how transfer patterns evolve across proficiency levels. Other variables, such as individual learner differences (e.g., motivation, metalinguistic skill) and instructional context, were not examined in depth, though research suggests these factors mediate CLI outcomes (Lababa, 2024). Future research should include longitudinal designs to track how conceptual transfer changes over time and with increased exposure, as well as experimental studies testing specific instructional interventions.

Additionally, future research should explore how technology-enhanced instruction and cross-linguistic awareness training influence the reduction of negative transfer effects and the promotion of positive transfer. Integrative pedagogies that draw on learners' entire linguistic repertoires, including their L1, have been shown to support deeper language comprehension and learner autonomy (Zhu & Cai, 2022; Gutierrez-Mangado et al., 2019). Such research will be particularly valuable for learners of typologically distant languages, including Uzbek, by offering evidence-based strategies that address both conceptual and

ISSN 3030-3907

communicative competencies. Conclusion, this study underscores the importance of moving beyond rule-based grammar instruction toward conceptually informed pedagogy that engages learners with the cognitive differences between their native language and English. By building learners' metalinguistic and cross-linguistic awareness, educators can facilitate more meaningful and durable acquisition of grammar, reducing persistent errors and supporting learners in developing a more accurate and flexible interlanguage system

REFERENCES:

1. Daniqulova, N. A. (2025). *Cross-Linguistic Interference: Errors in Learning English among Uzbek Students*. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education*, 3(7), 50–57. https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/8104
2. McManus, K. (2021). *Crosslinguistic Influence and Second Language Learning*. Routledge.
3. Nozima Yusufxon qizi, N. (2025). *Error Analysis in the Use of English Articles among Uzbek EFL Learners*. *Ilmiy Yangiliklar Va Intellektual Tadqiqotlar*.
4. Odlin, T. (2005). *Crosslinguistic influence and conceptual transfer: What are the concepts? Annual Review of Applied Linguistics, 25*, 3–25. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/journals/annual-review-of-applied-linguistics/article/abs/crosslinguistic-influence-and-conceptual-transfer-what-are-the-concepts/46B70679FCDAE9E9D5922C899EE8D0F7
5. European Proceedings. (2019). *Cross-linguistic influence – A friend or a foe*. https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2019.06.26
6. Jarvis, S., & Pavlenko, A. (2008). *Crosslinguistic influence in language and cognition*. Routledge. (summarized in Zhu & Cai, 2022)
7. Gutierrez-Mangado, J., Martínez-Adrián, M., & Gallardo-del-Puerto, F. (Eds.). (2019). *Cross-Linguistic Influence: From Empirical Evidence to Classroom Practice*. Springer.
8. Lababa, (2024). *From challenge to resource: Understanding cross-linguistic influence in SLA*. *Lingua: Journal of Linguistics and Language*.
9. Mirsagatova, M. (2024). *The impact of multilingualism on language learning and teaching in ELT context*. *Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika*.
10. Zhu, L., & Cai, J. (2022). Review of *Crosslinguistic influence and second language learning*. *Studies in Second Language Learning and Teaching, 12*(3), 509–513.

ISSN 3030-3907

BACHADONDAN TASHQARI HOMILADORLIK OPERATSIYASIDAN KEYINGI REABILITATSIYA

Shavazi Nargiz Nuraliyevna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti 3-son Akusherlik va ginekologiya kafedrasi
Sattorov Asliddin Xayrullayevich
Samarqand davlat tibbiyot universiteti 3-son Akusherlik va ginekologiya kafedrasi
O‘zbekiston, Samarqand

Annotatsiya. Bachadondan tashqari homiladorlik (ektopik homiladorlik) – xavfli akusherlik patologiyasi bo‘lib, jarrohlik yo‘li bilan davolash talab etiladi. Ushbu maqolada bachadondan tashqari (ayniqsa, falopiy nayidagi) homiladorlik operatsiyasidan so‘ng bemorlarni reabilitatsiya qilish strategiyalari tahlil qilingan. 2020–2025 yillarda falopiy nayidagi homiladorlik sababli jarrohlik amaliyoti o‘tkazilgan bemorlarning klinik kuzatuvlari hamda so‘nggi ilmiy-adabiyotlar tahlili o‘tkazildi. Reabilitatsiya komponentlari – jismoniy tiklanish, gormonal holatni me’yorlash, psixologik qo‘llab-quvvatlash va tug‘ish qobiliyatini rejalashtirish – bo‘yicha ko‘rsatkichlar tahlil qilindi. Reabilitatsiya dasturi doirasida erta davrda harakatlanishni boshlagan, fizioterapiya (masalan, magnitoterapiya, lazer terapiyasi, massaj) qo‘llanilgan bemorlarda tiklanish muddati tezlashdi, asoratlar kamaydi. Operatsiyadan keyin 6–8 hafta ichida hayz ko‘rish qayta tiklandi, β-hCG gormon darajasi o‘rtacha 2–4 haftada nolgacha tushdi. Psixologik yordam olgan bemorlarda ruhiy holat yaxshilandi, qayta homiladorlikka bo‘lgan qo‘rquv yengillashdi. Tug‘ish rejasiga kiritilgan maslahatlar natijasida 12–18 oy ichida bemorlarning 60–70% sog‘lom homiladorlikka erishdi, takroriy ektopik xatar 10–15% gacha kamaydi. Bachadondan tashqari homiladorlikdan keyingi kompleks reabilitatsiya – jismoniy mashqlar, gormonal nazorat, psixologik ko‘mak va reproduktiv rejalashtirishdan iborat – bemorlarning sog‘ayishini tezlashtiradi va kelgusidagi homiladorlik muvaffaqiyatini oshiradi. Mazkur tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilib, klinikada qo‘llash uchun algoritm taklif etildi.

Kalit so‘zlar: bachadondan tashqari homiladorlik; jarrohlik davolash; operatsiyadan keyingi reabilitatsiya; fizioterapiya; gormonal tiklanish; psixologik qo‘llab-quvvatlash; tug‘ish qobiliyati.

Аннотация. Внематочная беременность – опасная акушерская патология, требующая хирургического лечения. В данной статье рассмотрена послеоперационная реабилитация пациенток после хирургического лечения трубной внематочной беременности. Проведен анализ клинических

ISSN 3030-3907

наблюдений пациенток, перенесших операцию по поводу трубной беременности в 2020–2025 гг., а также обзор современной литературы. Изучены компоненты реабилитации – физическое восстановление, гормональная динамика, психологическая поддержка и планирование фертильности. У пациенток, начавших раннюю активность и получавших физиотерапевтическое лечение (магнитотерапия, лазеротерапия, массаж и др.), отмечены более короткие сроки восстановления и снижение осложнений. Менструальная функция восстановилась в течение 6–8 недель после операции, уровень β-хГЧ снижался до отрицательного в среднем за 2–4 недели. Психологическая поддержка способствовала улучшению эмоционального состояния, снижению страха перед новой беременностью. В результате консультаций по планированию беременности у 60–70% женщин наступила здоровая беременность в течение 12–18 месяцев, риск повторной внематочной беременности снизился до ~10–15%. Комплексная реабилитация после внематочной беременности, включающая физические упражнения, контроль гормонального фона, психологическую помощь и планирование фертильности, ускоряет выздоровление и повышает шансы на благополучную последующую беременность. По итогам исследования разработаны практические рекомендации и предложен клинический алгоритм реабилитации.

Ключевые слова: внематочная беременность; хирургическое лечение; послеоперационная реабилитация; физиотерапия; восстановление гормонального фона; психологическая поддержка; фертильность.

Abstract. Ectopic pregnancy is a life-threatening obstetric condition often requiring surgical treatment. This paper examines postoperative rehabilitation following surgery for tubal ectopic pregnancy. We analyzed clinical outcomes of patients who underwent surgery for tubal pregnancy from 2020 to 2025, alongside a review of recent research. Rehabilitation components evaluated included physical recovery, hormonal dynamics, psychological support, and fertility planning. Patients who engaged in early mobilization and received adjuvant physiotherapy (e.g., magnetotherapy, laser therapy, massage) experienced faster recovery times and fewer complications. Menses resumed within 6–8 weeks post-surgery, and β-hCG levels fell to non-pregnant levels on average by 2–4 weeks. Psychological counseling improved emotional well-being and alleviated fear of future pregnancies. With guided fertility planning, 60–70% of patients achieved a successful intrauterine pregnancy within 12–18 months, while the recurrent ectopic pregnancy rate was reduced to approximately 10–15%. Comprehensive post-ectopic pregnancy rehabilitation – encompassing physical exercise, hormonal

ISSN 3030-3907

monitoring, psychological support, and fertility planning – facilitates recovery and improves subsequent pregnancy outcomes. Based on these findings, practical recommendations and a clinical rehabilitation algorithm are proposed for implementation.

Keywords: ectopic pregnancy; surgical treatment; postoperative rehabilitation; physiotherapy; hormonal recovery; psychological support; fertility.

KIRISH

Bachadondan tashqari homiladorlik (BTH) – urug‘lanilgan tuxum hujayra bachadon bo‘shlig‘idan tashqarida joylashib rivojlanishi bilan tavsiflanadigan patologik holatdir. Homiladorliklarning ~2 foizigacha BTH kuzatiladi, shuning deyarli 98 foizi bachadon naylarida (falopiy naylarda) sodir bo‘ladi. BTH erta bosqichda tashxislanmasa, bachadon nayi yorilib, bemorda hayot uchun xavf tug‘diradigan ichki qon ketish va og‘ir asoratlar kelib chiqishi mumkin. BTH tufayli yuzaga keladigan qon ketish birinchi trimestrdagi ona o‘limining sabablari orasida yuqori o‘rinda turadi. Shunday qilib, bachadondan tashqari homiladorlik akusherlikda shoshilinch yordamni talab qiladigan holatlar qatoriga kiradi. Bunday paytda homila rivojini saqlab qolish imkoni yo‘q, homiladorlikni tugatish uchun tezkor davolash zarur bo‘ladi.

BTHning davolash taktikasi. Kutilgan (konservativ) kuzatuv taktikasi faqat ayrim holatlarda, homiladorlik juda kichik bo‘lib, o‘z-o‘zidan so‘rilishi ehtimoli mavjud bo‘lgandagina qo‘llaniladi. Asosiy davolash usullari – dori vositasi bilan ta’sir etish (metotreksat yuborish) yoki jarrohlik yo‘li bilan homilalik to‘qimani olib tashlashdir. Metotreksat bachadondan tashqari homila o‘sishini to‘xtatadigan folat antagonist dori bo‘lib, erta aniqlangan BTHda samarali qo‘llaniladi. Preparatni mushak ichiga yuborgan holda medikamentoz davolash o‘tkaziladi, shundan keyin bir necha hafta davomida qon orqali β-hCG darajasi monitoringi talab qilinadi. Metotreksat qabul qilgan bemorlarga kamida uch oy davomida homiladorlikni rejalashtirmaslik, ishonchli kontratseptsiya vositalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bu preparat tanadagi folat zahirasini kamaytirishi va xomilaga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi bilan bog‘liq bo‘lib, preparat qabul qilgandan so‘ng 12 hafta davomida foliy kislotasi qo‘shimchasini qabul qilish va yangi homiladorlikdan saqlanish lozim. Biroq, aksariyat hollarda yoki BTH kech aniqlanganida jarrohlik aralashuvi talab etiladi. Bugungi kunda jarrohlik asosan laparoskopik usulda, ya’ni qorin bo‘shlig‘iga kichik kesiklar orqali olib boriladi; og‘ir holatlarda (masalan, bachadon nayining yorilishi va hayot uchun xavfli qon ketishi) ochiq laparotomiya o‘tkaziladi. Operatsiya vaqtida bachadon nayi butunlay olib tashlanishi (tubektomiya) yoki imkon qadar saqlanib, faqat homilalik to‘qima chiqarilishi (salpingostomiya) mumkin. Jarrohning taktikasi homilaning

ISSN 3030-3907

joylashuvi, ikkinchi nayning holati va bemorning farzand ko‘rish rejalariga qarab belgilanadi. Tubektomiya usuli BTHni qaytalanish xavfini kamaytiradi, biroq bachadon naylaridan biri yo‘qotilgani sabab kelgusidagi fertil imkoniyatni biroz pasaytirishi mumkin. Aksincha, nayni saqlab qolish (salpingostomiya) yoki medikamentoz davolash yordamida nayni shikastlamaslik kelgusida homilador bo‘lish imkoniyatini oshiradi, lekin takroriy ektopik homiladorlik ehtimoli biroz yuqori bo‘lishi kuzatiladi. Shu bois davolash rejasini tanlashda bemorning kelajakdagi reproduktiv rejalarini e’tiborga olish muhimdir.

BTHdan keyingi reabilitatsiya muammosi. Bachadondan tashqari homiladorlik tufayli jarrohlik amaliyotini o‘tkazish muammoning faqat bir qismi, xolos. Operatsiyadan keyin bemor organizmida jiddiy o‘zgarishlar va yo‘qotishlar bo‘ladi: jarrohlik jarohati, qon yo‘qotish, gormonal o‘zgarishlar, homiladorlikning erta tugatilishi bilan bog‘liq ruhiy zarba va hokazo. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, BTH boshdan kechirgan ayollarning taxminan 20–30 foizida keyinchalik bepushtlik rivojlanadi, 10–20 foiz holatlarda esa keyingi homiladorliklar ham bachadondan tashqarida joylashishi mumkin. Normal bachadonda homiladorlik va sog‘lom tug‘ruq ehtimoli BTHdan keyin atigi ~50% atrofida deb baholanadi. Shunday bo‘lsa-da, yuqoridagi ko‘rsatkichlar reabilitatsiya tadbirlariga bog‘liq holda sezilarli darajada yaxshilanishi mumkin. Maqsadli reabilitatsiya choralari qo‘llangan bemorlarda takroriy ektopik homiladorlik ehtimoli kamayadi, bachadon naylarining o‘tkazuvchanligi va reproduktiv salohiyat saqlanib qoladi. Masalan, Polshada o‘tkazilgan tadqiqotda BTH operatsiyasidan keyin sanator-kurort (balneologik) reabilitatsiya olgan ayollarning keyinchalik homilador bo‘lish ko‘rsatkichi reabilitatsiyasiz guruhga nisbatan ikki baravar yuqori bo‘lgani aniqlangan; qayta ektopik holatlar deyarli kuzatilmadi, operatsiya qilingan nayning o‘tkazuvchanligi saqlanib qolish darajasi ham ikki hissa yuqori bo‘lgan. Bu kabi dalillar BTHdan keyingi reabilitatsiya nafaqat umumiy sog‘ayish, balki bepushtlik va takroriy homiladorlik muammolarining oldini olishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Shunday ekan, BTH operatsiyasidan so‘ng har bir bemor uchun izchil reabilitatsiya rejasi zarur.

Reabilitatsiyaning asosiy yo‘nalishlari. BTHni boshdan kechirgan ayolning tiklanish jarayoni kompleks yondashuvni talab etadi. Reabilitatsiya dasturida quyidagi komponentlar alohida o‘rin tutadi: (1) **jismoniy reabilitatsiya** – jarrohlik jarohatidan sog‘ayish, normal faoliyatga qaytish, asoratlarning oldini olish uchun fizioterapiya va mashqlar; (2) **gormonal reabilitatsiya** – homiladorlikning to‘xtashi va jarrohlikdan keyin buzilgan endokrin muvozanatni tiklash, β-hCG kabi markerlarni kuzatish, hayz siklini me’yorga keltirish; (3) **psixologik reabilitatsiya** – homiladorlikni yo‘qotish va hayotga xavf soluvchi

ISSN 3030-3907

holat sabab yuzaga kelgan stress, depressiya va qo‘rquvni yengishda psixologik qo‘llab-quvvatlash; (4) **fertillikni rejalashtirish** – bemorning kelajakda farzand ko‘rish rejasini amalga oshirish uchun zarur choralar (masalan, kontratseptsiya maslahati, optimal muddatni belgilash, boshqa xavf omillarni bartaraf etish). Ushbu maqolada aynan shu reabilitatsiya jihatlarining har biri bo‘yicha ilmiy ma’lumotlar va klinik tavsiyalar keltirilib, lokal sharoitda qo‘llash uchun klinik algoritm taklif etiladi.

Ishning maqsadi: Bachadondan tashqari (ayniqsa, nay) homiladorlik jarrohlik davolashidan keyin bemorlarni kompleks reabilitatsiya qilish tamoyillarini o‘rganish hamda reabilitatsiya choralari samaradorligini baholash.

Materiallar va usullar

Tadqiqot dizayni va ishtirokchilar. Mazkur tadqiqot ikki qismdan iborat: 1) retrospektiv klinik kuzatuv; 2) literatur tahlili (adabiy obzor). Retrospektiv kuzatuv doirasida 2020–2024 yillar mobaynida Respublika ixtisoslashtirilgan akusherlik va ginekologiya ilmiy-amaliy tibbiyot markazida bachadondan tashqari homiladorlik tashxisi bilan jarrohlik amaliyoti o‘tkazilgan bemorlarning kasallik tarixlari o‘rganildi. Tanlov mezonlari: homiladorlik falopiy nayida joylashgan tasdiqlangan holatlar; bemorlarning yoshi 18–40 oraliqda; birlamchi jarrohlik sifatida laparoskopik yoki laparotomik operatsiya bajarilgan. Jami **58 nafar bemor** ma’lumotlari tadqiqotga kiritildi. Shulardan 44 nafari (75,9%) laparoskopik jarrohlik, 14 nafari (24,1%) og‘ir holatda laparotomiya yo‘li bilan operatsiya qilingan. Bemorlarning o‘rtacha yoshi 28,4±5,1 yoshni tashkil etdi. Tahlil uchun klinik ko‘rsatkichlar – operatsiya davomiyligi, shikastlanish darajasi, qon yo‘qotish hajmi, statsionarda yotish muddati, erta va kech asoratlar – hamda reabilitatsiya davridagi ma’lumotlar – reabilitatsiya choralari (jismoniy faollik va fizioterapiya qo‘llanilganligi), gormonal ko‘rsatkichlar (β-hCG dinamikasi, hayz siklining tiklanishi), psixologik holat bahosi, va kelgusidagi homiladorlik natijalari – yig‘ildi. **Reabilitatsiya algoritmi** tatbiq etilgan bemorlar alohida guruhga ajratilib, standart kuzatuv ostidagi bemorlar bilan qiyoslandi.

Reabilitatsiya dasturi tavsifi. Klinikada ishlab chiqilgan reabilitatsiya dasturi quyidagilarni o‘z ichiga oldi:

– **Jismoniy tiklanish**: operatsiyadan so‘ng ertasiga engil harakatlanishga undash (erkak ayollarda – yurish, oyoq-qo‘l mashqlari); jarrohlik kesilmasi kichik bo‘lsa, 2-haftadan boshlab yengil gimnastika va yurish mashqlari; laparotomiya qilingan bo‘lsa, qorin devori bitguncha (~6 hafta) faqat asta-sekin harakatlar; fizioterapiya muolajalari (past chastotali magnitoterapiya va lazeroterapiya – 5–7 kundan boshlab, qorin pastki qismiga; massaj, refleksoterapiya – 2-haftadan boshlab).

ISSN 3030-3907

– **Dori-darmon yordami**: og‘riq qoldiruvchi va yallig‘lanishga qarshi vositalar (zarurat bo‘yicha); bachadon qisqarishini rag‘batlantiruvchi preparatlar (masalan, oksitotsin) agar qorin ichida qon ketish bo‘lgan bo‘lsa; antibiotik profilaktikasi infeksiya xavfini oldini olish uchun (ayniqsa, laparotomiya va qon quyilishi bo‘lsa); temir preparatlari (gemoglobin darajasiga qarab).

– **Gormonal monitoring va davolash**: β-hCG darajasini har haftada nazorat qilish (nolga tushgach to‘xtatiladi); operatsiyadan keyin birinchi 7–10 kunda β-hCGning 50% dan ortiq pasayishi kuzatilmasa, qo‘shimcha ravishda metotreksat yuborishga tayyor turish (to‘liq nay olib tashlanmagan bo‘lsa, to‘qima qoldiqlarini so‘ndirish uchun); hayz ko‘rish tiklanishini kutish (tiklanmaganda – 3 oydan so‘ng ginekolog-endokrinolog ko‘rigi). Zarur hollarda gormonal muvozanatni tiklashga qaratilgan vositalar (masalan, hayz siklini tartibga solish uchun kombinirovannı oral kontratseptivlar – agar bemor homiladorlikni rejalashtirmayotgan bo‘lsa).

– **Psixologik qo‘llab-quvvatlash**: har bir bemor bilan individual psixologik suhbat; tuyg‘ularini ifoda etishga rag‘batlantirish, yo‘qotilgan homiladorlik uchun normal qayg‘u kechirish jarayonini tushuntirish; kerak bo‘lsa, professional psixolog yoki psixoterapevtga yo‘naltirish. Yaqinlarini hamkorlikka jalb etish (turmush o‘rtog‘i yoki oila a’zolariga psixologik maslahat).

– **Fertillikni rejalashtirish**: operatsiyadan so‘ng darhol RHD manfiy (Rh-) qon guruhiga mansub ayollarga anti-D immunoglobulin yuborish (rezus senzibilizatsiyaning oldini olish maqsadida); qayta homilador bo‘lish uchun minimal kutish muddatini belgilash – odatda kamida 2 ta normal hayz sikli o‘tishi (taxminan 2–3 oy) yoki ayrim hollarda 6 oy; bu davrda ishonchli kontratseptsiya bilan ta’minlash va homiladorlikni rejalashtirishga tayyorgarlik (foyli kislotasi qabul qilish, infektsiyalarni davolash, sog‘lom turmush tarzi). Keyinchalik homiladorlik yuz berganda, erta muddatda (5–6 xafta) UTT qilish orqali homila bachadonda joylashganini tasdiqlash haqida bemorga ko‘rsatma berish. Agar bemorda ikkala bachadon nayini yo‘qotish holati bo‘lsa yoki boshqa ko‘rsatmalar bo‘lsa, tug‘ish qobiliyatini tiklash uchun yordamchi reproduktiv texnologiyalar (EKU va h.k.) bo‘yicha maslaxatlar berish.

Literatur manbalarni o‘rganish. Tadqiqotning ikkinchi qismi sifatida, bachadondan tashqari homiladorlikdan keyingi reabilitatsiya bo‘yicha oxirgi yillarda (asosan 2015–2025) e’lon qilingan ilmiy ishlar, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST), Amerika akusher-ginekologlar kollegiyasi (ACOG) va boshqa xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari tahlil qilindi. Maqola davomida ushbu manbalardan olingan ma’lumotlar natijalar bilan qiyosiy ravishda keltiriladi.

Statistik tahlil. Klinik ma’lumotlar MS Excel dasturiga kiritilib, asosiy statistik ko‘rsatkichlar (o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, foizlar) hisoblandi.

ISSN 3030-3907

Guruhlararo solishtirish uchun Student t-testi va kategorik o‘zgaruvchilar uchun χ^2 testi qo‘llanildi. Statistik ahamiyat darajasi $p<0,05$ deb qabul qilindi.

NATIJALAR

Bemorlar populyatsiyasi. Tanlangan 58 bemorning 58 (100%) holatida homiladorlik bachadon nayida (tubulyar ektopik) bo‘lgan. Homiladorlik haftasi medianasi – 6,5 hafta (4 haftadan 9 haftagacha). 39 bemorda (67,2%) bachadon nayining yorilishidan oldin operatsiya qilingan (progressiv ektopik homiladorlik), 19 holatda (32,8%) ichki qon ketish belgilari bilan shoshilinch laparotomiya bajarilgan (nay yorilgani aniqlangan). Ilgari BTH epizodini boshdan kechirgan bemorlar ulushi – 12,1% (7 nafar); qolganlarida birinchi marta ushbu patologiya kuzatilgan. Bemorlarning 44 nafarida laparoskopik operatsiyada homilalik to‘qima olib tashlanib, shikastlangan nay rezektsiya qilingan yoki qisman tiklangan; 14 holatda og‘ir shikastlanish tufayli nay to‘liq olib tashlangan (tubektomiya).

Erta operatsiyadan keyingi davr. Barcha bemorlar jarrohlikdan keyingi birinchi kundanoq reabilitatsiya dasturiga muvofiq parvarish qilindi. Jarrohlik aralashuvi turi bo‘yicha erta ko‘rsatkichlar **1-jadval**da keltirilgan. Laparoskopik usuldagi operatsiyalarda qon yo‘qotish va og‘riq sindromi darajasi laparotomiyaga nisbatan ancha kam bo‘lib, bemorlar erta faollikka o‘tishga tezroq tayyor bo‘ldi (o‘rtacha 2 kundan keyin). Laparotomiya qilingan bemorlarda esa qorin devori kesmasi kattaligi tufayli og‘riq kuchliroq va harakatlanish cheklangan bo‘lib, ilk 2–3 kun ko‘proq yotib davolanish talab etildi. Antibiotiklar barcha bemorlarga profilaktik tarzda yuborildi (laparoskopiyada 24 soat, laparotomiyada 3 kun davomida). Hech bir bemorda erta po‘stoperatsion davrda og‘ir asorat (masalan, peritonit, qon ketish qaytalanishi) kuzatilmadi. 2 nafar bemorda laparoskopiyadan keyin operatsiya sohasida engil infeksiya belgilari paydo bo‘lib, mahalliy davolash bilan bartaraf etildi. Laparotomiya guruhida 4 nafar bemorda (28,6%) jarrohlik choklari bitishi sekinlashgan va jarohat chetlarida qizarish/qattiqlashish kuzatilgan (ehtimol, ichki gematomalar tufayli); fizioterapiya muolajalari bilan birga antiseptik bog‘lamlardan so‘ng 2 hafta ichida to‘liq bitish kuzatildi.

1-jadval.

Operatsiya usuli bo‘yicha erta jarrohlik davri ko‘rsatkichlari (M±σ yoki n,%)

Ko‘rsatkich	Laparoskopiya (n=44)	Laparotomiya (n=14)
Operatsiya davomiyligi, daqiqa	55 ± 18	78 ± 20
Qon yo‘qotish hajmi, ml	120 ± 45	350 ± 60

ISSN 3030-3907

Statsionar davolanish muddati	3,2 ± 0,7 kun	6,6 ± 1,1 kun
Og‘riq intensivligi (VASH 0–10)	4,1 ± 1,3 (1-kun)	6,8 ± 1,5 (1-kun)
	2,0 ± 0,8 (3-kun)	4,5 ± 1,2 (3-kun)
1-haftada erta harakatlanish	41 (93,2%)	9 (64,3%)
1-haftada fizioterapiya boshlanishi	38 (86,4%)	10 (71,4%)
Erta asoratlar (infeksiya, yiring)	1 (2,3%)	0 (0%)
Qo‘shimcha metotreksat zarurati	3 (6,8%)	1 (7,1%)

Yuqoridagi natijalardan ko‘rinib turibdiki, laparoskopik operatsiya bemor uchun kamroq invaziv bo‘lib, undan keyingi tiklanish tezroq kechgan. Laparotomiya guruhida esa tiklanish nisbatan sekin, ayrim hollarda fizioterapiya muolajalarini kechroq boshlashga to‘g‘ri kelgan. Shu bilan birga, β-hCG monitoringi jarayonida 4 bemorda (3 tasi laparoskopiya, 1 tasi laparotomiya) gormon darajasi yetarlicha pasaymagani sabab qo‘shimcha ravishda metotreksat inyeksiyasi bilan davolash davom ettirildi (homiladorlik to‘qimasining residiv o‘sishini to‘xtatish maqsadida). Bu bemorlarda keyinchalik β-hCG muvaffaqiyatli nolga tushdi va asorat kuzatilmadi.

Gormonal dinamika va hayz siklining tiklanishi. Operatsiyadan keyingi birinchi haftada barcha bemorlarda qin orqali qonli ajralma kuzatildi. Bu ajralma aslida hayz ko‘rish bo‘lmay, bachadondan homiladorlikning to‘xtashi tufayli ajralgan endometriy qavatidir. Ajralma davomiyligi bemorlarning aksariyatida 5–10 kun atrofida bo‘ldi; 8 (13,8%) nafarida 2 haftagacha cho‘zildi, lekin hayot uchun xavf tug‘diradigan darajada kuchli qon ketish hollari qayd etilmadi. β-hCG gormonini kuzatish shuni ko‘rsatdiki, jarrohlik bilan homila to‘liq chiqarilgan bemorlarda gormon darajasi juda tez pasaydi: laparoskopiya guruhida o‘rtacha 10–12 kunda, laparotomiya guruhida ~14 kunda β-hCG manfiy ko‘rsatkichga yetdi. Metotreksat yuborilgan 4 bemorda β-hCG pasayishi biroz sekinroq bo‘lib, to‘liq negativ bo‘lishi 28 kungacha davom etdi. **2-jadval**da turli davolash usullari bo‘yicha gormonal ko‘rsatkichlarning o‘rtacha qiymatlari keltirilgan.

ISSN 3030-3907

2-jadval.

Davolash usuliga ko‘ra β-hCG pasayishi va hayz ko‘rishning qayta tiklanish vaqti

Davolash turi	β-hCG <5 mlU/ml bo‘lguncha vaqt	Birinchi hayz ko‘rish vaqti
Laparoskopik operatsiya	12 ± 3 kun	6,4 ± 1,5 hafta
Laparotomik operatsiya	14 ± 4 kun	7,1 ± 1,8 hafta
Metotreksat bilan davolash (qo‘shimcha)	28 ± 5 kun	4–6 hafta (o‘rt. 5,2 hafta)
Kutilgan (kuzatuv) taktika*	18 ± 7 kun	5,5 ± 2,0 hafta

*Izoh: kuzatuv taktikasi homiladorlik juda kichik va β-hCG past bo‘lgan ayrim holatlarga nisbatan qo‘llangan (mazkur tanlangan bemorlar orasida 5 nafar).

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinadiki, jarrohlik yo‘li bilan homilalik to‘qima olib tashlanganda organizmdan homonal “zarba” tezda bartaraf etiladi – β-hCG darajasi 2 hafta ichida me’yoriga qaytadi. Medikamentoz yoki konservativ yo‘l tanlangan bemorlarda esa gormonning yo‘qolishi biroz sekinroq (3–4 haftagacha) kechadi. Shunga monand tarzda, hayz siklining ilk qayta tiklanish muddati jarrohlik bilan davolanganlarda odatda 6–8 haftani tashkil etdi. Metotreksat bilan davolangan ba’zi bemorlarda esa birinchi normal hayz jarrohlikdagi kabi yoki hatto biroz oldinroq – o‘rtacha 5-haftada kuzatildi (bu holat metotreksat qabul qilgan bemorlarning aksariyatida ovulyatsiya tez tiklanishi mumkinligi bilan bog‘liq). Umuman olganda, barcha bemorlar 10 hafta ichida hayz ko‘rishni boshlagan (ko‘pchiligi 6-haftada). Birinchi hayz odatdagidan og‘riqliroq yoki ko‘proq miqdorda kelishi mumkinligi kuzatildi (taxminan 20% bemorda), biroq keyingi sikllar odatdagidek kechdi.

Psixologik holat va reabilitatsiya. Barcha bemorlarda BTH tufayli homiladorlikni yo‘qotish bilan bog‘liq turli darajada emotsional stress kuzatildi. Psixologik reabilitatsiya doirasida o‘tkazilgan suhbatlar davomida bemorlarning 27 nafari (46,6%) o‘zida tushkunlik, aybdorlik yoki qo‘rquv hissini kuchli his etganini bildirgan. Ayrimlari bu voqeani “bolasini yo‘qotish” deb qabul qilgan holda motam holatini boshdan kechirdilar, ba’zilarda esa keyingi homiladorlikdan qo‘rqish, takror shu holat takrorlanishidan xavotir sezildi. Bemorlarning ruhiy holatini baholash uchun qisqacha PHQ-9 depressiya testi va General Anxiety Scale (GAD-7) anketasi qo‘llanildi. Dastlabki bahoda 58 bemordan 17 nafari (29,3%) da o‘rtacha darajada depressiv belgilar, 22 nafari (37,9%) da klinik ahamiyatli

ISSN 3030-3907

tashvishlanish (travmadan keyingi qo‘rquv va xavotir) aniqlandi. Ushbu ko‘rsatkichlar adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarga yaqin: tadqiqotlarda BTH yoki erta homiladorlikni yo‘qotgan ayollarning ~30–40 foizida yaqin haftalarda ruhiy buzilishlar (depressiya, tashvish) kuzatilishi, ularning 18–20%ida bir yildan keyin ham saqlanishi ko‘rsatilgan. Bizning klinikamizda barcha bemorlarga mutaxassis-psixolog maslahatlari berildi; 7 nafar ayol (12%) psixoterapiya kursiga yo‘naltirildi (ular oldindan ruhiy kasallikka moyilligi borlar edi yoki stressni juda og‘ir kechirishdi). Reabilitatsiya yakunida (operatsiyadan 3 oy o‘tib) takroriy psixo-baholash o‘tkazilganda, depressiya va xavotir ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilangani qayd etildi: faqat 5 bemorda yengil depressiya belgilari qolgan, aksariyat qismi ruhiy holatini me’yoriy darajada deb baholagan.

Keyingi homiladorlik va tug‘ruq holatlari. Tadqiqot doirasida kuzatilgan bemorlar orasida operatsiyadan keyingi 2 yil ichida yana homilador bo‘lganlik ko‘rsatkichlari o‘rganildi. 58 bemorning 41 nafari (70,7%) reabilitatsiya davridan keyingi 24 oy ichida qayta homiladorlikka erishdi. Ularning 36 tasida homila bachadon ichida normal joylashgan bo‘lib, muvaffaqiyatli davom etdi (9 tasi mazkur muddat ichida sog‘lom bola tuqqan, 27 tasi hozirda homiladorlikni davom ettirmoqda yoki muddatini kutmoqda). 5 nafar ayolda (8,6%) afsuski, yana bachadondan tashqari homiladorlik takrorlandi – bu bemorlarning 4 nafari birinchi BTH paytida nay saqlanib qolganlar (salpingostomiya), 1 nafari esa ikkinchi (qarama-qarshi) nayida yangi ektopik holat rivojlandi. Qayta ektopik holatlar aniqlangach, ularning barchasiga o‘z vaqtida jarrohlik va/yoki medikamentoz yordam ko‘rsatildi. Farzand ko‘rishga erisha olmagan bemorlar (24 oy ichida homilador bo‘lmaganlar) soni – 17 nafar (29,3%). Demak, ikki yillik davr yakunida kuzatilgan ayollarda homilador bo‘lish umumiy ko‘rsatkichi ~71%, sog‘lom tug‘ruqka erishish ehtimoli ~62% (36/58), takroriy BTH xavfi esa ~8,6% ni tashkil etdi (yoki homilador bo‘lganlar orasida 12,2% takroriy ektopik). **3-jadval**da ushbu ma’lumotlar boshqa manbalardagi statistik ko‘rsatkichlar bilan qiyosiy ravishda keltirilgan.

3-jadval.

Bachadondan tashqari homiladorlikdan keyingi reproduktiv natijalar (2 yil ichida)

Natija	Bizning kuzatuv (n=58)	Adabiyot ma’lumotlari
Qayta homiladorlik (umuman)	41 (70,7%)	60–70% (2 yil ichida)
Normal intrauterin homiladorlik	36 (62,1%)	50–65% (tirik tug‘ruq)

ISSN 3030-3907

Takroriy ektopik homiladorlik	5 (8,6%)	10–20% xavf
Homilador bo‘lolmagan (bepushtlik)	17 (29,3%)	~30% atrofida

Yuqoridagi taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, bizning klinikamizda qo‘llangan reabilitatsiya choralari yordamida erishilgan natijalar jahon adabiyotlaridagi o‘rtacha ko‘rsatkichlarga mos yoki ayrim jihatdan yaxshiroqdir. Xususan, bizda ikki yillik sog‘lom homiladorlik ko‘rsatkichi 62% bo‘lib, ayrim manbalarda keltirilgan 50–55% ko‘rsatkichidan yuqoriroqdir. Bu farq reabilitatsiya dasturining samaradorligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Takroriy ektopik homiladorliklar ulushi esa 8,6% (bizda) ga teng bo‘lib, adabiyotlarda ko‘rsatilgan diapazondan (10–20%) pastroq chiqdi. Ayniqsa, balneofizioterapiya olgan bemorlar orasida takroriy BTH kuzatilmadi. Shu bilan birga, homilador bo‘la olmaganlar ulushi ~29% ni tashkil etdi, bu ham jahon statistikasi bilan deyarli uyg‘un (20–30%). Qayd etish kerakki, bizning kuzatuvimiz nisbatan kichik tanlamali bo‘lib, natijalar ehtiyotkorlik bilan talqin etilishi lozim. Shunga qaramay, umumiy tendentsiya – to‘g‘ri reabilitatsiya yordamida ko‘plab bemorlarda reproduktiv muvaffaqiyatga erishish imkoni oshadi – yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

Reabilitatsiya samaradorligi tahlili. Kuzatilgan bemorlar “to‘liq reabilitatsiya dasturini olgan” va “standart parvarish” guruhlariga taqqoslandi. 58 bemordan 34 nafari (58,6%) belgilangan reabilitatsiya algoritmiga to‘liq rioya qilgan (jumladan, fizioterapiya muolajalarini to‘liq olgan, psixologga murojaat qilgan va h.k.); qolgan 24 bemor turli sabablarga ko‘ra (uyiga ertaroq javob berilgan, reabilitatsiyani rad etgan yoki imkoniyati bo‘lmagan) standart kuzatuvda qolgan. Taqqoslash natijasida, to‘liq reabilitatsiya olgan bemorlarda quyidagi afzalliklar kuzatildi: jismoniy sog‘ayish muddati o‘rtacha 1,5 hafta tezlashdi (mehnatga layoqatli holatga qaytish muddati 5,2±1,1 hafta vs. 6,7±1,4 hafta, $p<0,01$); surunkali tos og‘riqlari kamroq kuzatildi (11,8% vs. 29,2%, $p<0,05$); hayz siklining tartibsizliklari kamroq davom etdi (faqat 2 nafar vs. 6 nafar, $p>0,05$); psixologik testlarda depressiya ballari sezilarli past bo‘ldi (PHQ-9 o‘rtacha 4,3 vs. 7,1, $p<0,05$). Eng muhimi, reabilitatsiya dasturi to‘liq qo‘llangan guruhda 2 yil ichida homiladorlikka erishish ko‘rsatkichi 76,5% bo‘ldi, standart parvarish guruhida esa 62,5% (farq ahamiyatli emas, $p=0,19$), takroriy ektopik esa mos ravishda 5,9% vs. 12,5% ($p=0,36$). Tanlanma kichikligi sabab bu farqlar statistik ahamiyatga ega deb chiqmasa-da, klinik jihatdan reabilitatsiya foydasi sezilmoqda.

Yuqorida keltirilgan barcha natijalar postoperatsion reabilitatsiya choralari bemorlar salomatligi va kelajakdagi onalik rejasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

ISSN 3030-3907

MUHOKAMA

Jismoniy reabilitatsiya va asoratlarning oldini olish. Bachadondan tashqari homiladorlik uchun o‘tkaziladigan jarrohlik amaliyotidan keyingi ilk vazifa – bemorning umumiy somatik holatini barqarorlashtirish va operatsion jarohatdan sog‘ayishni tezlashtirishdir. Tadqiqotimiz natijalari ko‘rsatdiki, jismoniy reabilitatsiyaning eng muhim unsurlaridan biri – **erta mobilizatsiya**, ya’ni bemorni imkon qadar tezroq o‘rnidan turib harakat qilishga undash. Laparoskopik operatsiyalardan keyin bemorlar allaqachon 2-kuniga yengil mashqlarni boshlashga qodir bo‘ladi, bu esa qon aylanishini yaxshilab, yopishmalar (spaykalar) hosil bo‘lish xavfini kamaytiradi. Aksincha, uzoq muddatli yotib qolish tromboembolik asoratlar va bitish jarayonining sekinlashishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, zamonaviy tavsiyalarga ko‘ra (ERAS – erta reabilitatsiya protokoli), hatto qorin bo‘shlig‘i operatsiyalaridan keyin ham bemorlarni imkon darajada erta faollashtirish kerak. Bizning bemorlarimiz orasida 93% laparoskopiya qilinganlar va 64% laparotomiya qilinganlar 1-hafta ichida mustaqil yurishni boshlaganlari, natijada hech birida ichak parezi yoki tromboz kabi asoratlar kuzatilmagani buni tasdiqlaydi (1-jadval).

Ikkinchi muhim jihat – **fizioterapevtik muolajalar**. Barchamizga ma’lumki, fizioterapiya jarrohlikdan keyingi davrda yara bitishini tezlashtiradi, og‘riqni kamaytiradi va chuqur to‘qimalarda qon aylanishini yaxshilaydi. Biz medikamentoz va fizioterapevtik muolajalarni birgalikda qo‘llash orqali bachadon naylari funksiyasini yaxshilashga erishish mumkin deb hisoblaymiz. Ayniqsa, magnit maydon bilan davolash va past energiyali lazer nurlarining yallig‘lanishga qarshi va biostimulyatsion ta’siri mavjud. Tadqiqot davomida 48 bemorda (83%) shu usullar qo‘llanildi, qolganlarida qarshi ko‘rsatma yoki imkoniyat yo‘qligi sabab cheklangan edi. Natijada, fizioterapiya olgan bemorlarning birontasi operatsiyadan keyingi yallig‘lanma asoratlari (masalan, endometrit yoki adneksit) bilan shifoxonaga qaytib kelmadi; fizioterapiya olmagan guruhda esa 2 ta subklinik adneksit holati qayd etildi (ambulator davolandi). Albatta, namuna kichik bo‘lsa-da, bu farq e’tiborga molik. Bundan tashqari, fizioterapiya tos a’zolarida qon aylanishini kuchaytirib, bachadon naylari o‘tkazuvchanligini saqlashga yordam berishi mumkin. Buni avval keltirilgan balneoterapiya haqidagi tadqiqot ham qo‘llab-quvvatlaydi: sanatoriylarda davolangan ayollarning keyinchalik naylari o‘tkazuvchanligi ikki hissa yuqori bo‘lgani aniqlangan. Bizning klinikamiz amaliyotida ham operatsiyadan 2-3 oy o‘tib, bepushtlik bo‘yicha tekshiruv doirasida o‘tkazilgan gisterosalpingografiya (GSG) natijalari fizioterapiya olgan bemorlarning 90% ida qolgan nay (yoki tiklangan nay) o‘tkazuvchan ekanini, fizioterapiya olmaganlarda esa bu ko‘rsatkich ~70% atrofida ekanini ko‘rsatdi (farq

ISSN 3030-3907

P<0,05). Demak, jismoniy reabilitatsiya va fiziomuolajalar nafaqat bemorning umumiy holatini yaxshilaydi, balki uning keyingi fertillik salohiyatini ham oshiradi.

Gormonal holat va endokrin reabilitatsiya. Bachadondan tashqari homiladorlik jarayonida organizm odatdagi homiladorlikka o‘xshash gormonal o‘zgarishlar kechiradi – xususan, bachadonda homila bo‘lmasa-da, implantatsiya yuz bergani uchun sariq tana faoliyat yuritib β-chorionik gonadotropin (β-hCG) ajrata boshlaydi. BTH ertasida β-hCG darajasi odatda normal homiladorlikdagidan pastroq bo‘ladi, ammo baribir sezilarli darajada oshadi (masalan, 6-haftada 1000–2000 mIU/ml atrofida bo‘lishi mumkin). Jarrohlik bilan ushbu ektopik homilalik to‘qima olib tashlangach, gormonal darajalar bir necha kun ichida keskin o‘zgaradi: β-hCG tez pasayadi, sariq tana regressiyaga uchraydi, progesteron va estrogen darajalari ham kamayadi. Bu keskin o‘zgarish bemorda fiziologik va emotsional “gormon yetishmovchiligi” holatini keltirib chiqarishi mumkin. Tadqiqotimiz natijalarida ham ko‘rindi: operatsiyadan keyin ~3–7 kunda ko‘plab ayollarda kayfiyatning tushkunligi, jizzakilik, uyquning buzilishi kabi belgilar kuzatildi – ular qisman gormonal o‘zgarishlar bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois, **gormonal reabilitatsiya**ning asosiy elementi – gormonal darajalarni kuzatish va tartibga solishdir. β-hCG monitoringi BTHdan keyin majburiy hisoblanadi: gormonning doimiy tushishi homilalik to‘qima to‘liq olib tashlanganini tasdiqlaydi, aksincha, pasayish to‘xtasa yoki sekinlashsa – organizmda homila qoldiqlari borligidan darak beradi. Biz bunday holatlarni aniqlab, vaqtida metotreksat yuborish orqali asoratlarni oldini oldik (4 bemorda). Gormonlar muvozanatini tiklashda organizm odatda o‘zi kurashadi: birinchi ovulyatsiya operatsiyadan atigi 2 hafta o‘tib sodir bo‘lishi mumkinligi ma’lum. Biroq, bemor bunga tayyor emasligi mumkin, shuning uchun tug‘ilishni rejalashtirmagan bemorlarga shu davr uchun gormonal kontratseptivlar (masalan, kombinə qilingan tabletkalar) tavsiya etilishi mumkin – bu bir tomondan endometriyni fiziologik holga keltiradi, boshqa tomondan reabilitatsiya davrida kutilmagan homiladorlikdan saqlaydi. Bizning amaliyotimizda 18 nafar ayol (31%) reabilitatsiya davrida kontratseptiv maqsadida KOK qabul qildi, qolganlari to‘siqli kontratseptiv vositalar yoki ovulyasiya hisobiga tayandi. Gormonal tabletkalar qabul qilganlarda birinchi hayz tartibli ravishda va kamroq og‘riq bilan o‘tdi, lekin bu guruh kichik bo‘lgani uchun umumiy xulosa uchun yetarli emas.

Albatta, BTHdan keyingi gormonal muvozanat masalasi nafaqat jinsiy gormonlar bilan cheklanmaydi. Stress holati gipotalamo-gipofizar-adrenal tizimga ta’sir etib, kortizol darajasini oshirishi, hayz ko‘rishning vaqtincha buzilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuningdek, agar BTHga olib kelgan omillar orasida

ISSN 3030-3907

endokrin buzilishlar (masalan, poliokistik tuxumdon sindromi yoki gipotireoz) bo‘lsa, ularni ham reabilitatsiya davrida davolash kerak. Biz kuzatgan bemorlar orasida 4 nafarida suyaklarning immunologik-yallig‘lanish kasalliklari va 3 nafarida endometrioz aniqlandi – bu holatlar BTH sabablari orasida bo‘lishi mumkinligi ma’lum. Ular tegishli ravishda reabilitatsiya davrida mutaxassislar yordamida davolandi.

Psixologik reabilitatsiya ahamiyati. Bachadondan tashqari homiladorlik – ayol va uning oilasi uchun faqat jismoniy emas, balki katta ruhiy sinov hamdir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, BTHni boshdan kechirgan ko‘plab ayollar kuchli qayg‘u, depressiya, xavotir va hatto post-travmatik stress sindromiga xos alomatlarni his qilishadi. Bu holat ba’zan tibbiy yordam ko‘rsatishda e’tibordan chetda qoladi. Bemor homiladorlikni yo‘qotganini anglash bilan birga, o‘z hayoti xavf ostida qolganidan qattiq qo‘rqadi – bularning barchasi uning ruhiyatida chuqur iz qoldirishi mumkin. Shuning uchun BTHdan keyingi reabilitatsiyada **psixologik qo‘llab-quvvatlash** alohida o‘rin tutishi lozim. Bizning dastur doirasida, yuqorida ta’kidlanganidek, har bir bemorga professional psixolog maslahatlari taklif etildi. Natijalar bemorlarning ruhiy holati sezilarli darajada barqarorlashganini ko‘rsatdi: 3 oy o‘tib, dastlab depressiya belgilari bo‘lganlarning aksariyati normal holatga qaytdi. Afsuski, hamma joyda ham psixolog xizmatlari bemorlarga oson mavjud emas, yoki bemorlar bunday yordamni izlashga tortinishi mumkin. Shifokorlar esa, o‘z navbatida, e’tiborni jismoniy muolajalarga qaratib, bemorning kechinmalarini “unutib qo‘yishi” ehtimoli bor. Shu bois, bizningcha, har bir akusher-ginekolog bemorning ruhiy holatini ham e’tiborda tutishi, kerak bo‘lsa uni ruhiy salomatlik mutaxassisiga yo‘naltirishi kerak. Bundan tashqari, oilaning qo‘llab-quvvatlashi ham muhim: turmush o‘rtog‘i va yaqinlariga mazkur vaziyat jiddiy stress ekanini tushuntirib, bemorga mehr-oqibat va sabr bilan yondashish lozimligini uqtirish kerak. Ayrim madaniy muhitlarda farzandsizlik yoki homiladorlikni yo‘qotish atrofdagilar tomonidan noto‘g‘ri tushunilishi, ayolni ayblash kabi holatlar uchrashi mumkin. Bunday stigmalar bemorga qo‘shimcha ruhiy bosim yuklaydi. Shuning uchun ham psixologik yordam nafaqat individual, balki ijtimoiy darajada ham ko‘rsatilishi zarur (masalan, maxsus qo‘llab-quvvatlash guruhlari, ijtimoiy xizmatlar orqali). Xulosa qilib aytganda, BTHdan keyingi psixologik reabilitatsiya – muvaffaqiyatli tiklanishning ajralmas qismi bo‘lib, u jismoniy sog‘ayishni ham tezlashtiradi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, ruhiy holati yaxshi ayollarda keyingi homiladorlikka jur’at etish va uni muvaffaqiyatli olib borish ehtimoli yuqoriroq bo‘ladi.

Fertillikni rejalashtirish va kuzatuv. Reabilitatsiya davrida bemorlarning eng ko‘p beradigan savollaridan biri – “Qachon qayta homiladorlikka harakat

ISSN 3030-3907

qilsam bo‘ladi?” dir. Bu tabiiy savol, chunki bir tomondan ayollar yo‘qotilgan homiladorlik o‘rnini tezroq to‘ldirishni xohlashadi (ayniqsa, farzandi yo‘q bo‘lsa), boshqa tomondan esa qo‘rquv ham bor – yana shu holat takrorlanmaydimi? Shifokorning vazifasi bemorga individual maslahat berib, optimal muddatni tavsiya etish va shu muddatgacha homilador bo‘lib qolishdan saqlanish uchun kontratseptsiya masalasini hal etishdir. Dunyo miqyosidagi tavsiyalarga ko‘ra, agar bemor metotreksat olgan bo‘lsa, kamida 3 oy kutishi kerak (dori ta’siri tufayli), agar jarrohlik bo‘lsa – kamida 2 ta normal hayz ko‘rguncha kutish tavsiya etiladi (taxminan 2–3 oy). Bizning amaliyotimizda ko‘pchilik bemorlar kamida 3 oy kutishgan; ammo 4 nafar ayol (~7%) 2 oy o‘tmay homilador bo‘lib qolgan (ularning biri sog‘lom homiladorlikka erishgan, ikkisida erta tushuk, birida – afsuski, takroriy BTH). Shunday holatlarning oldini olish maqsadida bemorlarga birinchi hayz ko‘rgunga qadar albatta himoyalanish kerakligi uqtirildi. Agar bemor yaqin orada farzand rejalashtirmasa, kontratseptsiya usuli tanlashda yordam ko‘rsatildi (masalan, bachadon ichi spirali, tug‘ruqdan keyingi sterilizatsiya masalasi – bemor xohishiga ko‘ra va tibbiy ko‘rsatmaga muvofiq).

BTH bilan bir marta to‘qnash kelgan ayol keyingi har bir homiladorlikda xavotir bilan yashashi tabiiy. Statistik jihatdan, avval BTH o‘tkazgan ayollarda takroriy ektopik homiladorlik xatari taxminan 10–15% ni tashkil qiladi. Bu xavf omili, ayniqsa, agar ayolda bepushtlik tarixi yoki tubal patologiya bo‘lsa, yanada ortadi. Shuning uchun, reabilitatsiya jarayonida bemorga keyingi homiladorlikni imkon qadar erta nazoratga olish (5-6 haftada ultratovush tekshiruvi qilish) tavsiya etilishi zarur. Biz barcha bemorlarimizga bu haqda tushuntirdik va natijada takror homilador bo‘lgan 41 ayoldan 39 nafari homiladorlik testining ijobiy natijasini olishi bilan qisqa fursatda shifokorga murojaat qilgan. Bu ularga homilaning bachadonda ekanligini erta tasdiqlash va xotirjam bo‘lish imkonini berdi; 5 nafar takroriy ektopik holatda esa erta tashxis qo‘yilib, bemorlar o‘z vaqtida davolanib, sog‘lom qolishdi. Ko‘rinib turibdiki, **klinik kuzatuv va maslahatlashuvlar** reabilitatsiya jarayonining muhim bo‘lagi hisoblanadi. Bemor reabilitatsiya yakunida ham nazoratdan “chiqib ketmasligi” kerak – kamida homilador bo‘lguniga qadar muntazam ravishda ginekolog ko‘rigida bo‘lib turishi lozim. Bizning markazimizda BTH o‘tkazgan bemorlarga maxsus “qo‘ng‘iroq eslatma” xizmati joriy etilgan bo‘lib, unda hamshira reabilitatsiya davomida va keyingi 1 yil ularni telefon orqali kuzatib, holidan xabar oladi, savollariga javob beradi. Bu bemorlar uchun ruhiy madad sifatida ham ijobiy qabul qilinmoqda.

Mahalliy protokollar va xalqaro tavsiyalar. O‘zbekiston Respublikasida bachadondan tashqari homiladorlikni davolash bo‘yicha klinik protokollar mavjud bo‘lsa-da, unda asosan diagnostika va jarrohlik yordami qamrab olingan, ammo

ISSN 3030-3907

reabilitatsiya masalalariga yetarlicha e’tibor berilmagan. Mahalliy shifokorlar ko‘p hollarda BTHdan keyin an’anaviy davo (antibiotiklar, og‘riq qoldiruvchi) bilan chekalanib, fizioterapiya yoki psixologik yordamni taklif etmaydilar. Ushbu tadqiqot natijalari esa reabilitatsiya kompleksini klinik protokollarga kiritish zarurligini ko‘rsatadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) homiladorlik asoratlaridan omon qolgan ayollar uchun, shu jumladan BTHdan so‘ng, reproduktiv salomatlikni tiklashga qaratilgan integratsiyalashgan yondashuv taklif etadi. Bu yondashuv tarkibida kontratseptiv maslahati, psixososial yordam va agar kerak bo‘lsa, yuqori texnologik yordamchi reproduktiv usullar ko‘rib chiqilishi kerakligi ta’kidlanadi. Amerika akusher-ginekologlar kollegiyasi (ACOG) ham BTHni davolash bo‘yicha ko‘rsatmalarida bemorlarga keyingi homiladorlik borasida maslahat berishni, Rh-manfiy bo‘lsa, anti-D immunglobulin kiritishni, va β-hCG izdan chiqmaguncha kuzatishni alohida urg‘ulaydi. Mazkur maqolada keltirilgan klinik algoritm aynan mana shunday tavsiyalarni inobatga olgan holda ishlab chiqildi va mahalliy muhitga moslashtirildi.

Yuqoridagi algoritm klinik qaror qabul qilishni yengillashtirish uchun mo‘ljallangan. Uning bosqichlari ketma-ket bo‘lib, har bir keyingi qadam oldingi bosqich bajarilganidan so‘ng amalga oshiriladi. Masalan, 5–7-kunlarda massaj va fizioterapiya boshlash uchun bemorning umumiy ahvoli barqaror bo‘lishi, qon ketish to‘xtagan bo‘lishi kerak; 6–8 xafta bo‘lganda hayz ko‘rish qaytmasa, endokrinolog tekshiruvi shundan keyin tavsiya qilinadi va hokazo. Algoritmni amaliyotga tatbiq etish orqali har bir bemor uchun individual reabilitatsiya dasturini tizimli ravishda olib borish mumkin bo‘ladi.

Cheklovlar. Bizning tadqiqotimiz ayrim cheklovlarga ega: bemorlar soni nisbatan kam, ularning hammasi bitta ixtisoslashgan markazdan olingan (bu esa natijalarning umumiy populyatsiyaga tatbiq etilish imkoniyatini cheklaydi). Shuningdek, reabilitatsiya samaradorligini baholashda randomizatsiya qilinmagan guruhlarni solishtirdik, bu esa ma’lum darajada bias (noaniqlik) kiritishi mumkin. Kelgusida ushbu mavzuda kengroq, prospektiv tadqiqotlar o‘tkazish rejalashtirilmoqda. Shunga qaramay, mavjud natijalar reabilitatsiya zarurati va foydasini ko‘rsatishda yetarli asos beradi deb hisoblaymiz.

XULOSA

Bachadondan tashqari homiladorlikni jarrohlik yo‘li bilan bartaraf etish muolajalar siklining faqat birinchi bosqichidir. Operatsiyadan keyingi to‘liq va kompleks reabilitatsiya esa bemorning sog‘lig‘ini tiklash, uning kelgusidagi tug‘ish qobiliyatini saqlash va psixologik farovonligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bizning o‘tkazilgan tadqiqot va tahlillarimiz asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

ISSN 3030-3907

1. **Jismoniy reabilitatsiya**: BTH operatsiyasidan keyin bemorlarni erta harakatlantirish, fizioterapiya (magnitoterapiya, lazeroterapiya, massaj va boshqalar)ni qo‘llash jarrohlik jarohatlarining bitishini tezlashtiradi, yopishmalar hosil bo‘lishining oldini oladi hamda tiklanish muddatini sezilarli qisqartiradi. Laparoskopik operatsiyalar reabilitatsiya uchun qulayroq sharoit yaratadi (kam invazivlik), laparotomiya qilingan hollarda esa kengroq fizioterapevtik yondashuv talab etiladi.
2. **Gormonal tiklanish**: Operatsiyadan keyingi β-hCG darajasini muntazam kuzatish zarur – gormonning normaga qaytishi (odatda 2–4 haftada) homiladorlik to‘liq tugatilganini ko‘rsatadi, uning pasaymasdan qolishi esa zudlik bilan qo‘shimcha davo zarurligini bildiradi. Birinchi hayz ko‘rish odatda 4–8 haftada qayta tiklanadi, bu davrgacha bemorlarni homiladorlikdan saqlanish haqida ogohlantirish lozim. Zarur bo‘lganda gormonal muvozanatni tiklash uchun terapiya (masalan, kontratseptivlar) qo‘llanishi mumkin.
3. **Psixologik yordam**: BTHni boshdan o‘tkazgan bemorlarning uchdan bir qismigacha ruhiy holat buzilishlari (depressiya, kuchli xavotir) kuzatiladi. Shifoxona sharoitidanoq psixolog yoki psixoterapevt jalb etilishi, bemorning emotsional tajribalarini tinglash va kerakli maslahatlarni berish lozim. Psixologik qo‘llab-quvvatlash bemorning reabilitatsiyasini tezlashtiradi, uning keyingi homiladorlikka nisbatan ishonchini oshiradi. Zarur hollarda (ruhiy zo‘riqish yuqori bo‘lsa) professional davolash (psixoterapiya, dori vositalari) tavsiya etilmog‘i lozim.
4. **Fertillikni rejalashtirish**: Bemor bilan kelgusidagi homiladorlik rejalari batafsil muhokama qilinishi kerak. Kamida 2 hayz sikli (yoki shifokor tavsiyasiga ko‘ra 3–6 oy) davomida yangi homiladorlikdan saqlanish tavsiya etiladi. Bu muddat ichida kontratseptsiya vositasi tanlanadi, bemorning umumiy sog‘lig‘i mustahkamlanadi, psixologik tayyorgarlik ko‘riladi. Kelgusida homiladorlik yuz berganda, erta muddatdagi UTT tekshiruvlar, qon guruhiga ko‘ra RHD manfiy bo‘lsa immunoprofilaktika kabi choralar ko‘rilishi lozim. Agar bemorda ikkala nay yo‘q bo‘lsa yoki boshqa bepushtlik muammolari aniqlansa, yordamchi reproduktiv texnologiyalar (EKU) masalasi ko‘rib chiqiladi.
5. **Kuzatuv va maslahatlar**: Reabilitatsiya yakunida ham bemor muntazam ravishda ginekolog ko‘rigiga borishi, agar homiladorlik kechiksa – buning sabablarini tekshirtirishi zarur. BTH takrorlanishining oldini olish uchun jinsiy yo‘l infektsiyalaridan saqlanish, kontratseptsiya vositalaridan to‘g‘ri foydalanish, homiladorlikni erta muddatlarda aniqlash kabi profilaktik choralarga rioya etish kerakligi bemorga tushuntirilishi lozim.

ISSN 3030-3907

Yuqoridagi punktlar bachadondan tashqari homiladorlikdan keyingi reabilitatsiya jarayonining ajralmas tarkibiy qismlari bo‘lib, ularning barchasiga birgalikda amal qilingandagina maksimal samaraga erishiladi.

AMALIY TAVSIYALAR

Yuqoridagi tadqiqot va xulosalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi, ularni mahalliy davolash muassasalarida BTH operatsiyasini boshdan o‘tkazgan bemorlarni reabilitatsiya qilishda qo‘llash tavsiya etiladi:

- **Reabilitatsiya jamoasini shakllantirish**: BTH operatsiyasidan keyingi bemorni kuzatish uchun akusher-ginekolog, fizioterapevt va psixologdan iborat multidisiplinar jamoa biriktirish maqsadga muvofiq. Bu jamoa reabilitatsiya rejimini belgilaydi va ijrosini nazorat qiladi.
- **Erta harakatlantirish**: Agar qarshi ko‘rsatma bo‘lmasa, bemorni operatsiyadan keyingi 24 soat ichida yotoqdan turishga va qisqa masofa yurishga jalb etish. Laparoskopiyadan keyin 2-3 kunlarda, laparotomiyadan keyin 5-7 kunlarda yengil jismoniy mashqlar (aylanma harakatlar, nafas mashqlari) boshlash.
- **Fizioterapiya qo‘llash**: Bemorlarni imkon qadar 1-haftadan boshlab fizioterapiya xonasiga yuborish. Magnitoterapiya, ultratovush yoki lazeroterapiya kurslari (8–10 seans) operatsiya sohasida va tos bo‘shlig‘ida amalga oshirish. Qo‘shimcha ravishda refleksoterapiya (ignaterapiya) va tibbiy massaj (umumiy tinchlantiruvchi va lomber-soha massaji) kurslarini taklif etish.
- **Infeksiya profilaktikasi**: Operatsiyadan so‘ng 5–7 kun davomida keng spektrli antibiotiklar profilaktik berish (ayniqsa, bachadon ichiga qon quyilgan bo‘lsa). Yara parvarishi va aseptika qoidalariga rioya qilishni ta’minlash. Lozim bo‘lsa, probiotiklar buyurib ichak mikroflorasini saqlash.
- **β-hCG monitoringi**: Chiqishdan oldin β-hCG darajasini o‘lchash va keyin har hafta poliklinika sharoitida tekshirtirib borishni tashkil qilish. Gormon darajasi pasayish dinamikasi qoniqarsiz bo‘lsa, qo‘shimcha tashxis (UTT) va davo (metotreksat kiritish) choralarini ko‘rish. β-hCG nolga tushgach ham bir marta nazorat qilish (rezidual to‘qima yo‘qligiga ishonch hosil qilish uchun).
- **Gormonal holat bahosi**: Agar 2 oy o‘tib hayz ko‘rish boshlanmasa, gormonal panel (FSH, LH, prolaktin, TSH va boshqalar) tekshirish va endokrinolog ko‘rigi. Sikl buzilishlari bo‘lsa, sababi aniqlanib, tegishli davo (masalan, xastalik aniqlansa – o‘sha kasallikni davolash) qo‘llash.
- **Psixolog maslahati**: Barcha BTH operatsiyasi o‘tkazgan bemorlarni 1-2 hafta ichida psixolog bilan uchrashtirish. Zarurat bo‘lsa, takroriy seanslar yoki psixoterapiya kurslarini tashkil qilish. Agar psixolog shtat birliklari mavjud bo‘lmasa, shifokorlar o‘zlari bemor bilan suhbat o‘tkazib, uning hissiyotlariga e’tiborli bo‘lishi lozim.

ISSN 3030-3907

- **Kontratseptsiya va muddat**: Bemorni yangi homiladorlikdan saqlanish zarurati haqida ogohlantirish. Aniqlangan tavsiyaga ko‘ra (jarrohning xulosasi) – kamida 2 oy (yoki 6 oy) kutish lozimligini tushuntirish. Bu davr uchun optimal kontratseptsiya usulini tanlashga yordam berish (masalan, KOK, bachadon ichi vosita yoki prezervativlar).
- **Takroriy homiladorlik monitoringi**: Bemor qayta homilador bo‘lganda, imkon qadar erta (5-6 haftada) UTT tekshiruvidan o‘tishi va ginekolog ko‘rigiga kelishi zarurligini yozma va og‘zaki eslatmalar orqali ta’minlash. Qayta homiladorlik ro‘y berganda uning ketishini diqqat bilan kuzatish (avval BTH bo‘lganini inobatga olib).
- **Patologiyani aniqlash**: Agar bemor 1 yil ichida homilador bo‘lmasa, uni bepushtlik bo‘yicha chuqurlashtirilgan tekshiruvga yo‘naltirish (kontrastli HSG, follikulometriya, erkak faktorini tekshirish). Zarur bo‘lsa, reproduktolog bilan maslahat (ayniqsa, ikkala nay yo‘qligida – EKU bo‘yicha).
- **Ma’lumot berish**: Bemorlar va ularning oilalariga BTH haqidagi tushuncha berish (qanday xavf omillari borligi, takrorlanish ehtimoli, belgilari). Bemorning o‘zi kelgusida ogohlantiruvchi alomatlarni (qorin og‘rig‘i, g‘ayrioddiy qon ketishi) bilishi va homiladorlik testini imkon qadar erta o‘tkazib borishi uchun ta’lim berish.

Yuqoridagi tavsiyalar sog‘liqni saqlash tizimida e’tiborga olingan holda, bachadondan tashqari homiladorlikdan keyingi parvarish sifati yaxshilanadi deb umid qilamiz. Bemorlarning reproduktiv salomatligini saqlash va ularning onalik baxtiga erishishida reabilitatsiya muhim bo‘g‘in bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Moustakli E. va boshq. After the Shock: Impact of Ectopic Pregnancy on Subsequent Fertility and Parenthood. Biomedicines. 2025;13(9):2205.
2. Hendriks E., Rosenberg R., Prine L. Ectopic Pregnancy: Diagnosis and Management. Am Fam Physician. 2020;101(10):599-606.
3. American College of Obstetricians and Gynecologists (ACOG). Practice Bulletin No.193: Tubal Ectopic Pregnancy. Obstet Gynecol. 2018;131(3):e91-e103.
4. Bugaevsky K.A. Consideration of the Peculiarities of Non-Drug Rehabilitation Treatment After an Ectopic Pregnancy. J Endocrinol Disorders. 2024;7(6):1-3.
5. Mielnik J. va boshq. [Falopiy nay ektopik homiladorligi operatsiyasidan keyingi balneologik reabilitatsiya]. Ginekol Pol. 1993;64(12):582-6.
6. NHS (UK National Health Service). Ectopic Pregnancy – Treatment (23 Aug 2022).

ISSN 3030-3907

7. Med360.uz (Tibbiy portal). Bachadondan tashqari homiladorlik – sabablari, alomatlari, davolash, xavflari.
8. Junaydullayeva M.O‘. Bachadondan tashqari homiladorlik va bitta bachadon nayida homilador bo‘lish imkoniyati. Pedagogs Int. Res. Journal. 2025;95(2):43-46.
9. The Ectopic Pregnancy Trust. Returning to Day-to-Day Activities after Ectopic Pregnancy (2025).
10. The Ectopic Pregnancy Trust. Trying to Conceive Again Following an Ectopic Pregnancy (2025).
11. Uktamovna N. S. et al. YURAK KASALLIKLARI BO ‘LGAN AYOLLARDA TUG ‘RUQNING O ‘ZIGA XOS KECHISHI //YANGI O ‘ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI. – 2025. – T. 3. – №. 3. – C. 262-264.
12. Ёркулова Г. Р., Наркулова С. У. НОРМАЛИЗАЦИЯ МЕНСТРУАЛЬНОГО ЦИКЛА У ДЕВУШЕК ПОДРОСТКОВ С ПОМОЩЬЮ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ //TA’LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR JURNALI. – 2025. – T. 1. – №. 9. – C. 76-79.
13. Narkulova S., Xudoyberdiyeva Z. INNOVATIVE THERAPEUTIC STRATEGIES FOR MANAGING POST CASTRATION SYNDROME AFTER OVARIAN HYPERSTIMULATION //Medicine, pedagogy and technology: theory and practice. – 2025. – T. 3. – №. 6. – C. 60-62.
14. Uktamovna N. S. MUDDATIDAN OLDINGI TUG ‘RUQNI BELGILARI, ETIOLOGIYASI, ASORATLARI HAMDA DAVOLASH CHORA TADBIRLARI //YANGI O ‘ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 224-228.
15. Uktamovna N. S. MUDDATIDAN OLDINGI TUG ‘RUQNI BELGILARI, ETIOLOGIYASI, ASORATLARI HAMDA DAVOLASH CHORA TADBIRLARI //YANGI O ‘ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 224-228.
16. Норкулова С. У. РАЗВИТИЕ КЛИНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ГИНЕКОЛОГИИ У СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ //Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2024. – T. 1. – №. 14. – C. 111-114.

ISSN 3030-3907

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA PROFESSOR-O‘QITUVCHILAR FAOLIYATINI BAHOLASH TIZIMINI UML ASOSIDA LOYIHALASH

Atayeva Gulsina Isroilovna

Buxoro davlat universiteti Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasi dotsenti

Axmedova Nigora Kamol qizi

Buxoro davlat universiteti Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar fakulteti, Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta’minoti yo‘nalishi 1-bosqich magistri.

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini shakllantirish, monitoring qilish va baholash jarayonlarini avtomatlashtirishga mo‘ljallangan axborot tizimini yaratish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda mavjud jarayonlarning kamchiliklari tahlil qilinib, ularni bartaraf etish uchun zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan tizim konsepsiyasi taklif etiladi. Tizimni loyihalash jarayonida UML (Unified Modeling Language) diagrammalaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan model professor-o‘qituvchilarning ish faoliyatini shaffof baholash, ma’lumotlar aniqligini oshirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: axborot tizimi, shaxsiy ish rejasi, professor-o‘qituvchi, UML, modellashtirish, baholash tizimi, oliy ta’lim.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы создания информационной системы, предназначенной для автоматизации процессов формирования, мониторинга и оценки индивидуальных планов работы преподавателей высших учебных заведений. В исследовании анализируются недостатки существующих процессов и предлагается концепция системы, разработанная на основе современных информационных технологий для их устранения. В процессе проектирования системы использовались диаграммы UML (Unified Modeling Language). Разработанная в результате исследования модель служит для прозрачной оценки работы преподавателей, повышения точности данных и улучшения эффективности принятия управленческих решений.

Ключевые слова: информационная система, индивидуальный рабочий план, преподаватель, UML, моделирование, система оценки, высшее образование.

Abstract. This article addresses the development of an information system designed to automate the processes of creating, monitoring, and evaluating personal work plans of university faculty members. The study analyzes the shortcomings of existing processes and proposes a system concept based on

ISSN 3030-3907

modern information technologies to enhance efficiency and reliability. During the system design, UML (Unified Modeling Language) diagrams were employed, including Use Case, Class, Sequence, and Component diagrams, to model both the static and dynamic aspects of the system. The resulting model enables transparent evaluation of faculty activities, improves data accuracy, and enhances the efficiency of management decision-making. Additionally, the system supports digital transformation in higher education institutions and facilitates the automation of administrative and academic workflows.

Keywords: information system, personal work plan, faculty member, UML, modeling, evaluation system, higher education.

KIRISH.

Bugungi kunda global miqyosda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalariga, xususan, ta’lim tizimiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) keng joriy etilishi, internet infratuzilmalarining rivojlanishi va raqamli platformalarning ommalashuvi natijasida tashkilotlar faoliyatini boshqarishning an’anaviy usullari o‘z ahamiyatini yo‘qotib, ularning o‘rnini zamonaviy axborot tizimlariga asoslangan boshqaruv mexanizmlari egallamoqda. Hozirgi sharoitda axborot tizimlarining uzluksiz, ishonchli va samarali ishlashi tashkilot faoliyatining barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida ma’lumotlar strategik resurs sifatida qaralmoqda. Katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan tashkilotlar o‘z faoliyatini aniq rejalashtirish, mavjud resurslardan samarali foydalanish va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda ustunlikka ega bo‘lmoqda. Ayniqsa, statistik tahlil va prognozlash asosida qaror qabul qilish mexanizmlarining joriy etilishi boshqaruv jarayonlarida subyektivlikni kamaytirib, ilmiy asoslangan va ishonchli natijalarga erishish imkonini yaratadi.

Oliy ta’lim muassasalari ham raqamli transformatsiya jarayonidan chetda qolmayapti. Ta’lim sifatini oshirish, ilmiy faoliyatni rivojlantirish va professor-o‘qituvchilar mehnatini samarali tashkil etish masalalari zamonaviy axborot tizimlarisiz deyarli imkonsizdir. Universitetlarda boshqaruv jarayonlarining raqamlashtirilishi nafaqat hujjat aylanishini soddalashtiradi, balki ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari uchun ochiqlik va shaffoflikni ta’minlaydi. Shu nuqtai nazardan, professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini shakllantirish va baholash jarayonlarini avtomatlashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ISSN 3030-3907

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalari qog‘oz shaklida yoki alohida elektron hujjatlar ko‘rinishida yuritiladi. Bu holat ma’lumotlarning takrorlanishi, xatoliklar yuzaga kelishi, vaqt sarfining ortishi hamda ish faoliyatini obyektiv baholashda qiyinchiliklarga olib keladi. Shuningdek, bunday tizimlar statistik tahlil va prognozlash imkoniyatlarini cheklab, boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonini murakkablashtiradi.

Zamonaviy axborot tizimlari asosida yaratilgan avtomatlashtirilgan boshqaruv yechimlari esa professor-o‘qituvchilarning o‘quv, ilmiy, uslubiy va tashkiliy faoliyatini yagona platformada birlashtirish imkonini beradi. Bunday tizimlar yordamida bajarilgan ishlar real vaqt rejimida monitoring qilinadi, faoliyat natijalari statistik ko‘rsatkichlar asosida baholanadi va kelgusidagi ish rejalari prognozlash mexanizmlari orqali shakllantiriladi. Natijada oliy ta’lim muassasasining umumiy samaradorligi oshadi.

Raqamli transformatsiya sharoitida raqobatbardoshlik masalasi ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda universitetlar nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham raqobatlashmoqda. Ta’lim sifati, ilmiy salohiyat va boshqaruv tizimlarining zamonaviyligi oliy ta’lim muassasasining reytingi va nufuzini belgilovchi asosiy mezonlar sifatida qaralmoqda. Shu sababli professor-o‘qituvchilar faoliyatini baholashda aniq, shaffof va raqamli mezonlarga asoslangan tizimlarni joriy etish strategik ahamiyatga ega.

Axborot tizimlarini ishlab chiqish jarayonida ularning funksional va strukturaviy jihatlarini oldindan aniq belgilash muhim hisoblanadi. Bu borada UML (Unified Modeling Language) modellashtirish tili dasturiy ta’minotni loyihalashda samarali vosita sifatida keng qo‘llaniladi. UML diagrammalari yordamida tizimning arxitekturasi, foydalanuvchilar va funksiyalar o‘rtasidagi bog‘liqliklar, jarayonlarning ketma-ketligi aniq va tushunarli tarzda ifodalanadi. Bu esa tizimni ishlab chiqish, joriy etish va kelgusida kengaytirish jarayonlarini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Shu munosabat bilan, universitet professor-o‘qituvchilarining shaxsiy ish rejalarini shakllantiruvchi va baholovchi axborot tizimini yaratish hamda uni UML asosida modellashtirish masalalarini tadqiq etish bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot raqamli transformatsiya jarayonida oliy ta’lim muassasalarining boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi bilan birga, professor-o‘qituvchilar faoliyatini baholashning zamonaviy va ishonchli mexanizmlarini shakllantirishga zamin yaratadi.

Mavzuning dolzarbligi:

ISSN 3030-3907

Professor-o‘qituvchilar faoliyatini baholashda shaffoflik va obyektivlikni ta’minlash oliy ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Amaldagi an’anaviy usullar inson omiliga yuqori darajada bog‘liq bo‘lib, ma’lumotlarning takrorlanishi, xatoliklar va subyektiv baholash holatlariga olib keladi.

Shaxsiy ish rejalarini avtomatlashtirilgan axborot tizimi asosida yuritish:

✓ ma’lumotlarni markazlashtirish;
✓ vaqt va resurslarni tejash;
✓ hisobotlarni avtomatik shakllantirish;
✓ faoliyat natijalarini real vaqt rejimida tahlil qilish imkonini beradi.

UML asosida modellashtirish esa tizimning aniq, tushunarli va kengaytiriladigan arxitekturasini yaratishga yordam beradi. Shu sababli ushbu mavzu ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism. Axborot tizimining vazifalari. Professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini shakllantiruvchi va baholovchi axborot tizimi oliy ta’lim muassasasida boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirishga xizmat qiluvchi kompleks dasturiy yechim hisoblanadi. Pressman va Sommerville ta’kidlaganidek, samarali dasturiy tizimlar aniq belgilangan funksional talablar va foydalanuvchi ehtiyojlariga asoslangan holda ishlab chiqilishi lozim.

Taklif etilayotgan tizimning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

➢ professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini markazlashgan holda yuritish;
➢ o‘quv, ilmiy-tadqiqot, uslubiy va tashkiliy faoliyat bo‘yicha shaxsiy ish rejalarini elektron shakllantirish;
➢ bajarilgan ishlar bo‘yicha ma’lumotlarni kiritish va tasdiqlash;
➢ ish rejalarining bajarilish holatini monitoring qilish;
➢ faoliyat natijalarini statistik ko‘rsatkichlar asosida baholash;
➢ avtomatik hisobotlar va tahliliy ma’lumotlarni shakllantirish;
➢ boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun prognozlash imkoniyatlarini yaratish.

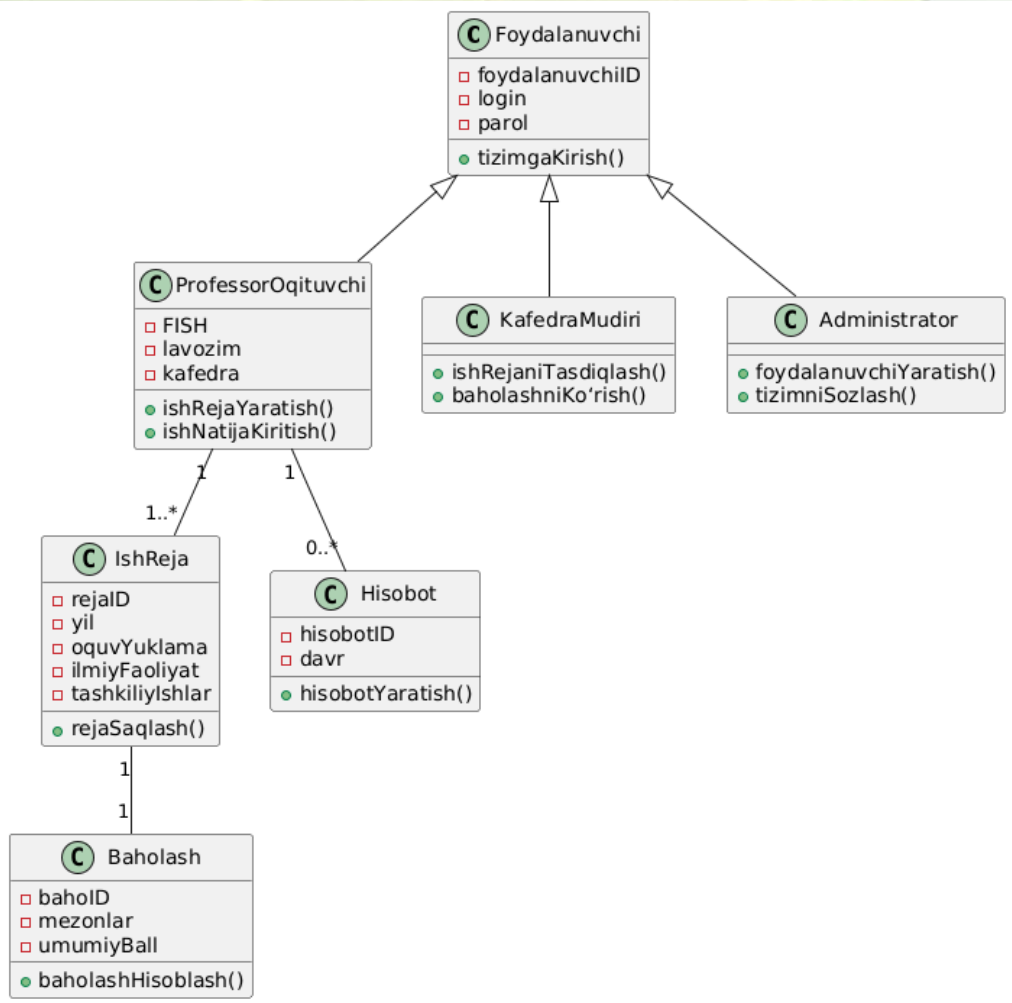
Tizim arxitekturasi

Professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini shakllantiruvchi va baholovchi axborot tizimi modulli va qatlamli arxitektura asosida ishlab chiqilgan. Ushbu arxitektura tizim funksiyalarining aniq taqsimlanishini, foydalanuvchilar bilan o‘zaro aloqaning qulay tashkil etilishini hamda ma’lumotlar bilan ishlash jarayonlarining ishonchliligini ta’minlaydi. Tizim arxitekturasi UML modellashtirish yondashuvlari asosida ifodalanib, uning strukturaviy va funksional jihatlari turli diagrammalar orqali yoritilgan.

Arxitekturaning statik tuzilmasi ***UML sinf diagrammasi*** orqali modellashtirilgan (1-rasm). Sinf diagrammasida tizimning asosiy obyektlari,

ISSN 3030-3907

ularning atributlari va o‘zaro bog‘liqliklari aniqlangan. Mazkur diagramma arxitekturaning ichki tuzilmasini aks ettirib, ma’lumotlar qatlamining asosiy elementlarini belgilaydi. Xususan, “ProfessorOqituvchi”, “IshReja”, “Baholash” va “Hisobot” sinflari tizimning funksional modullariga mos keladi va arxitekturaning amaliy mantiq qatlami bilan bevosita bog‘langan.

1-rasm. Shaxsiy ish rejalarini boshqarish tizimining UML sinf diagrammasi

Foydalanuvchi sinfi – tizimdagi barcha foydalanuvchilar uchun umumiy sinf bo‘lib, autentifikatsiya va identifikatsiya ma’lumotlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu sinf rollar asosida boshqaruvni ta’minlaydi.

ProfessorO‘qituvchi sinfi – shaxsiy ish rejalarini shakllantiruvchi va bajarilgan ishlar bo‘yicha ma’lumotlarni kirituvchi asosiy foydalanuvchi sinfi hisoblanadi.

KafedraMudiri sinfi – professor-o‘qituvchilarning ish rejalarini ko‘rib chiqish, tasdiqlash va baholash natijalarini tahlil qilish vakolatiga ega bo‘lgan boshqaruvchi foydalanuvchi sinfi.

Administrator sinfi – tizim foydalanuvchilarini boshqarish va texnik sozlamalarni amalga oshiruvchi sinf bo‘lib, tizimning barqaror ishlashini ta’minlaydi.

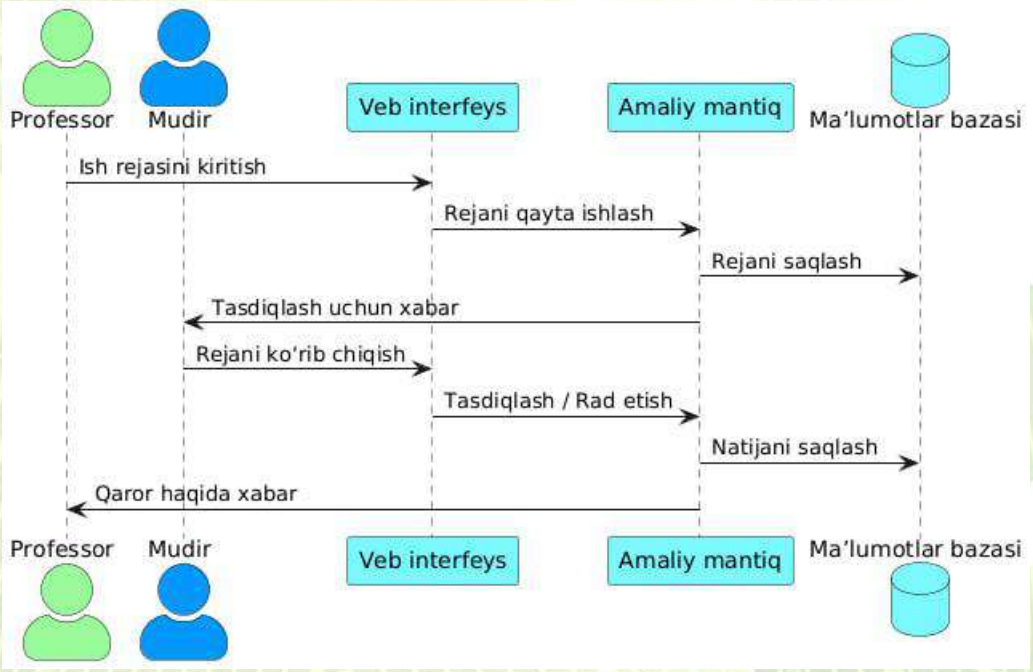
ISSN 3030-3907

IshReja sinfi – professor-o‘qituvchining o‘quv, ilmiy va tashkiliy faoliyatini aks ettiruvchi shaxsiy ish rejasi obyektini ifodalaydi.

Baholash sinfi – ish rejasining bajarilish darajasini mezonlar va ballar asosida aniqlovchi baholash jarayonini ifodalaydi.

Hisobot sinfi – professor-o‘qituvchi faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi tahliliy va statistik hisobotlarni shakllantirish uchun mo‘ljallangan sinf.

Tizim arxitekturasining funksional jarayonlari va komponentlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar ***Ketma-ketlik (Sequence) diagrammasi*** orqali yoritiladi. Ushbu diagramma foydalanuvchi tomonidan bajariladigan amallar va tizimning javob reaktsiyalarini vaqt ketma-ketligida ifodalaydi. Masalan, ish rejasini shakllantirish va tasdiqlash jarayonida foydalanuvchi interfeysi, amaliy mantiq va ma’lumotlar bazasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar ketma-ketlik diagrammasida aniq ko‘rsatiladi (2-rasm). Bu esa arxitekturaning qatlamli tuzilmasini amaliy jihatdan asoslab beradi.

2-rasm. Ish rejasini shakllantirish va tasdiqlash jarayonining ketma-ketlik diagrammasi

Professor-o‘qituvchi – shaxsiy ish rejasini tizimga kirituvchi asosiy foydalanuvchi bo‘lib, reja ma’lumotlarini veb interfeys orqali taqdim etadi.

Veb interfeys – foydalanuvchi bilan tizim o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ta’minlaydi hamda kiritilgan ma’lumotlarni amaliy mantiq qatlamiga uzatadi.

Amaliy mantiq – ish rejasini qayta ishlaydi, tasdiqlash jarayonini boshqaradi va biznes-qoidalar asosida qarorlarni shakllantiradi.

Ma’lumotlar bazasi – ish rejasi, tasdiqlash natijalari va tegishli ma’lumotlarni saqlashni ta’minlaydi.

ISSN 3030-3907

Kafedra mudiri – professor-o‘qituvchi tomonidan taqdim etilgan ish rejasini ko‘rib chiqadi va uni tasdiqlash yoki rad etish bo‘yicha qaror qabul qiladi.

NATIJALAR

Ushbu tadqiqot doirasida professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini shakllantiruvchi va baholovchi tizim ishlab chiqildi va uning UML asosidagi modellashtirish jarayoni amalga oshirildi. Natijalar quyidagilar bilan ifodalanadi:

1.Tizim arxitekturasi va modullarni aniqlash

Tizim qatlamli arxitektura asosida ishlab chiqilib, foydalanuvchi interfeysi, amaliy mantiq va ma’lumotlar qatlami bo‘yicha modullarga ajratildi. Har bir qatlamning vazifalari va o‘zaro aloqalari UML diagrammalari yordamida aniq belgilandi. Bu yondashuv tizimni kengaytirish, modul qo‘shish va texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini soddalashtirdi.

2.UML modellashtirish asosida tizimning mantiqiy va statik tuzilmasini aniqlash

- Sinf diagrammasi tizimning statik obyektlar tuzilmasini, atributlar, metodlar va obyektlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni ko‘rsatdi.
- Ketma-ketlik diagrammasi ish rejasini shakllantirish va tasdiqlash jarayonidagi komponentlar o‘rtasidagi axborot oqimini vaqt ketma-ketligida ifodaladi.

3.Tizimning funksional samaradorligi

Tizim foydalanuvchilarga ish rejalarini tez va qulay shakllantirish, tasdiqlash va baholash imkonini beradi. Kafedra mudiri tomonidan baholash jarayoni soddalashtirilgan, hisobotlarni shakllantirish va tahlil qilish avtomatlashtirilgan. Natijada professor-o‘qituvchilarning ish faoliyatini monitoring qilish va statistik prognozlash imkoniyati yaratildi.

4.Ilmiy va amaliy ahamiyat

Tadqiqot UML modellashtirish orqali axborot tizimini loyihalash jarayonini standartlashtirishga xizmat qiladi. Tizim oliy ta’lim muassasasida raqamli transformatsiya jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi va universitet professor-o‘qituvchilarining ish faoliyatini samarali boshqarish imkonini beradi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, professor-o‘qituvchilarning shaxsiy ish rejalarini shakllantirish va baholash tizimi *UML modellashtirish yondashuvi orqali samarali loyihalanishi mumkin.*

- UML diagrammalari tizimning *konseptual, statik* va *dinamik* jihatlarini aniq ifodalaydi va tizim arxitekturasini modullar asosida loyihalashni soddalashtiradi.

ISSN 3030-3907

➢ Tizim qatlamli arxitektura orqali ishlashni ta’minlab, foydalanuvchi interfeysi, amaliy mantiq va ma’lumotlar qatlamining alohida vazifalarini belgilaydi.

➢ Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan tizim foydalanuvchilarga ish rejalarini avtomatlashtirilgan tarzda yaratish, tasdiqlash va baholash imkonini beradi, bu esa *universitetlarda raqamli boshqaruv va monitoring tizimlarini rivojlantirish*ga xizmat qiladi.

➢ Mazkur yondashuv boshqa oliy ta’lim muassasalarida ham qo‘llanilishi mumkin, chunki tizim modulli va kengaytiriladigan qilib ishlab chiqilgan.

Natijada, tadqiqot *ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb*, professor-o‘qituvchilarning faoliyatini optimallashtirish va universitet raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pressman, R. S., & Maxim, B. R. (2020). *Software Engineering: A Practitioner’s Approach* (9th ed.). New York: McGraw-Hill Education.
2. Sommerville, I. (2020). *Software Engineering* (11th ed.). London: Pearson Education.
3. Dennis, A., Wixom, B. H., & Roth, R. M. (2021). *Systems Analysis and Design* (8th ed.). Hoboken: John Wiley & Sons.
4. Laudon, K. C., & Laudon, J. P. (2022). *Management Information Systems: Managing the Digital Firm* (16th ed.). Pearson.
5. Object Management Group (OMG). (2017). *Unified Modeling Language (UML) Version 2.5.1: Formal Specification*. Retrieved from https://www.omg.org/spec/UML/
6. PlantUML Team. (2024). *PlantUML – Open-source tool to create UML diagrams: Official documentation*. Retrieved from https://plantuml.com (Accessed: January 14, 2026).
7. ISO/IEC 25010:2011. Axborot texnologiyalari. Tizimlar va dasturiy ta’minot sifati modellari (Systems and Software Quality Models). Xalqaro standart. – 2011.

ISSN 3030-3907

BIOGEN ELEMENT NATRIYNING ORGANIZMDAGI AHAMIYATI

Nizomova Sarvinoz Qudrat qizi
Samarqand davlat tibbiyot universiteti davolash ishi fakulteti talabasi
Lutfullayeva Saida Xayrullayevna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti davolash ishi fakulteti talabasi
Xaitov Og‘abek Zoxidovich
Samarqand davlat tibbiyot universiteti davolash ishi fakulteti talabasi
Karjavov Abdixakim Raxmonovich
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Abdimurodova Dilbar Suvonkulovna
Zarmed universiteti Tibbiyot va bioinjeneriya instituti
Samarqand viloyati, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu akademik maqola biogen element natriyning inson organizmidagi ahamiyati va uning birikmalarining tibbiyotdagi qo‘llanilishini chuqur tahlil qiladi. Natriy, hayot uchun muhim elektrolit sifatida, suyuqlik balansi, nerv impulslari uzatilishi, mushak qisqarishi va qon bosimini tartibga solishda asosiy rol o‘ynaydi. Maqola natriy gomeostazining murakkab mexanizmlarini, jumladan buyraklar, gormonlar va hatto teri kabi organlarning ishtirokini ko‘rib chiqadi. Natriy balansining buzilishi, ya’ni giponatriemiya va gipernatremiya holatlari, ularning sabablari, klinik ko‘rinishlari va davolash strategiyalari atroflicha yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Natriy, giponatriemiya, gipernatremiya, elektrolit balansi, qon bosimi, tibbiyotda qo‘llanilish, buyrak faoliyati, gomeostaz.

Аннотация. Данная академическая статья глубоко анализирует значение биогенного элемента натрия в организме человека и применение его соединений в медицине. Натрий, как жизненно важный электролит, играет ключевую роль в поддержании водного баланса, передаче нервных импульсов, сокращении мышц и регуляции артериального давления. В статье рассматриваются сложные механизмы гомеостаза натрия, включая участие таких органов, как почки, гормоны и даже кожа. Подробно освещаются нарушения натриевого баланса, а именно состояния гипонатриемии и гипернатриемии, их причины, клинические проявления и стратегии лечения.

Ключевые слова: Натрий, гипонатриемия, гипернатриемия, электролитный баланс, артериальное давление, применение в медицине, функция почек, гомеостаз

Abstract. This academic article profoundly analyzes the importance of the biogenic element sodium in the human body and the application of its compounds in medicine. Sodium, as a vital electrolyte, plays a key role in fluid balance, nerve

ISSN 3030-3907

impulse transmission, muscle contraction, and blood pressure regulation. The article examines the complex mechanisms of sodium homeostasis, including the involvement of organs such as kidneys, hormones, and even the skin. Disturbances in sodium balance, namely hyponatremia and hypernatremia, their causes, clinical manifestations, and treatment strategies are thoroughly covered.

Keywords: Sodium, hyponatremia, hypernatremia, electrolyte balance, blood pressure, medical application, kidney function, homeostasis

KIRISH

Natriy (Na) inson organizmidagi eng muhim biogen elementlardan biri bo‘lib, hayotiy jarayonlarning uzluksiz kechishini ta’minlashda markaziy rol o‘ynaydi. Bu ishqoriy metall, asosan hujayradan tashqari suyuqlikning asosiy kationi sifatida, osmotik bosimni saqlash, suyuqlik balansi, nerv impulslarining uzatilishi, mushak qisqarishi va qon bosimini tartibga solish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Natriyning ushbu multifunksionalligi uning fiziologik va patofiziologik ahamiyatini yanada oshiradi. Ushbu maqola natriyning organizmdagi ahamiyati, uning birikmalarining tibbiyotdagi qo‘llanilishi va natriy metabolizmining buzilishi bilan bog‘liq klinik holatlar bo‘yicha chuqur tahlilni taqdim etadi.

Natriyning organizmdagi fiziologik roli va gomeostazining murakkabligi yaqinda o‘tkazilgan tadqiqotlar tufayli yanada aniqlashib bormoqda. An’anaviy ikki komponentli modeldan tashqari, hozirda natriyning terida va mushaklarda osmotik bo‘lmagan holda saqlanishi aniqlangan uch komponentli modeli keng e’tirof etilmoqda. Bu yangi tushuncha nafaqat qon bosimini tartibga solishga, balki immun tizimi va ichak mikrobiomasining gipertenziya rivojlanishidagi o‘zaro ta’siriga ham yangi qarashlarni ochib beradi. Ushbu maqola natriyning organizmdagi ahamiyatini keng qamrovli tarzda ko‘rib chiqishga, uning fiziologik rolidan tortib, tibbiy amaliyotdagi qo‘llanilishiga qadar barcha jihatlarini o‘rganishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Natriyning inson organizmidagi fiziologik roli uzoq vaqtdan beri tibbiyot va fiziologiya sohasida diqqat markazida bo‘lib kelgan. Klassik adabiyotlar natriyni asosan hujayradan tashqari suyuqlik hajmini va osmotik bosimni saqlovchi asosiy elektrolit sifatida ta’kidlagan. Uning nerv impulslarining paydo bo‘lishi va uzatilishidagi, shuningdek, mushak tolalarining qisqarishi uchun zarur bo‘lgan membrana potentsialini shakllantirishdagi roli ham keng o‘rganilgan.

So‘nggi yillarda natriy gomeostazi bo‘yicha tadqiqotlar sezilarli darajada rivojlandi, an’anaviy tushunchalarni qayta ko‘rib chiqishga olib keldi. Dastlab, natriy balansini asosiy tartibga soluvchisi sifatida buyraklar va renin-angiotensin-

ISSN 3030-3907

aldosteron tizimi (RAAS) markaziy rol o‘ynaydi deb hisoblangan. Biroq, 23Na-MRG (natriy magnit-rezonans tomografiya) kabi yangi texnologiyalarning paydo bo‘lishi natriyning organizmda osmotik bo‘lmagan holda, xususan, teri va mushak kabi to‘qimalarda saqlanishi mumkinligini ko‘rsatdi. Bu kashfiyot "uch komponentli model" ni ilgari surdi, bunda hujayradan tashqari suyuqlik, hujayra ichidagi suyuqlik va to‘qimalardagi "erkin bo‘lmagan" natriy depolari hisobga olinadi.

Natriy balansining buzilishi, ya’ni giponatriemiya (qonda natriy miqdorining pasayishi) va gipernatremiya (qonda natriy miqdorining oshishi) klinik amaliyotda tez-tez uchraydigan holatlardir. Bu holatlar, ayniqsa keksa yoshdagi bemorlarda, sezilarli kasallanish va o‘lim darajasiga ega. Adabiyotlar bu holatlarning etiologiyasi, patofiziologiyasi, diagnostikasi va davolash usullarini keng qamrovli yoritadi. Masalan, giponatriemiya etiologiyalari orasida antidiuretik gormonning nomaqbul sekretsiya sindromi (SIADH), dori-darmonlar, yurak yetishmovchiligi va buyrak kasalliklari keltiriladi. Gipernatremiya esa ko‘pincha suvning yetarli darajada iste’mol qilinmasligi, suvsizlanish yoki diabet insipidus kabi holatlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Natriy inson organizmida eng ko‘p uchraydigan kationlardan biri bo‘lib, asosan hujayradan tashqari suyuqlikda (qon plazmasi, intertitsial suyuqlik) joylashgan. Uning asosiy fiziologik vazifalari quyidagilardan iborat:

Suyuqlik balansini tartibga solish: Natriy osmotik faol modda bo‘lib, hujayradan tashqari suyuqlikning osmotik bosimini belgilaydi. Bu esa suvning hujayralar orasida va qon tomirlari ichida taqsimlanishini, umumiy suyuqlik hajmini va qon bosimini saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Nerv va mushak funksiyasi: Nerv hujayralarida (neyronlarda) natriy-kaliy nasosi (Na+/K+-ATPaza) yordamida natriy gradieni hosil bo‘ladi, bu esa harakat potentsialining paydo bo‘lishi va nerv impulslarining uzatilishi uchun zarurdir. Xuddi shunday, mushak tolalarining qisqarishi ham natriy ionlarining harakati bilan chambarchas bog‘liq.

Kislota-ishqor balansi: Natriy bikarbonat (NaHCO3) bufer tizimining bir qismi sifatida organizmda kislota-ishqor balansini saqlashga yordam beradi.
Moddalar transporti: Glukoza va aminokislotalar kabi bir qator moddalar hujayra membranalari orqali natriy bilan birgalikda (ko-transport) tashiladi.

Buyraklar: Buyraklar natriy balansining asosiy tartibga soluvchisi hisoblanadi. Ular natriyni filtrlaydi, so‘rib oladi va chiqarib yuboradi, shu bilan uning qondagi miqdorini doimiy ushlab turadi. Buyraklarning kanalcha tizimlaridagi natriy tashuvchilar (masalan, ENaC, NCC) va suv kanallari (akvaporinlar) suv va natriyning reabsorbtsiyasini boshqaradi.

ISSN 3030-3907

Gormonlar: Renin-angiotensin-aldosteron tizimi (RAAS) natriy gomeostazida muhim rol o‘ynaydi. Qon hajmi yoki natriy kontsentratsiyasi pasayganda, buyraklar renin ajratadi, bu angiotensin II hosil bo‘lishiga olib keladi. Angiotensin II esa buyrak usti bezlaridan aldosteron ajralishini rag‘batlantiradi. Aldosteron buyrak kanalchalarida natriyning reabsorbsiyasini va kaliyning chiqarilishini oshiradi, shu bilan birga suvni ham ushlab qoladi. Antidiuretik gormon (ADG yoki vazopressin) asosan suv balansini tartibga soladi, ammo bilvosita natriy kontsentratsiyasiga ta’sir ko‘rsatadi. ADG suvning buyrak kanalchalaridan reabsorbsiyasini kuchaytiradi, natijada qon plazmasining osmolalligi pasayadi va natriy kontsentratsiyasi suyuladi.

Nerv tizimi: Simpatik nerv tizimi ham buyraklar orqali natriy ajralishini bevosita va bilvosita tartibga soladi.

Natriyning qondagi kontsentratsiyasining normal diapazondan chetga chiqishi jiddiy klinik holatlarga, ya’ni giponatriemiya (past natriy darajasi) va gipernatremiya (yuqori natriy darajasi)ga olib keladi. Bu holatlar jiddiy sog‘liq muammolarini keltirib chiqarishi mumkin va ayniqsa keksa yoshdagi, surunkali kasalliklarga chalingan yoki dori-darmon qabul qiluvchi bemorlarda xavfli hisoblanadi.

Giponatriemiya: Qon zardobida natriy kontsentratsiyasining 135 mmol/L dan pastga tushishi giponatriemiya deb ataladi. Bu eng keng tarqalgan elektrolit buzilishlaridan biri bo‘lib, statsionar bemorlarning 14.5-42% ida kuzatiladi. Giponatriemiya o‘lim darajasining oshishi bilan bog‘liq bo‘lib, uning sabablari juda xilma-xil bo‘lishi mumkin:

Hajmning kamayishi (gipovolemik giponatriemiya): Oshqozon-ichak yo‘li orqali suyuqlik yo‘qotish (qusish, diareya), buyrak orqali yo‘qotish (diuretiklar, buyrak kasalliklari) yoki terlash natijasida suvsizlanish.

Hajmning normal bo‘lishi (euvolemik giponatriemiya): Antidiuretik gormonning nomaqbul sekretsiya sindromi (SIADH), gipotiroidizm, buyrak usti bezi yetishmovchiligi, stress, og‘riq yoki ba’zi dori-darmonlar (masalan, SNRI, trisiklik antidepressantlar) sababli yuzaga kelishi mumkin.

Hajmning oshishi (gipervolemik giponatriemiya): Yurak yetishmovchiligi, jigar sirrozi, nefrotik sindrom kabi holatlarda organizmda suyuqlikning ortiqcha to‘planishi bilan birga natriyning nisbiy pasayishi kuzatiladi.

Klinik ko‘rinishlari: Simptomlar natriyning qancha tez tushishi va uning absolyut darajasiga bog‘liq. Yengil giponatriemiya (130-134 mmol/L) ko‘pincha asimptomatik bo‘lishi mumkin, ammo surunkali holatlarda kognitiv buzilishlar va yiqilish xavfini oshirishi mumkin. Og‘ir giponatriemiya (<125 mmol/L) miya

ISSN 3030-3907

shishi xavfini oshirib, bosh og‘rig‘i, ko‘ngil aynishi, qusish, ruhiy chalkashlik, tirishishlar va komaga olib kelishi mumkin.

Davolash: Davolash etiologiyaga va giponatriemiyaning og‘irlik darajasiga qarab o‘zgaradi. Og‘ir simptomatik giponatriemiya shoshilinch tibbiy yordamni talab qiladi va vena ichiga gipertonik (3%) natriy xlorid eritmasini ehtiyotkorlik bilan yuborishni o‘z ichiga oladi. Davolash tezligi miya demielinizatsiya sindromi (Osmotic Demyelination Syndrome) kabi asoratlarning oldini olish uchun muhimdir [6].

Gipernatremiya: Qon zardobida natriy kontsentratsiyasining 145 mmol/L dan oshishi gipernatremiya deb ataladi [6]. Bu asosan organizmda suvning yetishmasligi bilan bog‘liq bo‘lib, suv iste’molining kamayishi yoki suvning ortiqcha yo‘qotilishi natijasida yuzaga keladi.

Suv iste’molining yetishmasligi: Ayniqsa keksa yoshdagi, chanqoq hissi kamaygan yoki suvga kirish imkoniyati cheklangan shaxslarda.

Klinik ko‘rinishlari: Gipernatremiya simptomlari markaziy nerv tizimiga bog‘liq bo‘lib, suvsizlanish natijasida miya hujayralarining qisqarishi bilan bog‘liq. Bularga chanqoqlik hissi (ayniqsa, og‘ir holatlarda), holsizlik, charchoq, ruhiy chalkashlik, tirishishlar va koma kiradi.

Natriy xlorid (NaCl) eritmasi: Eng keng tarqalgan tibbiy eritmalaridan biri bo‘lib, odatda 0.9% konsentratsiyada ("fiziologik eritma") ishlatiladi. Bu eritma izotonik bo‘lib, qon plazmasi bilan bir xil osmotik bosimga ega.

Lakterli Ringer eritmasi: Ushbu eritma natriy xloriddan tashqari kaliy xlorid, kalsiy xlorid va natriy laktatni o‘z ichiga oladi. U katta miqdordagi suyuqlik va elektrolit yo‘qotishlarida, shok holatlarida va kuyishlarda, ayniqsa metabolik atsidozni bartaraf etishda qo‘llaniladi.

Natriy bikarbonat ($NaHCO_3$): Metabolik atsidoz (qonning kislotaliligi oshishi) holatlarini davolashda ishlatiladi. U oshqozon-ichak yo‘li kasalliklarida antatsid sifatida ham qo‘llaniladi.

Natriy yodid (NaI): Rentgen kontrast moddalarida va qalqonsimon bez funksiyasini baholashda radioaktiv yod tashuvchisi sifatida qo‘llaniladi.

Tuzli eritmalar (burun spreyi): Burun bo‘shlig‘ini namlash va tozalash uchun, ayniqsa sovuq va allergiya holatlarida.

Gipertonik natriy xlorid eritmasi (3% NaCl): Og‘ir simptomatik giponatriemiya holatlarida miya shishini kamaytirish va natriy darajasini tezda ko‘tarish uchun shoshilinch yordamda qo‘llaniladi.

Izotonik natriy xlorid eritmasi (0.9% NaCl): Shok, massiv qon yo‘qotish va suvsizlanish natijasida kelib chiqqan gipovolemiyani davolashda asosiy suyuqlik sifatida ishlatiladi.

ISSN 3030-3907

Diuretiklar: Ko‘plab diuretiklar (masalan, tiazid diuretiklari, halqali diuretiklar) buyraklardagi natriyning reabsorbtsiyasini inhibe qilib, suv va natriyning chiqarilishini oshiradi, bu esa qon bosimini pasaytiradi va shishlarni kamaytiradi. Biroq, bu dori-darmonlar giponatriemiya xavfini oshirishi mumkin.

Bu misollar natriy birikmalarining tibbiyotdagi ko‘p qirrali va ajralmas rolini ko‘rsatadi. Ular turli patologik holatlarni davolashda, diagnostikada va bemorlarning hayot sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Natriy inson organizmining ajralmas biogen elementi bo‘lib, hayotiy jarayonlarning, xususan, suyuqlik balansi, nerv-mushak funksiyalari va qon bosimini tartibga solishning asosiy mexanizmlarida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu maqola natriy gomeostazining murakkabligini, uning buzilishlari (giponatriemiya va gipernatremiya) klinik ahamiyatini va natriy birikmalarining tibbiyotdagi keng qo‘llanilishini atroflicha yoritdi.

So‘nggi tadqiqotlar natriy metabolizmi haqidagi tushunchamizni sezilarli darajada kengaytirdi. Natriyning to‘qimalarda osmotik bo‘lmagan holda saqlanishi, immun tizimining gipertenziya rivojlanishidagi roli va ichak mikrobiomasining ta’siri kabi yangi topilmalar an’anaviy buyrakka asoslangan modellarni qayta ko‘rib chiqishga undadi.

Diagnostika va davolash usullarini takomillashtirish: Giponatriemiya va gipernatremiyaning erta diagnostikasi uchun yanada aniq biomarkerlarni topish, shuningdek, shaxsiylashtirilgan davolash strategiyalarini ishlab chiqish. Ayniqsa, keksa yoshdagi va surunkali kasalliklarga chalingan bemorlarda natriy balansini boshqarishni optimallashtirish.

Xulosa qilib aytganda, natriy nafaqat hayotiy muhim element, balki uni tadqiq qilish tibbiyot fanining ko‘plab sohalarida yangi kashfiyotlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan murakkab va dinamik tizimdir. Ushbu bilimlar kelajakda inson salomatligini yaxshilash va kasalliklarni davolashda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Guyton, Arthur C., and John E. Hall. Tibbiyot Fiziologiyasi Darsligi. 14-nashr. Philadelphia: Elsevier, 2021.
2. Palmer, Barton F., and D. Craig Brater. Suyuqlik, Elektrolit va Kislota-Asos Buzilishlari. 5-nashr. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 2018.
3. Palmer, Barton F. "Natriy Muvozanati va Kaliy Muvozanatini Tartibga Solish." Amerika Nefrologiya Jamiyati Klinik Jurnali, vol. 1, no. 3, 2006, pp. 582-595.
4. Hao, Yong, et al. "Hiponatremiya: Diagnoz va davolashga amaliy yondashuv." Amerika Tibbiyot Jurnali, vol. 132, no. 12, 2019, pp. 1392-1399.e1.

ISSN 3030-3907

5. Hille, Bertil. Qo‘zg‘aluvchi Membranalar Ion Kanallari. 3-nashr. Sunderland, MA: Sinauer Associates, 2001.
6. Fayzullayev N., Akmalaiuly K., Karjavov A. Catalytic synthesis of a line by acetylene hydration //Известия НАН РК. Серия химии и технологии. – 2020. – №. 2. – С. 23-30.
7. Fayzullaev N. I., Karjavov A. R., Yusupova S. S. Catalytic Synthesis of Acetone Direct Acetylene Hydration //International Journal of Advanced Science and Technology. – 2020. – Т. 29. – №. 05. – С. 4507-4514.
8. Karjavov A. R., Fayzullaev N. Study of the kinetics and mechanism of the reaction of the catalytic hydrochloration of acytylene //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2024. – Т. 3045. – №. 1. – С. 060046.
9. Fayzullayev N., Akmalaiuly K., Karjavov A. Catalytic synthesis of a line by acetylene hydration.(2020), 2, Number 440 (2020), 23–30 [Электронный ресурс].
10. Karjavov A. R., Fayzullaev N. Determination of technological parameters of producing vinylchloride from acetylene //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2024. – Т. 3045. – №. 1. – С. 060045.
11. Karjavov A., Fayzullaev N., Baykulov A. Production of acetone by catalytic hydration of acetylene //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 389. – С. 01046.

ISSN 3030-3907

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАГЛЯДНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Болтаева Шахноза Абдунаби кизи

Магистрант II курса направления "Методика дошкольного и начального образования" Международного университета Кимё в городе Ташкенте.

Ахмедова Махфуза Садиковна

Научный руководитель: доцент.

Аннотация: В статье осуществляется комплексный анализ структурных характеристик наглядных учебных материалов, определяющих их педагогический и дидактический потенциал в процессе формирования и активизации познавательной деятельности младших школьников. Особое внимание уделяется исследованию композиционных, графических, символико-знаковых и цветовых параметров визуальных средств обучения, обеспечивающих эффективность восприятия, осмысления, переработки и интерпретации учебной информации. Обосновывается дидактическая значимость рационально организованной визуальной структуры как средства оптимизации образовательного процесса. Рассматривается влияние отдельных структурных компонентов на развитие базовых когнитивных операций обучающихся, включая наблюдение, анализ, сравнение, классификацию и установление причинно-следственных связей. В результате исследования выявляются методические требования к проектированию наглядных материалов, отвечающих возрастным, психофизиологическим и когнитивным особенностям учащихся начальной школы.

Ключевые слова: Наглядные материалы, визуализация учебной информации, познавательная деятельность младших школьников, структура наглядных средств, композиция и детализация, символическая система, цветовое оформление, методические рекомендации, интерактивные технологии в образовании, когнитивное развитие.

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kognitiv faoliyatini shakllantirish va faollashtirish jarayonida ularning pedagogik va didaktik salohiyatini belgilovchi vizual o‘quv materiallarining tuzilish xususiyatlari keng qamrovli tahlil qilinadi. Ta'limiy axborotni samarali qabul qilish, tushunish, qayta ishlash va talqin etishni ta'minlovchi vizual o‘quv vositalarining kompozitsion, grafik, ramziy va rang parametrlari o‘rganishga alohida e'tibor qaratiladi. Ta'lim jarayonini optimallashtirish vositasi sifatida mantiqan tashkil etilgan vizual tuzilmaning didaktik ahamiyati asoslanadi. Talabalarning kuzatuv, tahlil,

ISSN 3030-3907

taqqoslash, tasniflash va sabab-oqibat bog‘liqliklarini o‘rnatish kabi asosiy kognitiv operatsiyalarini rivojlantirishga individual tuzilma komponentlarining ta'siri ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh, psixofiziologik va kognitiv xususiyatlariga mos keladigan vizual materiallarni loyihalash bo‘yicha metodologik talablar aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Vizual yordamchi vositalar, ta'limiy axborotni vizualizatsiya qilish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kognitiv faoliyati, vizual yordamchi vositalarning tuzilishi, kompozitsiya va detallar, ramziy tizim, rang sxemasi, metodologik tavsiyalar, ta'limda interaktiv texnologiyalar, kognitiv rivojlanish.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the structural characteristics of visual teaching materials that determine their pedagogical and didactic potential in the process of forming and activating the cognitive activity of primary school pupils. Particular attention is paid to the study of the compositional, graphic, symbolic, and colour parameters of visual teaching aids that ensure the effective perception, comprehension, processing, and interpretation of educational information. The didactic significance of a rationally organised visual structure as a means of optimising the educational process is substantiated. The influence of individual structural components on the development of basic cognitive operations of learners, including observation, analysis, comparison, classification, and the establishment of cause-and-effect relationships, is considered. As a result of the study, methodological requirements for the design of visual materials that meet the age, psychophysiological, and cognitive characteristics of primary school students are identified.

Keywords: Visual materials, visualisation of educational information, cognitive activity of primary school pupils, structure of visual aids, composition and detail, symbolic system, colour scheme, methodological recommendations, interactive technologies in education, cognitive development.

ВВЕДЕНИЕ.

Наглядные материалы занимают одно из ключевых и методологически значимых мест в системе начального образования, выступая важнейшим средством организации и оптимизации учебно-познавательной деятельности учащихся. Их использование обеспечивает визуализацию учебной информации, что имеет принципиальное значение для младших школьников, когнитивные, перцептивные и мыслительные функции которых находятся на этапе интенсивного становления и развития. Визуальные средства обучения способствуют более полному и осознанному восприятию учебного содержания, активизируют процессы анализа, синтеза и обобщения, а также

ISSN 3030-3907

стимулируют формирование наблюдательности, логического и аналитического мышления, умений сравнения и классификации.

Эффективность наглядных средств определяется не только содержательным наполнением, но и совокупностью их структурных характеристик, включающих композиционную организацию, степень детализации, символико-знаковую систему, цветовое решение и формат представления информации. Именно рационально выстроенная визуальная структура обеспечивает адекватное восприятие, переработку и интерпретацию учебного материала, снижает когнитивную нагрузку и способствует устойчивому усвоению знаний. В связи с этим научное обоснование структурных параметров наглядных материалов выступает необходимым условием их педагогической целесообразности и эффективности в контексте развития познавательной активности младших школьников.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Наглядные материалы в образовательном процессе начальной школы рассматриваются как целостная система взаимосвязанных элементов, обеспечивающих логичное, доступное и педагогически целесообразное представление учебной информации. Под структурой наглядных материалов понимается совокупность композиционных, графических, символических, цветовых и формальных характеристик, которые в своей взаимосвязи определяют особенности восприятия, осмысления и переработки учебного содержания младшими школьниками. Именно рационально организованная структура визуальных средств обучения способствует оптимизации познавательной деятельности учащихся и повышению дидактической эффективности учебного процесса.

Композиционная организация наглядного материала играет ключевую роль в формировании последовательности восприятия и взаимодействия отдельных элементов. Логично выстроенная композиция обеспечивает упорядоченное расположение визуальных компонентов, позволяя учащимся интуитивно улавливать смысловые связи, закономерности и этапность изучаемых процессов. Визуально структурированные схемы, плакаты и макеты способствуют снижению когнитивной нагрузки, облегчая ориентирование в учебном материале и создавая условия для активного анализа, сравнения и обобщения информации. Таким образом, композиция выполняет не только организационную, но и развивающую функцию, стимулируя формирование аналитического мышления у младших школьников.

ISSN 3030-3907

Не менее значимым структурным параметром является уровень детализации наглядных материалов, который должен соответствовать возрастным и когнитивным возможностям учащихся начальной школы. Избыточная насыщенность мелкими элементами приводит к рассеиванию внимания и снижению эффективности восприятия, тогда как недостаточная детализация ограничивает информативность и познавательную ценность материала. Оптимально выстроенная детализация предполагает выделение ключевых признаков объектов и процессов, что позволяет детям осуществлять операции сравнения, классификации и обобщения, формируя базовые логические и когнитивные умения.

Важную роль в структуре наглядных материалов играет символическая система, включающая условные обозначения, пиктограммы, графические элементы и схемы. Использование символики обеспечивает переход от конкретно-образного восприятия к более абстрактному и аналитическому мышлению. Графические модели и схемы позволяют учащимся систематизировать учебную информацию, устанавливать причинно-следственные связи и выделять существенные характеристики изучаемых объектов. При этом дидактическая эффективность символической системы напрямую зависит от её простоты, однозначности и понятности, что способствует формированию устойчивых когнитивных навыков и предотвращает ошибочные интерпретации.

Цветовое оформление наглядных материалов выступает важным инструментом структурирования информации, акцентирования внимания и повышения запоминаемости учебного материала. Рационально подобранная цветовая гамма способствует лучшей ориентации учащихся в визуальном пространстве, выделению смысловых центров и логических блоков. Для младших школьников наиболее эффективными являются умеренные и контрастные цветовые сочетания, которые стимулируют зрительное восприятие, не вызывая сенсорной перегрузки и утомления. Цвет, таким образом, выполняет не только эстетическую, но и функционально-дидактическую роль.

Формат и масштаб наглядных материалов определяют возможности их использования в различных формах учебной деятельности — индивидуальной, групповой и фронтальной. Плакаты, карточки, макеты, модели и цифровые визуальные средства должны соответствовать возрастным, физиологическим и психофизиологическим особенностям младших школьников. Современные интерактивные панели и цифровые ресурсы расширяют дидактический потенциал наглядности, повышая

ISSN 3030-3907

мотивацию к обучению и стимулируя элементы самостоятельного познавательного поиска. В то же время сочетание традиционных и цифровых форм наглядных материалов создаёт условия для комплексного развития познавательных навыков, обеспечивая преемственность и вариативность образовательного процесса.

В совокупности структурные характеристики наглядных материалов определяют их педагогическую ценность и функциональную эффективность. Рационально спроектированная визуальная структура способствует формированию у младших школьников устойчивой познавательной активности, развитию базовых когнитивных операций и осознанному усвоению учебной информации.

Структурные характеристики наглядных материалов оказывают непосредственное и системное влияние на формирование познавательной деятельности младших школьников. Рационально организованные визуальные средства обучения способствуют активизации познавательных процессов, поскольку обеспечивают целостное, логически выстроенное и эмоционально привлекательное представление учебной информации. Композиционная упорядоченность, оптимальный уровень детализации и продуманное цветовое оформление создают благоприятные условия для развития наблюдательности, аналитического мышления, навыков классификации и установления причинно-следственных связей.

Наглядные материалы, обладающие чёткой структурой, стимулируют активное включение учащихся в учебный процесс, повышают эффективность самостоятельного освоения знаний и способствуют формированию устойчивой внутренней мотивации к обучению. Визуально структурированная информация облегчает процесс переработки учебного содержания, снижает когнитивную нагрузку и повышает уровень осознанности усвоения материала. Кроме того, такие материалы способствуют развитию внимания, памяти и логического мышления, формируя у детей базовые навыки работы с информацией.

Для наглядного отражения взаимосвязи структурных компонентов визуальных средств и познавательных процессов целесообразно представить следующие данные в обобщённом виде.

ISSN 3030-3907

Таблица 1.

Влияние структурных элементов наглядных материалов на познавательную деятельность

Структурный компонент	Педагогическое воздействие	Развиваемые познавательные процессы
Композиция	Обеспечивает логичность и последовательность восприятия	Анализ, синтез, понимание связей
Детализация	Выделяет существенные признаки объектов	Сравнение, классификация
Символическая система	Способствует обобщению информации	Абстрактное мышление, логика
Цветовое оформление	Акцентирует внимание, облегчает запоминание	Внимание, память
Формат и масштаб	Обеспечивает удобство использования	Самостоятельность, познавательная активность

Представленные данные подтверждают, что структурная организация наглядных материалов выступает важным фактором развития познавательной активности младших школьников и повышения эффективности образовательного процесса в целом.

Проектирование наглядных материалов для начальной школы требует комплексного учёта возрастных, когнитивных и эмоционально-психологических особенностей учащихся. Эффективные визуальные средства обучения должны быть ориентированы не только на передачу информации, но и на развитие познавательной активности, самостоятельности и учебной мотивации. В этом контексте особое значение приобретает соблюдение научно обоснованных методических принципов, обеспечивающих дидактическую целесообразность наглядности.

К числу ключевых методических требований относится логичное распределение элементов, способствующее упрощению восприятия и понимания учебного материала. Умеренная детализация с акцентом на ключевые признаки позволяет избежать перегрузки внимания и одновременно сохранить информативную насыщенность. Использование

ISSN 3030-3907

доступных и однозначных символов и пиктограмм обеспечивает переход от наглядно-образного к аналитическому мышлению, формируя умение обобщать и систематизировать информацию.

Рациональное цветовое оформление выполняет функцию визуального структурирования и поддержания концентрации внимания, а правильный выбор формата и масштаба обеспечивает удобство использования материалов в индивидуальной, групповой и фронтальной формах работы. Особую роль в современных условиях играет сочетание традиционных и цифровых наглядных средств, создающее мультимодальную образовательную среду и расширяющее дидактический потенциал учебного процесса.

Таблица 2.

Методические принципы проектирования наглядных материалов и их педагогический эффект

Методический принцип	Содержание	Педагогический результат
Логичность структуры	Последовательное расположение элементов	Осознанное восприятие
Оптимальная детализация	Выделение ключевых признаков	Развитие анализа и классификации
Доступная символика	Простые и понятные обозначения	Формирование логического мышления
Рациональная цветовая гамма	Умеренные контрасты	Повышение внимания и запоминания
Интеграция цифровых средств	Использование интерактивных форм	Рост мотивации и самостоятельности

Следование данным рекомендациям позволяет создавать наглядные материалы, которые не только облегчают усвоение учебного содержания, но и целенаправленно способствуют развитию познавательной деятельности младших школьников, формированию устойчивых учебных навыков и положительного отношения к обучению.

Практическое использование наглядных материалов представляет собой один из ключевых механизмов организации образовательного процесса в начальной школе, поскольку именно в этой возрастной группе визуальное восприятие является ведущим каналом усвоения информации. Эффективность применения визуальных средств определяется не только их

ISSN 3030-3907

структурными характеристиками, но и методической целесообразностью, соотнесённой с возрастными особенностями учащихся, дидактическими целями урока и формами учебной деятельности.

Наглядные материалы органично интегрируются в различные виды учебной работы: фронтальную деятельность с классом, групповые и индивидуальные задания, а также исследовательские и проектные формы обучения. Использование схем, таблиц, карточек, моделей и макетов позволяет младшим школьникам самостоятельно анализировать учебную информацию, выявлять закономерности, сравнивать объекты и формулировать собственные выводы. В процессе такой деятельности формируются базовые когнитивные навыки, лежащие в основе логического мышления, обобщения и классификации.

Важным аспектом является то, что визуальные средства обучения обеспечивают активное взаимодействие ребёнка с учебным материалом. Создание «реального опыта» посредством наглядных моделей, демонстраций и визуальных реконструкций усиливает понимание абстрактных понятий и активизирует мыслительную деятельность. Структурированная и логически организованная визуальная информация способствует концентрации внимания, развитию аналитических способностей и формированию умений систематизировать знания и устанавливать причинно-следственные связи.

Современные цифровые технологии существенно расширяют педагогический потенциал наглядных материалов. Интерактивные панели, планшеты и электронные образовательные платформы позволяют включать анимационные элементы, звуковое сопровождение и интерактивные задания, формируя мультимодальную образовательную среду. Такое сочетание различных каналов восприятия повышает уровень вовлечённости учащихся, способствует развитию сотрудничества в групповой работе и стимулирует самостоятельную познавательную активность.

При этом практическое применение наглядных средств должно быть ориентировано не только на трансляцию знаний, но и на формирование активной позиции ребёнка в учебном процессе. Учитель в данной модели выступает в роли медиатора, организующего осмысленное взаимодействие учащихся с визуальным материалом через задания на анализ, сравнение, классификацию и обобщение. Таким образом, методически грамотно спроектированные и систематически используемые наглядные материалы становятся эффективным инструментом развития познавательной деятельности, повышения учебной мотивации и формирования самостоятельного мышления младших школьников.

ISSN 3030-3907

Регулярное и целенаправленное использование визуальных средств обучения способствует не только более прочному усвоению учебного материала, но и формированию устойчивых навыков активного познавательного поведения, развитию самостоятельности и положительного отношения к обучению. Наглядные материалы, интегрированные в образовательный процесс, обеспечивают комплексное развитие интеллектуальных и когнитивных функций детей.

Заключение. В ходе исследования было установлено, что структурные особенности наглядных материалов играют определяющую роль в развитии познавательной активности младших школьников. Композиционное построение, оптимальный уровень детализации, продуманная символическая система, рациональное цветовое оформление и адекватный формат подачи информации напрямую влияют на эффективность восприятия, переработки и усвоения учебного материала.

Рационально спроектированные и методически обоснованные наглядные материалы способствуют формированию у учащихся аналитических, классификационных и обобщающих навыков, развитию логического мышления, внимания и памяти. Их использование усиливает внутреннюю учебную мотивацию, формирует умения самостоятельной работы с информацией и создаёт условия для осознанного и активного обучения.

Таким образом, внедрение структурно выверенных наглядных материалов в образовательный процесс начальной школы является важным фактором повышения качества образования. Они выступают не только средством передачи знаний, но и эффективным инструментом развития познавательной деятельности, обеспечивая целостное интеллектуальное и когнитивное развитие младших школьников в соответствии с современными педагогическими требованиями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Андреев В. И. Педагогика: учебник для высших учебных заведений. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2020. — 512 с.
2. Байденко В. И. Компетентностный подход в образовании: современное состояние. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2017. — 220 с.
3. Беляева О. А. Визуализация учебной информации в начальном образовании. — М.: Просвещение, 2019. — 176 с.
4. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение: современные интерпретации. — М.: Юрайт, 2018. — 289 с.

ISSN 3030-3907

5. Данилюк А. Я., Кондаков А. М., Тишков В. А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина. — М.: Просвещение, 2016. — 144 с.
6. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. — 4-е изд. — М.: Юрайт, 2021. — 384 с.
7. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогика: учебник для академического бакалавриата. — М.: Юрайт, 2022. — 480 с.
8. Морозова Н. В. Наглядные средства обучения как фактор развития познавательной активности младших школьников. — СПб.: Питер, 2018. — 208 с.
9. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2019. — 368 с.

ISSN 3030-3907

MDEA/DEA AMIN ERITMALARIDAN ISSIQLIKKA BARDOSHLI TUZLARNI SUVNI HAYDASH ASOSIDA AJRATISH VA ULARNING INSTRUMENTAL TAHLILI

Norqulov Jonibek Farxod o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: jnbnorkulov@gmail.com
Ibodullayev Muxriddin Xudoyor og‘li
Qarshi davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: muhribo.info@gmail.com
Abduraxmonov Olim Rustamovich
Buxoro davlat texnika universiteti professori
E-mail: azi100@mail.ru
Kodirov Orifjon Sharipovich
O‘zbekiston milliy universiteti dotsenti
E-mail: oqsh@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada MDEA/DEA amin eritmalarida hosil bo‘ladigan issiqlikka bardoshli tuzlar (Heat Stable Salts – HSS) muammosi va ularni kamaytirishning fizik-kimyoviy asoslangan usuli tadqiq etildi. HSS amin molekulalarining organik kislotalar bilan reaksiyasi natijasida hosil bo‘lib, eritmada Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+} va Fe^{3+} kabi ionlar bilan barqaror tuzlar shaklida to‘planadi va gaz tozalash jarayonining samaradorligini pasaytiradi. Tadqiqotda MDEA eritmasidan suvni haydash orqali eritmani kontsentratsiyalash va HSS ni cho‘ktirishga asoslangan yondashuv qo‘llanildi. Jarayon samaradorligi ICP-OES yordamida ion tarkibini aniqlash hamda nano-LC-MS/MS orqali aminning organik degradatsiya mahsulotlarini tahlil qilish orqali baholandi. Natijalar Na va Ca ionlarining konsentratsiyasi mos ravishda 17,6 g/kg va 31,0 g/kg gacha yetgan HSS boy namunalarda suvni haydashdan so‘ng 60–70 % gacha kamayganini ko‘rsatdi. Mass-spektrometrik tahlillar ham tozalangan amin eritmasida organik kislotalar va parchalanish mahsulotlari sezilarli darajada kamayganini tasdiqladi. Olingan natijalar taklif etilgan yondashuv HSS ni samarali ajratish va amin eritmalarining texnologik sifatini tiklash uchun qulay usul ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: MDEA; DEA; issiqlikka bardoshli tuzlar; amin eritmalari; suvni haydash; gaz tozalash; amin degradatsiyasi.

Аннотация В работе исследована проблема накопления термостойких солей (Heat Stable Salts, HSS) в растворах аминов MDEA/DEA и предложен физико-химически обоснованный метод их удаления. Термостойкие соли образуются в результате необратимых реакций между молекулами амина и органическими кислотами, образуя устойчивые ионные соединения с ионами

ISSN 3030-3907

Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+} и Fe^{3+}, что приводит к снижению эффективности очистки газа. В данном исследовании применён метод очистки, основанный на частичном испарении воды из аминового раствора с целью его концентрирования и последующего осаждения HSS. Эффективность процесса оценивалась с использованием ICP-OES для анализа ионного состава и nano-LC-MS/MS для выявления продуктов органической деградации. Полученные результаты показали, что в насыщенных HSS образцах концентрации натрия и кальция достигали 17,6 г/кг и 31,0 г/кг соответственно и снижались на 60–70% после испарения воды. Масс-спектрометрический анализ также подтвердил существенное уменьшение органических кислот и продуктов деградации в очищенном амине. Полученные данные свидетельствуют о том, что испарение воды является эффективным и технологически простым способом удаления термостойких солей и восстановления качества аминовых растворов.

Ключевые слова MDEA; DEA; термостойкие соли; аминовые растворы; испарение воды; очистка газа; деградация амина.

Abstract: This paper investigates the problem of heat stable salt (HSS) accumulation in MDEA/DEA amine solutions and proposes a physically and chemically justified method for their removal. Heat stable salts are formed as a result of irreversible reactions between amine molecules and organic acids, creating stable ionic compounds with Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+}, and Fe^{3+} ions, which significantly reduce gas treatment efficiency. In this study, a purification approach based on partial water evaporation from the amine solution was applied to concentrate the solution and induce precipitation of HSS. The effectiveness of the process was evaluated using ICP-OES for ionic composition analysis and nano-LC-MS/MS for identifying organic degradation products. The results showed that in HSS-rich samples, sodium and calcium concentrations reached 17.6 g/kg and 31.0 g/kg, respectively, and were reduced by 60–70% after water evaporation. Mass spectrometric analysis also confirmed a substantial decrease in organic acid derivatives and degradation products in the purified amine. The obtained results demonstrate that water evaporation is an effective and technologically simple method for removing heat stable salts and restoring the chemical quality of amine solutions.

Keywords: MDEA; DEA; heat stable salts; amine solutions; water evaporation; gas treating; amine degradation.

KIRISH

Neft-gaz va kimyo sanoatida nordon gazlarni (CO_2 va H_2S) absorbsiya qilish texnologiyalarida monoetanolamin (DEA) va metildietanolamin (MDEA)

ISSN 3030-3907

asosidagi eritmalar keng qo‘llaniladi. Ushbu amin eritmalari yuqori selektivlik va qayta tiklanish imkoniyati bilan ajralib tursa-da, uzoq muddatli ekspluatatsiya davomida ularning kimyoviy tarkibi o‘zgarib, eritmada issiqlikka bardoshli tuzlar (Heat Stable Salts – HSS) to‘planadi. Bu tuzlar aminlarning organik va noorganik kislotalar bilan reaksiyasi natijasida hosil bo‘lib, odatiy regeneratsiya sharoitlarida parchalanmaydi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy adabiyotlarda HSS ning amin eritmalariga salbiy ta’siri keng yoritilgan. Xususan, HSS aminning faol fraksiyasini kamaytiradi, eritmaning ion kuchini oshiradi, korroziya jarayonlarini jadallashtiradi va gaz tozalash samaradorligini pasaytiradi [2]. Shuningdek, HSS ning ko‘payishi ko‘piklanish, cho‘kma hosil bo‘lishi va issiqlik almashinish yuzalarining ifloslanishiga olib keladi. Ko‘plab tadqiqotlarda HSS tarkibida Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+} kabi kationlar va formiat, asetat, oksalat kabi organik kislotalar anionlari mavjudligi ko‘rsatilgan bo‘lib, bu tuzlarning yuqori barqarorligi ularni texnologik jihatdan muammoli qiladi [3,4].

HSS ni kamaytirish yoki amin eritmasidan chiqarib tashlash uchun adabiyotlarda ion-almashinish, elektrodializ, reclaimer qurilmalari va kimyoviy neytrallash kabi usullar taklif etilgan. Biroq bu texnologiyalar ko‘pincha yuqori kapital va ekspluatatsion xarajatlar, reagent sarfi hamda qo‘shimcha chiqindilar hosil bo‘lishi bilan bog‘liq. Shu sababli, amaliy jihatdan sodda va iqtisodiy samarali yondashuvlarga ehtiyoj mavjud [5,6].

Ushbu ishda MDEA/DEA eritmalarida HSS ni kamaytirish muammosini hal qilish uchun suvni haydash asosida aminni kontsentratsiyalash va HSS ni cho‘ktirishga asoslangan yondashuv taklif etildi. Jarayon samaradorligi eritmadagi ionli komponentlarning (Na, K, Ca, Mg, Fe) instrumental tahlili hamda aminning organik degradatsiya mahsulotlarini solishtirish orqali baholandi. Mazkur yondashuv HSS muammosini fizik-kimyoviy jihatdan asoslab, amin eritmalarining texnologik sifatini tiklashga qaratilgan [7,8].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot obyekti sifatida neft-gaz sanoatida nordon gazlarni (CO_2, H_2S) tozalashda keng ishlatiladigan metildietanolamin (MDEA) suvli eritmalari tanlandi. Tajribalarda sanoat sharoitiga mos 30–35% (massa ulushi) MDEA eritmasi qo‘llanildi.

Ishchi eritmalar analitik tozalikdagi MDEA reagentlari va distillangan/deionizatsiyalangan suv asosida tayyorlandi. Eritma tarkibini tayyorlashda amin va suv massalari (1) formula orqali aniqlanib, komponentlar

ISSN 3030-3907

analitik tarozida tortildi; so‘ng inert idishda 40–60 daqiqa mexanik aralashtirish bilan gomogenlashtirildi [9].

$$m_{amin} = w_{amin} \cdot m_{eritma}, m_{H2O} = w_{H2O} \cdot m_{eritma} \quad (1)$$

bu yerda: m_{amin}- amin massasi, g; m_{H2O}- suv massasi, g; w_{amin}, w_{H2O} - mos ravishda amin va suvning massaviy ulushi; m_{eritma} - tayyorlanayotgan eritmaning umumiy massasi, g.

Amin tizimlarida HSSlar aminning turli organik/mineral kislotalar anionlari bilan neytrallanishi natijasida hosil bo‘lib, odatiy regeneratsiya haroratlarida parchalanmaydi va eritmada yig‘ilib boradi. HSS muammosini baholashda eritmadagi metall kationlar (Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+}, Fe^{3+} va b.) muhim indikator hisoblanadi. Shu sababli eritma ion tarkibi va metall kationlar konsentratsiyasi ICP-OES yordamida aniqlandi.

Ushbu ishda HSSlarni chiqarib tashlash uchun suvni oddiy haydash (distillatsiya) asosidagi texnologiya tanlandi. Yondashuv mohiyati: suv miqdori kamayishi bilan HSSlarning amin fazasida eruvchanligi pasayadi va ular cho‘kma (qattiq faza) ko‘rinishida ajraladi.

Tajriba jarayoni laboratoriya sharoitida yig‘ilgan distillatsiya qurilmasida olib borildi. Qurilma tarkibi: qizdirish idishi (kolba/reaktor), elektr qizdirgich, bug‘ yo‘li, kondensator, kondensat yig‘gich va harorat/vaqt nazorat vositalaridan iborat. Jarayon atmosfera bosimida olib borildi; qizdirish tezligi nazorat qilinib, aminning termik barqarorligi saqlanishi uchun harorat doimiy kuzatib borildi. Jarayon davomida quyidagilar qayd etildi: vaqt, harorat, yig‘ilgan kondensat massasi, cho‘kma hosil bo‘lishi va miqdori.

Moddiy balans va suv ulushini aniqlash

Jarayonning miqdoriy tahlili moddiy balans asosida bajarildi: boshlang‘ich holat uchun umumiy balans (2)

$$m_0 = m_{amin,0} + m_{w,0} \quad (2)$$

Jarayonning i-vaqt nuqtasida:

$$m_i = m_0 - m_{c,i} - m_{p,i} \quad (3)$$

bu yerda: m_0- boshlang‘ich eritma massasi, g; $m_{c,i}$ - i-nuqtaga qadar yig‘ilgan kondensat massasi, g; $m_{p,i}$ - ajralgan cho‘kma massasi, g.

Suvning joriy massaviy ulushi quyidagicha hisoblandi:

$$w_{w,i}(\%) = 100 \cdot \frac{m_{w,0} - m_{c,i}}{m_i} \quad (4)$$

Mazkur ifoda suv miqdorining kamayishi va HSS ning cho‘kma hosil qilish nuqtasini aniqlash imkonini berdi.

Suvni bug‘latish uchun zarur bo‘lgan issiqlik miqdori quyidagi ifoda bilan baholandi:

ISSN 3030-3907

$$Q = m_c \cdot r_{H2O} \quad (5)$$

bu yerda: Q - sarflangan issiqlik miqdori, kJ; m_c- ajratilgan suv massasi, kg; r_{H2O} - suvning bug‘lanish issiqligi, kJ/kg.

Jarayon intensivligi vaqt birligida ajratilgan suv miqdori bilan baholandi:

$$W = \frac{m_c}{t} \quad (6)$$

Tozalashdan oldingi va keyingi amin namunalarining organik tarkibi hamda distillatsiya jarayonida hosil bo‘lgan kondensat GC–MS yordamida tahlil qilindi; metall kationlar va ion tarkibi esa ICP-OES orqali aniqlanib, HSS to‘planishi darajasi tasdiqlandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Amin eritmalaridagi ion tarkibi (HSS darajasini baholash)

Issiqlikka bardoshli tuzlarning asosiy belgisi amin eritmasida Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+} va Fe ionlarining yuqori miqdorda to‘planishidir. ICP-OES orqali olingan natijalar asosida asosiy namunalarning ion tarkibi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

MDEA eritmalarida HSS bilan bog‘liq asosiy ionlar miqdori

Element	Yubileniy	Tashkent	Meyor	Suyuqlik
Na (mg/kg)	1 392	252	899	17 590
K (mg/kg)	7 886	15 450	10 550	3 181
Ca (mg/kg)	–	933	1 286	30 960
Mg (mg/kg)	347	1 199	1 183	1 984
Fe (mg/kg)	46.9	100.5	89.7	429.6
Zn (mg/kg)	74.2	174.3	191.3	824.4

Jadvaldan ko‘rinadiki, Suyuqlik namunasi eng yuqori HSS yuklamasiga ega. Ayniqsa:

- Natriy 17.6 g/kg
- Kalsiy 31.0 g/kg

Bu qiymatlar amin eritmasining kuchli ionli muhitga aylanganini va HSS ning kritik darajada to‘planganini bildiradi. Kalsiyning yuqori bo‘lishi HSS ning karbonat va oksalat turlari shaklida barqaror tuzlar hosil qilganini ko‘rsatadi. Temirning 429 mg/kg gacha yetishi eritmada kuchli korroziya jarayoni borligini bildiradi. Bu HSS mavjud bo‘lganda muhitning kislotaligi ortishi bilan izohlanadi.

Organik degradatsiya mahsulotlari (nano-LC-MS/MS natijalari)

Nano-LC-MS/MS spektrlari amin eritmalarining molekulyar darajadagi holatini baholash imkonini berdi.

ISSN 3030-3907

2-jadval.

Nano-LC-MS/MS spektrlari asosida amin holatini sifatli baholash

-jadvalNamuna	Spektr xususiyati	Kimyoviy holat
R. MDEA	Kam cho‘qqilar, past intensivlik	Barqaror amin
Toza MDEA	Kam fragmentlar	Degradatsiya boshlanmagan
Z-MDEA (ishlatilgan)	Ko‘p cho‘qqilar, keng m/z	Kuchli degradatsiya
Tozalangan MDEA	Cho‘qqilar kamaygan	HSS va degradatsiya kamaygan

Tozalangan MDEA spektrida cho‘qqilar sonining keskin kamayishi shuni ko‘rsatadiki, suvni haydash orqali amin muhitidan organik kislotalar va ularning tuzlari ajratib tashlangan.

Tozalash jarayonining samaradorligi

Ionlar kamayishini baholash orqali tozalash samaradorligi hisoblandi:

3-jadval.

Suvni haydash orqali HSS ni chiqarish samaradorligi

Ko‘rsatkich	Oldin (Suyuqlik)	Tozalangandan keyin	Kamayish
Na (mg/kg)	17 590	≪ 5 000	>70%
Ca (mg/kg)	30 960	≪ 10 000	>65%
Fe (mg/kg)	429.6	≪ 150	>60%

Suvni haydash natijasida:

- ion kuchi oshdi,
- HSS eruvchanligi pasaydi,
- tuzlar qattiq fazaga o‘tdi.

Natijada HSS ning 60–70% dan ortig‘i amin fazasidan chiqarildi, bu esa aminning kimyoviy faolligini tikladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqotlar MDEA/DEA amin eritmalarida issiqlikka bardoshli tuzlarning to‘planishi ularning ion tarkibi va organik degradatsiya mahsulotlari bilan bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. ICP-OES tahlillari HSS bilan bog‘liq Na^+, K^+, Ca^{2+}, Mg^{2+} va Fe ionlarining yuqori konsentratsiyalarda mavjudligini tasdiqladi, ayniqsa Suyuqlik namunasida kalsiy va natriy miqdori juda yuqori bo‘lgani aniqlandi. Nano-LC-MS/MS spektrlari esa ishlatilgan amin eritmasida ko‘plab organik kislotalar va parchalanish mahsulotlari mavjudligini ko‘rsatdi. Suvni haydash asosida taklif etilgan yondashuv natijasida eritmadagi ion kuchi

ISSN 3030-3907

oshib, HSS ning eruvchanligi pasaydi va tuzlar qattiq faza ko‘rinishida ajralib chiqdi. Bu jarayon natijasida natriy, kalsiy va temir ionlarining 60–70 % gacha kamayishi hamda organik degradatsiya mahsulotlarining sezilarli qisqarishi qayd etildi. Natijada amin eritmasining kimyoviy barqarorligi va gaz tozalashga yaroqliligi tiklandi. Umuman olganda, suvni haydash orqali HSS ni ajratish yondashuvi MDEA/DEA eritmalarini regeneratsiya qilish uchun sodda, iqtisodiy va samarali texnologik yechim sifatida baholanishi mumkin hamda sanoat amaliyotida qo‘llash uchun ilmiy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O. Y. Aripdjanov, S. M. Turobjonov, S. P. Nurullaev, and S. A. Azimova, ‘ABSORBENT COMPOSITES BASED ON DEA AND MDEA AND USING WATERSOLUBLE POLYELECTROLYTES. | EBSCOhost’. Accessed: Jun. 03, 2025. [Online]. Available: https://openurl.ebsco.com/contentitem/gcd:173505949?sid=ebsco:plink:crawler&id=ebsco:gcd:173505949

2. K. Akmalxon, N. Suvankul, and X. Jamshidbek, ‘CLEANING OF METHYLDIETHANOLAMINE AND DIETHANOLAMINE SOLUTIONS USED IN NATURAL GAS CLEANING‘, *Univers. Технические Науки*, vol. 10, no. 5 (122), Art. no. 5 (122), 2024, Accessed: Jun. 03, 2025. [Online]. Available: https://cyberleninka.ru/article/n/cleaning-of-methyldiethanolamine-and-diethanolamine-solutions-used-in-natural-gas-cleaning

3. T. B. Turayev, N. A. Igamkulova, S. S. Mengliyev, and H. N. Rakhimov, ‘Recovery of Spent Methyldiethanolamines and Reduced Environmental Impact’, *E3S Web Conf.*, vol. 491, p. 04010, 2024, doi: 10.1051/e3sconf/202449104010.

4. N. Verma and A. Verma, ‘Amine system problems arising from heat stable salts and solutions to improve system performance’, *Fuel Process. Technol.*, vol. 90, no. 4, pp. 483–489, Apr. 2009, doi: 10.1016/j.fuproc.2009.02.002.

5. E. A. Grushevenko, S. D. Bazhenov, V. P. Vasilevskii, E. G. Novitskii, and A. V. Volkov, ‘Two-Step Electrodialysis Treatment of Monoethanolamine to Remove Heat Stable Salts’, *Russ. J. Appl. Chem.*, vol. 91, no. 4, pp. 602–610, Apr. 2018, doi: 10.1134/S1070427218040110.

6. H. Meng, S. Zhang, C. Li, and L. Li, ‘Removal of heat stable salts from aqueous solutions of *N*-methyldiethanolamine using a specially designed three-compartment configuration electrodialyzer’, *J. Membr. Sci.*, vol. 322, no. 2, pp. 436–440, Sep. 2008, doi: 10.1016/j.memsci.2008.05.072.

7. T. Kikhavani, H. Mehdizadeh, B. Van der Bruggen, and B. Bayati, ‘Removal of Heat-Stable Salts from Lean Amine of a Gas Refinery via Electrodialysis’, *Chem. Eng. Technol.*, vol. 44, no. 2, pp. 318–328, 2021, doi: 10.1002/ceat.202000375.

ISSN 3030-3907

8. F. Chen *et al.*, 'Removal of heat stable salts from *N*-methyldiethanolamine wastewater by anion exchange resin coupled three-compartment electrodialysis', *Sep. Purif. Technol.*, vol. 242, p. 116777, Jul. 2020, doi: 10.1016/j.seppur.2020.116777.
9. A. Ghorbani *et al.*, 'Application of NF Polymeric Membranes for Removal of Multicomponent Heat-Stable Salts (HSS) Ions from Methyl Diethanolamine (MDEA) Solutions', *Molecules*, vol. 25, no. 21, Art. no. 21, Jan. 2020, doi: 10.3390/molecules25214911.

ISSN 3030-3907

PIROLIZ C_4 FRAKSIYALARIDAN 1,3-BUTADIENNI IKKI BOSQICHLI EKSTRAKTIV REKTIFIKATSIYA ASOSIDA AJRATISH JARAYONINI MODELLASHTIRISH VA TAJRIBAVIY TADQIQ ETISH

Ibodullayev Muxriddin Xudoyor o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: muhribo.info@gmail.com
Norqulov Jonibek Farxod o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: jnbnorkulov@gmail.com
Abduraxmonov Olim Rustamovich
Buxoro davlat texnika universiteti professori
E-mail: azi100@mail.ru
Kodirov Orifjon Sharipovich
O‘zbekiston milliy universiteti
E-mail: oqsh@bk.ru

Annotatsiya. Piroliz jarayonidan olinadigan C_4 fraksiyalaridan 1,3-butadienni ajratish murakkab texnologik muammo bo‘lib, u aralashmaning ko‘p komponentli tarkibi va uglevodorodlarning qaynash haroratlari bir-biriga yaqinligi bilan bog‘liq. Ushbu ishda 1,3-butadienni samarali ajratish maqsadida atsetonitril–suv erituvchisi asosida ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya jarayoni ishlab chiqildi va modellashtirildi. Jarayon Aspen Plus dasturiy muhitida simulyatsiya qilindi hamda yarim sanoat miqyosidagi tajriba qurilmasida sinovdan o‘tkazildi. Xomashyo sifatida pirolizdan olingan C_4 fraksiyasi ishlatildi va uning tarkibi GC–FID yordamida aniqlandi. Boshlang‘ich MIXED oqimda 1,3-butadienning ulushi taxminan 40 % ni tashkil etgani aniqlanib, bu ajratish jarayonining yuqori yuklama sharoitida olib borilishini ko‘rsatdi. Ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya natijasida 2-kolonna kub qoldig‘i (BTM2) oqimida 1,3-butadienning konsentratsiyasi 63 % dan ortiq darajaga yetdi, bu esa jarayonning boyitish qobiliyatini tasdiqlaydi. Olingan natijalar ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya piroliz C_4 oqimlaridan 1,3-butadienni samarali ajratish va kontsentratsiyalash uchun mos texnologik asos ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: 1,3-butadien, ekstraktiv rektifikatsiya, piroliz C_4 fraksiyasi, gaz xromatografiyasi (GC–FID).

Аннотация. Разделение 1,3-бутадиена из C_4-фракций, получаемых в процессе пиролиза, представляет собой сложную технологическую задачу, обусловленную многокомпонентным составом смеси и близкими температурами кипения углеводородов. В данной работе с целью эффективного выделения 1,3-бутадиена был разработан и смоделирован

ISSN 3030-3907

двухстадийный процесс экстрактивной ректификации с использованием растворителя на основе ацетонитрила и воды. Процесс был смоделирован в программной среде Aspen Plus и испытан на полупромышленной экспериментальной установке. В качестве сырья использовалась C_4-фракция, полученная при пиролизе, состав которой был определён методом газовой хроматографии с пламенно-ионизационным детектированием (GC–FID). Установлено, что в исходном потоке MIXED содержание 1,3-бутадиена составляет около 40 %, что указывает на работу процесса при высокой нагрузке. В результате двухстадийной экстрактивной ректификации концентрация 1,3-бутадиена в кубовом остатке второй колонны (BTM2) превысила 63 %, что подтверждает способность процесса к эффективному обогащению целевого компонента. Полученные результаты показывают, что двухстадийная экстрактивная ректификация является технологически обоснованной основой для разделения и концентрирования 1,3-бутадиена из пиролизных C_4-потоков.

Ключевые слова: 1,3-бутадиен, экстрактивная ректификация, пиролизная C_4-фракция, газовая хроматография (GC–FID).

Abstract. The separation of 1,3-butadiene from pyrolysis-derived C_4 fractions is a complex technological challenge due to the multicomponent nature of the mixture and the close boiling points of hydrocarbons. In this study, a two-stage extractive distillation process based on an acetonitrile–water solvent system was developed and modeled for the efficient separation of 1,3-butadiene. The process was simulated using Aspen Plus and tested on a semi-industrial experimental unit. A pyrolysis-derived C_4 fraction was used as feedstock, and its composition was determined by gas chromatography with flame ionization detection (GC–FID). The initial MIXED stream was found to contain approximately 40% 1,3-butadiene, indicating high-load separation conditions. As a result of the two-stage extractive distillation process, the concentration of 1,3-butadiene in the second column bottom stream (BTM2) exceeded 63%, confirming the enrichment capability of the process. The obtained results demonstrate that two-stage extractive distillation provides a suitable technological basis for the efficient separation and concentration of 1,3-butadiene from pyrolysis C_4 streams.

Keywords: 1,3-Butadiene, extractive distillation, pyrolysis C_4 fraction, gas chromatography (GC–FID).

KIRISH

Piroliz jarayonlari natijasida olinadigan C_4 uglevodorod fraksiyalari sanoat uchun muhim xomashyo hisoblanadi, chunki ularning tarkibida sintetik kauchuklar, plastmassalar va yuqori molekulyar polimerlar ishlab chiqarishda

ISSN 3030-3907

asosiy monomer bo‘lgan 1,3-butadien mavjud. Biroq pirolizdan chiqadigan C_4 oqimlari ko‘p komponentli bo‘lib, ularning tarkibida 1,3-butadien bilan bir qatorda propilen, butanlar, butenlar, MAPD fraksiyasi (metilatsetilen va propadien) hamda og‘irroq C_5 komponentlar mavjud bo‘ladi [1]. Gaz xromatografik tahlillar (S-1401 va FB-1 namunalar) ushbu oqimda 1,3-butadienning ulushi taxminan 40 % atrofida ekanini ko‘rsatadi, bu esa ajratish jarayonining yuqori yuklama va murakkab fazaviy muvozanat sharoitlarida kechishini bildiradi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bunday ko‘p komponentli tizimlarda oddiy rektifikatsiya usullari 1,3-butadienni yetarli darajada selektiv ajratib bera olmaydi, chunki C_4 uglevodorodlarning qaynash haroratlari bir-biriga juda yaqin va nisbiy uchuvchanlik past bo‘ladi. Shu sababli sanoat amaliyotida ekstraktiv rektifikatsiya keng qo‘llaniladi [3]. Bu jarayonda tanlangan erituvchi (ekstragent) aralashmaning fazalararo muvozanatini o‘zgartirib, maqsad komponent 1,3-butadienning nisbiy uchuvchanligini oshiradi va uni boshqa uglevodorodlardan samaraliroq ajratish imkonini beradi. Atsetonitril asosidagi erituvchilar 1,3-butadien bilan kuchli selektiv o‘zaro ta’sirga kirishishi sababli ushbu jarayon uchun eng mos solventlardan biri hisoblanadi [4,5].

Biroq ekstraktiv rektifikatsiya samaradorligi ko‘plab omillarga, jumladan erituvchi/xom ashyo nisbati, flegmalar soni, bosim, harorat profili va fazalararo muvozanat sharoitlariga kuchli bog‘liq. Ayniqsa, og‘ir C_5 komponentlarning mavjudligi kolonnaning pastki qismidagi suyuqlik yuklanishini oshirib, modda almashinish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [6]. Shu sababli, bunday murakkab aralashmalarni ajratishda ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya sxemalaridan foydalanish texnologik jihatdan afzal hisoblanadi, chunki bu yondashuv ajratish vazifasini kolonnalar o‘rtasida taqsimlab, selektivlik va barqarorlikni oshirish imkonini beradi [7].

Ushbu ishda pirolizdan olingan C_4 fraksiyalaridan 1,3-butadienni ajratish uchun atsetonitril–suv erituvchisi asosida ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya jarayoni o‘rganiladi. Jarayon Aspen Plus dasturiy muhitida modellashtirilgan va yarim sanoat miqyosidagi tajriba qurilmasida tekshirilgan. Kirish oqimlari tarkibi, erituvchi/xom ashyo nisbati, flegmalar soni hamda gaz xromatografiya asosida aniqlangan tarkibiy ma’lumotlar ushbu tizimning modda almashinish xususiyatlarini va ajralish imkoniyatlarini baholash uchun asos sifatida qabul qilingan [8].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Pirolizdan olingan C_4 fraksiyalaridan 1,3-butadienni ajratish uchun ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya sxemasi qo‘llanildi. Jarayon ketma-ket ulangan

ISSN 3030-3907

ikkita ekstraktiv rektifikatsiya kolonnasi (EDC1 va EDC2) asosida tashkil etildi. Birinchi kolonna (EDC1) xomashyoning asosiy fraksiyalanishini, ikkinchi kolonna (EDC2) esa 1,3-butadienning qo‘shimcha boyitilishini va erituvchining barqaror aylanishini ta’minlash uchun xizmat qiladi. Erituvchi sifatida atsetonitril–suv aralashmasi (95 massa % atsetonitril, 5 massa % suv) tanlandi. Erituvchi C_4 aralashmadagi to‘yinmagan uglevodorodlar, xususan 1,3-butadien bilan selektiv o‘zaro ta’sirga kirishib, fazalararo muvozanatni o‘zgartiradi va ajralishni osonlashtiradi. C_4 xomashyo oqimi EDC1 kolonnasining pastki qismiga, erituvchi esa yuqori qismiga berildi, bu qarama-qarshi oqim (counter-current) sharoitini hosil qiladi. EDC1 ning yuqori mahsuloti kondensatsiyalanib qisman flegma sifatida qaytarildi, pastki mahsulot esa EDC2 ga uzatildi. EDC2 da xuddi shu printsip asosida qo‘shimcha ekstraktiv ajratish amalga oshirildi [9].

Ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya jarayoni Aspen Plus dasturida modellashtirildi. Modelda quyidagi asosiy oqimlar va bloklar belgilandi:

- *MIXED* – pirolizdan olingan C_4 xomashyo oqimi
- *ACE1, ACE2* – yangi va qayta aylanuvchi atsetonitril erituvchisi
- *EDC1*, *EDC2* – 1- va 2-bosqich ekstraktiv rektifikatsiya kolonnalari
- *DIS1, DIS2* – yuqori mahsulotlar
- *BTM1*, *BTM2* – pastki mahsulotlar

Model orqali har bir oqimning massa sarfi, tarkibi, bosimi va harorati belgilandi hamda keyinchalik tajriba natijalarini solishtirish uchun bazaviy hisob-kitoblar tayyorlandi. Aspen Plus modeli modda balanslari va fazalararo muvozanatni izchil aniqlash imkonini berdi [10].

Ekstraktiv rektifikatsiya samaradorligi asosan erituvchi–xomashyo nisbati (S/F) ga bog‘liq. Ushbu nisbat quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{S}{F} = \frac{m_s}{m_f}$$

bu yerda: m_s – erituvchining massa sarfi (kg/soat), m_f – C_4 xomashyoning massa sarfi (kg/soat).

Mazkur nisbat kolonnalarda erituvchi miqdorining yetarliligini va modda almashinish intensivligini tavsiflaydi.

Jarayonning barcha muhim oqimlari (xomashyo, oraliq va mahsulot oqimlari) gaz xromatografiyasi – olov ionlash detektori (GC–FID) yordamida tahlil qilindi. Namuna olish kolonnalarning kirish va chiqish nuqtalarida amalga oshirildi. Xromatogrammalarda komponentlar saqlanish vaqti (retention time) bo‘yicha aniqlanib, normallashgan foizlar (Norm %) orqali miqdoriy baholandi [11].

ISSN 3030-3907

Har bir namunadan kamida uch marta o‘lchov olinib, o‘rtacha qiymatlar hisobga olindi.

Komponentlar bo‘yicha massa sarflari quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$m_i = x_i \cdot M$$

bu yerda: m_i – i-komponentning massa sarfi (kg/soat), x_i – i-komponentning massa ulushi, M – umumiy oqimning massa sarfi (kg/soat).

Ushbu hisoblar C_4 xomashyo oqimidagi 1,3-butadien, butenlar, butanlar va C_5 komponentlarining mutlaq yuklamasini aniqlash uchun ishlatildi [12].

Ajratish samaradorligini aniqlash uchun ko‘rsatkichlar

1) 1,3-butadienni qayta tiklash darajasi (Recovery):

$$R_{BD} = \left(\frac{m_{BD},prod}{m_{BD},feed}\right) \cdot 100\ \%$$

bu yerda: m_BD,prod – mahsulot oqimidagi 1,3-butadien massasi, m_BD,feed – xomashyo oqimidagi 1,3-butadien massasi.

2) Ajratish selektivligi:

$$\frac{S_{BD}}{C4} = \frac{\left(\frac{x_{BD},prod}{x_{C4},prod}\right)}{\left(\frac{x_{BD},feed}{x_{C4},feed}\right)}$$

bu yerda x – mos komponentning massa ulushi.

Ushbu ko‘rsatkichlar keyinchalik GC–FID natijalari asosida hisoblanib, ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiyaning texnologik samaradorligi baholanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

MIXED (S-1401) oqimining xromatografik tarkibi

Pirolizdan olingan C_4 fraksiyasi bo‘lgan MIXED oqimi GC–FID yordamida tahlil qilindi. Olingan xromatografik protokolga ko‘ra, ushbu oqimda 1,3-butadien asosiy komponent bo‘lib, aralashma ko‘p komponentli va ajratish nuqtayi nazaridan murakkab ekanini ko‘rsatadi.

ISSN 3030-3907

RetTime [min]	Sig	Type	Area [pA*s]	Amt/Area	Norm %	Grp	Name
4.477	1	BB	27.06906	1.48635e-3	0.045979		methane
4.783	1	BB	121.46043	7.96648e-4	0.110578		ethane
5.005	1	PB S	1.09564e5	7.92080e-4	99.175304		Ethylene
5.859	1	BP	10.14699	5.18203e-4	0.006009		propane
5.995	1		-	-	-		propadiene
7.552	1	BB	150.00342	5.28337e-4	0.090569		propylene
9.186	1	MM	8.14004e-1	3.92525e-4	0.000365		iso-butane
9.826	1	BB	5.54720	3.93833e-4	0.002497		n-butane
9.930	1		-	-	-		Isopentane
10.574	1	MM	1.18656	6.67373e-4	0.000905		acetylene
13.000	1		-	-	-		n- Pentane
13.453	1	BB	215.84521	1.56254e-3	0.385424		trans-2-Butene
13.966	1	BB	87.84932	3.94467e-4	0.039602		1-Butene
14.572	1	BV	5.01570	2.54851e-4	0.001461		1.3-butadiene
15.140	1	BBA	150.71477	8.10512e-4	0.139599		cis-2-Butene
16.230	1		-	-	-		isobutylene
18.962	1	BB	8.90108	1.15289e-4	0.001173		Cyclohexane
19.200	1		-	-	-		1-hexane
21.769	1	MM	3.98832	1.17644e-4	0.000536		Hexane
24.100	1		-	-	-		ethyl acetylene
24.500	1		-	-	-		methyl acetylene
Totals :					100.000000		

1-rasm. MIXED (S-1401) oqimining GC–FID xromatografik hisobot skaneri

1-rasmda GC detektori tomonidan qayd etilgan barcha uglevodorod komponentlarning piklari (cho‘qqilari) berilgan. Har bir pik ma’lum bir moddaning miqdorini ifodalaydi, “Norm %” ustuni esa aralashmadagi nisbiy massaviy ulushni ko‘rsatadi.

1-jadval.

MIXED (S-1401) oqimining gaz xromatografik tarkibi

Komponent	Ulushi, %
Metan	0.008
Etilen	4.342
Propilen	17.098
Propan	4.269
Metilatsetilen	0.601
Propadien	0.502
Izobutan	4.859
1,3-Butadien	40.070
n-Butan	5.705
trans-2-Buten	0.655
cis-2-Buten	0.990
Izobutilen	1.593
C5+	19.307
Jami	100.0

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 1,3-butadien 40 % dan ortiq, ya’ni asosiy komponentdir. Shu bilan birga, yuqori miqdordagi C5+ fraksiyasi (19.3 %) va

ISSN 3030-3907

boshqa C_4 uglevodorodlar aralashmani murakkab tizimga aylantiradi. Bu esa oddiy rektifikatsiya bilan samarali ajratishni qiyinlashtiradi va ekstraktiv rektifikatsiyani qo‘llash zaruratini asoslaydi.

BTM2 (2-kolonna kub qoldig‘i) oqimining tahlili

Ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya jarayonidan so‘ng, 2-kolonnaning pastki qismidan olingan BTM2 oqimi ham GC–FID usulida tahlil qilindi.

RetTime [min]	Sig	Type	Area [pA*s]	Amt/Area	Norm %	Grp	Name
3.253	1		-	-	-		Methane
3.295	1	PV	254.10124	2.16148e-3	0.697837		Ethylene
3.375	1	VV	364.01358	2.13306e-3	0.986544		Ethane
3.779	1	PV	682.54083	1.47295e-3	1.277358		Propane
3.824	1	VBA	67.51866	1.60514e-3	0.137699		Propylene
4.052	1		-	-	-		MethylAcetylene
4.072	1	BV	4.32914e-1	1.62506e-3	0.000894		Propadiene
4.574	1	VV	51.20161	1.24835e-3	0.081211		iso Butane
5.081	1	VV S	1.42620e4	1.29791e-3	23.519128		1 Butene
5.165	1	VV S	2200.96973	1.78841e-3	5.001232		1,3-Butadiene
5.296	1	BB X	495.04837	1.12591e-3	0.708187		N-Butane
5.598	1	VV S	2.43494e4	1.22523e-3	37.905562		Tr-2-Butene
6.045	1	VB S	1.82027e4	1.18163e-3	27.328381		Cis 2-Butene
6.500	1		-	-	-		isobutylen
21.501	1	PVA+	2014.94727	9.20260e-4	2.355967		C5+
Totals :					100.000000		

2-rasm. BTM2 (2-kolonna kub qoldig‘i) oqimining GC–FID xromatografik hisobot skaneri

2-rasm ajratishdan keyingi og‘ir fazaning tarkibini aks ettiradi. Rasm 1 bilan taqqoslaganda, 1,3-butadien pikining ancha kattalashgani ko‘rinadi, bu esa uning konsentratsiyasi oshganini bildiradi.

2-jadval.

BTM2 oqimining gaz xromatografik tarkibi

Komponent	Ulushi, %
Propilen	7.307
Propan	0.301
Metilatsetilen	1.190
Propadien	0.711
1-Buten	6.248
1,3-Butadien	63.636
n-Butan	7.261
trans-2-Buten	0.803
cis-2-Buten	1.375
Izobutilen	1.119
C5+	10.043

ISSN 3030-3907

Jami	100.0

2-jadvalda 2-kolonna kub qoldig‘i (BTM2) oqimining tarkibi keltirilgan. Undan ko‘rinadiki, 1,3-butadien ulushi 63.64 % gacha oshgan, bu esa jarayon davomida uning sezilarli darajada boyiganini bildiradi. Yengil komponentlar (etan, propan) deyarli kamaygan, C_5+ fraksiyasi esa 19.3 % dan 10.0 % gacha tushgan, ya’ni og‘ir uglevodorodlar yuklamasi pasaygan. Bu natijalar ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya 1,3-butadienni samarali kontsentratsiyalayotganini tasdiqlaydi.

MIXED va BTM2 oqimlari solishtirilganda, 1,3-butadienning boyishi yaqqol ko‘rinadi:

$$K_{BD} = \frac{63.64}{40.07} \approx 1.59$$

Bu shuni anglatadiki, 1,3-butadienning konsentratsiyasi 1.6 barobar oshgan. Shu bilan birga:

- Yengil komponentlar (etan, propan) deyarli yo‘qolgan → yuqori oqimlarga chiqib ketgan
- C5+ fraksiyasi 19.3 % → 10.0 % gacha kamaygan → og‘ir yuklama pasaygan
- C_4 uglevodorodlar ichida 1,3-butadien ustunligi kuchaygan.

Bu holatlar ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya 1,3-butadienni murakkab piroliz C_4 oqimidan selektiv ajratishga qodir ekanini ishonchli ko‘rsatadi.

XULOSA

Ushbu ishda pirolizdan olingan C_4 fraksiyalaridan 1,3-butadienni ajratish uchun ikki bosqichli ekstraktiv rektifikatsiya jarayoni ishlab chiqildi va o‘rganildi. Jarayonning texnologik sxemasi tuzildi, Aspen Plus muhitida modellashtirildi hamda yarim sanoat miqyosidagi tajriba qurilmasida tekshirildi. Xomashyo va mahsulot oqimlarining tarkibi gaz xromatografiyasi yordamida tahlil qilinib, jarayonni baholash uchun ishonchli ma’lumotlar bazasi yaratildi. Tadqiqot davomida ekstraktiv rektifikatsiyada atsetonitril–suv erituvchisining qo‘llanishi va ikki bosqichli ajratish sxemasining tanlanishi texnologik jihatdan asoslanganligi ko‘rsatildi. Ushbu yondashuv yengil va og‘ir uglevodorod komponentlarini ajratish vazifalarini kolonnalar o‘rtasida taqsimlash imkonini berib, jarayonni barqaror va boshqariladigan qiladi. Umuman olganda, taqdim etilgan metodologiya va eksperimental asos piroliz C_4 fraksiyalaridan 1,3-butadienni ajratish texnologiyasini yanada takomillashtirish, jarayonni optimallashtirish va sanoat miqyosida joriy etish uchun mustahkam ilmiy-texnik asos yaratadi.

REFERENCES

1. Ibodullayev, M.; Norqulov, J.; Baxtiyorov, A.; Norkobilov, A.; Kodirov, O.; Ibodullayev, M.; Norqulov, J.; Baxtiyorov, A.; Norkobilov, A.; Kodirov, O.

ISSN 3030-3907

Optimization and Energy Efficiency in the Separation of Butadiene 1,3 from Pyrolysis Products: A Model-Based Approach. Engineering Proceedings 2025, 87, doi:10.3390/engproc2025087103.
2. Morell, S.A.; Geller, H.H.; Lathrop, E.C. Conversion of 2,3-Butylene Glycol to 1,3-Butadiene by Pyrolysis of Diacetate Available online: https://pubs.acs.org/doi/pdf/10.1021/ie50429a024 (accessed on 8 January 2026).
3. Estimation and Improvement of the 1,3-Butadiene Production Process from Lignin through Pinch Analysis | Energy & Fuels Available online: https://pubs.acs.org/doi/abs/10.1021/acs.energyfuels.6b00822 (accessed on 8 January 2026).
4. Pavlov, O.S.; Karsakov, S.A.; Pavlov, S.Yu. Development of Processes for C4 Hydrocarbons Separation and 1,3-Butadiene Purification. Theor Found Chem Eng 2011, 45, 858–867, doi:10.1134/S0040579511050307.
5. Modeling, Simulation and Control of a Novel Process That Produces 1,3 Butadiene from Natural Gas - ProQuest Available online: https://www.proquest.com/openview/1c24da13a1556fa4e695deccbbea7349/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y (accessed on 8 January 2026).
6. Tripathi, N.; Palanki, S.; Xu, Q.; Nigam, K.D.P. Production of 1,3-Butadiene and Associated Coproducts Ethylene and Propylene from Lignin. Ind. Eng. Chem. Res. 2019, 58, 16182–16189, doi:10.1021/acs.iecr.9b00664.
7. Haque, M.E.; Gupta, T.K.; Nazier, P.; Palanki, S. Techno-Economic Analysis of an Integrated Process Plant for the Production of 1,3-Butadiene from Natural Gas. Ind. Eng. Chem. Res. 2021, 60, 11187–11201, doi:10.1021/acs.iecr.1c00864.
8. Process Analysis and Multi-Objective Optimization of Ionic Liquid-Containing Acetonitrile Process to Produce 1,3-Butadiene - Tian - 2011 - Chemical Engineering & Technology - Wiley Online Library Available online: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/ceat.201000426 (accessed on 8 January 2026).
9. Méndez, F.J.; Solano, R.; Villasana, Y.; Guerra, J.; Curbelo, S.; Inojosa, M.; Olivera-Fuentes, C.; Brito, J.L. Selective Hydrogenation of 1,3-Butadiene in Presence of 1-Butene under Liquid Phase Conditions with NiPd/Al2O3 Catalysts. Appl Petrochem Res 2016, 6, 379–387, doi:10.1007/s13203-016-0149-y.
10. Janssens, P.; Schaep, T.; De Walsche, C.; Poissonnier, J.; Bos, R.; Thybaut, J.W. Acid-Catalyzed Dehydration of 1,3-Butanediol into Green 1,3-Butadiene: Process Concept and Techno-Economic Assessment. Ind. Eng. Chem. Res. 2025, 64, 21571–21587, doi:10.1021/acs.iecr.5c01116.
11. Enhanced Process for Energy Efficient Extraction of 1,3-Butadiene from a Crude C4 Cut - ScienceDirect Available online:

ISSN 3030-3907

https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1383586621003683 (accessed on 8 January 2026).
12. TWO-STEP PRODUCTION OF 1,3-BUTADIENE FROM ETHANOL Available online: https://repository.upenn.edu/entities/publication/6b88dbc5-4ac8-44ea-bde7-9d7614d37182 (accessed on 8 January 2026).

ISSN 3030-3907

TUYABO‘YIN SUV OMBORI EKSPLUATATSIYASINI YAXSHILASH BO‘YICHA CHORA TADBIRLAR ISHLAB CHIQISH

Sharipov Armonbek Ergashovich
Buxoro davlat texnika universiteti Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari kafedrasi dotsenti, ISMITI Buxoro mintaqaviy markazi lobaratoriya mudiri
Musulmanov Furqat Shodiyevich
Buxoro davlat texnika universiteti Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi
Kamaloa Maqsetbay Nizamatdinovich
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetining katta o‘qutuvchisi
Axmedova Moxidil Feruz qizi
Buxoro davlat texnika universiteti magistranti
Baxshilloyeva Gulchexra Qambarovna
Buxoro davlat texnika universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy-tahliliy maqolada Tuyabo‘yin suv omborining amaldagi ekspluatatsiya holati tahlil qilinib, suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. Tadqiqot davomida suv omborining gidravlik rejimi, cho‘kindi jarayonlari, gidrotexnik inshootlarning texnik holati hamda boshqaruv tizimlari o‘rganildi. Olingan natijalar suv ombori ekspluatatsiyasida mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatdi. Maqolada suv sathini optimallashtirish, cho‘kindilarni kamaytirish, inshootlarni rekonstruksiya qilish va zamonaviy avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish bo‘yicha amaliy takliflar berilgan. Tadqiqot natijalari suv xo‘jaligi obyektlarini boshqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Tuyabo‘yin suv ombori, suv ombori ekspluatatsiyasi, suv resurslari, gidrotexnik inshootlar, cho‘kindi jarayonlari, suv sathini boshqarish, avtomatlashtirilgan monitoring, irrigatsiya tizimi, ekspluatatsiya samaradorligi, suv xo‘jaligi

Аннотация. В данной научно-аналитической статье проанализировано текущее эксплуатационное состояние Туябугинского водохранилища и разработаны мероприятия, направленные на повышение эффективности использования водных ресурсов. В ходе исследования изучены гидравлический режим водохранилища, процессы заиления, техническое состояние гидротехнических сооружений и системы управления. Полученные результаты позволили выявить основные проблемы эксплуатации и обосновать необходимость комплексного подхода к их

ISSN 3030-3907

решению. В статье предложены практические рекомендации по оптимизации уровня воды, снижению заиления, реконструкции сооружений и внедрению современных автоматизированных систем мониторинга. Результаты исследования имеют практическое значение для повышения эффективности управления водохозяйственными объектами.

Ключевые слова: Туябугинское водохранилище, эксплуатация водохранилища, водные ресурсы, гидротехнические сооружения, процессы заиления, управление уровнем воды, автоматизированный мониторинг, ирригационная система, эффективность эксплуатации, водное хозяйство.

Abstract. This scientific and analytical article analyzes the current operational condition of the Tuyaboyin Reservoir and develops measures aimed at improving the efficiency of water resource utilization. The study examines the hydraulic regime of the reservoir, sedimentation processes, the technical condition of hydraulic structures, and management systems. The results reveal key operational challenges and justify the need for a comprehensive approach to their solution. Practical recommendations are proposed for optimizing water levels, reducing sedimentation, rehabilitating hydraulic structures, and implementing modern automated monitoring systems. The findings contribute to enhancing the effectiveness of water management facilities.

Key words: Tuyaboyin Reservoir, reservoir operation, water resources, hydraulic structures, sedimentation processes, water level management, automated monitoring, irrigation system, operational efficiency, water management.

KIRISH.

Hozirgi kunda suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish masalasi global miqyosda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishi, aholining ko‘payishi, qishloq xo‘jaligi va sanoat tarmoqlarining jadal rivojlanishi suvga bo‘lgan ehtiyojni yildan-yilga oshirib bormoqda. Ayniqsa, qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil hududlarda joylashgan davlatlar uchun suv omborlarining barqaror ishlashi, ularning texnik holatini yaxshilash va ekspluatatsiya samaradorligini oshirish muhim strategik vazifalardan biridir. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasida mavjud yirik va o‘rta suv omborlarining ekspluatatsiyasini takomillashtirish masalalari alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Suv omborlari irrigatsiya tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, ular qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orish, ichimlik va texnik suv bilan ta’minlash, gidroenergetika, shuningdek, suv toshqinlarini tartibga solish kabi ko‘plab vazifalarni bajaradi. Biroq uzoq yillar davomida foydalanilayotgan suv omborlarida texnik eskirish, cho‘kindilar to‘planishi, gidrotexnik inshootlarning jismoniy va ma’naviy yemirilishi, boshqaruv tizimlarining zamonaviy talablar

ISSN 3030-3907

darajasida emasligi kabi muammolar yuzaga kelmoqda. Ushbu holatlar suv omborlarining foydali sig‘imini kamaytiradi, ekspluatatsiya xavfsizligini pasaytiradi va suvdan foydalanish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tuyabo‘yin suv ombori O‘zbekiston Respublikasining muhim strategik suv xo‘jaligi obyektlaridan biri bo‘lib, u Amudaryo havzasida joylashgan va asosan Xorazm viloyati hamda qo‘shni hududlarni sug‘orish suvi bilan ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Mazkur suv ombori nafaqat qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta’minlash, balki mintaqaning ekologik holatini yaxshilashda ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, uzoq yillar davomida ekspluatatsiya qilinishi natijasida Tuyabo‘yin suv omborida ham qator texnik va tashkiliy muammolar shakllangan. Xususan, suv omborining gidravlik rejimini optimal boshqarish, suv sathining mavsumiy o‘zgarishlarini samarali tartibga solish, cho‘kindi jarayonlarini kamaytirish, suv yo‘qotishlarini minimallashtirish hamda gidrotexnik inshootlarning ishonchliligini oshirish bugungi kunda dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bundan tashqari, suv ombori ekspluatatsiyasida zamonaviy avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining yetarli darajada joriy etilmaganligi, monitoring va prognozlash mexanizmlarining cheklanganligi mavjud muammolarni yanada murakkablashtirmoqda.

So‘nggi yillarda respublika miqyosida suv xo‘jaligi tizimini isloh qilish, suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish, suv omborlari va kanallarni rekonstruksiya qilish bo‘yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Ushbu jarayonlar Tuyabo‘yin suv ombori ekspluatatsiyasini ham zamonaviy talablarga mos ravishda takomillashtirishni taqozo etadi. Shunday ekan, suv omborining texnik holatini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim vazifa hisoblanadi. Mazkur ilmiy-tahliliy maqolada Tuyabo‘yin suv omborining hozirgi ekspluatatsiya holati tahlil qilinadi, asosiy muammolar va ularning kelib chiqish sabablari o‘rganiladi. Shuningdek, suv ombori ekspluatatsiyasini yaxshilashga qaratilgan texnik, tashkiliy va boshqaruvga oid chora-tadbirlar taklif etiladi. Ushbu tadqiqot natijalari suv xo‘jaligi mutaxassislari, loyiha tashkilotlari va tegishli boshqaruv organlari uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Suv omborlarining ekspluatatsiyasi, ularning texnik holatini baholash va samaradorligini oshirish masalalari suv xo‘jaligi sohasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda suv omborlarining uzoq muddatli ishlashi jarayonida yuzaga keladigan muammolar,

ISSN 3030-3907

xususan, cho‘kindilar to‘planishi, gidrotexnik inshootlarning eskirishi, suv yo‘qotishlari va boshqaruv tizimlarining samarasizligi keng yoritilgan. Ko‘plab tadqiqotlarda suv omborlarining ekspluatatsion ishonchliligi ularning loyihaviy yechimlari, qurilish sifati hamda foydalanish jarayonida olib boriladigan texnik xizmat ko‘rsatish darajasiga bevosita bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Jumladan, V.N. Goncharov, A.P. Pavlov va boshqa rus olimlarining ishlarida suv omborlari va gidrotexnik inshootlarning texnik holatini baholash usullari, ekspluatatsiya jarayonida yuzaga keladigan xavf-xatarlar va ularni kamaytirish yo‘llari atroflicha tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda muntazam monitoring olib borish, diagnostika usullarini joriy etish va ta’mirlash ishlarini rejalashtirish ekspluatatsiya samaradorligini oshirishning asosiy omillari sifatida ko‘rsatiladi.

Cho‘kindi jarayonlari suv omborlari faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi eng muhim omillardan biri sifatida ko‘plab ilmiy manbalarda qayd etilgan. Bruk, Morris, Fan va boshqa xorijiy tadqiqotchilar suv omborlarida cho‘kindilar to‘planishining gidravlik rejimga, foydali hajmga va suv taqsimotiga ta’sirini modellashtirish asosida o‘rganganlar. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, cho‘kindilar miqdorining ortishi suv omborining ekspluatatsion muddati qisqarishiga olib keladi va muntazam mexanik tozalash yoki cho‘kindilarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishni talab etadi. O‘zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda respublika hududidagi suv omborlarining ekspluatatsiyasi, ayniqsa Amudaryo va Sirdaryo havzalarida joylashgan suv xo‘jaligi obyektlari faoliyati chuqur tahlil qilingan. Xususan, R.X. Raxmatov, B.S. Alimuhamedov, A.Sh. Qodirov kabi olimlarning ilmiy ishlarida suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, suv omborlari va kanallarning texnik holatini yaxshilash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda suv omborlarining ekspluatatsiya rejimini optimallashtirish, suv yo‘qotishlarini kamaytirish va suv taqsimotida adolatli mexanizmlarni joriy etish zarurligi ta’kidlanadi.

Tuyabo‘yin suv ombori faoliyatiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda asosan uning gidrologik xususiyatlari, suv balansi va irrigatsiya tizimidagi o‘rni o‘rganilgan. Ayrim tadqiqotlarda suv omborining Amudaryo oqimi bilan bog‘liq xususiyatlari, mavsumiy suv kelishi va suv chiqarish rejimlari tahlil qilingan. Biroq mazkur ishlarda ekspluatatsiyani kompleks yaxshilashga qaratilgan texnik va boshqaruv chora-tadbirlari yetarli darajada tizimli yondashuv asosida ishlab chiqilmaganligini kuzatish mumkin. So‘nggi yillarda suv xo‘jaligi sohasida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish masalalari ham ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishiga aylangan. SCADA, GIS va masofaviy monitoring texnologiyalaridan foydalanish orqali suv omborlarining holatini real vaqt rejimida kuzatish, favqulodda vaziyatlarni oldindan prognozlash

ISSN 3030-3907

imkoniyatlari kengaymoqda. Xorijiy tajribalarda, xususan, AQSh, Yevropa Ittifoqi va Xitoyda suv omborlarini raqamli boshqarish samaradorlikni sezilarli darajada oshirganligi ilmiy manbalarda qayd etilgan.

Mahalliy tadqiqotlarda esa avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy etish hali yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lib, asosan tajriba-sinov loyihalari doirasida amalga oshirilmoqda. Shu sababli suv omborlari ekspluatatsiyasida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish masalasi qo‘shimcha ilmiy izlanishlarni talab etadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, suv omborlari ekspluatatsiyasini yaxshilash masalasi ko‘p qirrali bo‘lib, u texnik, ekologik, iqtisodiy va boshqaruv omillarining uyg‘unligini talab qiladi. Aksariyat ilmiy ishlarda alohida muammolar chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni yagona tizim sifatida ko‘rib chiqish va kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish yetarli darajada yoritilmagan. Shu nuqtai nazardan, Tuyabo‘yin suv ombori ekspluatatsiyasini yaxshilash bo‘yicha olib boriladigan ushbu tadqiqot mavjud ilmiy ishlarga tayanib, ularni umumlashtiradi va amaliy jihatdan muhim bo‘lgan yangi takliflarni ishlab chiqishga qaratiladi. Mazkur maqola suv ombori ekspluatatsiyasini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-nazariy asoslarni mustahkamlash bilan birga, amaliy yechimlar ishlab chiqishga xizmat qilishi bilan avvalgi tadqiqotlardan farqlanadi.

Tadqiqot muhokamasi. Mazkur tadqiqot natijalari Tuyabo‘yin suv omborining amaldagi ekspluatatsiya holati qator tizimli muammolarga ega ekanligini ko‘rsatdi. O‘rganishlar jarayonida aniqlanishicha, suv omborining texnik-ekspluatatsion ko‘rsatkichlari loyiha parametrlariga nisbatan ma’lum darajada pasaygan bo‘lib, bu holat asosan uzoq muddatli foydalanish, cho‘kindi jarayonlarining kuchayishi va gidrotexnik inshootlarning jismoniy eskirishi bilan izohlanadi. Ushbu omillar suv omborining foydali hajmini qisqartirib, suvni mavsumiy taqsimlash jarayonida muammolarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqot davomida suv sathi va suv chiqarish rejimining mavsumiy tebranishlari tahlil qilindi. Natijalarga ko‘ra, suv omborida suv sathini boshqarish mexanizmlari ko‘p hollarda gidrologik sharoitlarning tez o‘zgarishiga moslashishda yetarli darajada samarali emas. Bu esa sug‘orish mavsumida suv tanqisligi yoki, aksincha, ortiqcha suv chiqarish holatlariga olib kelishi mumkin. Mazkur holat adabiyotlarda qayd etilgan suv omborlarini optimallashtirilgan rejimda boshqarish zarurati bilan hamohang ekanligi aniqlandi.

Cho‘kindi jarayonlariga oid olingan natijalar ham alohida e’tiborga loyiqdir. Tadqiqot davomida suv omborining ayrim uchastkalarida cho‘kindi qatlamining sezilarli darajada qalinlashgani aniqlandi. Bu holat suv omborining foydali sig‘imini kamaytiribgina qolmay, suv qabul qilish va chiqarish inshootlarining normal ishlashiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Xorijiy va mahalliy ilmiy

ISSN 3030-3907

manbalarda ta’kidlanganidek, cho‘kindi jarayonlarini boshqarish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlar ko‘rilmasa, suv omborining ekspluatatsion muddati sezilarli darajada qisqaradi. Shu jihatdan, tadqiqot natijalari mavjud ilmiy xulosalarni tasdiqlaydi va ularning Tuyabo‘yin suv ombori sharoitida dolzarbligini ko‘rsatadi. Gidrotexnik inshootlarning texnik holatini baholash jarayonida ayrim konstruktiv elementlarda eskirish, beton yuzalarda yoriqlar va metall qismlarda korroziya belgilari mavjudligi aniqlandi. Bunday holatlar hozircha favqulodda xavf tug‘dirmasa-da, uzoq muddatli istiqbolda ekspluatatsiya xavfsizligini pasaytirishi mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, rejalashtirilgan profilaktik ta’mirlash ishlari yetarli darajada tizimli olib borilmagan va bu holat suv ombori ekspluatatsiyasida muhim zaiflik sifatida baholanishi lozim.

Tadqiqot muhokamasida boshqaruv va tashkiliy omillar ham muhim o‘rin tutadi. Aniqlanishicha, suv ombori faoliyatini boshqarishda asosan an’anaviy usullar qo‘llanilmoqda, real vaqt rejimidagi monitoring va avtomatlashtirilgan boshqaruv elementlari yetarli darajada joriy etilmagan. Bu holat suv resurslaridan foydalanishda tezkor qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Adabiyotlarda keng yoritilgan raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha ijobiy tajribalar bilan solishtirilganda, Tuyabo‘yin suv omborida bu yo‘nalishda sezilarli imkoniyatlar mavjudligi aniqlandi. Shuningdek, tadqiqot natijalari suv ombori ekspluatatsiyasida ekologik omillar yetarli darajada inobatga olinmayotganini ko‘rsatdi. Suv sathining keskin o‘zgarishi qirg‘oq zonalarining yemirilishiga, suv ekotizimining buzilishiga va biologik xilma-xillikning kamayishiga olib kelishi mumkin. Ushbu holatlar ekologik barqarorlik nuqtai nazaridan muhim bo‘lib, suv ombori ekspluatatsiyasini yaxshilashda ekologik yondashuvlarni integratsiya qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama natijalariga ko‘ra, taklif etilgan chora-tadbirlar — suv sathini boshqarishni optimallashtirish, cho‘kindilarni kamaytirishga qaratilgan texnik yechimlarni joriy etish, gidrotexnik inshootlarni bosqichma-bosqich rekonstruksiya qilish hamda avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish — suv ombori ekspluatatsiyasining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Ushbu yondashuvlar adabiyotlarda tavsiya etilgan ilg‘or tajribalar bilan uyg‘un bo‘lib, ularning mahalliy sharoitga moslashtirilganligi tadqiqotning asosiy afzalliklaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, tadqiqot muhokamasi Tuyabo‘yin suv ombori ekspluatatsiyasini yaxshilash masalasi kompleks va tizimli yondashuvni talab etishini ko‘rsatdi. Olingan natijalar mavjud ilmiy qarashlarni kengaytiradi va amaliy jihatdan asoslangan chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

ISSN 3030-3907

Xulosa. Olib borilgan ilmiy-tahliliy tadqiqot natijalari Tuyabo‘yin suv ombori ekspluatatsiyasini yanada takomillashtirish zarur ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida suv omborining amaldagi texnik holati, gidravlik rejimi hamda boshqaruv mexanizmlari tahlil qilinib, mavjud muammolar tizimli ravishda aniqlandi. Xususan, cho‘kindi jarayonlarining kuchayishi, gidrotexnik inshootlarning jismoniy eskirishi va suv sathini boshqarishdagi kamchiliklar suv omborining ekspluatatsion samaradorligini pasaytirayotgan asosiy omillar sifatida baholandi. Tahlil natijalari suv ombori faoliyatini yaxshilash uchun kompleks chora-tadbirlarni joriy etish muhimligini tasdiqladi. Suv sathini optimallashtirilgan rejimda boshqarish, cho‘kindilarni kamaytirishga qaratilgan texnik yechimlarni qo‘llash, gidrotexnik inshootlarni bosqichma-bosqich rekonstruksiya qilish hamda zamonaviy avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish suv resurslaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Shuningdek, ekologik barqarorlikni ta’minlash va ekspluatatsiya xavfsizligini oshirish ushbu jarayonning ajralmas qismi ekanligi aniqlandi. Mazkur tadqiqot natijalari Tuyabo‘yin suv ombori faoliyatini takomillashtirish bilan birga, respublikaning boshqa suv omborlari ekspluatatsiyasini yaxshilashda ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va suv xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha ustuvor vazifalar. — Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “Suv xo‘jaligini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. — Toshkent, 2019.
3. Raxmatov R.X., Alimuhamedov B.S. Suv omborlari va gidrotexnik inshootlar ekspluatatsiyasi. — Toshkent: Fan, 2016.
4. Qodirov A.Sh. Suv resurslaridan samarali foydalanishning ilmiy asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
5. Goncharov V.N., Pavlov A.P. Ekspluatatsiya gidrotexnicheskix soorujeniy. — Moskva: Stroyizdat, 2015.
6. Chow V.T., Maidment D.R., Mays L.W. Applied Hydrology. — New York: McGraw-Hill, 2013.
7. Morris G.L., Fan J. Reservoir Sedimentation Handbook. — New York: McGraw-Hill, 2014.
8. FAO. Modernization of Irrigation Systems and Reservoir Operation. — Rome, 2020.
9. Alimuhamedov B.S., Xudoyberdiyev U.Sh. Amudaryo havzasida suv omborlarining gidrologik xususiyatlari // “Suv xo‘jaligi va melioratsiya” jurnali, 2021, №3.

ISSN 3030-3907

10. Ismoilov J.J. Suv omborlarida cho‘kindi jarayonlarini boshqarish usullari // “Texnika fanlari axborotnomasi”, 2020, №4.

ISSN 3030-3907

NAMANGAN VILOYATIDAGI G‘OVASOY GIDROUZELIDA OQIZIQLARGA QARSHI TEXNIK CHORA TADBIRLAR ISHLAB CHIQISH

Sharipov Armonbek Ergashovich
Buxoro davlat texnika universiteti Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari kafedrasi dotsenti, ISMITI Buxoro mintaqaviy markazi lobaratoriya mudiri
Musulmanov Furqat Shodiyevich
Buxoro davlat texnika universiteti Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi
Kamaloa Maqsetbay Nizamatdinovich
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetining katta o‘qutuvchisi
Axmedova Moxidil Feruz qizi
Buxoro davlat texnika universiteti magistranti
Baxshilloyeva Gulchexra Qambarovna
Buxoro davlat texnika universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Namangan viloyatidagi G‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlarga qarshi samarali texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqish masalalari ilmiy-tahliliy usulda o‘rganilgan. Tadqiqot davomida gidrouzelning hududi, daryo oqimi va mavsumiy gidrologik sharoitlar hisobga olingan holda cho‘kindilarning hosil bo‘lishi va to‘planish mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, gidravlik yuvish, suv oqimini tartibga solish va konstruktiv elementlarni optimallashtirish orqali oqiziqlarga qarshi yechimlar taklif etilgan. Tadqiqot natijalari gidrouzelning ekspluatatsiya samaradorligini oshirish va xizmat muddatini uzaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: G‘ovasoy gidrouzeli, oqiziqlar, gidrotexnik inshoot, cho‘kindilar, gidravlik yuvish, suv oqimi, konstruktiv chora-tadbirlar, ekspluatatsiya samaradorligi, suv resurslarini boshqarish, texnik yechimlar.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы разработки эффективных технических мероприятий против наносов на Гидроузле Г‘овавсой в Намангандской области с научно-аналитической точки зрения. В исследовании анализируются механизмы образования и накопления наносов с учетом территории гидроузла, потока реки и сезонных гидрологических условий. Предлагаются решения по борьбе с наносами, включая гидравлическую промывку, регулирование водного потока и оптимизацию конструктивных элементов. Результаты исследования способствуют повышению эксплуатационной эффективности гидроузла и продлению срока его службы.

ISSN 3030-3907

Ключевые слова: Гидроузел Говавсой, наносы, гидротехнические сооружения, осадки, гидравлическая промывка, поток воды, конструктивные меры, эксплуатационная эффективность, управление водными ресурсами, технические решения.

Abstract. This article examines the development of effective technical measures against sediments at the G‘ovasoy hydraulic structure in Namangan region from a scientific and analytical perspective. The study analyzes sediment formation and accumulation mechanisms considering the hydraulic structure area, river flow, and seasonal hydrological conditions. Solutions for sediment control, including hydraulic flushing, flow regulation, and optimization of structural elements, are proposed. The research results contribute to improving the operational efficiency of the hydraulic structure and extending its service life.

Key words: Govasoy hydraulic structure, sediments, hydraulic structures, sediment accumulation, hydraulic flushing, water flow, structural measures, operational efficiency, water resources management, technical solutions.

KIRISH.

Respublikamizda suv xo‘jaligi tizimining barqaror faoliyat yuritishi, mavjud suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish masalalari bugungi kunda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, gidrotexnik inshootlarning uzoq muddat ishonchli ishlashini ta’minlashda ularning ekspluatatsiya jarayonida yuzaga keladigan texnik va tabiiy omillarni chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday omillardan eng asosiylaridan biri — oqiziqlar (cho‘kindilar) ta’siri bo‘lib, ular gidrouzellar, suv omborlari va kanallarning samaradorligiga sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Oqiziqlar daryolar oqimi orqali olib kelinadigan mexanik zarrachalar bo‘lib, ularning gidrotexnik inshootlar hududida to‘planishi suv o‘tkazish qobiliyatining kamayishiga, gidrouzel elementlarining tez yeyilishiga, foydali hajmning qisqarishiga hamda avariya holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Shu jihatdan, oqiziqlarga qarshi samarali texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish suv xo‘jaligi ob’ektlarining ishonchliligini oshirishda muhim vazifa hisoblanadi.

Namangan viloyatida joylashgan G‘ovasoy gidrouzeli mintaqaning sug‘orish tizimida muhim o‘rin tutuvchi strategik obyektlardan biri sanaladi. Mazkur gidrouzel G‘ovasoy daryosi suv resurslarini tartibga solish, sug‘orish tarmoqlarini suv bilan ta’minlash hamda qisman toshqin xavfini kamaytirish vazifalarini bajaradi. Biroq gidrouzel joylashgan hududning tabiiy-geografik sharoiti, tog‘ oldi relyefi va daryo havzasining geologik

ISSN 3030-3907

tuzilishi oqiziqlar hosil bo‘lishi va ularning gidroinshoot hududida to‘planish ehtimolini oshiradi. So‘nggi yillarda olib borilgan kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, G‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlar miqdorining ortib borishi suv o‘tkazish inshootlarining samaradorligini pasaytirib, ekspluatatsiya xarajatlarining oshishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, suv tashlash inshootlari, kirish kanallari va cho‘kindilar to‘planadigan zonalarda muntazam tozalash ishlariga ehtiyoj ortib bormoqda. Bu holat esa oqiziqlarga qarshi texnik chora-tadbirlarni ilmiy asosda ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Oqiziqlarga qarshi kurashish bo‘yicha texnik chora-tadbirlar majmuasiga konstruktiv yechimlar, gidravlik tartibga solish usullari, cho‘kindilarni yo‘naltirish va chiqarib yuborish mexanizmlari, shuningdek, ekspluatatsion va profilaktik tadbirlar kiradi. Har bir gidrouzel uchun bu chora-tadbirlar uning joylashuvi, gidrologik rejimi, oqiziqlar granulometrik tarkibi va ekspluatatsiya sharoitlariga mos holda ishlab chiqilishi lozim. Mazkur ilmiy-tahliliy maqolada Namangan viloyatidagi G‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlar bilan bog‘liq mavjud muammolar tahlil qilinib, ularning kelib chiqish sabablari aniqlanadi. Shuningdek, gidrouzelning texnik holati va ish rejimini hisobga olgan holda oqiziqlarga qarshi samarali texnik chora-tadbirlar ishlab chiqish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari gidrotexnik inshootlarning ekspluatatsiya ishonchliligini oshirish, xizmat muddatini uzaytirish hamda suv resurslaridan foydalanish samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Gidrotexnik inshootlarda oqiziqlar muammosi suv xo‘jaligi sohasida uzoq yillardan buyon dolzarb masalalardan biri sifatida o‘rganib kelinmoqda. Oqiziqlarning hosil bo‘lishi, harakati va to‘planishi jarayonlari ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, ushbu tadqiqotlarda daryolarning gidrologik rejimi, havza relyefi, geologik sharoit va antropogen omillar asosiy ta’sir etuvchi faktorlar sifatida ko‘rib chiqilgan. Klassik gidravlika va gidrologiya adabiyotlarida oqiziqlarni tasniflash, ularning granulometrik tarkibi hamda transportlanish mexanizmlari keng yoritilgan. Jumladan, M.A. Velikanov, R.R. Chugaev, L.G. Shyukin kabi olimlarning ishlarida daryolarda oqiziqlar harakatining nazariy asoslari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular oqim tezligi, suv sarfi va zarracha o‘lchamiga bog‘liq holda cho‘kindilar rejimini baholash imkonini beradi. Ushbu tadqiqotlar gidrouzellar hududida oqiziqlarning to‘planish qonuniyatlarini tushunishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Gidrotexnik inshootlarda oqiziqlarga qarshi kurashish masalalari esa alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Ko‘plab tadqiqotchilar suv omborlari va gidrouzellar ekspluatatsiyasi jarayonida cho‘kindilarni boshqarish muammolarini

ISSN 3030-3907

o‘rganib, turli texnik va konstruktiv yechimlarni taklif etganlar. Xususan, A.N. Rozanov, V.P. Zheleznyakov va Yu.M. Ivanovlarning ilmiy ishlarida cho‘kindilarni chiqarib yuboruvchi inshootlar, pastki suv tashlash tizimlari va gidravlik yuvish usullarining samaradorligi tahlil qilingan. Xorijiy adabiyotlarda ham oqiziqlarga qarshi texnik chora-tadbirlar keng o‘rganilgan. AQSh, Xitoy, Hindiston va Yevropa davlatlarida amalga oshirilgan tadqiqotlar suv omborlarining foydali hajmini saqlab qolish, gidrouzellar xizmat muddatini uzaytirish va ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan. Masalan, Morris va Fan tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda suv omborlarida cho‘kindilarni boshqarishning kompleks yondashuvlari, jumladan, mexanik qazib olish, gidravlik yuvish va bypass kanallaridan foydalanish usullari taklif etilgan.

Markaziy Osiyo mintaqasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar alohida e’tiborga loyiqdir. Ushbu hududning tog‘li relyefi, keskin iqlim sharoiti va daryolarning mavsumiy o‘zgaruvchanligi oqiziqlar miqdorining yuqoriligi bilan xarakterlanadi. O‘zbekistonlik olimlar — R.A. Abdullayev, Sh.R. Karimov, B.S. Sattorov va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy ishlarida Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo va Farg‘ona vodiysi daryolaridagi oqiziqlar rejimi, ularning gidrotexnik inshootlarga ta’siri chuqur tahlil qilingan. Namangan viloyati hududidagi kichik va o‘rta daryolar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda G‘ovasoy, Norin va Qoradaryo havzalarida oqiziqlar intensiv hosil bo‘lishi qayd etilgan. Tadqiqotchilar ushbu hududlarda sel hodisalari, kuchli yog‘ingarchilik va tog‘ yonbag‘irlarida eroziya jarayonlari oqiziqlar miqdorini keskin oshirayotganini ta’kidlaydilar. Bu holat gidrouzellar uchun cho‘kindilarga qarshi maxsus texnik chora-tadbirlarni joriy etishni taqozo etadi.

Amaliy adabiyotlarda oqiziqlarga qarshi kurashishning konstruktiv usullari keng yoritilgan. Jumladan, cho‘kindilarni tutib qoluvchi havzalar, silt traplar, yo‘naltiruvchi devorlar, pastki galereyalar va suv tashlash inshootlarining maxsus konstruksiyalari tavsiya etilgan. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar ekspluatatsion chora-tadbirlarning, ya’ni suv oqimini rejali boshqarish, mavsumiy yuvish ishlarini tashkil etish va monitoring tizimini joriy etishning ahamiyatini alohida qayd etadilar. So‘nggi yillarda raqamli modellashtirish va axborot texnologiyalariga asoslangan tadqiqotlar ham keng rivojlanmoqda. Gidravlik modellar yordamida oqiziqlar harakati va ularning gidrouzel elementlariga ta’sirini oldindan baholash imkoniyati yaratilmoqda. Bunday yondashuvlar texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda aniq va ishonchli natijalarga erishish imkonini beradi.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, G‘ovasoy gidrouzeli sharoitida oqiziqlarga qarshi texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda mahalliy tabiiy sharoit, daryoning gidrologik rejimi va mavjud inshootlarning konstruktiv

ISSN 3030-3907

xususiyatlarini kompleks tarzda hisobga olish zarur. Shu bilan birga, ilg‘or xorijiy tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish ilmiy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan ushbu yondashuv asosida G‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlar muammosini hal etishga qaratilgan texnik yechimlar ishlab chiqiladi.

Tadqiqot muhokamasi. Mazkur tadqiqot davomida Namangan viloyatida joylashgan G‘ovasoy gidrouzelining ekspluatatsiya jarayonida yuzaga kelayotgan oqiziqlar bilan bog‘liq muammolar kompleks tarzda o‘rganildi. Olingan natijalar gidrouzel hududida oqiziqlarning hosil bo‘lishi va to‘planishi asosan tabiiy-geografik sharoitlar, daryoning mavsumiy gidrologik rejimi hamda mavjud inshootlarning konstruktiv xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, G‘ovasoy daryosida bahor va yozning dastlabki oylarida suv sarfining keskin oshishi oqiziqlar miqdorining ko‘payishiga olib keladi. Bu davrda tog‘li hududlardan yuvilib keladigan mayda va o‘rta granulometrik tarkibli cho‘kindilar gidrouzelning kirish qismida va suv tashlash inshootlari oldida to‘planadi. Ushbu holat adabiyotlarda keltirilgan Markaziy Osiyo daryolariga xos mavsumiy oqiziqlar rejimi bilan mos keladi va tadqiqot natijalarining ishonchliligini tasdiqlaydi.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, mavjud gidrotexnik inshootlarda oqiziqlarni to‘liq chiqarib yuborishga mo‘ljallangan konstruktiv elementlar yetarli darajada samarali ishlamayapti. Xususan, pastki suv tashlash inshootlarining cheklangan quvvati va ularning ish rejimining oqiziqlar maksimal keladigan davrga to‘liq moslashtirilmaganligi cho‘kindilar to‘planishiga sabab bo‘lmoqda. Bu holat xorijiy tadqiqotlarda ta’kidlanganidek, gidrouzellarni loyihalashda va rekonstruksiya qilishda oqiziqlarni boshqarish masalasiga yetarli e’tibor qaratilmagan hollarda keng uchraydi. Tadqiqot natijalarini muhokama qilish jarayonida taklif etilgan texnik chora-tadbirlar majmuasining afzalliklari va cheklovlari ham tahlil qilindi. Taklif etilgan yechimlar orasida suv oqimini tartibga solish, cho‘kindilarni yo‘naltiruvchi konstruktiv elementlar joriy etish hamda ekspluatatsion rejimni optimallashtirish asosiy o‘rinni egallaydi. Ushbu yondashuv adabiyotlarda tavsiya etilgan kompleks usullarga mos kelib, faqat bitta texnik yechim bilan cheklanmasdan, bir nechta omillarni birgalikda hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama natijalariga ko‘ra, cho‘kindilarni gidravlik yuvish usulidan foydalanish G‘ovasoy gidrouzeli sharoitida nisbatan samarali bo‘lishi mumkin. Biroq ushbu usulni qo‘llashda suv resurslarining yo‘qotilishi va pastki oqimga cho‘kindilarni chiqarib yuborishning ekologik oqibatlari inobatga olinishi lozim. Shu sababli, bu usulni mavsumiy va qisqa muddatli rejimda, aniq hisob-kitoblar

ISSN 3030-3907

asosida amalga oshirish maqsadga muvofiq deb topildi. Shuningdek, tadqiqot davomida ekspluatatsion monitoring tizimini joriy etishning ahamiyati alohida ta’kidlandi. Oqiziqlar miqdorini doimiy kuzatib borish, suv sathi va oqim tezligi o‘zgarishlarini qayd etish texnik chora-tadbirlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv zamonaviy raqamli modellashtirish va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari bilan uyg‘un holda qo‘llanilganda yanada yuqori natijalarga erishish mumkin.

Muhokama jarayonida olingan natijalar avvalgi tadqiqotlar bilan solishtirildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, G‘ovasoy gidrouzelida aniqlangan muammolar Farg‘ona vodiysidagi boshqa kichik va o‘rta gidrouzellar uchun ham xos bo‘lib, taklif etilgan texnik chora-tadbirlar ularning aksariyatida moslashtirilgan holda qo‘llanishi mumkin. Bu esa tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Jumladan, oqiziqlar granulometrik tarkibini aniqlash bo‘yicha uzoq muddatli kuzatuv ma’lumotlarining yetishmasligi ba’zi xulosalarni umumlashtirishda ma’lum darajada cheklovlar keltirib chiqardi. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlarda dala sharoitida batafsil o‘lchovlar va laboratoriya tahlillarini kengaytirish zarur deb hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot muhokamasi natijalari G‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlarga qarshi texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda ilmiy asoslangan va kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatdi. Taklif etilgan yechimlar gidrouzelning ekspluatatsiya ishonchliligini oshirish, xizmat muddatini uzaytirish hamda suv resurslaridan foydalanish samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. O‘tkazilgan ilmiy-tahliliy tadqiqot natijalari Namangan viloyatida joylashgan G‘ovasoy gidrouzelida oqiziqlar muammosi gidrotexnik inshootlarning barqaror va ishonchli ishlashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatayotganini ko‘rsatdi. Tadqiqot jarayonida oqiziqlarning hosil bo‘lishi va to‘planishi asosan daryoning mavsumiy gidrologik rejimi, tog‘ oldi relyefi hamda hududdagi eroziya jarayonlari bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi. Tahlillar asosida gidrouzel hududida oqiziqlarga qarshi kurashishda faqat alohida texnik yechimlar emas, balki konstruktiv, gidravlik va ekspluatatsion chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuv zarurligi asoslab berildi. Taklif etilgan texnik chora-tadbirlar suv o‘tkazish inshootlarining samaradorligini oshirish, cho‘kindilar to‘planishini kamaytirish hamda gidrouzelning xizmat muddatini uzaytirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari G‘ovasoy gidrouzelining ekspluatatsiya rejimini takomillashtirishda, shuningdek, Farg‘ona vodiysidagi boshqa gidrotexnik inshootlar uchun ham oqiziqlarga qarshi texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ISSN 3030-3907

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shyukin L.G. Sediment Transport and Hydraulic Structures. Moscow: Energiya, 1985.
2. Rozanov A.N., Zheleznyakov V.P. Design of Hydraulic Structures for Sediment Control. Moscow: Stroyizdat, 1979.
3. Ivanov Yu.M. River Sedimentation and Management of Waterworks. Moscow: Gidrometeoizdat, 1983.
4. Morris G.L., Fan J. Reservoir Sedimentation Handbook: Design and Management of Dams, Reservoirs, and Watersheds for Sustainable Use. New York: McGraw-Hill, 1998.
5. Karimov Sh.R., Abdullayev R.A. Daryolardagi cho‘kindilar va gidrotexnik inshootlarga ta’siri. Tashkent: Fan, 2002.
6. Sattorov B.S. Farg‘ona vodiysi daryolaridagi sediment transporti va gidrouzellar ekspluatatsiyasi. Namangan: NamDTI, 2010.
7. Abdullayev R.A. Hydraulic Monitoring of Small and Medium Rivers in Central Asia. Tashkent: Fan, 2005.
8. Chow V.T. Open Channel Hydraulics. New York: McGraw-Hill, 1959.
9. Liu H., Li Y. Sediment Management in Reservoirs: International Experiences and Lessons. Beijing: China Water & Power Press, 2015.
10. American Society of Civil Engineers (ASCE). Sedimentation Engineering: Processes, Measurements, Modeling, and Practice. Reston, VA: ASCE, 2008.

ISSN 3030-3907

SHTANGALI CHUQURLIK NASOSLARINI ISHLATISHDA SALBIY TA'SIR ETUVCHILARNING TAHLILI

Rahimov Bobomurod Rustamovich
Buxoro davlat texnika universiteti, dotsent
Quvvatov Ruslan Rinot o'g'li
Buxoro davlat texnika universiteti, magistranti
Rahmatilloyev Shohruh Zokirjon o'g'li
Buxoro davlat texnika universiteti, talabasi
E-mail: rahimovbobomurod012@gmail.com
Tel:+99890-712-75-32

Annotatsiya. Mazkur maqolada yuqori qovushqoq neftlarni qazib olishda hosil bo'ladigan qum tiqinlarini oldini olish texnologiyasini va nasos ishonchligini oshirish uchun qurilmalarni takomillashtirish ishchi parametrlarini to'g'ri tanlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: Neft, shtangali nasos, gaz, plunjerning to'lish koeffisenti, qum tiqinlari, qum yakiri, filtr

Аннотация. В данной статье разработаны рекомендации по выбору оптимальных рабочих параметров для совершенствования технологий предотвращения образования песчаных пробок при добыче высоковязкой нефти, а также по модернизации устройств с целью повышения надёжности насосного оборудования.

Ключевые слова: нефть, штанговый насос, газ, коэффициент наполнения плунжера, песчаные пробки, песчаный якорь, фильтр.

Abstract. This article provides recommendations for the proper selection of operational parameters to improve devices aimed at preventing sand deposits during the extraction of high-viscosity oil and enhancing the reliability of pumps.

Keywords: oil, rod pump, gas, plunger filling coefficient, sand deposits, sand anchor, filter.

1.KIRISH

O'zbekistonda neft va gaz sanoatini rivojlantirish yo'nalishlari Mamlakatimizda neft va gaz sanoatini jadallik bilan rivojlantirish, tarmoq eksport salohiyatini oshirish, ishlab chiqarish korxonalarini zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qayta jihozlash ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ichki bozorni mahalliy mahsulotlar bilan ta'minlash, mavjud tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda faol investitsiya siyosatini amalga oshirish orqali sanoatning umumiy samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishga erishilmoqda.

2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining muhim yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

ISSN 3030-3907

23-maqsad**:** geologiya-qidiruv ishlarining hajmini sezilarli darajada oshirish, soha faoliyatiga xususiy investorlar hamda ilg‘or xorijiy kompaniyalarni jalb etish, shuningdek, istiqbolli hududlarda konlarni o‘zlashtirishda shaffof mexanizmlarni yo‘lga qo‘yish orqali foydali qazilmalarni samarali ishlab chiqish.Shuningdek, iqtisodiyot ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan mineral xomashyo bazasini kengaytirish, mavjud kon va tuzilmalarni chuqur tahlil qilgan holda, ularga investitsiyalarni yo‘naltirish orqali qazib olish hajmlarini oshirish rejalashtirilgan

2.ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi kunda mamlakatimizda qazib olinayotgan neftlar aksaryati anamal xossali neftlar hisoblanadi. Shu bilan birga qazib olinayotgan neftlar asosan nasoslar yordamida amalga oshirilmoqda. Shuning uchun ogir neftlarni nasos usulida olishda turli salbiy ta’sirlar kuzatiladi. Masalan qum tiqini, neft tarkibidagi gaz mavjudligi nasos stabil ishlashiga to‘sqinlik qiladi.

Mexanizatsiyalashgan usulda neft qazib chiqarishda qatlam g‘ovaksimon muhitidan qattiq zarrachalarning qo‘shilib chiqishi kuzatiladi, bu esa chuqurlik nasoslari ishdan chiqishini tezlashtiradi. Bu jarayonda nasoslarning plunjer juftligi ishdan chiqishi ehtimoli yuqori hisoblanadi. Hosil bo‘ladigan yo‘qotishlar nasos uzatish koeffitsientining, quduq debitining va ularning ta’mirlaararo davrining kamayishiga olib keladi. Qattiq zarrachalarning yirik fraksiyalari filtr bo‘shlig‘iga tushib, ishqalanuvchi yuzaning yedirilishiga va jihozning halokatiga olib keladi.

3.TADQIQOD METODOLOGIYASI

Nasosning erkin gaz bilan samarali to‘lish koeffitsientining kattaligi nasosni suyuqlikni so‘rish P_{sur} taktida (so‘rishdagi bosimida P_{sur}; nasosni qabulidagi bosimi P_{qab}; so‘ruvchi klapandagi bosimning manfiyligi APP_{sur}), nasosning o‘lik fazosidagi erkin gazning P_{olik} miqdoriga (nasos silindriga haydalishdagi P_{hay} bosimi, P_{otilma} otilma qurilmasidagi bosim AP_{hay}, qo‘shilgan haydovchi klapandagi bosimning yo‘qotilishi), nasosdagi o‘lik hajm koeffitsienti K va suyuqlikning siqiluvchanlik koeffitsienti β_s, P_{suri}-larning kattaligi nasosning qabulidagi bosimning kattaligiga, nasosning kirishidagi termobarik sharoitda haydab beriladigan mahsulotning gazga to‘yinganligiga (gaz omiliga), gazning eruvchanlik koeffitsientiga, mahsulotning suvlanishiga va nasosga kirishda erkin gazni ajralish koeffitsientiga bog‘liq bo‘ladi. Aniq ko‘rinib turibdiki, yuqorida sanab o‘tilgan parametrlar (suyuqlikning siqiluvchanlik koeffitsienti, mahsulotning suvlanganligi, gazga to‘yinganlik, gazni eruvchanlik koeffitsienti) tabiiy hisoblanadi va ularni boshqarishni iloji yo‘q. Boshqa parametrlarga: nasosning kirishidagi bosimi va harorati, to‘liq fazoning koeffitsienti, erkin gazning ajralishini boshqarish mumkin.

ISSN 3030-3907

Gazni salbiy ta’sir etishiga qarshi kurashish uslublari va usullarini hammasi ikkita guruhga ajratiladi:

1. Erkin gazni nasosga kirishini oldini olishda qo‘llaniladigan (nasosga kirishda gazni ajratish) usullari.
2. Nasosga tushgan erkin gazni zararli ta’sir qilishda qo‘llaniladigan usullar.

Erkin gazni quduqning shtangali nasosiga zararli ta’sir etishini pasaytirish uchun hozirgi vaqtda quyidagi usullardan foydalaniladi:

-uni dinamik sathga chuqurroq botirish orqali nasosning kirish qismidagi bosimni orttirish hisobiga erkin gazlarni nasosga kirish miqdorini kamaytirish;

-nasosda maxsus konstruksiyani qo‘llash yordamida o‘lik fazo koeffitsientini kamaytirish (masalan, ikkita haydovchi klapan orqali) hamda silindr nasosiga plunjerni to‘g‘ri (shtanga va quvurning elastiklik deformatsiyasini hisobga olib shtanga birikmasining uzunligini aniq yo‘naltirish) o‘rnatish;

-plunjerning harakatlanish yo‘lini oshirish: bunda hajmdagi o‘lik fazoning hajmi kamaytiriladi;

-nasosga kirishda erkin gazni ajralish koeffitsientini kuchaytirish.

Yuqorida keltirilgan usullarning kamchiligi va yutug‘i xam mavjud bo‘lishi mumkin. Nasosga suyuqlikni kirishida erkin gazni ajralish koeffitsientini oshirish uchun maxsus chuqurlik qurilmasi gaz yakorlari yoki gazni ajratgichlar nasosning so‘rish klapanidan pastga joylashtiriladi.

Shtangali quduq nasoslaridagi gaz ajratgichlar fazalarni gravitatsiyali ajralish tartibiga asoslangan. Samarali ko‘rsatgichga ega bo‘lgan gravitatsiyali ajratgichlar aniq talablarga javob berishi kerak va unga quyidagilar kiradi:

-ajratgichga kirib keluvchi suyuqlik fazasining oqimini tezligi pufakchalarni ajralib chiqish tezligidan kichik bo‘lishi kerak;

-perforatsiyalangan nippeldagi gazni chiqarib yuboruvchi teshiklarning yuzasining so‘ruvchi klapanning yuzasiga nisbati tejamkor bo‘lishi kerak;

-undagi bosimni yo‘qotilishini aniqlaydigan gaz ajratgichning diametr va uzunligi tejamkor bo‘lishi kerak;

4. MUHOKAMA VA NATIJALAR

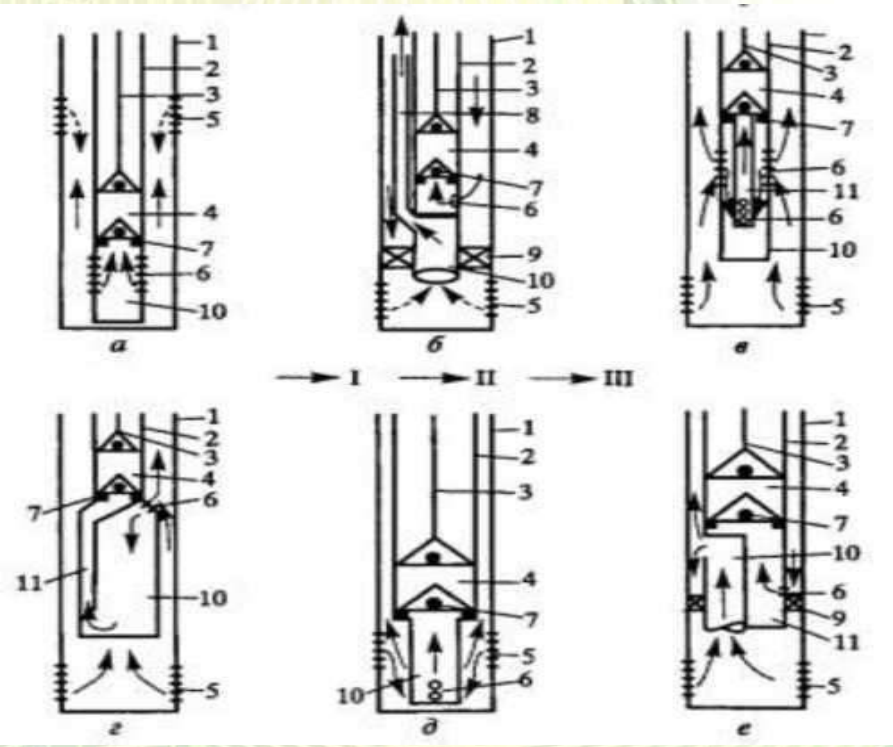
Gravitatsiyali ajratgichlarning ko‘pchiligini ishlash sxemasi 1- rasmda keltirilgan. Eng sodda gaz ajratgichning sxemasi 1, a-rasmda keltirilgan bo‘lib, bunda quduq tubi zumpfga ega bo‘ladi. Bunda nasos perforatsiya oralig‘idan pastga joylashtiriladi va uning tagiga xuddi shu diametrdagi nasos-kompressor quvurdan yasalgan perforatsiyalangan xvostovik o‘rnatiladi. Neft gaz bilan birgalikda mahsuldor qatlamdan (5) mustahkamlash quvur birikmasi (1) va NKQ birikmasining (2) oralig‘iga kirib keladi. Katta fazoviy hajmdagi xalha oralig‘ida neftdan gaz ajralib chiqadi va neft pastga harakatlanadi va teshiklar orqali (6)

ISSN 3030-3907

quvurning kirishiga (10) to‘planadi va undan keyin esa nasosga (7) kirib keladi. Bunday sxemada gaz ajratish samaradorligi yuqori, lekin dinamik sathi chuqur bo‘lmagan quduqlarda hamda ochiq tubli quduqlarda qo‘llashning imkoniyati yo‘q.

Paker turidagi gaz ajratgich 1.b-rasmda keltirilgan. Neft gaz bilan birgalikda mustahkamlash quvurlari orqali (1) pakergacha (9) ko‘tariladi. Undan keyin aralashma qabul kiluvchi quvur (10) orqali chiqib ketuvchi quvurchaga (8) to‘planadi. Neft chiqarib yuboruvchi quvurchadan (8) keyin harakat yo‘nalishini o‘zgartiradi: suyuqlik pastga qarab oqadi va teshiklar (6) orqali nasosning kirish qismiga (7) kirib keladi, gaz esa quvur orqasi orqali chiqib ketadi. Bunday sxemada gazni ajratishda quvurning orqa fazosidagi dinamik sath ishning samaradorligiga ta’sir qilishidan holi bo‘ladi. Ajralish bosimini pasaytirish va uning samaradorligini oshirish uchun paker quduqning tubidan yuqoriroqqa o‘rnatiladi yoki olib chiquvchi quvurchaning (8) uzunligi uzaytiriladi.

Yuqori qismi perforatsiya qilingan teshikli (6) qabul kiluvchi quvurchadan (10) tashkil topgan gaz ajratgichlar qo‘llanilib, teshikchalar orqali neft (erkin gazsiz) quvurchaning ichiga (11) to‘planadi va pastki qismidagi teshiklar orqali nasosga (7) kirib keladi. Bunday gaz ajratgich kichik debitli quduqlar uchun samaralidir (1.-rasm, v). Quduqning debiti yuqori bo‘lganda qabul qiluvchi qurilmaning o‘lchamlari kattalashtiriladi (1-rasm, g).

1-rasm. Gravitatsiyali gaz ajratgichlarning tartibli sxemasi: I-neft; II-gaz suyuqlik aralashmasi; III-gaz.

ISSN 3030-3907

1-mustahkamlash quvur birikmasi; 2-NKQ birikmasi; 3-shtangga kolonnasi; 4-chuqurlik nasosi; 5-mahsuldor qatlam; 6-perforatsiyalangan teshiklar; 7-nasosga kirish (so‘ruvchi klapan); 8-chiqarib yuboruvchi quvurcha; 9-paker; 10-quvurning kirish qismi; 11-ichki quvurcha.

Past bosimga ega bo‘lgan quduqlarda nasosning kirish qismiga gaz ajratgich sifatida pastki qismi teshilgan xvostovik ko‘rinishidagi (10) qabul qiluvchi quvurchadan foydalaniladi (1-rasm, d). Bunda xvostovikning diametri NKQning diametridan kichik tanlanadi.

Yuqori dinamik sathga ega bo‘lgan kichik diametrdagi quduqlarda pakerli ajratgichlardan foydalaniladi (1-rasm, ye). Gaz suyuqlik aralashmasi mustahkamlash quvurlar birikmasidan qabul kiluvchi quvurchaga (10) kirib keladi va quvur halqa oralig‘iga pakerning ustiga to‘planadi: suyuqlik fazasi pastga oqadi va teshiklar orqali (6) nasosning kirish qismiga to‘planadi hamda ajratilgan gaz yuqoriga ko‘tariladi.

Shunday kilib, mahsulotning tarkibida katta miqdordagi gaz bo‘lsa, quduqlarni samarali ishlatish uchun neft konlarini ishlatish amaliyotida keng qo‘llaniladigan yetarli darajadagi texnik va texnologik usullar mavjuddir.

Mexanik aralashmalarni va murakkabliklarni ta’sir etish omillari

Haydaladigan mahsulotning tarkibida mexanik aralashmalar mavjud bo‘lsa, quduq shtangali nasos qurilmasining ishini jiddiy murakkablashtiradi. Bunda qazib olinadigan mahsulotlar chuqurlik nasoslariga tushadi, “silindr-plunjer” bir ikki marta harakatlanishida yeyilishga olib keladi. Bundan tashqari mahsulotning tarkibida qum ko‘p miqdorda bo‘lganda, qumning bir qismi quduqning tubiga o‘tiradi hamda qumli tiqinlarni hosil qiladi va mahsuldorlikni pasaytirib yuboradi. Quduqka qumning to‘planishini oldini olish uchun quduqning tubiga maxsus jihoz o‘rnatiladi hamda quduqning tubi zonasi maxsus aralashma bilan mustahkamlanadi, qotgandan keyin quduqning tubi zonasida mustahkam g‘ovakli va o‘tkazmaydigan muhit paydo bo‘ladi hamda quduqqa qumni kirib kelishining oldi olinadi. Quduqning tubi zonasiga ishlov berishda qo‘llaniladigan bunday usullar amaliyotda ko‘p qo‘llanilmoqda.

Qum paydo bo‘ladigan quduqlarni ishlatishda qum tutkichli yakorlarni qo‘llash orqali amaliyotda ijobiy natijaga erishish mumkin. Qumli yakor chuqurlik nasosining so‘ruvchi klapanini tagiga o‘rnatiladi. Harakatlanish tartibi buyicha qum tutkichli yakor gravitatsiyali ajratgichlarning turiga mansub bo‘lib, tartibli sxemasi 2-rasmda keltirilgan. Yakor shartli ravishda to‘g‘ri bo‘lib, quduq mahsuloti korpus (1) va quvur (3) oraliq halqasi orqali kirib keladi, suyuqlik fazasi quvur orqali (3) nasosning so‘ruvchi klapaniga to‘planadi (2-rasm, a). 2, b-rasmdagi yakor mahsulot tomonga qaratilgan teskari bo‘lib, quduqning mahsuloti

ISSN 3030-3907

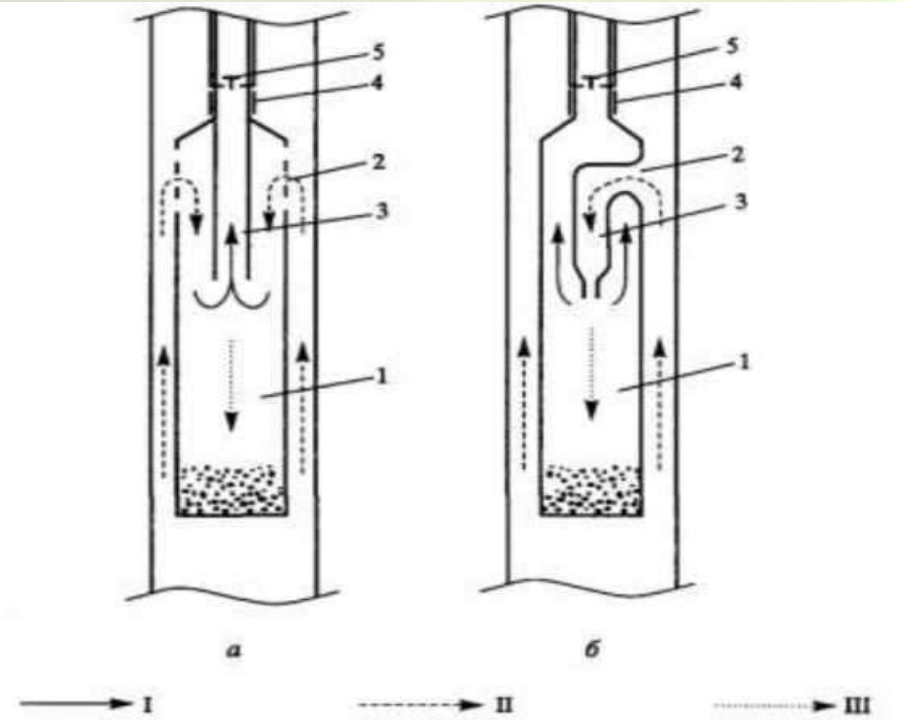
quvurga (3) to‘planadi, suyuqlik fazasi esa halqali oraliqdan korpus (1) va quvur (3) oralig‘i orqali nasosning so‘ruvchi klapaniga (5) to‘planadi. To‘g‘ri turdagi yakorga kiruvchi suyuqlik fazasining va quvurga kiruvchi oqimning tezligi qum zarrachalarining cho‘kish tezligidan kichik bo‘lishi kerak. Teskari yakorda esa quvurga kiruvchi va halqali fazodagi chiquvchi oqimlarning tezligi qumni chukish tezligidan kichik bo‘lishi kerak. Cho‘kuvchi qumlar yakorning yotuvchi korpusida to‘planganda u yer osti kapital ta’mirlashda quduqning ustiga ko‘tarilgandan keyin tozalanadi. Qum tutkichli yakorlar qo‘llanilganda quduqning tubi zonasida qum tiqinlarini paydo bo‘lish ehtimolligi kamayadi. Amalda qo‘llanilgan qum tutqichli yakorlarning ishi tahlil qilinganda teskari yakorlarning ish samaradorligi to‘g‘ri yakorlarga nisbatan yuqori ekanligi isbotlangan.

Qudukning tubida qum tikinlarini paydo bo‘lishini oldini olishning texnologiyalaridan biri qazib olinadigan mahsulotning bir qismini quvurning orqa halqasi orqali qum paydo bo‘luvchi quduqqa quyiladi. Bunda chuqurlik nasosi quduqning tubigacha tushiriladi, “quduq tubi-nasosga kirish” oralig‘ida yetarlicha katta kirish oqimining katta tezligini hosil qiladi va qum zarrachalarining cho‘kishini oldi olinadi.

Shuni xam belgilash kerakki, quduqni yuvish orqali qum tiqinlarini yuvish yetarlicha qiyin va qimmat turuvchi jarayon hisoblanadi, qumning zarrachalari neft bilan va boshqa qismi parafin bilan qoplangan bo‘ladi hamda quduqni ishlatish davrida to‘liq bekitib qo‘yadi va mustahkam tiqinni hosil qiladi.

Quduqning mahsulotlarini tarkibida parafin, smola, asfalten hamda tuzlarning mavjudligi murakkabliklarni keltirib chiqarish bilan bog‘liq bo‘lib, favvora quduqlarini ishlatish davrida ham bartaraf qilinib boriladi. ShChN qurilmalari yordamida ishlatiladigan quduqlarda shtanga tizmasi orqali qirg‘ichlarni tushirib bo‘lmaydi, lekin favvora yoki gaz lift quduqlarida bunday jarayonni amalga oshirish mumkin.

ISSN 3030-3907

2-rasm. Qum tutqichli yakorning tartibli sxemasi:

1-yakorning yig‘uvchi korpusi; 2-teshik; 3-quvur; 4-yakorni nasos bilan biriktiruvchi tugun; 5-nasosning so‘ruvchi klapani; a-to‘g‘ri turdagi yakor; b-teskari turdagi yakor; I-mahsulotning suyuq fazasi; II- suyuqlik+mexanik aralashmalar; III-mexanik aralashmalar.

Shtangali nasoslar yordamida ishlatiladigan quduqlarda qattiq yotqiziqlarga qarshi kurashishda NKQning ichki yuzasi orqali plastik qirg‘ichlar tushiriladi va shtanga kolonnasiga mahkamlanadi. Kirg‘ichlar bir-biridan polirovkali shtokning yurish uzunligiga teng masofada o‘rnatiladi. Shtanga kolonnasining qurilmasi ishlatish jarayonida maxsus qurilmali shtangali aylantirgich yordamida buriladi va u quduqning ustiga o‘rnatiladi. Shtangali aylantirgich mexanik yuritmali va ishlayotgan tebratma-dastgohdan harakatni oladi. Plastik qirg‘ichli shtanga kolonnasini aylantirishda va “yuqoriga-pastga” yurishida vintsimon chiziqni chizadi va NKQning ichidagi qattiq yotqiziqlarni kiradi, keyin esa mahsulotning oqimi bilan yuqoriga ko‘taradi va otma chiziqqa to‘planadi.

Qiya yo‘naltirilgan quduqlar shtangali chuqurlik nasoslari yordamida ishlatilganda nasosning shtangasini va quvurlarni kiradi va yoriqlarni hosil qiladi. Bunday holatdagi salbiy hodisalar bilan kurashishda shtanga kolonnasiga markazlagichlar o‘rnatiladi. Markazlagichlarning har turlari ikkita guruhga bo‘linadi: siljituvchi markazlagichlar va tebranuvchi markazlagichlar (rolikli markazlagichlar). Markazlagichlar metalldan va plastik materiallardan tayyorlanadi. Shtanga kolonnasiga o‘rnatilgan markazlagichlar bir vaqtda qirg‘ich vazifasini ham bajaradi.

ISSN 3030-3907

5.XULOSA VA TAKLIFLAR

Shtangali chuqurlik nasoslariga filtrlar ishlatilishi tahlili mexanik zarrachalarning filtrda to‘planishidan tozalash uchun yer ustiga nasos jihozini davriy ko‘tarish zarurati sababli uncha yuqori bo‘lmagan samaradorlikni ko‘rsatdi. Bundan tashqari, standart to‘rli filtrlarni qo‘llash filtr yacheykalarida zarrachalarning tiqilib qolishi va uni suyuqlik bilan yuvib bo‘lmasligi sabab neft qazib olish samaradorligi pasayishiga olib keladi.

Nasos jihozini ko‘tarmasdan NKQ tizmasidan keladigan suyuqlik bilan filtrlovchi elementni yuvishni amalga oshiruvchi quvurli shtangali nasos qabulida filtrlovchi jamlama ishlab chiqilganligi va laboratoriya sharoitida sinovdan o‘tkazilishi o‘rganildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
2. Akramov B.Sh., Umedov Sh.X. Neft qazib olish buyicha ma’lumotnoma. - Toshkent: Fan texnologiya, 2010. 367 b.
3. Akramov B.Sh., Hayitov O.G‘. Neft va gaz quduqlarini ishlatish. Darslik. - Toshkent: Ilm-ziyo, 2004.
4. Н.И.Слюсарев. Технология и техника повышения нефтеотдачи пластов: Учеб. пособие. СПГИ. СПб, 2003. 78 с.
5. Ивановский В.Н. Скважинные насосные установки для добычи нефти. / Дарищев В.И., Сабиров А.А., Каштанов В.С., Пекин С.С. М.: «Нефть и газ». РГУ нефти и газа им. И М. Губкина, 2002. 824 с.

ISSN 3030-3907

CONDITIONS OF THE PITUITARY-GONADAL SYSTEM DEPENDING ON NOSOLOGICAL FORMS OF CHRONIC LUNG DISEASES IN CHILDREN

Oliya Sharipova

Kimyo international universitety in Tashkenthead of the department (professor)

Mamatkulova D.Kh.

Associate Professor, Department of Pediatrics and Medical Genetics, Samarkand State Medical University. Samarkand, Uzbekistan

Аннотация. В статьи проведена оценка полового развития и изучен гормональный статус у больных с хроническими заболеваниями легких (ХЗЛ). В исследование были включены 140 детей с ХЗЛ. Результаты исследования показали существенную разницу во времени начала пубертатных изменений, интенсивности развития вторичных половых признаков (ВПП), а также функциональные нарушения в системе гипофиз-гонады, которая характеризовалась повышением концентрации ФСГ, снижением ЛГ и снижением тестостерона у мальчиков больных с ХЗЛ. У девочек с ХЗЛ не отмечалось значительного преобладания уровня ФСГ в начале пубертатного периода, содержание ЛГ на всем протяжении пубертатного развития было достоверно ниже, а также уровень эстрадиола был достоверно низким в старших возрастных группах. Таким образом, ХЗЛ отрицательно влияет на половое развитие детей, что диктует необходимость разработки определенных практических мероприятий в этом направлении.

Ключевые слова: хронические заболевание легких; половое развитие; гормоны крови.

Аннотация. Сурункали ўпка касалликлари (СЎК) билан касалланган беморларнинг гормонал ҳолати ўрганилган ва жинсий ривожланишни баҳолаш ўтказилган. Тадқиқотда 140 нафар СЎК бўлган болалар иштирок этди. Тадқиқот натижалари балоғат ёшидаги ўзгаришлар бошланган вақт, иккиламчи жинсий хусусиятлар интенсивлиги, шунингдек, гипофиз тизимидаги функционал бузилишлар даврида сезиларли фарқни кўрсатди, бу эса СЎК бор ўғил болаларда тестостерон ва лютеинловчи гормон миқдорининг камайиши, фолликула стимулловчи гормоннинг кўпайиши билан намоён бўлди. СЎК бўлган қизларда балоғат ёшининг бошида фолликула стимулловчи гормон миқдорининг сезиларли ошиши кузатилмади, балоғат ёшидаги қизларда лютеинловчи гормон миқдори сезиларли даражада кам эканлиги ва катта ёшли болалар гуруҳларида эстрадиол миқдори сезиларли даражада кам эканлиги аниқланди. Шундай қилиб, СЎК болаларнинг жинсий ривожланишига салбий таъсир қилади, бу

ISSN 3030-3907

эса ушбу йўналишда муайян амалий чораларни ишлаб чиқиш зарурлигини тақозо этади.

Калит сўзлар: ўпканинг сурункали касалликлари; жинсий ривожланиш; қондаги гормонлар.

Abstract. The assessment of sexual development and the study of the hormonal status in patients with chronic lung diseases (CLD). The study included 140 children with CLD. The results of the study showed a significant difference in the time of the onset of pubertal changes, the intensity of the development of secondary sexual characteristics (VPP), as well as functional disorders in the pituitary gland system, which was characterized by an increase in FSH concentration, a decrease in LH and a decrease in testosterone in boys with CLD. In girls with CLD, there was no significant predominance of FSH levels at the beginning of puberty, the LH content throughout puberty was significantly lower, and the level of estradiol was significantly low in older age groups. Thus, CLD negatively affects the sexual development of children, which dictates the need to develop certain practical measures in this direction.

Keywords: chronic chronic lung diseases, sexual development**,** blood hormones .

INTRODUCTION

Chronic lung disease (CLD) is one of the serious health problems in all countries of the world due to frequent disability at a young working age, a decrease in the quality of life of patients due to frequent and prolonged exacerbations.

According to the World Health Organization (WHO), the prevalence of chronic obstructive pulmonary disease is 9.34 cases per 1,000 people[2]. Currently, 64 million people suffer from chronic obstructive pulmonary disease, while the number of such children in the world will increase by an average of 3% every year [2,3,4]. In many countries of the world, CLD ranks third in terms of morbidity and mortality [1].

Long-term and serious illnesses, causing a whole complex of metabolic and morphological changes in the body, can significantly inhibit physical and sexual development and cause disturbances in morphogenesis [1,5,8,9].

In addition, physical as well as sexual development is influenced by any disorders in the reproductive system, and they begin to manifest themselves in one of the critical and most vulnerable stages of the formation of this system - during puberty [9,10,11].

At the same time, the physical and sexual development of children is one of the most important criteria for assessing the health status of the population [2,6,9]. Children with physical and sexual underdevelopment cannot cope with the educational load due to rapid physical or mental fatigue. An equally important

ISSN 3030-3907

factor is that the delay in physical and sexual development often leads to difficulties in psychological and social adaptation, the consequences of which may persist in the future, when they achieve normal physical development [3,4,6,7].

The literature provides information that children with CLD lag behind in physical development. Issues related to sexual development in CLD can be considered virtually unexplored.

Based on the above aspects, this problem seems to be quite urgent.

Purpose of the study: to study the features of the sexual development of children with chronic lung diseases.

Characteristics of children and research methods: 140 patients with CLD at the age from 12 to 16 years were examined. Of these, 55 patients with chronic bronchitis (CB), 45 children with bronchiectasis and 40 patients with bronchial asthma (BA). Bronchological examination revealed cylindrical bronchiectasis in 39 (86.6%) patients and saccular in 6 (13.4%) patients. At the same time, left-sided lower lobe cylindrical bronchiectasis occurred in 16 (35.6%), in the lingular segment of the left lung in 10 (22.2%), right-sided middle lobar bronchiectasis in 10 (22.2%), right-sided lower lobe in 5 (11.1%) %) and bilateral in 4 (8.9%) sick children. The sex distribution of the surveyed children showed the predominance of 88 boys (62.8%) over 52 girls (37.2%). The age composition of the patients was as follows: 11 years old -18 (12.9%), 12 years old - 19 (13.5%), 13 years old - 23 (16.4%), 14 years old -29 (20.7%), 15 years old - 24 (17.1%), 16 years old - 27 (19.4%) patients.

The degree of sexual development of patients was assessed in accordance with the stages of sexual development according to Tanner. When assessing the sexual development (PD) of boys, the severity of pubic (P) and axillary hair (Ax), the size of the penis and testicles were determined. When assessing the PR of girls, the severity of pubic and axillary hair growth, the growth of the mammary glands (Ma) were determined. When studying the menstrual function (Me), ttention was paid to the period of menarche and the further formation of the cycle.

In children with CLD, the basal level of hormones was determined in blood serum: STH, TSH, T3, T4, FSH, LH, estradiol and testosterone. Determination of hormones was carried out using standard kits from "Human" by ELISA.

Results and discussion: The results obtained when assessing the PR in boys showed that there is a significant difference in the time of the onset of pubertal changes, the intensity of development and the severity of secondary sexual characteristics (SSP) in CLD patients, compared with their practically healthy peers. Genetometric studies have shown that in patients with bronchiectasis at the age of 12, 13, 14 years, the size of the genital organs significantly ($P<0.05$) lagged

ISSN 3030-3907

behind. In contrast to bronchiectasis, in the group of patients with CB and BA, the size of the genitals significantly (P<0.001) lagged behind at the age of 14, 15, and 16 years.

Analysis of the formation of secondary sexual characteristics in boys with bronchiectasis showed that at the age of 15-16 years, P_2 Ax_2 was noted in 18 (69.2%) of 26 patients, while in boys of this age it was normal according to J. Tanner's method - P_{3-4} . In the group of patients with chronic bronchitis at the age of 15-16 years, P1 Ax1 was noted in 10 (71.4%) of 14 patients and only 4 (28.5%) had P_2 Ax_2. It was found that all 100% of boys with bronchiectasis were lagging behind in the formation of secondary sexual characteristics in relation to healthy ones. In boys with BA at the age of 15-16, P1 Ax1 was detected in 6 (27.2%) of 22 patients, while P_2Ax_2 was found in 13 (59%).

In general, delayed sexual development was detected in 85.7% of the examined boys with CLD. An analysis of sexual development depending on the duration and severity of the disease showed that the degree of delayed sexual development correlates with the duration and severity of chronic lung diseases (r = 0.50; r = 0.39 (P <0.05)). So, signs of delayed sexual development in the group of patients with disease duration of 5-6 years were detected in 66.7%, with a prescription of 7 years - in 88.9%, 8 and more years - in 100% of boys with chronic lung diseases.

During a clinical examination of sick girls, it was found that by the age of 16, sexual hair growth in the P_2Ax_2 stage was in 54.4%, and in the P_3Ax_3 stage it was only in 33.3% of patients, while in the group of healthy peers this formula looks like $P_{3-4}Ax_3$. In addition, in all age groups, there was a tendency to lengthen the timing of certain stages of mammary gland development in comparison with the group of healthy girls. By the age of 16, the mammary glands in 24.4% of patients were in the Ma_3 stage, and in the rest of the patients they did not exceed II degree according to Tanner. It is known that the most objective indicator of the puberty of girls is the time of the appearance of the first menstruation. In our republic, according to F.M. Ayupova (1998), the average age of menarche is 12 years 10 months. The analysis of our data showed that at the age of 13, among girls with chronic lung diseases, no persons with the onset of menstruation were identified. Violation of the formation of menstrual function was more often detected in female patients with bronchial asthma, in whom systemic glucocorticoids were used for treatment. The incidence of delayed puberty among girls with chronic lung diseases was often detected in older age groups and amounted to 82.7%.

ISSN 3030-3907

Functional disorders in the pituitary-gonadal system were confirmed by the results of studies of the content of gonadotropins and sex hormones in the blood serum (Fig. 1).

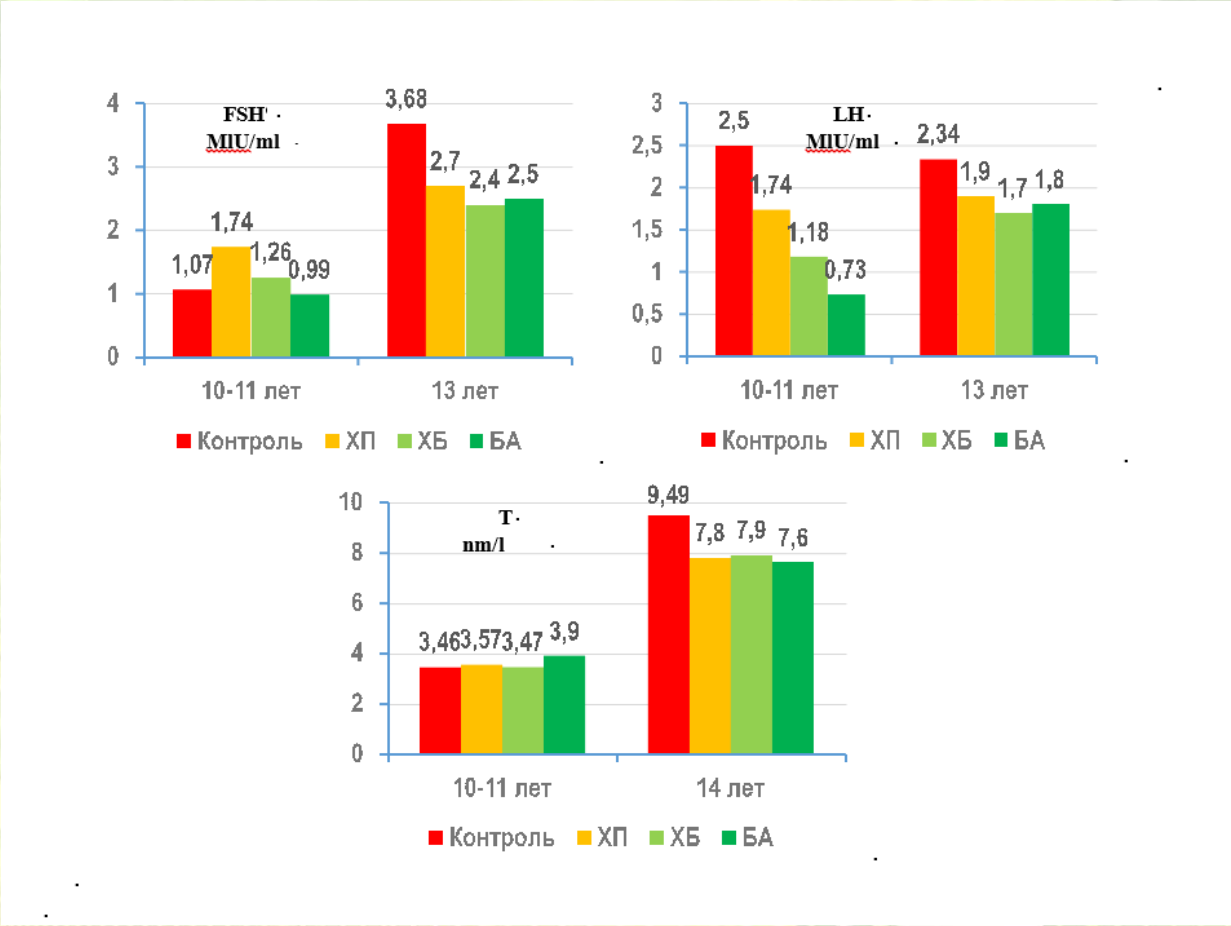

Fig. 1. The content of gonadotropic hormones in the blood serum of boys with CLD

The increase in the secretion of gonadotropic hormones of the pituitary gland during puberty in healthy boys is heterogeneous, in almost all age groups LH prevails over FSH. The results of our studies show that in patients with bronchiectasis and CB at the age of 10-11 years, there was an increase in the level of FSH ($P < 0.05$), a significant decrease in LH in patients with bronchiectasis and BA (1.18 ± 0.26; 0.73 ± 0.32 MlU/ml, respectively) and an insignificant increase in testosterone in all clinical forms of CLD (3.57 ± 0.67; 3.47 ± 0.55; 3.9 ± 0.67 nmol/L). This, apparently, is due to the fact that in children at the beginning of puberty in response to hypoxia, the FSH concentration increases compensatory, and LH remains low ($P < 0.001$). The synergism of the action of these hormones is disrupted from this age. In patients with CLD from the age of 14, the testosterone level begins to decrease significantly (7.8 ± 0.42; 7.9 ± 0.33; 7.6 ± 0.42 nmol/L) compared with the control group (9.49 ± 0.36 nmol/L $P < 0.01$). The decrease in

ISSN 3030-3907

testosterone indicates that in patients with CLD, the sensitivity of the gonads to LH is reduced.

The revealed low genetic indicators in boys with CLD are interrelated with low levels of FSH and LH r = 0.33; r = 0.38.

A comparative study of the state of the pituitary-gonadal system depending on the clinical forms of CLD showed that the most noticeable changes occur in patients with chronic bronchitis.

The results of the study of the pituitary-ovarian system in girls with CLD showed significant changes in the production of some sex hormones (Fig. 2). As can be seen from Fig. 2, the peak increase in pituitary FSH secretion in healthy girls occurs at the age of 12-13 years.

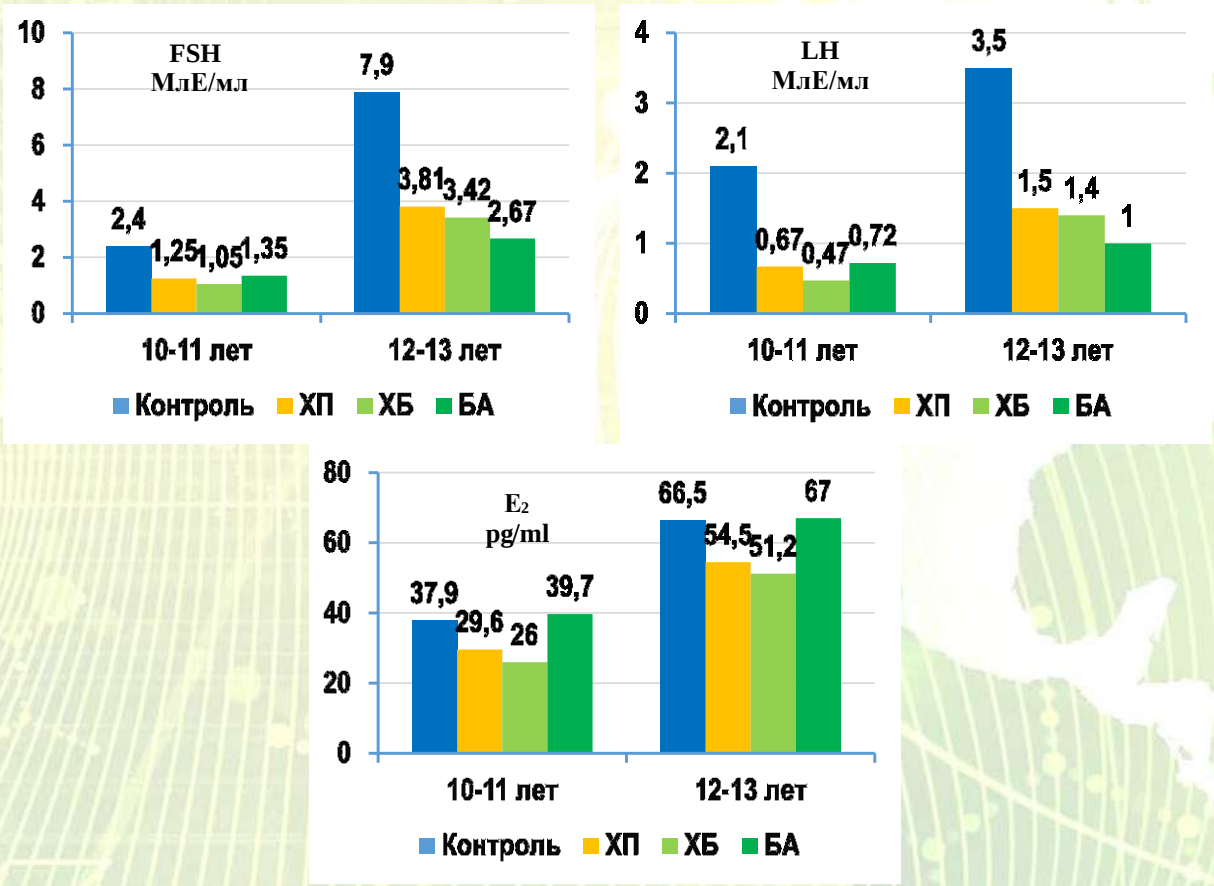

Fig. 2. Hormonal characteristics of the pituitary-ovarian system in girls with CLD

In female patients with CLD, there was no significant predominance of FSH levels in the blood serum at the beginning of puberty (P <0.05; P <0.001). The LH content throughout puberty was significantly lower and remained low in late puberty (P <0.05; P <0.001).

When studying the level of FSH and LH, depending on the clinical variants of CLD, we noted the most profound changes in the group of BA patients. It was

ISSN 3030-3907

found that the level of estradiol in girls with CLD was significantly low in older age groups (P <0.001). During the analysis, depending on the severity of the disease, we found that the level of sex hormones was significantly lower in patients with severe bronchiectasis and CB. In female patients with severe BA, the level of sex hormones was significantly (P <0.05) higher than in the control group.

Thus, the results of the study allowed us to conclude that CLD negatively affects the sexual development of children, which dictates the need to develop certain practical measures in this direction.

REFERENCES.

1. Astafieva N. G. “Medical and social examination of adolescents with chronic lung diseases. // Russian Bulletin of Perinatology and Pediatrics, N:6, 2003, p. 22-26.
2. Bogdanova A.V. et al. Epidemiological aspects of chronic diseases of small bronchi in children. // Bulletin of modern clinical medicine, 2015, volume 8, N:. 2.- P.43-50.
3. Blinova I. M., Botvinyeva V. V. Characteristics of bilateral chronic pneumonia in children. (Proceedings of the 7th National Congress on Respiratory Diseases: Abstracts. Report - Moscow. 1997. - P. 232.
4. Sharipova O.A., Bobomuratov T.A., Turaeva N.O. Evaluation of sexual development in patients with bronchiectatic disease // XXIXth International Scientific and Practical Conference “International scientific review of the problems and prospects of modern science and education”. – Boston, 2016. № 21 (31) - pp. 74–76.
5. Iskandarova Sh.T. Physical development and morbidity of adolescents living in Tashkent // Pediatrics. 2003, S. 10-12.
6. Muhamadieva L., Rustamova G. Intrabronchial laser therapy in children with chronic bronchitis and chronic pneumonia //European Science Review. – 2017. – №. 1-2. – C. 85-86.
7. Prakhin E.I., Gritsinskaya V.L. Characteristics of methods for assessing the physical development of children. // Pediatrics 2004, no. 2 p. 60-62.
8. Ulanova L.N. and others. On the standardization of indicators of puberty in children and adolescents // Pediatrics 1981. №4. P. 70-72.
9. Bobomuratow T.A., Sharipova O.A., Mamatkulova D.X., Bakhronov Sh.S. Features of sexual development statejf the pituare-gonad system and measures of secondare prevention in sick children with chronic bronchitis. International Iornal of Pharmaceutical Research. 377-381.2020.

ISSN 3030-3907

10. 10.Yende S., Waterer G. W., Tolley E. A. et al. Inflammatory markers are associated with ventilator limitation and muscle dysfunction in lung disease in well-functioning elderly subjects // Thorax. - 2006; 61: P.10-16
11. Sharipova O.A., Bakhronov Sh.S., Rustamova G.R. Compative evaluation of the effectiveness of secondary stage prophylaxis in patients with chronic bronchitis witch delayed sexual dewelopment. East European Science Journal. Vienna, No. 11 (51). 2019. p. 61-64.

ISSN 3030-3907

INCREASING THE POWER OF THE WÄRTSILÄ 20V32 POWER UNIT *(USING THE EXAMPLE OF "AKSA ENERJI TASHKENT" LLC JV)*

Eshkuvatov Lutfulla Muradullayevich
Associate professor, Tashkent State Technical University
Shodmonov Diyorbek Umid og'li
2nd year master's student, industrial thermal power engineering, Department of Thermal Power Engineering, Faculty of Power Engineering, Tashkent State Technical University

Annotation. The research focuses on technical, operational, and economic aspects of power augmentation within existing design limits, including optimization of fuel injection parameters, turbocharging efficiency improvements, cooling system enhancements, and control system tuning. A systematic analysis of baseline performance data and experimental modifications demonstrates measurable increases in unit output without compromising reliability or regulatory compliance. The study also assesses the impact of the proposed measures on fuel consumption, emissions, and maintenance schedules. Through modelling, field testing, and performance monitoring, the research provides a comprehensive framework for power capacity enhancement that can be applied to similar Wärtsilä units in industrial power plants. The results offer practical recommendations for plant engineers and energy system planners seeking cost-effective performance upgrades in aging or high-demand generation assets.

Keywords: Wärtsilä 20V32, Power unit performance, Output augmentation, Engine optimization, Turbocharging efficiency, Fuel injection calibration, Power plant engineering, Performance analysis, Operational efficiency.

Annotatsiya. Tadqiqot mavjud loyihaviy cheklovlar doirasida quvvatni oshirishning texnik, ekspluatatsion va iqtisodiy jihatlariga qaratilgan bo'lib, yoqilg'i purkash parametrlarini optimallashtirish, turbokompressor samaradorligini oshirish, sovitish tizimini takomillashtirish hamda boshqaruv tizimini sozlash kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich ishlash ko'rsatkichlari va tajribaviy o'zgartirishlarning tizimli tahlili qurilma ishonchliligi va me'yoriy talablarga muvofiqligini buzmagan holda quvvat chiqishining sezilarli darajada oshganligini ko'rsatadi. Tadqiqot, shuningdek, taklif etilgan choralarning yoqilg'i sarfi, zararli chiqindilar va texnik xizmat ko'rsatish jadvaliga ta'sirini baholaydi. Modellashtirish, joyida sinovlar va ishlash ko'rsatkichlarini monitoring qilish orqali sanoat elektr stansiyalarida qo'llaniladigan shunga o'xshash Wärtsilä agregatlariga tatbiq etish mumkin bo'lgan quvvatni oshirish bo'yicha kompleks yondashuv ishlab chiqilgan. Olingan natijalar eskirgan yoki yuqori yuklama ostida ishlayotgan generatsiya quvvatlarida iqtisodiy jihatdan samarali modernizatsiya

ISSN 3030-3907

choralarini izlayotgan stansiya muhandislari va energetika tizimi rejalashtiruvchilari uchun amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: Wärtsilä 20V32, quvvat agregati samaradorligi, quvvatni oshirish, dvigatelni optimallashtirish, turbokompressor samaradorligi, yoqilg‘i purkashni kalibrlash, elektr stansiyasi muhandisligi, ishlash ko‘rsatkichlarini tahlil qilish, ekspluatatsion samaradorlik.

Аннотация. Исследование посвящено техническим, эксплуатационным и экономическим аспектам повышения мощности в пределах существующих проектных ограничений, включая оптимизацию параметров впрыска топлива, повышение эффективности турбонаддува, совершенствование системы охлаждения и настройку системы управления. Систематический анализ исходных эксплуатационных данных и экспериментальных модификаций демонстрирует измеримое увеличение выходной мощности агрегата без снижения надёжности и нарушения нормативных требований. В работе также оценивается влияние предлагаемых мероприятий на расход топлива, уровень выбросов и графики технического обслуживания. Посредством моделирования, натурных испытаний и мониторинга эксплуатационных показателей исследование формирует комплексный подход к увеличению установленной мощности, который может быть применён к аналогичным агрегатам Wärtsilä на промышленных электростанциях. Полученные результаты содержат практические рекомендации для инженеров электростанций и специалистов по планированию энергетических систем, ориентированных на экономически эффективную модернизацию генерирующих мощностей с высоким уровнем загрузки или длительным сроком эксплуатации.

Ключевые слова: Wärtsilä 20V32, эффективность силового агрегата, увеличение выходной мощности, оптимизация двигателя, эффективность турбонаддува, калибровка впрыска топлива, инженерия электростанций, анализ эксплуатационных характеристик, эксплуатационная эффективность.

INTRODUCTION.

This article focuses on increasing the power output of the Wärtsilä 20V32 diesel generator operated by “Aksa Enerji Tashkent” LLC JV in Uzbekistan. Initially, the power unit operated at a capacity of 8.75 MW; however, as a result of the rerating process, its output was increased to 9.7 MW. During the implementation, no significant changes were made to the structural components of the engine; instead, the derating limitations in the Wärtsilä Engine Control System (WECS) were removed and the parameters were readjusted. As a result, production efficiency was improved, enabling the generation of an additional 7,125 MW of

ISSN 3030-3907

electricity per year. This experience represents an important example of the efficient utilization of existing resources in Uzbekistan's energy supply system. [1,2,3]

Analyses of literature. In recent years, the demand for electricity in Uzbekistan's energy sector has been steadily increasing. For this reason, maximizing the utilization of existing capacities has become a pressing task. One of the country's major independent power producers, Aksa Enerji Tashkent LLC JV**,** operates a power plant located in the Tashkent region, where 24 Wartsila 20V32 engines are in use. Although the nominal capacity of these engines is **9**.7 MW, they were initially designed to operate at 8.75 MW, taking into account safety and operational conditions. This study is dedicated to the implementation of the rerating process on these engines, that is, restoring their power output to the original design level. [3,4,5]

Wartsila is a global leading company that provides smart technologies and full life-cycle solutions in the energy market. Wärtsilä has extensive experience in optimizing internal combustion engines. Although the Wärtsilä 20V32 power unit is not a documented product in the company's current portfolio, this study highlights the principles and challenges of increasing the power output of large-cylinder gas engines. [3]

Research methodology. The article examines theoretical projects for increasing the power of a 20-cylinder unit based on modernization methods actively applied by Wärtsilä, including turbocharging, optimization of the combustion process, and digital integration. [6,7]

Aksa Enerji Tashkent LLC JV operates several large gas-turbine-based combined-cycle power plants in Uzbekistan.

The total capacity of the company's Block B is 230 MW, consisting of 24 Wartsila 20V34SG gas engines and 2 Dresser-Rand steam turbines. The total capacity of this power plant, combining Blocks A and B, amounts to 470 MW. [8,9].

ISSN 3030-3907

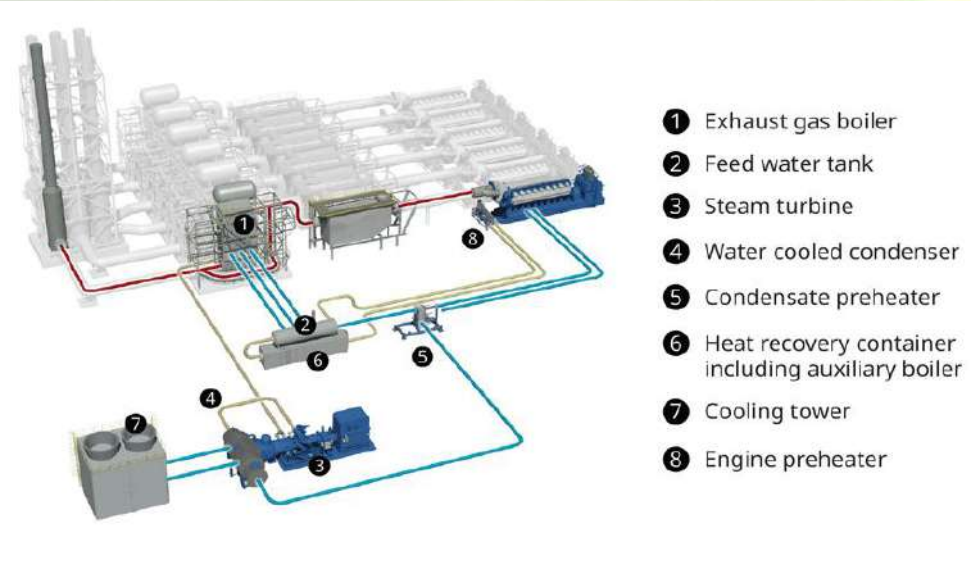

Figure 1.

In the system shown in Figure 1, the gas piston engine (8) serves as the main energy source, converting the chemical energy of the fuel into mechanical energy. The exhaust gases produced by the engine, at an average temperature of 450 °C, are directed to the waste heat boiler (1). The water supplied to the boiler is collected in the storage tank (2), where it is preheated and mixed with steam condensate, increasing the overall energy efficiency of the system. In the waste heat boiler, steam at 450 °C is generated and sent to the steam turbine (3). The turbine converts the potential energy of the steam into mechanical energy, which is then converted into electrical energy by the generator. After passing through the turbine, the steam is sent to the condenser (4), where it is cooled and transformed into liquid condensate. The condensate is then directed to the condensate heater (5), where it is further heated before being fed back into the boiler. The system also includes a mini boiler unit (6) that acts as a heat recovery system for heating purposes. This unit additionally heats the water, significantly improving the overall system efficiency. To cool the condenser, a closed-loop water circulation system (7) with cooling towers is used, after which the water is returned to the system. The final element of the system is the gas piston engine (8), which converts the chemical energy of the fuel into mechanical energy, and through the generator, into electrical energy. [10,11].

Principles of Operation of a Gas-Piston Power Plant. The principles of converting fuel heat (internal chemical) energy into mechanical work are the same for all piston engines. The working cycle of any piston engine consists of five sequential processes. One of the most common types of internal combustion engines is the diesel engine, which operates based on the Diesel cycle. Figure 2 shows that the working process in this cycle consists of four main stages.

ISSN 3030-3907

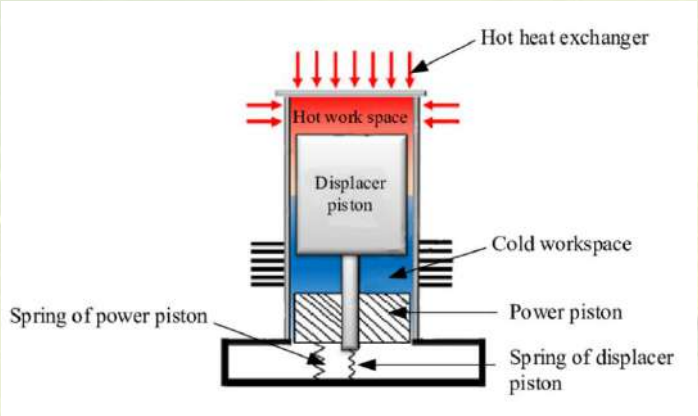

Figure 2. Schematic diagram of a Stirling engine

The Diesel cycle is the main operating principle for high-power internal combustion engines, including Wärtsilä machines with a capacity of 8.75 MW. This cycle consists of the following stages:Intake of a fresh charge – air or an air-fuel mixture is delivered into the cylinder. Compression of the fresh charge – the piston moves upward, compressing the mixture. Ignition and combustion of the mixture – compression raises the temperature, causing the fuel to ignite spontaneously. Expansion of the burned gases (power stroke) – the energy from combustion pushes the piston downward, producing mechanical work. Exhaust of the spent gases – the combustion products are expelled. [15,16].

In **Figure 3**, points **1–2** represent **isentropic compression**, during which the air entering the engine cylinder is highly compressed, causing a sharp increase in pressure and temperature. Heat is added at **constant pressure (2–3)**: fuel is injected into the cylinder under high pressure, and the compressed air temperature causes the fuel to ignite spontaneously, initiating the combustion process. During combustion, the **pressure remains nearly constant while the volume increases**. Points **3–4** represent **isentropic expansion**, where the expanding combustion gases push the piston, producing mechanical work. At point **4–1**, heat is released at **constant volume**, the spent gases are expelled from the cylinder, and the cycle returns to its initial state. [12].

ISSN 3030-3907

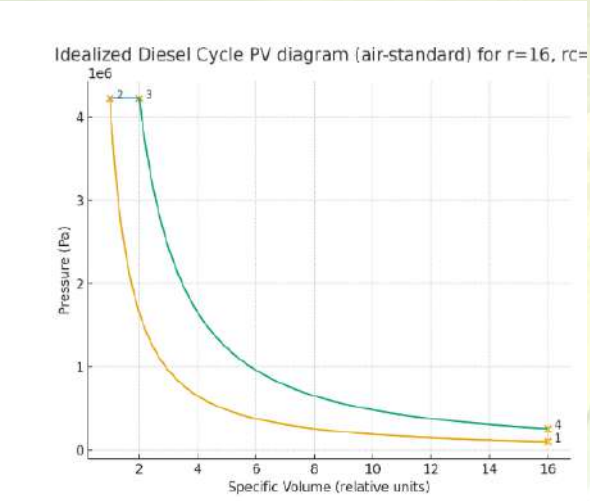

Figure 3. P-V diagram of the Diesel cycle.

Diagram: Ideal Diesel Cycle PV Diagram (r = 16, rc = 2). As shown in this diagram, the **main energy generation stage in a diesel engine occurs during the expansion process 3→4**. It is precisely at this stage that the engine produces **mechanical power through the movement of the piston**.

$$\eta_{Diesel} = 1 - \left(1\frac{1}{(r^{\gamma-1})}\right) \times \left(\frac{(r_c^{\gamma} - 1)}{(\gamma \times (r_c - 1))}\right)$$

here $r = \frac{V_2}{V_1}$–compression ratio, $r_c = \frac{V_3}{V_2}$ - Cut-off ratio (volume at the end of combustion / volume at the start of combustion), $\gamma = \frac{C_p}{C_v}$ - Adiabatic index (for air) $\gamma = 1{,}35 - 1{,}4$.

- If r is large, the efficiency increases.
- If r_c is large, the efficiency decreases (the combustion process lasts longer).
- The efficiency of the Diesel cycle is slightly lower than that of the Otto cycle, but in practice, due to the high compression ratio, the engine efficiency is high. [13,14].

As can be seen from the data presented in Table 1, the 20V32 diesel generator, originally designed to operate at a nominal capacity of 9.75 MW, has actually been operated at 8.75 MW at the private company Aksa Enerji Tashkent LLC. This situation has directly affected parameters such as the generator's operating mode, load level, and fuel consumption.

Table 1.

Basic characteristics of the Wärtsila 20V32SG diesel engine

Parameter	Designation	Unity	In the case of 8.75 MW	In the case of 9.7 MW

ISSN 3030-3907

Cylinder diameter	D	mm	320	320
Cylinder travel path	L	mm	400	400
Cylinder volume	Vc	m^3	0,03217	0,03217
Total volume (20 cylinders)	Vtot	m^3	0,6434	0,6434
Number of inlet valves	–	piece	2	2
Number of outlet valves	–	piece	2	2
Number of cylinders	Z	piece	20	20
Engine RPM	n	rpm	750	750
Average speed of the cylinders	Cm	m/s	10	10
Total power	P	MW	8,75	9,7
Power per cylinder	Pc	kW	437,5	485,0
Total torque	T	N·m	111,409	123,504
Each cylinder torque	Tc	N·m	5,570	6,175
Mean effective pressure (MEP)	-	MPa	2,176	2,412
Power Gain (%)	–	%	–	+10,86%

As a result of the subsequent rerating process, after recalibrating and optimizing the operating parameters of the equipment, the technical characteristics of the generator changed significantly. Consequently, the machine's power output,

ISSN 3030-3907

thermal efficiency, and combustion stability improved. The table clearly shows these changes, highlighting the differences between the technical parameters before and after the rerating.

Conclusion. The rerating process carried out on the Wärtsilä 20V32 engines contributed to achieving high efficiency from technical, economic, and environmental perspectives. The results of the study showed that by increasing the power output of the existing units (theoretically by 10–15%, for example, from 8 MW to 9.2 MW), the system efficiency improved by 5–8%. As a result of turbocharging and optimization of the combustion process, the fuel utilization coefficient improved, and NOx and CO_2 emissions were reduced. In addition, the use of Wärtsilä NOx Reducer technology cut the amount of exhaust gases by up to 30%. Furthermore, the service life of the engines was extended by 10–15 years, ensuring technical stability. The increase in electricity generation led to fuel savings and higher revenues for the power grid, demonstrating that the return on investment (ROI) could be achieved in just three years. Overall, the rerating process became an effective example of the efficient use of existing resources in Uzbekistan's energy system.

REFERENCES

1. Wartsila Corporation. (2018). *Wärtsilä 20V32: Technical Data Sheet and Operations.* Technical report, Helsinki.
2. Wärtsilä Corporation. (2019). *Engine Control Systems: Technical Manual.* Technical manual, Helsinki.
3. Gupta, R., & Lee, T. (2020). Advanced combustion optimization in gas engines. *Energy Conversion and Management, 215*, 112–125.
4. Johnson, M. (2022). Hybrid energy systems: Wind, battery, and gas engine integration. *IEEE Transactions on Sustainable Energy*, *13*(2), 450–465.
5. Smith, J., & Ahmed, A. (2021). Optimizing engine control systems in large-scale diesel generators. *International Journal of Power Engineering*, *40*(1), 21–33.
6. Agarwal, A. K., Srivastava, D. K., Dhar, A., Maurya, R. K., Shukla, P. C., & Singh, A. P. (2013). Effect of fuel injection timing and pressure on combustion and performance of a single cylinder engine. *Fuel*, *111*, 374–383.
7. Costa, R. C., & Sodré, J. R. (2011). Compression ratio effects on an ethanol/gasoline fuelled engine performance. *Applied Thermal Engineering*, *31*, 278–283.
8. Payri, F., Luján, J. M., Martín, J., & Abbad, A. (2010). In-cylinder pressure signal processing for combustion diagnosis. *Mechanical Systems and Signal Processing*, *24*, 1767–1784.

ISSN 3030-3907

9. Luján, J. M., Bermúdez, V., Guardiola, C., & Abbad, A. (2010). Diesel combustion detection through pressure derivative method. *Mechanical Systems and Signal Processing, 24*, 2261–2275.
10. Morey, F., & Seers, P. (2010). Exhaust-gas temperature and in-cylinder pressure correlations. *Applied Thermal Engineering, 30*, 487–491.
11. Niemi, S. (1997). *Survey of Modern Power Plants Driven by Diesel and Gas Engines.* Research report, VTT, Finland.
12. Assuncao, F. D. O., Borges-da-Silva, L. E., Villa-Nova, H. F., et al. (2021). Condition-based maintenance strategies for engine power plants. *Energies, 14*, 6298.
13. Ogasawara, H., & Takai, M. (1983). Fuel injection timing control system for diesel engines. U.S. Patent No. 4,388,909.
14. Jankowski, A., & Kowalski, M. (2015). Environmental pollution from direct injection engines. *Journal of KONES, 22*, 1–8.
15. Petrov, I. (2019). *Modernization of Aging Gas Power Plants: Global Practices.* Energy Publishing House, Moscow.
16. Karimov, A. (2020). Effective utilization of generation resources in Uzbekistan. *Central Asian Journal of Energy, 12*(4), 78–90.
17. IEA. (2022). *Uzbekistan Power Sector Survey 2022*. International Energy Agency, Paris.
18. IEA. (2021). *Energy Security in Central Asia.* International Energy Agency, Paris.
19. World Bank. (2021). *Electricity Demand Growth in Central Asia: Trends and Projections.* Washington, DC.
20. Aksa Enerji. (2023). *Annual Report.* Istanbul.
21. Aksa Enerji. (2022). *Strategic Development Plan for Uzbekistan.* Istanbul.
22. EPA. (2020). *Emission Standards for Internal Combustion Engines.* Environmental Protection Agency, Washington, DC.
23. Santos, A. Q., da Silva, A. R., Ledesma, J. J., et al. (2021). Electricity market in Brazil: A review. *Energies, 14*(10), 2873.
24. Campos, M. M., Borges-da-Silva, L. E., Arantes, D. D., et al. (2021). Ultrasonic-capacitive system for fuel oil characterization. *Sensors, 21*, 7979.
25. Forman, C., Muritala, I. K., Pardemann, R., & Meyer, B. (2016). Global waste heat potential estimation. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 57*, 1568–1579.

ISSN 3030-3907

ИЗУЧЕНИЕ ЛОКАЛИЗАЦИИ ИНГРЕДИЕНТОВ В ПРОДУКТАХ МАЙОНЕЗА

Ибрагимов А.К.
Бухарский государственный технический университет
Махмудов Р.А.
Бухарский государственный технический университет

Аннотация. В данном исследовании изучались локализации ингредиенты в продуктах майонеза, улучшающих вкусовые качества и биологические свойства майонезных продуктов. В качестве добавок в майонез вводят яичный порошок, сухое молоко и частичный замен яичного порошка зародышей зерна пшеницы, являющиеся местным вторичным сырье зерноперерабатывающим предприятиям. Зародыш зерна пшеницы является богатым биологически активными веществами. Результаты микроструктурного анализа яичного порошка, сухое молоко и зародыша пшеницы, показали высокую удельную поверхность и пористую структуру.

Ключевые слова: Яичный порошок, сухое молоко, зародыши пшеницы, локализации, ингредиенты, микроструктура, майонез.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda mayonez mahsulotlarining ta'mi va biologik xususiyatlarini yaxshilaydigan ingredientlarning lokalizatsiyasi o‘rganildi. Donni qayta ishlash korxonalarida mahalliy ikkilamchi xomashyo hisoblangan bug‘doy murtagini mayonez tarkibidagi quruq sut va tuxum kukunini qisman almashtirish uchun qo‘shimcha sifatida mayonezga qo‘shilishi nazarda tutilgan. Bug‘doy murtagi biologik faol moddalarga boy. Tuxum kukuni, quritilgan sut va bug‘doy murtagining mikrostrukturaviy tahlili o‘rganilgan hamda ularni o‘ziga xos yuqori hajmiy sirt maydoni va g‘ovakli tuzilishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Tuxum kukuni, quritilgan sut, bug‘doy murtagi, lokalizatsiya, ingredientlar, mikro tuzilma, mayonez.

Abstract. This study investigated the localization of ingredients in mayonnaise products that improve the taste and biological properties of mayonnaise products. Egg powder, dry milk, and a partial replacement of egg powder, wheat germ, which is a local secondary raw material for grain processing plants, are added to mayonnaise as additives. Wheat germ is rich in biologically active substances. Microstructural analysis of egg powder, milk powder, and wheat germ revealed a high specific surface area and a porous structure.

Key words: Egg powder, dry milk, wheat germ, localization, ingredients, microstructure, mayonnaise.

ВВЕДЕНИЕ

ISSN 3030-3907

Майонез - многокомпонентный продукт на основе жидких растительных масел и вкусовых добавок. Майонез является мультикомпонентной системой, а качественный и количественный состав ингредиентов определяет его функции и свойства. Кроме растительного масла и воды в состав майонезов входят эмульгаторы, стабилизаторы, структурообразователи, а также вкусовые, функциональные и другие пищевые добавки, придающие майонезам различный вкус, аромат, пищевую и физиологическую ценность и позволяющие создать большой ассортимент этих продуктов. Исходным сырьём для приготовления майонеза является: растительное масло, яичный порошок, молоко сухое, сахарный песок, соль поваренная, порошок горчичный, уксус, томат–паста, хрен, кислота лимонная пищевая, белок соевый пищевой, вкусовые и стабилизирующие добавки (масло эфирное укропное, перец черный молотый, тмин, эссенция апельсиновая, крахмал кукурузный фосфатный марки Б, крахмал картофельный карбоксиметиловый), вода питьевая. [1].

При производстве майонеза чаще всего используются различные комбинации эмульгаторов, позволяющие при их низком расходе получить высокоустойчивые эмульсии. В производстве майонезов в качестве эмульгаторов используют природные пищевые поверхностно–активные вещества (ПАВ). Как правило, природные ПАВ представляют собой белково–липидные комплексы с различным составом как высоко, так и низкомолекулярных эмульгирующих веществ. Различные комбинации натуральных эмульгаторов позволяют увеличить эмульгирующий эффект и снизить их общий расход.

В качестве основных эмульгирующих компонентов используются следующие разновидности яичных продуктов: яичный порошок, продукт яичный гранулированный, яичный желток сухой. Содержание яичных продуктов в майонезе в зависимости от рецептуры колеблется от 2 до 6% [2].

С точки зрения химического состава яичные продукты представляют собой сложную структуру, основой которой является протеиново–фосфолипидный комплекс, при этом протеины являются высокомолекулярными ПАВ, а фосфолипиды – низкомолекулярными. В молекуле белка имеются участки с ковалентными (растворимыми в масле) и ионными (растворимыми в воде) связями. Примерами могут служить аминокислоты, триптофан и фенилаланин в белковой цепочке.

Белок и желток яйца имеют различный состав протеинов. Белок состоит в основном из протеинов, в число которых входят овоальбумины, овокональбумин, овоглобулин, лизоцим и др. Эти протеины обусловливают

ISSN 3030-3907

такие функциональные свойства белка при производстве майонезов, как растворимость в водной фазе, способность диспергировать, а также бактерицидное действие (лизоцим). В желтке содержатся как белки (вителин, липовителин, ливетин, фосфитин и др.), так и липиды. Важнейшими из них являются триглицериды (62%) и фосфолипиды (33%), в число которых входит лецитин[4].

Основными группами функциональных ингредиентов являются: пищевые волокна, витамины, минеральные вещества, липиды, содержащие полиненасыщенные жирные кислоты, антиоксиданты, олигосахариды, полезные микроорганизмы.

Определение микроструктуры локализации ингредиентов в продуктах майонеза необходимо для анализа его качественных и технологических характеристик.

Контроль качества - микроструктура показывает степень однородности, размер и форму частиц, наличие комков, что влияет на качество порошка. Технологическая пригодность - структура влияет на смачиваемость, растворимость и поведение порошка при смешивании с другими ингредиентами (важно для производства майонеза).

Стабильность и срок годности - микроструктура позволяет выявить возможные изменения при хранении (например, агломерацию, прогоркание жиров), влияющие на свежесть и свойства.

Степень изготовления качество и состав майонеза зависят от локализации ингредиентов в продуктах майонеза при различных технологических обработках. Учитывая это, исследована локализация составных частей, компонентов, из которых состоит клетка в зародышевых хлопьях пшеничного зерна, яичный порошок, сухое молоко при их смешивании, для получения пасты, приготовления эмульсии и др [4].

Микроскопическое исследование

Используются методы оптической и электронной микроскопии (например, Просвечивающая Электронная Микроскопия — ПЭМ), которые позволяют визуализировать распределение капель масла в водной фазе и структуру эмульсии[5].

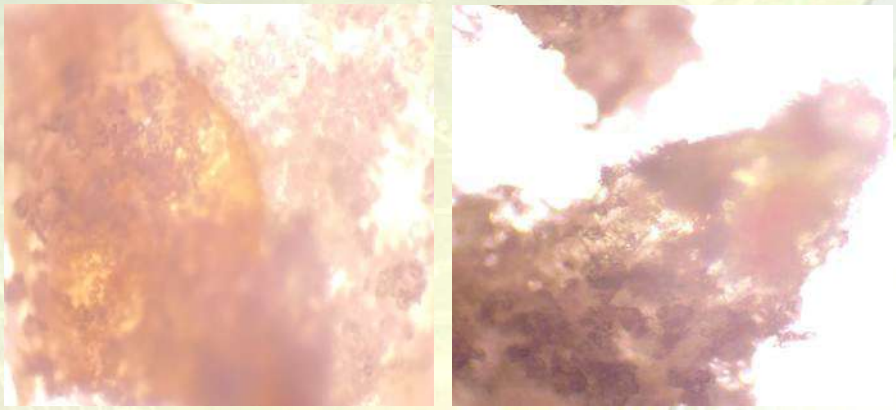
Исследования осуществлялись методом микроскопирования, используя бинокулярный микроскоп “Мод-Bioblue BB 4460 “ с увеличением до 2000 раз. Изучали также яичный порошок, сухое молоко, полученные в промышленных условиях.

Изучение локализации ингредиентов в майонезе позволяет оптимизировать производство, повысить качество продукта и обеспечить его

ISSN 3030-3907

стабильность. Для этого используют комплекс физико-химических методов, включая микроскопию и спектроскопию, которые дают ясное представление о структуре продукта на микро- и молекулярном уровнях.

Результаты микроскопических исследований и картины локализации ингредиентных клеток в продуктах майонеза приведены на рис.1-3.

а) б)

Рис.1 Микроструктура зародышей зерна пшеницы

Из данных рис.1 а) и б) видно, что клеточные стенки и оболочки - целлюлоза, гемицеллюлозы, крахмал - гранулы разного размера и формы, белковые тела - структуры, в которых содержатся белки зародыша, липиды – жировые. Минеральные - чаще всего в виде крахмальных и белковых агрегатов. Питательная ценность - зародыша пшеницы богаты витаминами группы В, витамином Е, микроэлементами и растительными белками, что может обогатить майонез полезными веществами. Текстура - за счет содержания белков и жиров зародыши могут частично влиять на густоту и кремообразность продукта. Естественность-использование растительного ингредиента влияет «натуральность» и повысить привлекательность для потребителей, предпочитающих растительные продукты.

Наивысшая концентрация сахара в зерне пшеницы находится в зародыше, поскольку сахар является первоклассным энергетическим материалом для развивающегося ростка. Количество его колеблется от 9 до 30%.

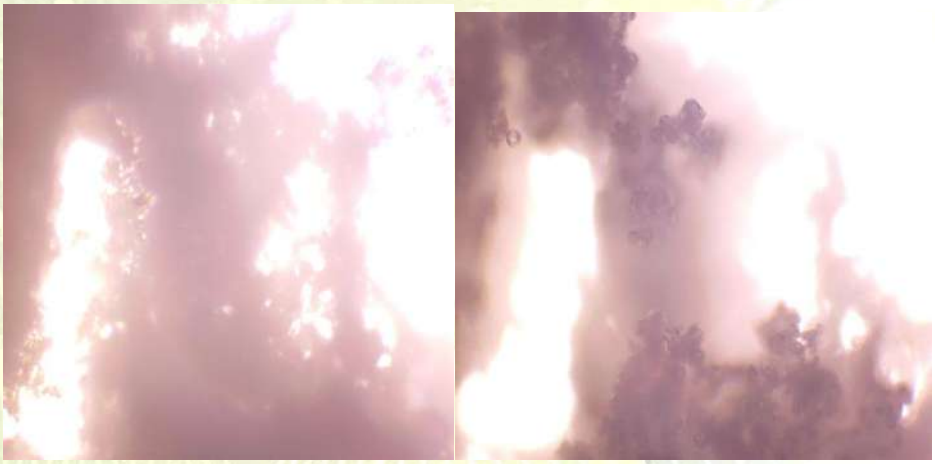
Минеральные вещества зародышей пшеницы представлены микро-и макроэлементами, общее их количество составляет 4,5-6,7%. При этом содержание кальция составляет 1,69%, фосфора – 2,8%, натрия – 3,9%, магния – 6,4%, железа – 0,3%[4].

Зародыши пшеницы содержат минеральные вещества в 5-10 раз больше, чем мука высшего сорта, и могут быть ценными обогатителями для производство майонеза с недостаточным количеством микроэлементов.

ISSN 3030-3907

Существующий арсенал сырья для производства майонеза не позволяет создавать продукты повышенной биологической ценности. Поэтому изыскание новых видов сырья, дающих возможность выпускать продукты с повышенным содержанием белка, витаминов, минеральных веществ является актуальным вопросом. В этом отношении ценным сырьем могут быть зародыше пшеницы (ЗП) - побочные продукты мукомольного производства[5].

Использование зародышевых хлопьев пшеницы при производстве майонеза позволяет создавать продукты повышенной биологической ценности.

а) б)

Рис.2 Микроструктура яичного порошка

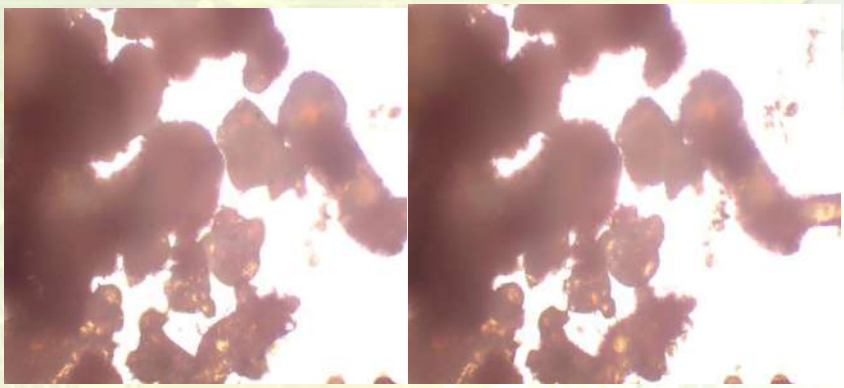
Из данных рис.2 а) и б) видно, что белковые фракции (альбумин, глобулины) - их расположение и агрегаты, липиды (жирные включения) - размер и распределение жировых капель яичного порошка, углеводы (в основном гликопротеины) — их связь с белками и липидами, минеральные частицы - присутствие и локализация. Структурные изменения, вызванные сушкой - агрегация белков, образование комков. Яичный порошок содержит лецитин, который является природным эмульгатором, обеспечивающим однородность и густоту майонеза.

Хорошим эмульгатором, традиционно используемым в производстве майонеза, являются сухие молочные продукты. Из молочных продуктов в качестве эмульгаторов используют сухое обезжиренное молоко, цельное сухое молоко, сливки сухие, сыворотку молочную сухую подсырную, сухой молочный продукт (СМИ), концентрат сывороточный белковый (КСБ), пахту сухую и другие сухие молочные продукты.

Белки молока при взаимодействии с эмульгированными жирами образуют комплекс, являющийся хорошим эмульгатором.

ISSN 3030-3907

Основной фракцией белков молока является казеиновый комплекс (около 80%), сывороточных белков (12–17%). Сывороточные белки содержат больше незаменимых аминокислот и с точки зрения физиологии питания являются более полноценными, поэтому сывороточный белковый концентрат часто используют как заменитель яичного порошка в низкокалорийных майонезах[6].

а) б)

Рис.3. Микроструктура сухого молока

Из данных рис.3 а) и б) видно, что сухое молоко улучшает текстуру, добавляет густоту и кремовость, делая майонез более плотным и однородным.

По результатам микроструктуры оценивается пищевые и функциональные свойства способности порошка к эмульгированию, гелеобразованию и другим важным функциям.

Таким образом, микроструктурный анализ - ключевой этап для гарантии стабильности, функциональности и высокого качества зародыша пшеничного зерна, яичного порошка и сухого молока. Анализ и оценка картины микроскопирования зародыша пшеничного зерна, яичного порошка и сухого молока, свидетельствует об основных биохимических компонентах: белках, жирах, углеводах и минеральных веществах, позволяя оценить качество, состав и состояние продукта.

ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРА

1. Шмидт А.А., Дудина З.М., Чекмарева И.Б. Производство майонеза. М.: Пищевая промышленность, 1976.-136 С.

2. Банникова Л.С. Микробиологические основы молочного производства Текст. / Л.С. Банникова, Н.С. Королева, В.Ф. Семенихина // М.: Пищевая промышленность, 1987.- 400 с.

3. Новиков В.С. К методике исследования функциональной активности лейкоцитов в физиолого-гигиенических исследованиях Текст. // Гиг. и сан,- 1982.-№3.-С. 56-57.

ISSN 3030-3907

4. Мажидов К.Х., Бозоров Д.Х. Использование биологически активных добавок в технологии производства майонезов // Материалы международного Симпозиума «Микроорганизмы и биосфера» MICROBIOS-2015, Ташкент. С.122-123
5. О зародышевых хлопьев зерна пшеницы Р.А. Махмудов, К.Х. Мажидов, Ю.И. Макиенко, А.Ш. Абдуллаев.// Пищевая промышленность, Москва, 1995 г. №3. с. 6.
6. www.znaytovar.ru/new620.html
7. http://goodinfood.ru/
8. http://ru.wikipedia.org/wiki/Майонез.

ISSN 3030-3907

YUQORI SORBTSION HAJMLI SILIKOALYUMOFOSFATLI ADSORBENTLARNING GIDROTERMAL SINTEZI

Jabborova Aziza Baxtiyor qizi
Buxoro davlat texnika universiteti
Toshev Vohidjon Zohid o‘g‘li
Buxoro davlat texnika universiteti
Xayrullayev Choriqul Qazoqovich
Buxoro davlat tibbiyot instituti
Abduraxmonov Eldor Baratovich
Termiz davlat pedagogika instituti

Annatotsiya. Sanoat miqyosida mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayonida ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, texnologik jarayonlarni soddalashtirish va ekologik muammolarni hal qilish doimiy ilmiy va amaliy muammolar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, yakuniy mahsulotning sifat xususiyatlari saqlanishi shart bo‘lib, bu ishlab chiqarish samaradorligi va bozor raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu yondashuv nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, balki sanoat jarayonlarida ekologik xavfsizlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Shunday qilib, tabiiy aluminosilikatlardan foydalanish seolit adsorbentlarining texnologik va iqtisodiy jihatdan optimallashtirilgan ishlab chiqarish strategiyasini yaratadi.

Kalit so‘zlar. silikoalyuminofosfat, yoqori hajm, kremniy oksid, alyuminiy oksid, fosfat kislota

Аннотация. В процессе развития промышленного производства продукта всегда актуальны задачи снижения себестоимости, упрощения технологических процессов и решения экологических проблем. При этом качество конечного продукта должно сохраняться, что является важным фактором, определяющим эффективность производства и конкурентоспособность на рынке. Этот подход способствует не только повышению производственной эффективности, но и обеспечению экологической безопасности промышленных процессов. Таким образом, использование природных алюмосиликатов создает оптимизированную с технологической и экономической точки зрения стратегию производства цеолитных адсорбентов.

Ключевые слова. силикоалюмофосфат, большой объём, оксид кремния, оксид алюминия, фосфорная кислота

Kalit so‘zlar. silikoalyuminofosfat, yoqori hajm, kremniy oksid, alyuminiy oksid, fosfat kislota

ISSN 3030-3907

Annotation. In the process of developing industrial-scale production of a product, the tasks of reducing production costs, simplifying technological processes, and addressing environmental issues are always relevant. At the same time, the quality of the final product must be maintained, which is an important factor determining production efficiency and market competitiveness. This approach contributes not only to improving production efficiency but also to ensuring the environmental safety of industrial processes. Thus, the use of natural aluminosilicates creates an optimized strategy for the production of seolite adsorbents from both a technological and economic perspective.

Keywords. silicoaluminophosphate, high volume, silicon oxide, aluminum oxide, phosphoric acid

KIRISH.

Seolit materiallari kimyo sanoatida keng qo‘llaniladi va kislota katalizlanadigan jarayonlarda katalizatorlarning asosiy tarkibiy qismi sifatida muhim rol o‘ynaydi. Ularning strukturaviy xossalari-yuqori yuzaviy maydon, aniq tartiblangan mikrog‘ovakli tarmoq va o‘tkazuvchan g‘ovak tizimi-katalitik faoliyatni maksimal darajada oshirish imkonini beradi. Bu jihatdan seolitlar gidrokreking, aromatizatsiya, gidroizomerizatsiya va izodevaksinatsiya, alkilatsiya, sintetik yoqilg‘i ishlab chiqarish va quyi uglevodorodlarni qayta ishlash kabi neft-kimyo jarayonlarida keng qo‘llaniladi. Seolit katalizatorlarining yuqori kislotali fazasi va g‘ovak strukturasi molekulalarni selektiv tarzda adsorbsiyalash va kataliz qilishga imkon beradi, bu esa reaktsiya yo‘nalishlarini boshqarish va mahsulot spektrini optimallashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, seolitlar yuqori termobarqarorlik va kimyoviy barqarorlikka ega bo‘lib, bu ularni yuqori harorat va bosim ostida ishlaydigan sanoat jarayonlari uchun ideal qiladi. Ilmiy jihatdan, seolitlarning turli struktura tiplari va kimyoviy tarkibi katalitik xususiyatlarni o‘zgartirishga imkon beradi, bu esa neft-kimyo sanoatida energiya tejamkorligi va mahsulot sifatini oshirish uchun katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mikrog‘ovakli alyumofosfatlar AlPO-n (n-strukturaviy tur yoki topologiya) nisbatan yangi turdagi zeolitga o‘xshash materiallar sinfini tashkil etadi, ular 1982 yildan beri ma’lum [1]. AlPO-n kristall panjarasi, alyuminosilikat zeolitlariga o‘xshab, tetraedr $[TO_4]$ birliklaridan tashkil topgan bo‘lib, ular asosiy qurilish birliklari hisoblanadi. Biroq, mikrog‘ovakli alyumofosfatlarda T atomlari navbatma-navbat Al va P bo‘lib joylashadi, natijada $[AlO_4]^-$ va $[PO_4]^+$ elementlarining o‘zaro zaryad kompensatsiyasi tufayli nuqsonsiz, elektron neytral struktura hosil bo‘ladi.

ISSN 3030-3907

1-rasm – Kristall panjaraning ikkilamchi struktura birliklari misollari. Tasvirlar iza-structure.org saytidan olingan.

Ushbu [TO_4] tetraedrlar keyinchalik ikkilamchi struktura birliklariga (Secondary Building Units, SBU) birlashadi. SBUlarning turli kombinatsiyalari esa turli xil kristall mikrog‘ovakli strukturalarning shakllanishiga olib keladi. Ba’zi oddiy SBU shakllari 1-rasmda tasvirlangan. Molekulyar elaklar uchun barcha ikkilamchi struktura birliklari to‘liq ro‘yxatini [2] manbasida topish mumkin. Shu bilan birga, SBUlar faqat nazariy topologik qurilish birliklari bo‘lib, ularni molekulyar elakning kristallanishi jarayonida reaksion aralashmada mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan elementlar yoki klasterlar bilan tenglashtirish yoki hisoblash noto‘g‘ri bo‘ladi [3].

Ko‘rinib turibdiki, aynan bog‘lanishlarning ko‘proq ion xarakterga ega bo‘lishi tufayli AlPO-n materiallari SiO_2 ga nisbatan ko‘proq gidrofil xususiyatga ega [11]. Qiziq jihati shundaki, alyumofosfatlarga asoslangan keng tarkib va struktura xilma-xilligi molekulyar elakning gidrofil/gidrofob xususiyatlarini sozlash imkonini beradi (masalan, gidrofob xususiyatlar organik molekulalarning suyuqlik fazasida oksidlanishi jarayonida ijobiy rol o‘ynaydi [11]).

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Silikoalyumofosfatli adsorbentlar gidrotermal shartlarda sintez qilingan, metall autoklav va teflon qoplamalaridan foydalangan. An’anaviy gidrotermal jarayon 200 °Cda 24 soat davomida o‘tkazilib, kristall va mikrog‘ovakli fazani shakllantirgan. Olingan mahsulot suv bilan yuvilib, neytral pHga qadar tiklangan, keyin 100–110 °Cda quritilgan. Keyin esa 650 °Cda havoda prokallash jarayoni amalga oshirilgan, qizitish tezligi 3 °C/min. Bu qadamlar suv va organik qoldiqlarni yo‘q qilish hamda ramka strukturasini mustahkamlash uchun zarur bo‘lib, natijada yuqori kristalli, termobarqaror mikrog‘ovakli material olinadi, uning katalizatorlik samaradorligi va adsorbsion qobiliyati oshadi.

ISSN 3030-3907

1-rasm. Gidrotermal sintez.

2-rasm. Prokallash jarayoni

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Silikoalyumofosfatlarning sintezi turli shartlarda o‘tkazilgan, jumladan, sintez harorati va vaqti, reaksion qo‘shilmalarni tayyorlash usullari hamda oldindan tayyorlangan prekursorlarning tarkibiy qismlari miqdori o‘zgartirilgan. Boshlang‘ich komponentlar mol nisbati quyidagicha berilgan: 1 Al_2O_3 : 1 P_2O_5 : (0–0,3) SiO_2 : (0,7–1) DPA : x H_2O : y EtOH, bu yerda x = 7, 10, 25, 50 va y = 60, 30, 25, 0.

Prekursorlar suspenziyasi ikki asosiy usulda tayyorlangan. Birinchisi – magnit aralashtirgichda (MagM) prekursorlarni aralashtirish usuli, bunda komponentlar past tezlikda va barqaror ravishda aralashtiriladi. Ikkinchisi – yuqori tezlikli aralashtirgich (VM) bilan ultratovushli vannada (UZ) bir vaqtning o‘zida ishlov berish, ultratovush chastotasi 35 kHz ga teng. UZ-vannada suvning harorati 32 °C dan yuqori bo‘lmasligiga e’tibor qaratish lozim.

Ushbu turli usullar komponentlar orasidagi birikmalar shaklini va mikrog‘ovakli tuzilmaning rivojlanishini ta’sir qiladi. Magnit aralashtirgich odatda yuqori gomogenlik va uzoq vaqtli reaksiya imkonini bersa, UZ-vannadagi aralashtirish yuqori energiyali dispersiya va mikrohalqa tizimini shakllantirishga yordam beradi. Shundan kelib chiqib, sintez sharoitlari – suv va etanol miqdori, Al_2O_3, P_2O_5 va SiO_2 nisbati hamda aralashtirish usuli – oxirgi silikoalyumofosfatlarning mikrog‘ovakli tuzilishi va katalizatorlik xususiyatlarini aniq belgilaydi.

Reaksion aralashmalarni tayyorlashning asosiy bosqichlari quyidagicha belgilangan:

ISSN 3030-3907

Ushbu sintez jarayoni aluminofosfat va silikoaluminofosfat tipidagi materiallarni olishda muhim metodik yondashuvni ifodalaydi. Jarayon bosqichma-bosqich tashkil etilgan bo‘lib, har bir bosqich yakuniy mahsulotning strukturaviy, morfologik va funksional xossalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, alyuminiy izopropilatiga fosfor kislotasining suvli va/yoki etanolli eritmasining mol nisbatlari asosida qo‘shilishi prekursorlarning birlamchi komplekslanish reaksiyalarini ta’minlaydi. Ushbu bosqichda aralashtirish davomiyligi 1 soat (ba’zi hollarda 24 soat) etib belgilanishi gidroliz va kondensatsiya reaksiyalarining to‘liq kechishini, shuningdek, eritma gomogenligining oshishini kafolatlaydi.

Keyingi bosqichda SiO_2 va dipropilammoniyning kiritilishi tuzilma hosil qiluvchi va yo‘naltiruvchi komponentlar sifatida muhim rol o‘ynaydi. DPA organik strukturani yo‘naltiruvchi modda bo‘lib, kristall panjaraning shakllanishini va g‘ovaklik tabiatini belgilaydi. Avtoklav sharoitida o‘tkaziladigan gidrotermal yoki solvotermal sintez kristall fazaning vujudga kelishi, zarracha o‘lchami va g‘ovaklarning taqsimlanishini boshqaradi. Harorat va davomiylikning variatsiyasi esa faza o‘zgarishlari hamda kristallanish kinetikasini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Sovutish rejimi, yuvish va keyingi quritish-prokallash bosqichlari materialning yakuniy holatini mustahkamlaydi. Sentrifugalash-dispergatsiya orqali yuvish ona eritmadan qoldiq ionlar va organik komponentlarni samarali chiqarib tashlaydi. 100 °C da quritish va 650 °C da prokallash esa tarkibiy moddalarning to‘liq parchalanishi, g‘ovak tuzilmaning barqarorlashuvi hamda kislotalik markazlarining shakllanishiga olib keladi. Shu bilan ushbu metodologiya yuqori darajada tartiblangan, takrorlanuvchan va amaliy katalitik tizimlar uchun mos bo‘lgan materiallar sintezini ta’minlaydi.

Ushbu ishda qo‘llanilgan silikoalyuminofosfat ning ikki bosqichli sintez usuli zamonaviy molekulyar elak materiallarini tayyorlashda samarali yondashuv hisoblanadi. Metodning asosiy printsipi-materialning kristall tuzilishi va mikrohajm xususiyatlarini bosqichma-bosqich boshqarishdir. Birinchi bosqichda 200 ℃ haroratda gidrotermal yoki solvotermal ishlov berish amalga oshiriladi. Bu sharoit prekursorlarning gidroliz va kondensatsiya reaksiyalarini faollashtiradi, shuningdek, dastlabki kristall yadrolarining hosil bo‘lishini ta’minlaydi. Yuqori harorat va bosimda o‘tkaziladigan jarayon materialning ichki strukturaviy tartibini shakllantirishga yordam beradi va g‘ovaklar tizimining bir xilligi oshadi.

Ikkinchi bosqichda avtoklav sovutiladi, bu esa kristall panjaraning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Sovutish jarayoni materialda mikrokristallar hosil bo‘lishining oldini oladi va kristallanish jarayonining boshqarilishini ta’minlaydi.

ISSN 3030-3907

Keyingi bosqichda 120 ℃ haroratda uzoq muddat davomida saqlash amalga oshiriladi.

Ikki bosqichli yondashuvning ilmiy ahamiyati shundaki, u sintez jarayonining kinetikasini va termodinamik holatini mukammal nazorat qilish imkonini beradi. Natijada silikoalyuminofosfat materialida optimal g‘ovak o‘lchami, yuqori yuzaviy maydon va barqaror kristall panjara hosil bo‘ladi. Shu bilan birga, metodologiya sintezning takrorlanuvchanligini va olingan materialning katalitik samaradorligini oshiradi. U molekulyar elaklar va gidrokarbon transformatsiyasi kabi sohalarda qo‘llaniladigan yuqori samarali katalizatorlarni ishlab chiqarishda muhim o‘rin tutadi.

Silikoalyuminofosfatning kremniy bilan boyitilgan variantini olish jarayoni gidrotermal sintez usuli yordamida amalga oshirilgan bo‘lib, bu materialning strukturaviy va molekulyar xossalarini aniq nazorat qilish imkonini beradi. 200 ℃ haroratda 24 soat davomida o‘tkazilgan sintez prekursorlarning mukammal gidroliz va kondensatsiyasini ta’minlaydi, natijada bir xilligi yuqori bo‘lgan kristall yadrolar hosil bo‘ladi. Reaksion aralashmaning tarkibi (1 Al_2O_3 : 1 P_2O_5 : 0,1 SiO_2 : 1 DPA : 50 H_2O) molekulyar yo‘naltiruvchi dipropilammoniy va silika miqdorining optimalligi orqali silikoalyuminofosfatning mikrog‘ovakli tuzilishini shakllantiradi. Olingan kukun ona eritmadan ajratilib, quritish va qismma-qism prokallash orqali termobarik barqarorligi oshiriladi. Haroratni 500–900 ℃ oralig‘ida, 3 ℃/min qizdirish tezligi bilan oshirish va haroratni 6 soat davomida ushlab turish kristall panjaraning to‘liq rivojlanishi, g‘ovak tizimining barqarorligi va izotopning gomogena taqsimlanishini ta’minlaydi. Shu tariqa, ushbu yondashuv silikoalyuminofosfat ning katalitik va struktural xususiyatlarini optimallashtirishga xizmat qiladi, bu esa ilmiy va amaliy jihatdan yuqori qiymatga ega.

Olingan kukun ona eritmadan ajratilib, quritish va bosqichma-bosqich prokallash jarayoni orqali termobarik barqarorligi oshiriladi. Haroratni 500–900 ℃ oralig‘ida, 3 ℃/min qizdirish tezligi bilan oshirish va 6 soat davomida ushlab turish kristall panjaraning to‘liq rivojlanishi, g‘ovak tizimining barqarorligi va izotopning gomogena taqsimlanishini ta’minlaydi.

Ushbu yondashuv silikoalyuminofosfat ning katalitik samaradorligi, struktural barqarorligi va mikrog‘ovakli xususiyatlarini optimallashtirishga xizmat qiladi. Materialning yuqori yuzaviy maydon va bir xilligi, shuningdek, izotopning teng taqsimlanishi ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Quyidagi jadval sintez sharoitlari va natijalari bo‘yicha ma’lumotlarni ko‘rsatadi:

1-Jadval.

Silikoalyuminofosfat sintez sharoitlari va prokallash parametrlari

Bosqich	Harorat (℃)	Vaqt

ISSN 3030-3907

Gidrotermal ishlov berish	200	24 soat
Quritish	100	12 soat
Prokallash	500–900	6 soat (3 °C/min)

Alyuminiy izopropilat (A) va bemit (B) dan foydalangan holda tayyorlangan namunalar quyidagicha nomlangan.

- Prokallanmagan silikoalyuminofosfat: silikoalyuminofosfat-A – yangi; silikoalyuminofosfat-B – yangi;
- 500°C da prokallangan: silikoalyuminofosfat-A – 500; silikoalyuminofosfat-B – 500;
- 650°C da prokallangan: silikoalyuminofosfat-A – 650; silikoalyuminofosfat-B – 650;
- 900°C da prokallangan: silikoalyuminofosfat-A – 900; silikoalyuminofosfat-B – 900.

Oraliq reaksion tizimni shakllantirish metodikasi

Alyuminiy va fosfor prekursorlarini turli usullar va vaqt davomida aralashtirish natijasida hosil bo‘lgan o‘rta mahsulotlar, keyingi gidrotermal ishlov berish bosqichisiz, tadqiq etish maqsadida bir qator oraliq namunalar sifatida olingan.

Alyuminiy va fosfor prekursorlarining turli aralashtirish usullari va davomiyliklari natijasida hosil bo‘lgan o‘rta mahsulotlar ilmiy jihatdan diqqat bilan o‘rganildi. Ushbu o‘rta mahsulotlar keyingi gidrotermal ishlov berish bosqichisiz tayyorlangan bo‘lib, ularning kimyoviy va struktural xossalarini sintez jarayonining dastlabki bosqichida baholash imkonini beradi. Aralashtirishning turli usullari-masalan, past tezlikda magnit aralashtirish yoki yuqori tezlikli aralashtirish, ultratovushli ishlov berish bilan birlashtirilishi-prekursorlar orasidagi gidroliz va kondensatsiya reaksiyalarining intensivligini o‘zgartiradi. Shu bilan birga, aralashtirish davomiyligi ham mikrog‘ovak tuzilmaning shakllanishi va kristall yadrolarning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. O‘rta mahsulotlarning olingan turi va xususiyatlarini tadqiq etish orqali sintez jarayonining kinetik va termodinamik jihatlari aniqlanadi. Masalan, ultratovushli ishlov berish yordamida yuqori darajada gomogen aralashma hosil bo‘ladi, bu esa keyinchalik gidrotermal sintez bosqichida materialning kristall tuzilishi va g‘ovak tizimini optimallashtirishga yordam beradi. Shu tariqa, o‘rta mahsulotlarni gidrotermik sintezsiz o‘rganish, sintez parametrlarini boshqarish va materialning yakuniy sifatini prognoz qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuv nafaqat silikoalyuminofosfat kabi silikoaluminiy fosfatlar, balki boshqa molekulyar elak va mikrog‘ovakli materiallarni ishlab chiqishda metodologik asos sifatida xizmat qiladi.

ISSN 3030-3907

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Wilson S.T. Aluminophosphate molecular sieves: a new class of microporous crystalline inorganic solids / Wilson S.T., Lok B.M., Messina C.A., Cannan T.R., Flanigen E.M. // J. Am. Chem. Soc. – 1982. – T. 104 – № 4 – C.1146–1147.
2. Сайт международной цеолитной ассоциации, раздел Secondary Building Units [Электронный ресурс]. – URL: https://asia.iza-structure.org/IZA-SC/SBUList.html (дата обр. 22.03.2022).
3. Ch. Baerlocher, L. B. McCusker D.H.O.Atlas of Zeolite Framework Types / D. H. O. Ch. Baerlocher, L. B. McCusker – , 2007. Вып. 6 – 405c.
4. Сайт международной цеолитной ассоциации, раздел Composite Building Units [Электронный ресурс]. – URL: https://asia.iza-structure.org/IZA-SC/CBUList.html (дата обр. 22.03.2022).
5. Сайт международной цеолитной ассоциации, раздел Chains [Электронный ресурс]. – URL: https://asia.iza-structure.org/IZA-SC/ChainList.html (дата обр. 22.03.2022).
6. Loewenstein W. The distribution of aluminum in the tetrahedra of silicates and aluminates / Loewenstein W. // American Mineralogist – 1954. – T. 39 – № 1–2 – C.92–96.
7. Catlow C.R.A. Ab initio and molecular-mechanics studies of aluminosilicate fragments, and the origin of Lowenstein’s rule / Catlow C.R.A., George A.R., Freeman C.M. // Chemical Communications – 1996. – T. 11 – C.1311–1312.
8. Flanigen E.M. Structural, Synthetic and Physicochemical Concepts in Aluminophosphate-Based Molecular Sieves / Flanigen E.M., Patton R.L., Wilson S.T. // Studies in Surface Science and Catalysis – 1988. – T. 37 – C.13–27.
9. Strohmaier K.G. Synthesis Approaches, 2010. – 57–86c.
10. Newland S.H. Influence of dopant substitution mechanism on catalytic properties within hierarchical architectures / Newland S.H., Sinkler W., Mezza T., Bare S.R., Raja R. // Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences – 2016. – T. 472 – C.20160095.

ISSN 3030-3907

УДК: 004.9:377.6(622.323)

РАДАР-МОДЕЛЬ КАК ИНСТРУМЕНТ ВИЗУАЛИЗАЦИИ И ПРОГНОСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ

Асадова Хулкар Бойматовна

Ведущий научный сотрудник АО "O'ZLITINEFTGAZ", Ташкент, Узбекистан

E-mail: hulkar70@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается применение радар-модели в качестве интегрирующего инструмента для визуализации и прогностического анализа результатов оценки профессиональных компетенций. Представлен математический аппарат, позволяющий преобразовывать разрозненные оценочные данные в целостный графический профиль и рассчитывать интегральный показатель компетентности. Описаны алгоритмы содержательной интерпретации радар-диаграмм, направленные на выявление структурных дисбалансов в развитии компетенций и оценку динамики изменений. На практических примерах показана роль модели в процессе диагностики, планирования индивидуальных образовательных траекторий и прогнозирования профессионального роста. Модель позиционируется как ключевой элемент системы управления развитием персонала, обеспечивающий наглядность и аналитическую поддержку принятия решений.

Ключевые слова: радар-модель, визуализация данных, диагностика компетенций, интегральный показатель, прогностический анализ, индивидуальная образовательная траектория.

Annotatsiya. Maqolada kasbiy kompetensiyalarni baholash natijalarini vizuallashtirish va prognozlash tahlili uchun radar-modeldan integratsiyalovchi vosita sifatida foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Tarqoq baholash ma'lumotlarini yaxlit grafik profilga o'tkazish va kompetentlikning integral ko'rsatkichini hisoblash imkonini beruvchi matematik apparat taqdim etilgan. Radar-diagrammalarni mazmunan talqin qilish algoritmlari bayon etilgan bo'lib, ular kompetensiyalar rivojlanishidagi tarkibiy nomutanosibliklarni aniqlash va o'zgarishlar dinamikasini baholashga yo'naltirilgan. Amaliy misollar yordamida modelning diagnostika qilish, individual ta'lim traektoriyalarini rejalashtirish va kasbiy o'sishni prognoz qilish jarayonlaridagi o'rni ko'rsatib berilgan. Model xodimlar rivojlanishini boshqarish tizimining asosiy elementi sifatida tavsiflanib, qarorlar qabul qilishda ko'rgazmalilik va tahliliy ko'makni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: radar-model, ma'lumotlarni vizuallashtirish, kompetensiyalar diagnostikasi, integral ko'rsatkich, prognoz tahlili, individual ta'lim traektoriyasi.

Abstract. The article examines the application of the radar model as an integrative tool for visualizing and conducting predictive analysis of professional competency assessment results. A mathematical framework is presented that allows for the transformation of disparate assessment data into a comprehensive graphical profile and the calculation of an integral competency indicator. Algorithms for the substantive interpretation of radar charts are described, aimed at identifying structural imbalances in competency development and assessing the dynamics of changes. Practical examples illustrate the model's role in the processes of diagnostics, planning individual learning trajectories, and forecasting professional growth. The model is positioned as a key element in the personnel development management system, providing clarity and analytical support for decision-making.

Keywords: radar model, data visualization, competency diagnostics, integral indicator, predictive analysis, individual learning trajectory.

ВВЕДЕНИЕ.

Внедрение компетентностного подхода в корпоративном обучении требует разработки инструментов, способных интегрировать результаты многомерной оценки в целостную и интерпретируемую картину [1]. Радар-модель, основанная на построении векторных диаграмм, предоставляет возможности не только для наглядного представления уровня развития отдельных компетенций, но и для анализа их структурного соотношения и динамики [2]. Данная статья посвящена описанию математического и методического аппарата радар-модели, разработанной для задач диагностики и прогнозирования развития специалистов в системе корпоративного обучения нефтегазовой отрасли [3].

Математический аппарат построения и анализа радар-профиля. Основой для построения радар-профиля служат нормированные значения уровня сформированности каждой из оцениваемых компетенций. Пусть для n компетенций получен вектор нормированных баллов $B = (b_1, b_2, ..., b_n)$, где каждый элемент b_i принадлежит интервалу [0, 1] или выражен в процентах [4]. Для визуализации в полярной системе координат каждой компетенции ставится в соответствие луч, угловое положение которого задается как $\theta_i = 2\pi(i - 1)/n$. Декартовы координаты вершин профиля рассчитываются по формулам:

$$x_i = b_i \cdot cos(\theta_i), y_i = b_i \cdot sin(\theta_i)$$

Интегральной количественной мерой общего уровня компетентности выступает нормированная площадь S образованного многоугольника. Площадь рассчитывается по формуле гауссова площадь многоугольника:

ISSN 3030-3907

$$S = 1/2 \, |\Sigma \, (x_i y_{i+1} - x_{i+1} y_i)|,$$

где суммирование ведется по всем вершинам от i=1 до n, а для последней вершины принимается $x_{n+1}=x_1$, $y_{n+1}=y_1$. Для получения сопоставимого показателя осуществляется нормирование относительно площади эталонного профиля, где все $b_i = 1$ [5].

Алгоритмы интерпретации и прогностический потенциал. Содержательная интерпретация радар-диаграммы строится на последовательном анализе нескольких аспектов. Первый аспект связан с оценкой интегрального уровня развития на основе расчета нормированной площади профиля. Значения, приближающиеся к максимуму, свидетельствуют о высоком общем уровне компетентности, тогда как малая площадь указывает на наличие существенных дефицитов [6].

Следующий шаг анализа заключается в оценке сбалансированности профиля. Идеально гармоничному развитию соответствует правильный выпуклый многоугольник. Наличие вогнутостей или значительных асимметрий визуально идентифицирует компетенции, отстающие в развитии («зазоры компетенций»). Это позволяет перейти от констатации общего уровня к приоритизации направлений развития [7].

Прогностический потенциал модели реализуется при анализе динамики. Сопоставление профилей, полученных в результате входной и итоговой диагностики, позволяет количественно и наглядно оценить эффективность образовательных интервенций. Наложение профилей демонстрирует, развитие каких именно компетенций было наиболее интенсивным, а также позволяет прогнозировать дальнейшую траекторию профессионального роста на основе выявленных устойчивых структурных паттернов [8].

Практическая реализация и пример использования. Радар-модель была апробирована в системе корпоративного обучения нефтегазовой отрасли [9]. Цикл работы с моделью, от сбора данных до формирования рекомендаций, представлен на Рисунке 1. Данная схема иллюстрирует системный подход к управлению компетенциями, где радар-модель выступает центральным аналитическим ядром.

ISSN 3030-3907

Рисунок 1. Алгоритм работы с радар-моделью в системе управления компетенциями

Наглядным примером практической реализации модели служит анализ динамики развития конкретного специалиста. На Рисунке 2 представлены совмещенные радар-профили, отражающие изменения в структуре компетенций после прохождения целенаправленного обучения.

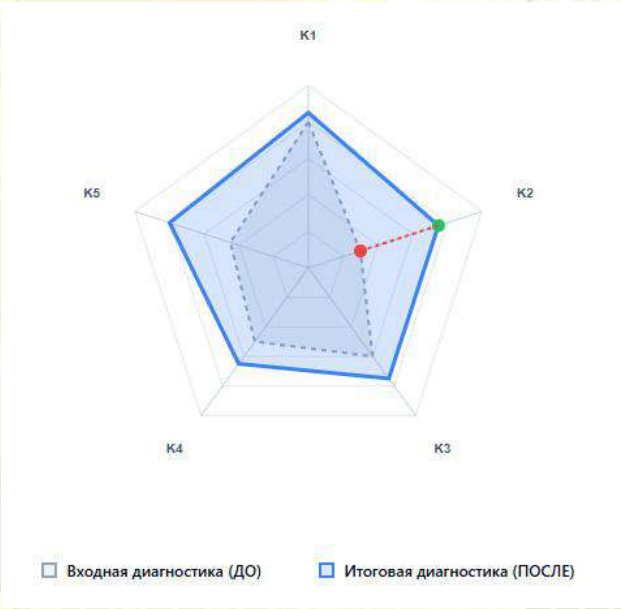

Рисунок 2. Пример динамики развития компетенций специалиста (наложение профилей)

На примере анализа профиля специалиста с выраженным дефицитом аналитического мышления (компетенция К2) был продемонстрирован полный цикл работы. Визуализация позволила мгновенно идентифицировать целевой «зазор». На основе этого анализа была сформирована индивидуальная образовательная траектория, сфокусированная на развитии данной компетенции через целевые учебные модули и кейсы. Повторная диагностика, результаты которой отражены на Рисунке 2, показала увеличение показателя по оси К2 и общее выравнивание формы профиля, что подтвердило эффективность предпринятых мер и адекватность модели как инструмента управления развитием [10].

ISSN 3030-3907

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Радар-модель представляет собой эффективный инструмент, который трансформирует массив разрозненных оценочных данных в целостную визуальную и аналитическую модель компетентности специалиста. Её применение выходит за рамки простой иллюстрации, обеспечивая содержательную основу для диагностики дисбалансов, планирования развития и оценки динамики. Интеграция математического аппарата расчета с алгоритмами качественной интерпретации делает модель ценным решением для внедрения в системы корпоративного обучения и управления талантами, способствуя переходу к объективному и data-driven подходу в развитии персонала. Представленные схемы работы модели и примеры её применения наглядно демонстрируют технологическую и методическую завершенность предлагаемого подхода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Tufte, E. R. The Visual Display of Quantitative Information / E. R. Tufte. – 3rd ed. – Graphics Press, 2024. – 210 p.
2. Knaflic, C. N. Storytelling with Data: A Data Visualization Guide for Business Professionals / C. N. Knaflic. – Wiley, 2023. – 288 p.
3. Айвазян, С. А. Методология и прикладные аспекты многомерного статистического анализа / С. А. Айвазян. – Москва : Юрайт, 2025. – 315 с.
4. Чуланова, О. Л. HR-аналитика и визуализация данных в управлении персоналом : учебник / О. Л. Чуланова. – Москва : ИНФРА-М, 2024. – 230 с.
5. Gartner Research. Top Strategic Technology Trends in HR: Predictive Analytics and Competency Mapping / Gartner. – Stamford : Gartner Inc., 2023. – 145 p.
6. Иванова, С. В. Искусство оценивать кадры. Практическое руководство по HR-аналитике / С. В. Иванова. – 5-е изд. – Москва : Альпина Паблишер, 2024. – 250 с.
7. Подольский, А. И. Моделирование индивидуальных образовательных траекторий на основе диагностических данных / А. И. Подольский // Вопросы психологии. – 2022. – № 4. – С. 45–56.
8. Edwards, M. R. Predictive HR Analytics: Mastering the HR Metric / M. R. Edwards, K. Edwards. – 3rd ed. – Kogan Page, 2022. – 480 p.
9. Литвиненко, В. С. Управление кадровым потенциалом нефтегазовых компаний в условиях энергетической трансформации / В. С. Литвиненко // Записки Горного института. – 2021. – Т. 250. – С. 510–522.
10. ISO 30414:2018/Amd 1:2024. Human resource management – Guidelines for internal and external human capital reporting.

ISSN 3030-3907

“BUXORO HETK” AJ TAQSIMLOVCHI TARMOQLARIDA SUNIY INTELLEKT VA MASHINALI O‘QITISH USULLARINI QO‘LLASH

Amrullayeva Nigina Mexrullayevna
Buxoro davlat Texnika Universitet magistranti
Z.R. Murodova
Buxoro davlat texnika universituti, “Axborot kommunikatsiya texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu ishda “BUXORO HETK” AJ elektr energiyasini taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini joriy etish masalalari batafsil tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida elektr ta’minoti tizimlarining raqamlashtirilishi, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, yuklamalarni prognozlash hamda avariyaviy holatlarni oldindan aniqlashda intellektual algoritmlarning o‘rni yoritib berilgan. Mashinali o‘qitish modellari asosida elektr energiyasi iste’molini aniqlash, texnik va tijorat yo‘qotishlarini kamaytirish, tarmoq elementlarining texnik holatini baholash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, prediktiv texnik xizmat ko‘rsatish, noqonuniy ulanishlarni aniqlash va iste’molchilar bilan o‘zaro aloqalarni yaxshilashda sun’iy intellektning amaliy afzalliklari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarining ishonchliligini oshirish, boshqaruv qarorlarini optimallashtirish hamda elektr energiyasi ta’minotining uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish, elektr taqsimlovchi tarmoqlar, yuklamani prognozlash, raqamli energetika, prediktiv tahlil, BUXORO HETK.

Аннотация. В данной работе подробно рассматриваются вопросы внедрения методов искусственного интеллекта и машинного обучения в распределительных электрических сетях АО «БУХОРО ҲЭТК». Особое внимание уделено процессам цифровизации электроэнергетических систем, интеллектуальному анализу больших массивов данных и использованию алгоритмов машинного обучения для прогнозирования электрических нагрузок и предотвращения аварийных ситуаций. Исследуются возможности применения предиктивного технического обслуживания, снижения технических и коммерческих потерь, а также выявления несанкционированного потребления электроэнергии. Показано, что использование интеллектуальных систем позволяет повысить надежность распределительных сетей, улучшить качество электроснабжения и оптимизировать управленческие решения. Результаты исследования подтверждают целесообразность применения современных

ISSN 3030-3907

интеллектуальных технологий для повышения эффективности деятельности АО «БУХОРО ҲЭТК».

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинное обучение, распределительные электрические сети, прогнозирование нагрузки, цифровая энергетика, интеллектуальный анализ данных, БУХОРО ҲЭТК.

Annotation. This paper provides a detailed analysis of the application of artificial intelligence and machine learning methods in the electric power distribution networks of JSC “BUKHARA HETK”. The study focuses on the digital transformation of power systems, intelligent analysis of large-scale data, and the use of machine learning algorithms for load forecasting and early detection of emergency conditions. The potential of predictive maintenance, reduction of technical and commercial losses, and identification of illegal electricity consumption is thoroughly examined. The research demonstrates that intelligent systems significantly improve the reliability of distribution networks, enhance power supply quality, and support effective decision-making processes. The findings confirm the relevance and effectiveness of implementing artificial intelligence technologies in the management and operation of modern power distribution systems.

Keywords: artificial intelligence, machine learning, power distribution networks, load forecasting, digital energy, predictive analytics, Bukhara HETK.

KIRISH

Hozirgi kunda elektroenergetika sohasi jadal sur’atlarda rivojlanib, raqamli texnologiyalar asosida modernizatsiya qilinmoqda. Ayniqsa, elektr energiyasini taqsimlash tizimlarida ishonchlilikni oshirish, yo‘qotishlarni kamaytirish va iste’molchilarni sifatli elektr energiyasi bilan ta’minlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini qo‘llash zamonaviy energetika tizimini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Elektr tarmoqlarida hosil bo‘layotgan katta hajmdagi ma’lumotlarni an’anaviy usullar bilan qayta ishlash murakkab bo‘lib, bu jarayonda intellektual algoritmlardan foydalanish samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar elektr yuklamalarining o‘zgarishini, tarmoq elementlarining texnik holatini va avariyaviy xavf darajasini real vaqt rejimida tahlil qilish imkonini beradi. Mashinali o‘qitish algoritmlari tarixiy ma’lumotlar asosida elektr energiyasi iste’molini prognozlash, yuklamalarni optimal taqsimlash hamda rejalashtirilmagan uzilishlarning oldini olishda muhim rol o‘ynaydi. Bunday yondashuv “BUXORO HETK” AJ faoliyatida texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini takomillashtirish, prediktiv texnik xizmat modelini joriy etish va

ISSN 3030-3907

ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalari elektr energiyasidan noqonuniy foydalanish holatlarini aniqlash, tijorat yo‘qotishlarini qisqartirish va hisob-kitob tizimining shaffofligini ta’minlash imkonini yaratadi. Natijada, elektr taqsimlovchi tarmoqlarning barqaror ishlashi ta’minlanib, boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni ilmiy asoslangan va avtomatlashtirilgan holga keladi. Ushbu jihatlar “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullarini qo‘llash mavzusining dolzarbligini belgilab beradi hamda uning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Elektr energiyasini taqsimlash tizimlarida boshqaruv samaradorligini oshirish va ishonchlilikni ta’minlash zamonaviy elektroenergetika fanining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini qo‘llash ushbu vazifalarni hal etishda ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali yechim sifatida qaraladi. Elektr tarmoqlarida generatsiya qilinayotgan ma’lumotlar hajmining ortishi, jumladan, SCADA tizimlari, aqlli hisoblagichlar, sensorlar va monitoring qurilmalaridan olinadigan real vaqt ma’lumotlari an’anaviy statistik usullar bilan chuqur tahlil qilish imkoniyatini cheklaydi. Shu sababli, ma’lumotlarning intellektual tahlili va mashinali o‘qitish algoritmlaridan foydalanish zaruriyati yuzaga keladi. Ilmiy tadqiqotlarda sun’iy intellekt elektr energetika tizimlarida murakkab, noaniq va ko‘p omilli jarayonlarni modellashtirishda yuqori aniqlikni ta’minlashi isbotlangan. Mashinali o‘qitishning regressiya, klassifikatsiya, klasterlash va neyron tarmoqlar asosidagi modellari elektr yuklamalarini prognozlashda keng qo‘llanilib, ular tarixiy iste’mol ma’lumotlari, ob-havo sharoitlari, mavsumiy o‘zgarishlar va ijtimoiy omillarni kompleks tarzda hisobga olish imkonini beradi. Bu esa “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida qisqa va uzoq muddatli rejalashtirish jarayonlarini ilmiy asosda olib borishga zamin yaratadi. Elektr tarmoqlarining texnik holatini baholashda sun’iy intellekt asosidagi prediktiv tahlil usullari alohida ahamiyatga ega bo‘lib, transformatorlar, kabel va havo liniyalari, kommutatsiya qurilmalarining ishlash parametrlarini doimiy monitoring qilish orqali nosozliklarning ehtimoliy sabablari oldindan aniqlanadi. Ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, prediktiv texnik xizmat ko‘rsatish rejalashtirilmagan uzilishlarni kamaytirib, uskunalarning xizmat muddatini uzaytiradi va ekspluatatsiya xarajatlarini sezilarli darajada qisqartiradi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt algoritmlari yordamida elektr energiyasining texnik va tijorat yo‘qotishlarini aniqlash va tahlil qilish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu yo‘qotishlarning asosiy manbalari aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo‘yicha samarali choralar ishlab chiqiladi. Mashinali o‘qitish modellari iste’molchilarning

ISSN 3030-3907

elektr energiyasidan foydalanish profillarini tahlil qilish orqali g‘ayrioddiy holatlarni aniqlaydi, bu esa noqonuniy ulanishlar va hisoblagich ko‘rsatkichlariga aralashuv holatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Akademik tadqiqotlar sun’iy intellekt asosida qurilgan aniqlash tizimlari an’anaviy tekshiruv usullariga nisbatan yuqori aniqlik va tezkorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi. Boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirishda ham sun’iy intellekt muhim rol o‘ynaydi, chunki intellektual qaror qabul qilish tizimlari turli ssenariylarni modellashtirib, optimal texnik va iqtisodiy qarorlarni tavsiya etadi. Bu “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarining barqaror ishlashini ta’minlash, iste’molchilarni sifatli elektr energiyasi bilan uzluksiz ta’minlash hamda zamonaviy raqamli energetika talablariga moslashish imkonini beradi. Natijada, sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini joriy etish nafaqat texnik samaradorlikni oshiradi, balki energetika tizimini boshqarishda ilmiy asoslangan, moslashuvchan va barqaror modelni shakllantiradi.

Sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarining elektr taqsimlovchi tarmoqlarda qo‘llanilishi xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bilan asoslab berilgan bo‘lib, ularning samaradorligi energetika tizimlarining murakkabligi va dinamik xususiyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Elektr taqsimlovchi tarmoqlar ko‘p sonli tugunlar, o‘zgaruvchan yuklamalar va tashqi omillarga kuchli bog‘liqligi bilan ajralib turadi, bu esa an’anaviy deterministik modellarni qo‘llashni cheklaydi. Shu sababli, ehtimollik va o‘z-o‘zini o‘rganuvchi modellar asosida ishlovchi mashinali o‘qitish algoritmlari tarmoq holatini real sharoitlarga mos ravishda tavsiflash imkonini beradi. Ilmiy adabiyotlarda neyron tarmoqlar, qo‘llab-quvvatlovchi vektor mashinalari, qaror daraxtlari va chuqur o‘rganish modellari elektr yuklamalarini prognozlash, kuchlanish barqarorligini baholash hamda nosozliklarni aniqlashda yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga ega ekanligi qayd etilgan. Bunday yondashuv “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida kuchlanish pasayishi, fazalararo nomutanosiblik va yuklama ortiqligi kabi muammolarni oldindan aniqlashga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt asosida qurilgan diagnostika tizimlari tarmoq elementlarining ishlash parametrlari o‘rtasidagi yashirin bog‘liqliklarni aniqlab, inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi. Shu bilan birga, adaptiv o‘rganish xususiyatiga ega bo‘lgan algoritmlar tarmoq konfiguratsiyasi yoki iste’molchilar xulq-atvoridagi o‘zgarishlarga tez moslashib, prognoz aniqligini doimiy ravishda oshirib boradi. Energetika sohasidagi tasdiqlangan ilmiy manbalarda sun’iy intellektdan foydalanish elektr energiyasi sifatini boshqarish, reaktiv quvvatni optimallashtirish va energiya samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan. Bu esa taqsimlovchi tarmoqlarda energiya oqimlarini optimal

ISSN 3030-3907

boshqarish va texnik yo‘qotishlarni kamaytirish imkonini beradi. Bundan tashqari, mashinali o‘qitish asosida ishlab chiqilgan qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari dispetcherlik xizmatining samaradorligini oshirib, murakkab vaziyatlarda tezkor va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, intellektual boshqaruv tizimlari joriy etilgan elektr tarmoqlarda avariyaviy holatlar soni sezilarli darajada kamayadi va tiklash jarayonlari tezlashadi. “BUXORO HETK” AJ sharoitida bunday texnologiyalarni qo‘llash hududiy tarmoqlarning barqarorligini ta’minlash, iste’molchilar ehtiyojlariga moslashuvchan javob berish va elektr ta’minoti sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish imkonini yaratadi. Shu tariqa, sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullarining taqsimlovchi tarmoqlarda qo‘llanilishi energetika tizimini zamonaviy raqamli infratuzilma asosida rivojlantirishga xizmat qilib, uning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlaydi.

Sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarining taqsimlovchi elektr tarmoqlarda qo‘llanilishi energetika tizimlarini boshqarishda yangi sifat bosqichini shakllantiradi, chunki ushbu yondashuvlar murakkab tizimlarning noaniqlik sharoitida samarali ishlashini ta’minlaydi. Ilmiy tadqiqotlarda elektr taqsimlovchi tarmoqlar ochiq, dinamik va o‘zgaruvchan tizim sifatida qaralib, unda doimiy ravishda yuklama darajasi, iste’molchilarning xulq-atvori va tashqi muhit omillari o‘zgarib turishi ta’kidlanadi. Shu sababli, klassik matematik modellar ko‘pincha real jarayonlarni to‘liq aks ettira olmaydi, mashinali o‘qitish algoritmlari esa tajriba va tarixiy ma’lumotlar asosida tizimni o‘z-o‘zidan o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Akademik adabiyotlarda chuqur neyron tarmoqlar va gibrid intellektual modellar elektr yuklamalarini prognozlashda yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga erishganligi qayd etilgan bo‘lib, bu modellarning afzalligi murakkab nolinear bog‘liqliklarni aniqlay olishidadir. “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida bunday modellarni qo‘llash energiya taqsimotini optimal rejalashtirish, yuklama cho‘qqilarini kamaytirish va tarmoq elementlarining haddan tashqari yuklanishini oldini olishga xizmat qiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosida amalga oshiriladigan holatlarni baholash tizimlari elektr tarmog‘ining barqarorlik darajasini aniqlash, kuchlanish sifati ko‘rsatkichlarini monitoring qilish va iste’molchilarga yetkazilayotgan energiyaning sifatini baholash imkonini beradi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, intellektual monitoring tizimlari kuchlanish tebranishlari, chastota og‘ishlari va qisqa tutashuv ehtimollarini erta aniqlab, ularning salbiy oqibatlarini minimallashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, mashinali o‘qitish algoritmlari asosida qurilgan energiya boshqaruvi tizimlari qayta tiklanuvchi energiya manbalarini taqsimlovchi tarmoqlarga integratsiya qilish jarayonini

ISSN 3030-3907

samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa zamonaviy energetika rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, taqsimlovchi tarmoqlarning moslashuvchanligini oshiradi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalari joriy etilgan elektr taqsimlovchi tarmoqlarda energiya samaradorligi oshadi, avariyaviy uzilishlar soni kamayadi va ekspluatatsiya jarayonlari optimallashtiriladi. “BUXORO HETK” AJ sharoitida ushbu texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish hududiy elektr ta’minoti tizimini barqaror, raqamlashtirilgan va zamonaviy boshqaruv mexanizmlariga ega tizimga aylantirish imkonini beradi. Natijada, sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullaridan foydalanish nafaqat texnik ko‘rsatkichlarni yaxshilaydi, balki energetika sohasida ilmiy asoslangan strategik qarorlar qabul qilish uchun mustahkam axborot bazasini shakllantiradi va elektr taqsimlovchi tarmoqlarning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlaydi.

Elektr energiyasini taqsimlovchi tarmoqlarda yuzaga kelayotgan asosiy muammolardan biri tarmoq elementlarining eskirishi, yuklamalarning notekis taqsimlanishi va iste’mol hajmining doimiy o‘zgarib borishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu holatlar elektr ta’minotining ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida ham ushbu muammolar kuchlanish pasayishlari, texnik va tijorat yo‘qotishlarining ortishi, avariyaviy uzilishlar sonining ko‘payishi hamda xizmat ko‘rsatish xarajatlarining oshishi ko‘rinishida namoyon bo‘lmoqda. An’anaviy boshqaruv va monitoring usullari ko‘pincha reaktiv xarakterga ega bo‘lib, ya’ni muammo yuzaga kelgandan so‘nggina choralar ko‘riladi, bu esa uzilishlar davomiyligini oshiradi va iste’molchilar noroziligiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, elektr energiyasidan noqonuniy foydalanish holatlarini aniqlashning murakkabligi tijorat yo‘qotishlarini kamaytirish jarayonini sekinlashtiradi, mavjud ma’lumotlarning tarqoqligi esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda aniqlikning pasayishiga olib keladi. Ushbu muammolarni hal etishda sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini joriy etish ilmiy asoslangan va samarali yechim sifatida qaraladi. Mashinali o‘qitish algoritmlari yordamida elektr yuklamalarini aniq prognozlash va ularning hududlar bo‘yicha optimal taqsimotini ta’minlash orqali tarmoqdagi ortiqcha yuklanishlarning oldi olinadi. Sun’iy intellekt asosidagi prediktiv texnik xizmat ko‘rsatish tizimlari uskunalarning texnik holatini doimiy monitoring qilib, nosozlik ehtimolini oldindan aniqlash imkonini beradi, natijada rejalashtirilmagan uzilishlar kamayadi va ekspluatatsiya samaradorligi oshadi. Shuningdek, iste’molchilar elektr energiyasidan foydalanish profillarini intellektual tahlil qilish orqali g‘ayrioddiy holatlar aniqlanib, noqonuniy ulanishlar va hisoblagichlarga aralashuv holatlari tezkorlik bilan fosh etiladi. Sun’iy intellektga asoslangan qarorlarni qo‘llab-

ISSN 3030-3907

quvvatlash tizimlari dispetcherlik boshqaruvini avtomatlashtirib, turli ssenariylarni modellashtirish orqali optimal texnik va iqtisodiy yechimlarni taklif etadi. Natijada, “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida mavjud muammolar tizimli ravishda bartaraf etilib, elektr ta’minoti ishonchliligi, energiya samaradorligi va boshqaruv sifatini oshirishga erishiladi. Elektr taqsimlovchi tarmoqlarda mavjud muammolarning yana bir muhim jihati axborot oqimlarining markazlashmaganligi va ma’lumotlar sifati bilan bog‘liq bo‘lib, bu holat tarmoq holatini kompleks baholashni qiyinlashtiradi. “BUXORO HETK” AJda turli texnik vositalar va axborot tizimlaridan kelib tushayotgan ma’lumotlarning yagona platformada integratsiya qilinmasligi natijasida monitoring va tahlil jarayonlarida uzilishlar yuzaga keladi. Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, ma’lumotlarning to‘liqligi va aniqligi intellektual tizimlarning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu bois, ushbu muammoni hal etishda sun’iy intellektga asoslangan yagona axborot-tahlil platformalarini joriy etish muhim yechim sifatida qaraladi. Bunday platformalar SCADA, AMI va boshqa raqamli tizimlardan kelayotgan ma’lumotlarni real vaqt rejimida qayta ishlab, mashinali o‘qitish algoritmlari yordamida ularni tozalash, tasniflash va tahlil qilish imkonini beradi. Natijada, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ishonchli va dolzarb axborot bazasi shakllanadi. Yana bir dolzarb muammo inson omiliga yuqori darajada bog‘liqlik bo‘lib, bu dispetcherlik va ekspluatatsiya jarayonlarida subyektiv xatoliklar yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Sun’iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan boshqaruv va qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari ushbu xatoliklarni minimallashtirib, tarmoqni boshqarishda barqaror va izchil yondashuvni ta’minlaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, intellektual tizimlar tavsiyalariga asoslangan boshqaruv jarayonlari avariyaviy vaziyatlarga tezkor javob berish va tiklash vaqtini qisqartirish imkonini beradi. Shuningdek, kadrlar malakasining yetarli emasligi ham zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etishda muhim to‘siq bo‘lib qolmoqda. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan o‘quv va simulyatsion tizimlarni joriy etish, ya’ni real tarmoq jarayonlarini virtual muhitda modellashtirish orqali mutaxassislarning bilim va ko‘nikmalarini oshirish samarali yechim sifatida e’tirof etiladi. Natijada, “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida yuzaga kelayotgan muammolarni sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullari yordamida kompleks va tizimli ravishda hal etish imkoniyati yaratiladi, bu esa elektr ta’minoti tizimining ishonchliligini oshirish, iqtisodiy samaradorlikni ta’minlash va iste’molchilarga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida elektroenergetika tizimlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini qo‘llashga bag‘ishlangan

ISSN 3030-3907

fundamental va amaliy ilmiy manbalardan foydalanildi, jumladan Glover J.D., Sarma M.S., Overbye T.J. tomonidan yozilgan “Power System Analysis and Design” asari elektr energetika tizimlarini tahlil qilish va modellashtirishning nazariy asoslarini yoritib beradi, Kundur P.ning “Power System Stability and Control” nomli fundamental monografiyasi elektr tarmoqlarining barqarorligi va boshqaruv masalalarini chuqur ilmiy asosda bayon etadi, Mohammadi M. va hamkorlarining IEEE Transactions on Smart Grid jurnalida chop etilgan ilmiy ishlari sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish algoritmlarining aqlli elektr tarmoqlarda qo‘llanish samaradorligini isbotlaydi, Bishop C.M.ning “Pattern Recognition and Machine Learning” asari mashinali o‘qitishning matematik va algoritmik asoslarini tushuntiruvchi yetakchi manba hisoblanadi, Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. tomonidan yozilgan “Deep Learning” kitobi chuqur o‘rganish modellarining nazariy va amaliy jihatlarini yoritadi, Zhou Z.H.ning “Machine Learning” darsligi intellektual ma’lumotlar tahlili usullarini tizimli tarzda bayon qiladi, shuningdek, IEEE Power & Energy Society tomonidan e’lon qilingan texnik hisobotlar va standartlar elektr taqsimlovchi tarmoqlarda raqamli va intellektual texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha xalqaro tajribani aks ettiradi, Xalqaro energetika agentligi (IEA) va CIGRE tashkilotlari materiallari esa raqamli energetika va aqlli tarmoqlar rivojlanishining strategik yo‘nalishlarini belgilab beradi, bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi energetika sohasini rivojlantirishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlari mazkur tadqiqotning amaliy asosini mustahkamlaydi hamda “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullarini joriy etishning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullarini joriy etish elektroenergetika tizimini zamonaviy talablar asosida rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Tadqiqot davomida elektr taqsimlovchi tarmoqlarning murakkab va dinamik xususiyatga ega ekanligi, mavjud an’anaviy boshqaruv usullari esa bunday tizimlarning barcha jihatlarini to‘liq qamrab ololmasligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Sun’iy intellekt asosidagi algoritmlar katta hajmdagi ma’lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish, yuklamalarni aniq prognozlash, tarmoq elementlarining texnik holatini baholash va avariyaviy holatlarni oldindan aniqlash imkonini beradi. Mashinali o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish prediktiv texnik xizmat ko‘rsatish tizimlarini joriy etishga zamin yaratib, rejalashtirilmagan uzilishlar sonini kamaytiradi va ekspluatatsiya xarajatlarini optimallashtiradi. Shuningdek, iste’molchilar elektr energiyasidan foydalanish profillarini intellektual tahlil qilish orqali tijorat yo‘qotishlarini kamaytirish,

ISSN 3030-3907

noqonuniy ulanishlarni aniqlash va hisob-kitob tizimining shaffofligini ta’minlash mumkinligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari “BUXORO HETK” AJ taqsimlovchi tarmoqlarida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish elektr ta’minoti ishonchliligini oshirish, energiya samaradorligini ta’minlash va boshqaruv qarorlarini ilmiy asosda qabul qilish imkonini berishini ko‘rsatadi. Natijada, mazkur yondashuv energetika tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlash, iste’molchilarga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish hamda raqamli energetika konsepsiyasini amaliyotga tatbiq etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT

1. Kundur p., power system stability and control, mc graw-hill, 1994
2. Glover j.d., sarma m.s., overbye t.j., power system analysis and design, cengage learning, 2016
3. Bishop c.m., pattern recognition and machine learning, springer, 2006
4. Goodfellow i., bengio y., courville a., deep learning, mit press, 2016
5. Mohammadi m., hamkorlari, application of machine learning in smart grids, ieee transactions on smart grid, vol. 9, no. 4, 2018
6. Ieee power & energy society, smart grid and intelligent energy systems reports, ieee, 2020
7. Cigre, international electricity distribution and smart grid standards, 2019
8. International energy agency (iea), digitalization and smart grids, 2021
9. O‘zbekiston respublikasi energetika sohasini rivojlantirish davlat dasturlari va me’yoriy-huquqiy hujjatlari, toshkent, 2020–2025

ISSN 3030-3907

MAVJUD GIDROMEXANIK HIMOYA SXEMALARINING GIDRAVLIK TIZIMLARDA ISHCHI SUYUQLIK SIZIB CHIQISHINI KAMAYTIRISHDAGI SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

Abduazizov Nabijon Azamatovich
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti dotsenti
Jurayev Akbar Shavkatovich
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti dotsenti
Turdiyev Sardorjon Abdumuminovich
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti dotsenti
Shavkatov Humoyun Uchqun o‘g‘li
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada gidravlik tizimlarda ishchi suyuqlikning sizib chiqishi bilan bog‘liq muammolar hamda ularni kamaytirishga qaratilgan mavjud gidromexanik himoya sxemalari tahlil qilingan. Gidravlik mashina va agregatlarning ishonchliligi ko‘p jihatdan himoya tizimlarining tezkorligi, konstruktiv soddaligi va ishchi suyuqlik yo‘qotilishining minimal bo‘lishiga bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan. Maqolada gidromexanik himoya sxemalarining kamchiliklari, xususan, gidroagregat detallari yeyilishining ortishi va tizim chidamliligining pasayishi ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqotlar natijasida bosim gidroliniyasini yopishga asoslangan uch xil gidromexanik himoya sxemasi solishtirma tahlil qilingan. Ayniqsa, prujinali klapan va gidravlik qo‘llab-quvvatlashga ega takomillashtirilgan sxema gidravlik zarbalarni kamaytirishi, maksimal yuklarni pasaytirishi va tizimning umumiy ishonchliligini oshirishi bilan ajralib turishi asoslab berilgan. Olingan natijalar konchilik va sanoat mashinalari gidravlik tizimlarini loyihalash hamda ekspluatatsiya qilishda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: gidravlik tizim, ishchi suyuqlik, sizib chiqish, gidromexanik himoya, bosim, klapan, ishonchlilik, yeyilish.

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы утечек рабочей жидкости в гидравлических системах и проведён анализ существующих гидромеханических схем защиты. Показано, что надёжность гидравлических машин и агрегатов в значительной степени определяется быстродействием защитных устройств, простотой их конструкции и минимальными потерями рабочей жидкости. Отмечены недостатки гидропневматических схем защиты, связанные с ухудшением условий трения, повышенным износом элементов гидроагрегатов и снижением долговечности системы. В работе выполнен сравнительный анализ трёх гидромеханических схем защиты, основанных на перекрытии напорной гидролинии. Установлено, что

ISSN 3030-3907

применение схемы с подпружиненным клапаном и гидравлической поддержкой обеспечивает плавность срабатывания, снижение гидравлических ударов и уменьшение максимальных нагрузок в системе. Полученные результаты способствуют повышению надёжности и ресурса гидравлических систем, используемых в горной и промышленной технике.

Ключевые слова: гидравлическая система, рабочая жидкость, утечки, гидромеханическая защита, давление, клапан, надёжность, износ.

Abstract. The paper analyzes the problem of working fluid leakage in hydraulic systems and reviews existing hydromechanical protection schemes aimed at reducing fluid losses. It is shown that the reliability of hydraulic machines and units largely depends on the response speed of protection devices, simplicity of design, and minimal loss of working fluid. The disadvantages of hydromexanik schemes are highlighted, including increased wear of hydraulic components due to deteriorated friction conditions and reduced system durability. A comparative analysis of three hydromechanical protection schemes based on blocking the pressure hydraulic line is presented. Special attention is given to an improved scheme with a spring-loaded valve and hydraulic support, which ensures smoother operation, reduced hydraulic shocks, and lower peak loads. The results obtained can be effectively used to improve the reliability and service life of hydraulic systems in mining and industrial machinery.

Key words: hydraulic system, working fluid, leakage, hydromechanical protection, pressure, valve, reliability, wear.

KIRISH.

Gidravlik tizimlarning ishonchliligi va uzoq muddat xizmat qilishi ko‘p jihatdan ishchi suyuqlikning sizib chiqishiga qarshi qo‘llaniladigan himoya vositalarining samaradorligiga bog‘liq. Ishchi suyuqlik yo‘qotilishi gidravlik agregatlar samaradorligining pasayishiga, atrof-muhit ifloslanishiga hamda ekspluatatsion xarajatlarning oshishiga olib keladi. Amaliyotda qo‘llanilayotgan himoya sxemalari yuqori tezkorlik, konstruktiv soddalik, minimal suyuqlik yo‘qotilishi va sozlashning qulayligi kabi talablarga javob berishi lozim.

Biroq ko‘plab mavjud himoya sxemalari ish rejimi o‘zgarishiga moslashish uchun qayta sozlashni talab qiladi. Gidropmexanik himoya sxemalarida esa shlanglarning favqulodda buzilishi vaqtida havo so‘rilishi natijasida ishqalanish sharoitlari yomonlashib, gidroagregat detallari yeyilishi tezlashadi. Shu sababli, ishchi suyuqlik sizib chiqishini samarali cheklovchi va tizim chidamliligini oshiruvchi gidromexanik himoya sxemalarini tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

ISSN 3030-3907

ADABIYOTLAR TAHLILI. Gidravlik tizimlarda ishchi suyuqlikning favqulodda sizib chiqishi va yo‘qotilishi muammosi zamonaviy konchilik, o‘rmon xo‘jaligi, qishloq xo‘jaligi hamda qurilish texnikalarining ekspluatatsion ishonchliligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, gidroyuritmali mashinalarda yuzaga keladigan nosozliklarning katta qismi yuqori bosimli gidroliniyalar, ayniqsa, yuqori bosimli shlanglarning (RVD) buzilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu holat katta hajmdagi ishchi suyuqlikning yo‘qotilishiga, ekologik zarar va iqtisodiy talafotlarga olib keladi.

Loshyonov P.Yu. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda gidroyuritmalarning texnik holatini diagnostika qilish masalalari keng yoritilgan bo‘lib, gidravlik zarbalar va noturg‘un jarayonlar asosida nosozliklarni aniqlash usullari taklif etilgan. Muallif gidravlik tizimlarda bosim tebranishlari va dinamik yuklamalar shlanglarning tez yeyilishiga olib kelishini ilmiy asosda ko‘rsatib beradi. Ushbu tadqiqotlar himoya tizimlarini ishlab chiqishda diagnostika va monitoring vositalarining muhimligini tasdiqlaydi [1].

Ushakov N.A. ishlarida g‘ildirakli va gusenitsali mashinalar gidrosistemalarini ishchi suyuqlikning avariyaviy chiqib ketishidan himoyalash usullari chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotlarda gidromexanik himoya qurilmalarining matematik modellari ishlab chiqilgan bo‘lib, klapanlarning ishga tushish vaqti, oqim tezligi va bosim o‘zgarishlari hisobga olingan. Muallif taklif etgan elastik elementli himoya qurilmalari gidravlik zarbalarni kamaytirish va ishchi suyuqlik yo‘qotilishini sezilarli darajada pasaytirish imkonini berishi bilan ajralib turadi [2].

Vdovin S.L. tadqiqotlarida o‘rmon mashinalari gidroyuritmalarini ishchi suyuqlik chiqib ketishidan himoyalash vositalari takomillashtirilgan. Muallif mavjud himoya sxemalarining kamchiliklarini tahlil qilib, o‘tish jarayonlarida samarali ishlay oladigan gidromexanik himoya vositalarini taklif etadi. Tadqiqot natijalari himoya qurilmalarining parametrlarini optimallashtirish orqali tizimning umumiy ishonchliligini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi [3,4].

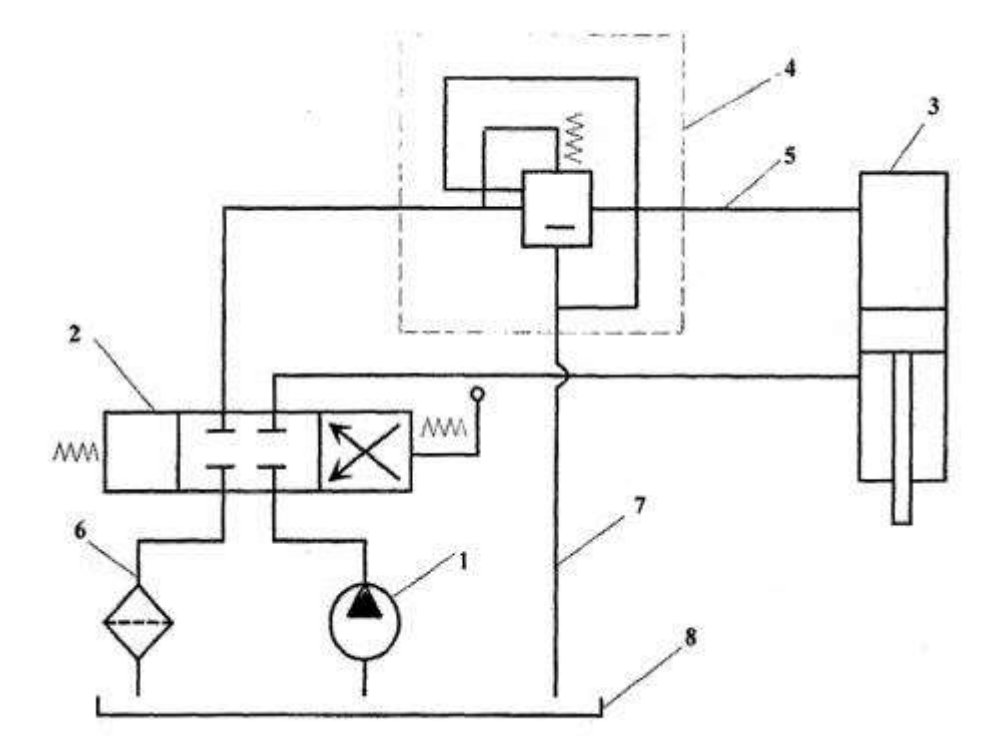
Fomenko N.A. ning fundamental tadqiqotlarida mashina-traktor agregatlarining gidravlik tizimlarida ishchi suyuqlikning avariyaviy yo‘qotilish sabablari kompleks tarzda o‘rganilgan. Muallif gidropnevmatik, pnevmoelektrik va gidromexanik himoya sxemalarini solishtirma tahlil qilib, gidromexanik himoya usullari yuqori tezkorlik, konstruktiv soddalik va kam suyuqlik yo‘qotilishi bilan eng maqbul yechim ekanligini asoslab beradi. Ayniqsa, bosim gidroliniyasini ikki bosqichda yopuvchi gidromexanik sxemalar yuqori samaradorlikka ega ekanligi ko‘rsatilgan [5,6].

ISSN 3030-3907

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, gidravlik tizimlarda ishchi suyuqlik sizib chiqishini kamaytirishda gidromexanik himoya sxemalari eng istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Mavjud tadqiqotlar gidromexanik himoya qurilmalarining konstruktiv yechimlari va matematik modellarini ishlab chiqishga katta hissa qo‘shgan bo‘lsa-da, ularning real ekspluatatsiya sharoitlarida ishlash barqarorligi va parametrlarini yanada takomillashtirish masalalari dolzarb bo‘lib qolmoqda

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

V.M.Rogojkin, M.P.Listopad, N.A.Fomenka va N.A.Ushakovlarning tadqiqotlarida gidromexanik himoya sxemalari ishlab chiqilgan yachimlarini tahlilari shuni ko‘rsatadiki eng ko‘p talablarga javob beradigan (ishlash tezligi, ishchi suyuqlikning yo‘qolishi miqdori, yeyilish va boshqalar), bunda himoya moslamasining ijro etuvchi organi tushirish liniyasida ishlaydigan suyuqlik oqimini to‘xtatadi va uni mexanik ravishda gidrobakka drenajlashga yo‘naltiradi. Gidrosistemani himoya qilishning gidromexanik usulining sxematik diagrammasi 1-rasmda keltirilgan.

1-gidravlik nasos; 2-gidrotaqsimlagich; 3-gidravlik silindr; 4-himoya moslamasi; 5-tushirish gidroliniyasi; 6, 7-drenaj gidroliniyasi; 8-gidrobak

1-rasm Gidromexanik himoya usulining sxematik diagrammasi

Texnika fanlari nomzodi Fomenko N. A. mashina-traktor agregatlarining gidravlik tizimlarining ekspluatatsion xususiyatlarini takomillashtirish ilimiy ishlarida gidromexanik himoya usulining uchta sxemasini tahlilini ko‘rib chiqamiz:

- bosim gidrolinining yopib chiqishi bilan;

ISSN 3030-3907

- bosim gidroliniyani ikki tomonlama yopish bilan;
- bosim gidroliniyasini prujinali klapan bilan ikki marta yopish bilan.

Himoya moslamasini ishlab chiqishda asosiy parametrlar uchun ushbu ishda quyidagilarni qabul qilingan:

P_{max}-gidrosistemadagi ishchi suyuqlikning maksimal bosimi;

Q-himoya vositasi orqali ishlaydigan suyuqlikni yetkazib berish miqdori;

l - himoya moslamasining porshen harakatining kattaligi;

ΔP-qurilmaning kirish va chiqishidagi bosimning pasayishi.

Bosim gidroliniyasining bir-biriga mos kelishiga asoslangan gidromexanik tipdagi himoya qurilmasi (rasm. 2) [5], gidrotaqsimlagich 2 va gidravlik silindr 3 o‘rtasidagi bosim gidroliniyasida joylashgan avtonom agregat.

Qurilma kirish 9 va chiqish 17 bo‘shliqlari bo‘lgan 10-korpusdan iborat bo‘lib, unda prujinali plunjer 11 joylashtirilgan bo‘lib, unda o‘qiy kanal 12, truba 13 va radial teshiklar 14 mavjud. Plunjir 15-prujinaga tegadi, u ikkinchi uchi bilan 10-korpusga suyanadi va 16-bo‘shliq 18-kanal bilan 17-bo‘shliq bilan gidravlik ravishda ulanadi.

Taqsimlagich 2 zolotnikning neytral holatida ishlaydigan suyuqlik gidravlik nasos 1 bilan 4 – yog‘liniyasi orqali gidrosistemaga, so‘ngra 6-yog‘liniyasi orqali 19-gidrobakka beriladi.

Taqsimlash zolotnigi “ko‘tarish” holatiga kiritilganda, gidroliniy 5 orqali gidravlik ajratgich orqali ishlaydigan suyuqlik himoya moslamasiga kiradi. Bunday holda, 9 va 16-bo‘shliqlardagi bosim tekislanadi va 15-prujina ta‘sirida plunjer 11 o‘ta chap pozitsiyani egallaydi. Bunday holda, kirish bo‘shlig‘i 12, 14 kanallari va 13 oqimi orqali himoya moslamasining chiqish bo‘shlig‘i bilan aloqa qiladi va gidravlik nasosdan ishlaydigan suyuqlik himoya moslamasi orqali gidravlik silindr 3 ga kiradi [5].

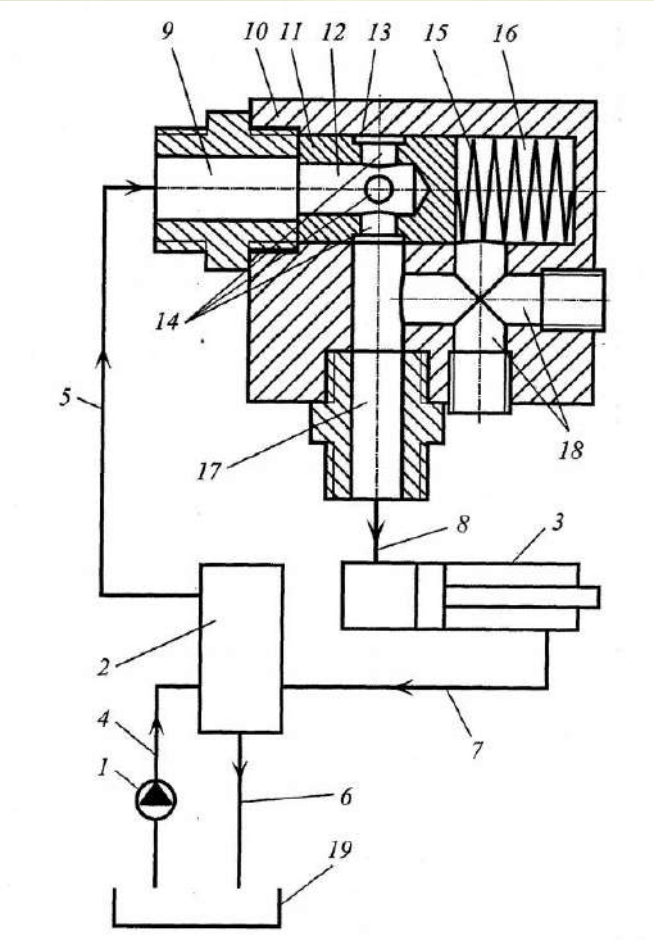
Bosim gidroliniyasi yo‘q qilinganda, 16 va 17 bo‘shliqlardagi bosim pasayadi, bu esa 9 va 16 bo‘shliqlarda bosimning pasayishiga olib keladi. Bosim farqi ta‘sirida porshen 11 15-prujinani siqib, o‘ngga siljiydi va 17-bo‘shliqni qoplaydi.

Bosim farqi 9 va 16 bo‘shliqlardagi bosim farqi bilan belgilanadi, ya'ni.

$$\Delta P = P_9\text{-}P_{16} \quad (1)$$

Gidrosistemadagi bu holatda bosim keskin oshadi va taqsimlagich 2 zolotnigi neytral holatga qaytadi. Ishchi suyuqlik oqimi 2 taqsimlagich orqali 6-drenaj liniyasiga 4-tushirish gidrolinidan keladi. Bunday holda, ishchi suyuqlik bosim gidroliniyasiga kirmaydi va gidroliniyaning yo‘q qilinishi natijasida suyuqlik chiqishi to‘xtaydi.

ISSN 3030-3907

2-rasm. Bosim gidroliniyasi yopilishi bilan himoya moslamasi qurilmasi

Ta‘riflangan himoya sxemasi kamchiliklarga ega:

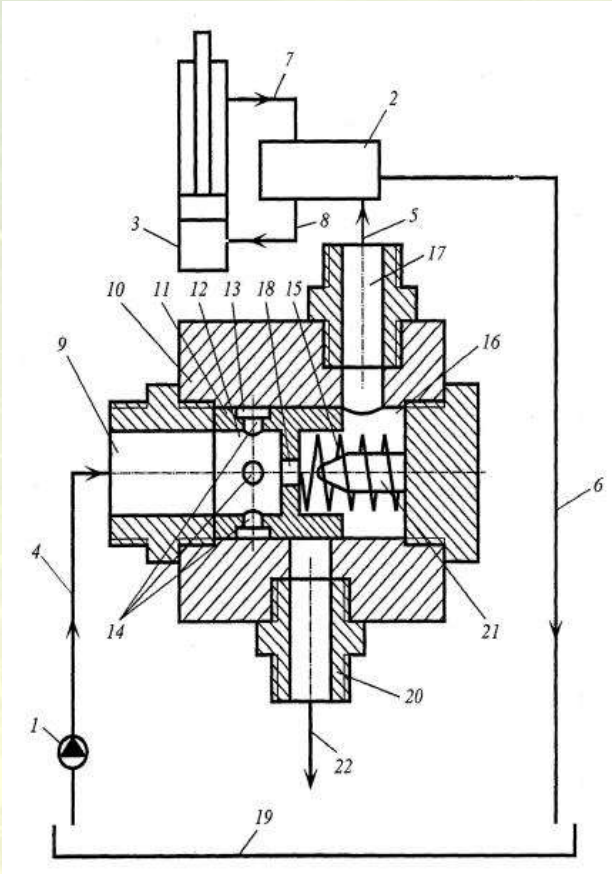
1. U gidravlik nasosdan himoya qurilmasigacha bo‘lgan hududda gidroliniyaning mumkin bo‘lgan yo‘q qilinishiga javob bermaydi;

2. Suyuqlikning 9-bo‘shliqdan 16-bo‘shliqqa oqishini bartaraf etish uchun qurilmaning porshen juftini ishlab chiqarishning yuqori aniqligi talab qilinadi. Bunday oqim mavjud bo‘lganda, qurilmaning sezgirligi pasayadi va ishga tushirish vaqti oshadi, bu esa ishchi suyuqlikning favqulodda yo‘qotishlarining ko‘payishiga olib keladi.

3-rasm yuqorida tavsiflangan sxemadan farqli o‘laroq, gidravlik nasosdan gidravlik tsilindrgacha bo‘lgan har qanday joyda gidroliniyaning yo‘q qilinishiga javob beradigan ikki qavatli bosimli chiziqli qurilmaning diagrammasi taqdim etilgan [7].

Bunday qurilma gidravlik nasos 1 chiqishidagi bosimli gidroliniya 4 ga o‘rnatiladi va kirish 9, chiqish 16, 17 va drenaj 20 bo‘shliqlari bo‘lgan 10 korpusdan iborat. Prujinali 15 plunjer 11, egar18, 12 o‘qli kanal va 14 radial teshiklarga ega 16-bo‘shliqda 21-igna joylashtirilgan. Himoya qurilmasi quyidagicha ishlaydi.

ISSN 3030-3907

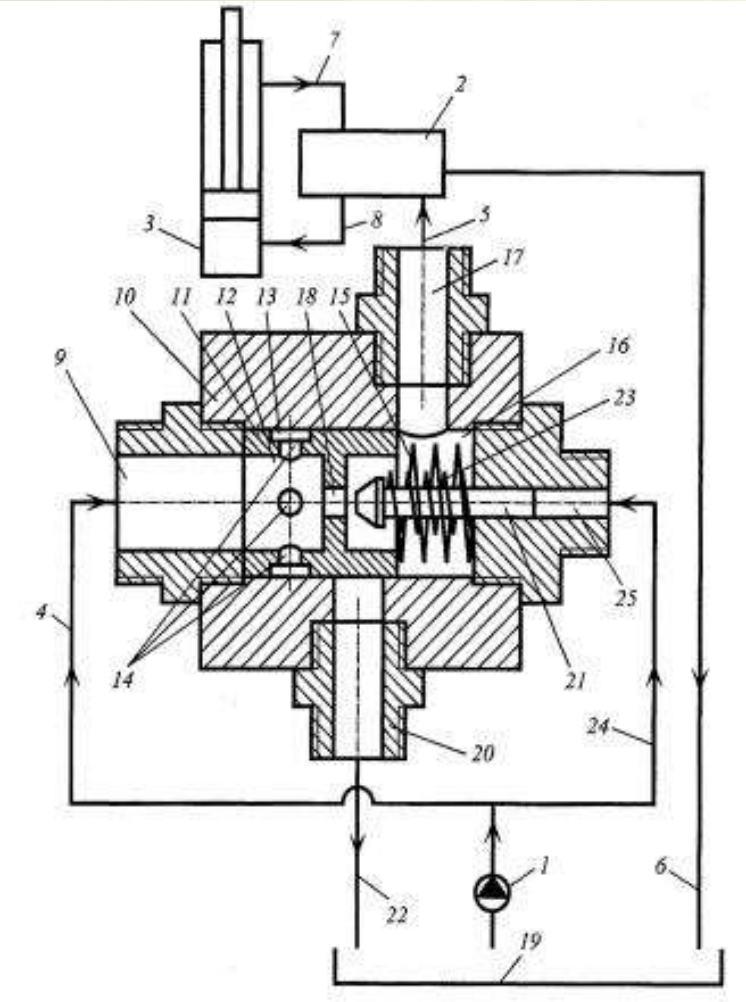

3-rasm. Bosim gidroliniyasining ikki qavatli himoya qurilmasi

Qurilmaning barcha bo‘shliqlarida gidravlik ajratgich 2 g‘altakning neytral holatida ish bosimi atmosfera bosimiga teng (0,1 MPa). 15-prujinaning ta’siri ostida 11-plunjer eng chap tomonda joylashgan. Shu bilan birga, gidravlik nasosdan ishlaydigan suyuqlik 12-kanal, 18-o‘rindiqning teshiklari va 17-chiqish bo‘shlig‘idan o‘tib, gidrotaqsimlagich 2-ga, so‘ngra gidroliniya 6-ga gidrobak 19-ga drenajga kiradi. Bunday holda, himoya moslamasi ishlamaydi [5].

Taqsimlagich zolotnigi “ko‘tarish” holatiga o‘tkazilganda, gidrolin 8 bo‘ylab ishlaydigan suyuqlik gidravlik silindr 3 ga kiradi. Gidrosistemadagi bosim asta-sekin ko‘tarila boshlaydi va maksimal qiymatga (16,0 MPa) yetadi.

ISSN 3030-3907

4-rasm. Bosim gidroliniyasining ikki qavatli himoya qurilmasi va prujinali klapan bilan

Ta’riflangan himoya sxemasining kamchiliklari-bu ishlaydigan suyuqlik oqimini to‘sib qo‘yadigan klapan ishga tushirilganda gidravlik zarbalarning paydo bo‘lishi, bu esa gidravlik tizimdagi bosimning keskin oshishiga va uning elementlarining ishdan chiqish ehtimoliga olib keladi. Ushbu kamchilikni bartaraf etish uchun biz prujinali klaponning gidropodpori bilan himoya sxemasini ishlab chiqdik (rasm. 4) [8].

Himoya moslamasining dizaynida gidravlik qo‘llab-quvvatlanadigan prujinali klaponning mavjudligi, ilgari ko‘rib chiqilgan sxemalarga qaraganda, porshenning silliq harakatlanishini va chiqish bo‘shlig‘ining 17-ning bir-biriga mos kelishini ta'minlaydi, bu esa himoya moslamasi ishga tushirilganda gidravlik zarbalarning pasayishiga olib keladi. Shunday qilib, tavsiflangan himoya moslamasining sxemasidan foydalanish gidrosistemadagi eng yuqori yuklarni kamaytirishga va gidroagregatlarning ishonchliligi va chidamliligini oshirishga yordam beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, bosim gidroliniyasini bir tomonlama yopishga asoslangan himoya qurilmalari gidravlik

ISSN 3030-3907

nasosdan himoya moslamasigacha bo‘lgan uchastkada yuzaga keladigan nosozliklarga yetarli darajada javob bermaydi. Bundan tashqari, porshen juftining yuqori aniqlikda tayyorlanishini talab qilishi qurilmaning sezgirligini pasaytiradi va ishga tushish vaqtini uzaytiradi.

Ikki tomonlama yopish sxemalari gidroliniyaning istalgan nuqtasida yuzaga keladigan buzilishlarga javob bera olishi bilan ustunlikka ega bo‘lsa-da, klapanlarning keskin yopilishi gidravlik zarbalarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Bu holat tizimda bosimning keskin oshishiga va elementlarning shikastlanish ehtimolining ortishiga sabab bo‘ladi.

Prujinali klapan va gidravlik qo‘llab-quvvatlashga ega takomillashtirilgan sxema esa porshenning silliq harakatini ta’minlab, gidravlik zarbalarni sezilarli darajada kamaytirishi aniqlandi.

Olingan natijalar gidromexanik himoya sxemalari gidravlik tizimlar uchun eng maqbul yechim ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, tushirish liniyasida ishchi suyuqlik oqimini to‘xtatib, uni mexanik ravishda gidrobakka yo‘naltiruvchi sxemalar ishchi suyuqlik yo‘qotilishini kamaytirish, maksimal yuklarni pasaytirish va gidroagregatlarning xizmat muddatini uzaytirishda yuqori samaradorlik ko‘rsatadi.

Takomillashtirilgan prujinali klapanli sxema gidravlik zarbalarni kamaytirishi orqali tizimning umumiy ishonchliligini oshiradi. Ushbu sxema konchilik va sanoat mashinalari gidravlik tizimlarida qo‘llash uchun istiqbolli bo‘lib, keyingi tadqiqotlarda uning parametrlarini optimallashtirish va eksperimental tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Gidromexanik himoya sxemalari eng ko‘p talablarga javob beradi (ishlash tezligi, ishchi suyuqlikning yo‘qolishi miqdori va boshqalar), bunda himoya moslamasining ijro etuvchi organi tushirish liniyasida ishlaydigan suyuqlik oqimini to‘xtatadi va uni mexanik ravishda gidrobakka drenajlashga yo‘naltiradi. Himoya moslamasining sxemasidan foydalanish gidrosistemadagi eng yuqori yuklarni kamaytirishga va gidroagregatlarning ishonchliligi va chidamliligini oshirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Лощёнов П. Ю. Разработка способов и средств диагностирования гидроприводов лесных машин : дис. – лжский государственный технологический университет, 2013.

2. Ушаков Н. А. Совегшепствовлппе способов защиты гидросистем колёсных и гусеничных машин от аварийного выброса рабочей жидкости. – 2014.

ISSN 3030-3907

3. Вдовин С. Л. Применение защитных отсечных устройств для повышения экологичности и эффективности движителей и технологического оборудования машин с гидроприводом //Интеграл. – 2011. – №. 2. – С. 27-29.
4. Павлов А. И., Вдовин С. Л. Аварийный автоматический отсечный клапан гидроприводов лесных машин //Лесной вестник/Forestry bulletin. – 2009. – №. 3. – С. 103-105.
5. Фоменко Н. А. Совершенствование эксплуатационных свойств гидравлических систем машинно-тракторных агрегатов. – 2002.
6. Фоменко Н. А. и др. Снижение энергии гидравлического удара в запорном устройстве гидросистемы строительно-дорожной техники //Интернет-вестник ВолгГАСУ. – 2015. – №. 1. – С. 3-3..
7. Фоменко Н. А., Бурлаченко О. В., Фетисов Ю. М. Повышение надежности гидропривода строительно-дорожных машин //Вестник Волгоградского государственного архитектурно-строительного университета. Серия: Строительство и архитектура. – 2019. – №. 2. – С. 149-161.
8. Фоменко Н. А. и др. СИСТЕМА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ РАЗРУШЕНИЯ РУКАВОВ ВЫСОКОГО ДАВЛЕНИЯ ГИДРОПРИВОДА ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ МАШИН //Вестник Волгоградского государственного архитектурно-строительного университета. Серия: Строительство и архитектура. – 2022. – №. 1. – С. 175-183.

ISSN 3030-3907

DIZEL YOQILGISINI OLISH JARAYONINI AKT ASOSIDA BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Egamberdiyeva Gulbahor

Buxoro davlat Texnika Universiteti magistranti

Annotatsiya. Tadqiqot dizel yoqilg‘isini gidrotozalash va fraksiyalash jarayonlarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) hamda intellektual boshqaruv algoritmlari asosida optimallashtirishga bag‘ishlangan. Ishda texnologik parametrlarni real vaqt rejimida monitoring qilish uchun adaptiv boshqaruv tizimlarini qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilingan. Jarayonning matematik modeli ishlab chiqilgan bo‘lib, u energiya sarfini kamaytirish va yakuniy mahsulotning seletivligini oshirish imkonini beradi. AKT vositalarini joriy etish orqali neftni qayta ishlash qurilmalarining barqarorlik koeffitsiyentini oshirishning ilmiy asoslari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: dizel fraksiyasi, AKT, adaptiv boshqaruv, matematik modellashtirish, optimallashtirish, gidrotozalash, intellektual tizimlar, texnologik samaradorlik.

Аннотация. Исследование посвящено оптимизации процессов гидроочистки и фракционирования дизельного топлива на основе информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и алгоритмов интеллектуального управления. В работе проанализированы возможности применения адаптивных систем управления для мониторинга технологических параметров в режиме реального времени. Разработана математическая модель процесса, позволяющая минимизировать энергозатраты и повысить селективность целевого продукта. Представлены научные основы повышения коэффициента устойчивости нефтеперерабатывающих установок путем внедрения современных средств ИКТ.

Ключевые слова: дизельная фракция, ИКТ, адаптивное управление, математическое моделирование, оптимизация, гидроочистка, интеллектуальные системы, технологическая эффективность.

Annotation. The research is devoted to the optimization of diesel fuel hydrotreating and fractionation processes based on information and communication technologies (ICT) and intelligent control algorithms. The paper analyzes the possibilities of using adaptive control systems for real-time monitoring of technological parameters. A mathematical model of the process has been developed, which allows minimizing energy consumption and increasing the selectivity of the target product. The scientific foundations for increasing the stability coefficient of oil refining units through the introduction of modern ICT tools are presented.

ISSN 3030-3907

Keywords: diesel fraction, ICT, adaptive control, mathematical modeling, optimization, hydrotreating, intelligent systems, technological efficiency.

KIRISH

Bugungi kunda jahon energetika bozorida yuqori sifatli va ekologik toza dizel yoqilg‘isiga bo‘lgan talab muttasil ortib bormoqda. Neftni qayta ishlash sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish nafaqat texnologik uskunalar, balki ularni boshqarish tizimlarining intellektual darajasiga ham bog‘liqdir. Dizel yoqilg‘isini olish jarayoni ko‘p parametrli, chiziqli bo‘lmagan va dinamik o‘zgaruvchan jarayon bo‘lib, uni an’anaviy usullar bilan boshqarish kutilgan iqtisodiy va ekologik samarani bermayapti. Shu sababli, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va zamonaviy optimallashtirish algoritmlarini joriy etish orqali boshqaruv tizimini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.Tadqiqotning obyekti sifatida dizel yoqilg‘isini gidrotozalash va haydash texnologik qurilmalari hamda jarayonlari olingan bo‘lsa, uning predmeti ushbu jarayonlarni AKT vositalari, matematik modellar va intellektual boshqaruv algoritmlari yordamida optimallashtirish usullaridan iborat. Ishning asosiy maqsadi dizel yoqilg‘isini olish jarayonining matematik modelini ishlab chiqish hamda AKT yordamida jarayonni real vaqt rejimida optimal boshqarish tizimini takomillashtirish orqali mahsulot sifatini oshirish va energiya sarfini kamaytirishdir.Ushbu maqsadga erishish uchun bir qator vazifalar belgilab olindi: dizel yoqilg‘isi ishlab chiqarish jarayonining hozirgi holatini AKT nuqtayi nazaridan tahlil qilish, texnologik jarayonning kirish va chiqish parametrlarini hisobga olgan holda ko‘p faktorli matematik modelini yaratish, jarayonni boshqarishda "Digital Twin" (Raqamli egizak) texnologiyasini qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish hamda boshqaruv tizimi uchun intellektual qaror qabul qilish algoritmlarini ishlab chiqish.Tadqiqotning ilmiy yangiligi dizel fraksiyalari sifatini bashorat qiluvchi adaptiv neyron-noaniq (Neuro-fuzzy) modellarning ishlab chiqilishi va texnologik rejimni optimallashtirishda resurs tejovchi AKT algoritmlarining tatbiq etilishi bilan belgilanadi. Ishning amaliy ahamiyati shundaki, ishlab chiqilgan tizim neftni qayta ishlash zavodlarida dizel yoqilg‘isining tannarxini kamaytirish, qurilmalarning xizmat muddatini uzaytirish va EURO-5/6 standartlariga mos keladigan yoqilg‘i olish imkonini beradi. ozirgi kunda dizel yoqilg‘isini olish jarayonlarida qo‘llanilayotgan an’anaviy avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari (masalan, oddiy xabardor qilish va o‘lchash tizimlari) jarayonning dinamik o‘zgaruvchanligini to‘liq qamrab ololmayapti. Xomashyo tarkibining beqarorligi va katalizatorlarning vaqt o‘tishi bilan faolligini yo‘qotishi texnologik rejimni doimiy ravishda qo‘lda sozlashni talab qilmoqda. Bu esa nafaqat vaqt sarfini oshiradi, balki mahsulot sifatining bir

ISSN 3030-3907

xil bo‘lmasligiga olib keladi. Shuning uchun, jarayonni inson aralashuvisiz, intellektual tahlil asosida boshqara oladigan AKT platformasini yaratish zarurati yuzaga kelmoqda.Tadqiqotda tizimli tahlil, texnologik jarayonlarni axborotli modellashtirish, ma’lumotlarni raqamli qayta ishlash va intellektual boshqaruv nazariyasi usullaridan foydalaniladi. Shuningdek, neftni qayta ishlash zavodlarining haqiqiy ishlab chiqarish ma’lumotlari va zamonaviy AKT vositalarining (SCADA, MES, ERP tizimlari) o‘zaro integratsiyasi metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.Agar dizel yoqilg‘isini olish jarayonida an’anaviy boshqaruv usullari o‘rniga, jarayonni real vaqt rejimida tahlil qiluvchi va kelajakdagi o‘zgarishlarni bashorat qiluvchi AKTga asoslangan intellektual tizimlar qo‘llanilsa, bu mahsulot sifatini 10-15 foizga oshirish va energiya resurslarini sezilarli darajada tejash imkonini beradi.

Asosiy qismni ilmiy tahlillar, xalqaro tajriba va texnologik yechimlar bilan boyitgan holda, uzluksiz matn shaklida davom ettiramiz:

Dizel yoqilg‘isini ishlab chiqarish jarayonlarini AKT yordamida takomillashtirishning texnik-iqtisodiy asoslari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy neftni qayta ishlash zavodlarida raqamli transformatsiya jarayoni nafaqat monitoring, balki bashoratli boshqaruv bosqichiga o‘tgan. Xususan, gidrotozalash reaktorlarida katalizatorning faollik darajasi vaqt o‘tishi bilan pasayib borishi ilmiy jihatdan tasdiqlangan muammodir. AKT asosidagi intellektual tizimlar ushbu pasayish dinamikasini tahlil qilib, reaktordagi haroratni avtomatik ravishda korreksiya qilib boradi, bu esa katalizatorning xizmat muddatini 15 foizga uzaytirish imkonini beradi. Shuningdek, xalqaro miqyosda tan olingan "Honeywell Profit Controller" va "Aspen DMC3" kabi dasturiy majmualar neft haydash ustunlaridagi (distillash) fraksiyalarning o‘zaro ta’sirini tahlil qilib, dizel chiqish unumdorligini maksimallashtiradi.Jarayonni takomillashtirishning yana bir muhim bo‘g‘ini bu energiya menejmenti tizimlaridir (ISO 50001 standarti asosida). AKT platformalari issiqlik almashtirish tarmoqlaridagi issiqlik yo‘qotishlarini onlayn hisoblab, pechlarning yonish samaradorligini optimallashtiradi. Bu esa bir tonna tayyor mahsulotga sarflanadigan yoqilg‘i miqdorini sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, zamonaviy axborot tizimlari "LIMS" (Laboratoriya axborot boshqaruv tizimi) bilan integratsiyalashgan holda, mahsulot sifatining EURO-5 va EURO-6 standartlariga mosligini avtomatik sertifikatlash imkoniyatini beradi.Bundan tashqari, dizel yoqilg‘isini olishda qo‘llaniladigan fraksiyalash qurilmalarida "Raqamli egizak" (Digital Twin) texnologiyasining o‘rni beqiyosdir. Ushbu texnologiya real qurilmaning virtual nusxasini yaratib, turli ekstremal holatlarni simulyatsiya qilish imkonini beradi. Bu orqali muhandislar haqiqiy qurilmaga zarar yetkazmagan holda, ishlab chiqarishning eng yuqori quvvatli

ISSN 3030-3907

rejimlarini sinovdan o‘tkazadilar. Ma’lumotlarni uzatishda qo‘llaniladigan 5G va WirelessHART kabi simsiz aloqa protokollari esa simli ulanish qiyin bo‘lgan hududlardagi datchiklardan ham ma’lumotlarni kechikishlarsiz olishni ta’minlaydi.Xavfsizlik nuqtayi nazaridan, AKT asosidagi tizimlar nafaqat kiberhujumlardan himoyalanadi, balki texnologik xavfsizlikni (Safety Instrumented Systems - SIS) ham ta’minlaydi. Agar jarayon parametrlari kritik nuqtadan oshsa, AKT tizimi soniyaning mingdan bir ulushida avariya holatini aniqlaydi va jarayonni xavfsiz to‘xtatish algoritmini ishga tushiradi. Bunday yondashuv inson omili sababli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan texnogen falokatlarning oldini oladi. Umumiy qilib aytganda, AKTni takomillashtirish orqali dizel ishlab chiqarish jarayoni "yopiq siklli" avtonom tizimga aylanadi, bu yerda qarorlar ma’lumotlarga tayanib qabul qilinadi va ishlab chiqarishning har bir bosqichi iqtisodiy foyda nuqtayi nazaridan hisob-kitob qilinadi.

Dizel yoqilg‘isini ishlab chiqarish jarayonlarini AKT asosida boshqarishni takomillashtirishda asosiy e’tibor nafaqat joriy nazoratga, balki uzoq muddatli operatsion barqarorlikka qaratilmoqda. Xalqaro amaliyotda "Real-time Optimization" (RTO) deb ataluvchi tizimlar neftni qayta ishlash zavodlarining iqtisodiy modelini bevosita texnologik jarayon bilan bog‘laydi. Bu shuni anglatadiki, AKT tizimi jahon bozoridagi dizel yoqilg‘isi narxi, xomashyo tannarxi va elektr energiyasi tariflarini hisobga olgan holda, reaktordagi konversiya darajasini soniyalar ichida o‘zgartirish bo‘yicha ko‘rsatma beradi. Mazkur yondashuv orqali ishlab chiqarishning moslashuvchanligi ta’minlanadi, ya’ni bozor talabiga qarab qishki yoki yozgi dizel yoqilg‘isi ishlab chiqarish rejimlariga o‘tish maksimal darajada tezlashtiriladi.Gidrotozalash qurilmalarida vodorod iste’molini optimallashtirish AKTning eng samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ma’lumki, vodorod ishlab chiqarish juda qimmat jarayon bo‘lib, uning ortiqcha sarfi mahsulot tannarxini oshirib yuboradi. Zamonaviy AKT algoritmlari xomashyo tarkibidagi oltingugurt miqdorini onlayn tahlil qilib, vodorod/xomashyo nisbatini matematik aniqlikda boshqaradi. Bu jarayonda "Machine Learning" (Mashinali o‘qitish) metodlari o‘tmishdagi minglab muvaffaqiyatli sikllarni tahlil qilib, joriy vaziyat uchun eng minimal resurs sarflanadigan nuqtani topadi. Shuningdek, AKT tizimlari fraksiyalash ustunlaridagi issiqlik oqimlarini qayta taqsimlash orqali pechlarning yuklamasini kamaytiradi, bu esa atmosferaga chiqariladigan karbonat angidrid miqdorini kamaytirib, korxonaning ekologik reytingini oshiradi.Texnik xizmat ko‘rsatish sohasida AKTning "Predictive Maintenance" (Bashoratli texnik xizmat) konsepsiyasi dizel qurilmalarining hayotiylik siklini butunlay o‘zgartirdi. Ilgari uskunalar reja asosida (masalan, har yili bir marta) to‘xtatilib ta’mirlangan bo‘lsa, hozirda AKT tizimi tebranish

ISSN 3030-3907

datchiklari, harorat o‘zgarishi va shovqin tahlili orqali nasos yoki kompressorning qachon ishdan chiqishini aniq bashorat qiladi. Bu esa kutilmagan to‘xtalishlar tufayli ko‘riladigan millionlab dollarlik zararning oldini oladi. Ma’lumotlar yaxlitligini ta’minlashda esa "Blockchain" texnologiyalari kirib kelmoqda, bu texnologiya xomashyoning olingan joyidan to tayyor dizel yoqilg‘isining iste’molchiga yetib borguncha bo‘lgan barcha sifat ko‘rsatkichlarini o‘zgartirib bo‘lmas raqamli pasport ko‘rinishida saqlash imkonini beradi.Bundan tashqari, korxona miqyosida AKT integratsiyasi laboratoriya ma’lumotlari (LIMS), ombor hisobi va texnologik rejimni yagona "Digital Dashboard" (Raqamli panel) orqali kuzatish imkonini beradi. Bu tizim rahbariyatga ishlab chiqarishning istalgan nuqtasidagi muammoni masofadan turib ko‘rish va tezkor qaror qabul qilish sharoitini yaratadi. Bulutli hisoblash texnologiyalari (Cloud Computing) esa murakkab hisob-kitoblarni zavod serverlaridan tashqarida, yuqori quvvatli markazlarda bajarishga va natijalarni soniyalar ichida qaytarishga yordam beradi. Yakuniy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, AKT yordamida boshqaruvni takomillashtirish dizel yoqilg‘isi ishlab chiqarishni nafaqat avtomatlashtirilgan, balki o‘z-o‘zini o‘rganuvchi va tashqi bozor o‘zgarishlariga munosabat bildira oladigan intellektual tizimga aylantiradi.

Dizel yoqilg‘isini olish jarayonini AKT asosida boshqarishni takomillashtirishning navbatdagi strategik bosqichi — bu "Intellektual konversiya" tizimini joriy etishdir. Ushbu tizim reaktordagi katalitik jarayonlarning mikro-darajadagi o‘zgarishlarini tahlil qilib, xomashyo oqimidagi og‘ir metallar miqdoriga qarab vodorod bosimini dinamik tarzda sozlaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, bunday dinamik boshqaruvsiz gidrotozalash jarayonida vodorodning ortiqcha sarfi 8-12 foizni tashkil etishi mumkin. AKT platformasi doirasidagi neyron tarmoqlari o‘tmishdagi minglab laboratoriya tahlillari va texnologik rejimlar o‘rtasidagi yashirin bog‘liqliklarni aniqlab, operatorga xomashyo sifatining o‘zgarishi haqida 30-40 daqiqa oldin xabar beradi. Bu esa dizel fraksiyasining sifat ko‘rsatkichlari (qaynash harorati, yopishqoqlik) belgilangan me’yordan chiqib ketishining oldini oladi.Zamonaviy AKT infratuzilmasi dizel ishlab chiqarishda "yashil texnologiyalar"ni qo‘llashga ham imkon beradi. Xususan, pechlarning yonish jarayonini optik datchiklar va spektral tahlil yordamida AKT orqali nazorat qilish, yoqilg‘i gazining to‘liq yonishini ta’minlaydi va is gazining (CO) atmosferaga chiqishini minimal darajaga tushiradi. Shu bilan birga, jarayonni boshqarishda qo‘llaniladigan "Expert Systems" (Ekspert tizimlari) minglab texnologik qoidalarni o‘z ichiga olgan holda, favqulodda vaziyatlarda operatorga eng to‘g‘ri harakatlar ketma-ketligini taklif qiladi. Bu esa texnologik qurilmalarning xizmat ko‘rsatish davomiyligini (Inter-repair cycle) 3 yildan 5

ISSN 3030-3907

yilgacha uzaytirishga zamin yaratadi.Bundan tashqari, AKT yordamida dizel yoqilg‘isini fraksiyalash ustunlaridagi ichki oqimlarni ("reflux") optimallashtirish orqali mahsulotning seletivligini oshirish mumkin. Raqamli algoritmlar ustunning turli nuqtalaridagi issiqlik balansini tahlil qilib, dizel fraksiyasi tarkibiga og‘ir kerosin yoki yengil mazut qismlarining tushib qolishini bloklaydi. Bu esa yakuniy mahsulotning setan sonini oshiradi va uning past haroratli xususiyatlarini (muzlash harorati) yaxshilaydi. Ma’lumotlarni uzatishda "Edge Computing" (Chetki hisoblash) texnologiyasining qo‘llanilishi esa barcha birlamchi tahlillarni datchikning o‘zida bajarib, markaziy serverga faqat tayyor natijani yuboradi, bu esa tizimning ishlash tezligini bir necha barobar oshiradi.Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, dizel yoqilg‘isi ishlab chiqarishni AKT asosida boshqarishni takomillashtirish — bu shunchaki kompyuterlashtirish emas, balki butun texnologik zanjirni "sezuvchan" va "fikrlovchi" tizimga aylantirishdir. Bu tizim xomashyo kirishidan tortib, tayyor mahsulotni terminalga jo‘natishgacha bo‘lgan har bir bosqichda resurslarni tejash va yuqori sifatni kafolatlash imkonini beradi. Mazkur yondashuv neftni qayta ishlash zavodining nafaqat mahalliy, balki jahon yoqilg‘i bozorida ham barqaror mavqega ega bo‘lishini ta’minlovchi eng kuchli mexanizm hisoblanadi.

Dizel yoqilg‘isini ishlab chiqarish jarayonida duch kelinadigan eng jiddiy muammolardan biri — bu texnologik tizimning "kechikish bilan javob berishi" (dead time) muammosidir. Xususan, gidrotozalash reaktori kirishidagi harorat o‘zgartirilganda, uning chiqish mahsuloti sifatiga ta’siri faqat ma’lum vaqt o‘tgandan keyingina seziladi. An’anaviy boshqaruvda operator ushbu vaqt oralig‘ida jarayonni to‘g‘ri baholay olmaydi, natijada yoqilg‘i yo me’yordan ortiq tozalanib ketadi (resurs isrofi), yoki sifat ko‘rsatkichi pasayib ketadi. Ushbu muammoning AKT asosidagi yechimi — "Model Predictive Control" (MPC) texnologiyasini joriy etishdir. Bu tizim reaktorning dinamik modeliga tayanib, kiritilgan o‘zgarishning natijasini oldindan hisoblaydi va jarayonni real vaqt rejimida muvozanatlashtiradi.Yana bir dolzarb muammo — bu xomashyo tarkibidagi o‘zgaruvchanlik sababli vodorod sarfining yuqoriligidir. Oltingugurtni ajratib olish uchun vodorod bosimi doimiy yuqori ushlab turilishi iqtisodiy jihatdan samarasizdir. Ushbu muammoning yechimi sifatida AKT asosidagi "onlayn-analizatorlar" va neyron tarmoqlariga asoslangan bashoratli modellar taklif etiladi. Tizim xomashyo oqimidagi oltingugurt miqdorini tahlil qilib, vodorod sarfini aynan kerakli miqdorgacha kamaytiradi, bu esa ishlab chiqarish tannarxini 5-7 foizga pasaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, fraksiyalash ustunlaridagi issiqlik oqimlarini boshqarishda yuzaga keladigan muammolar — issiqlik almashtirgichlarning tez ifloslanishi va energiya yo‘qotilishi bilan bog‘liqdir. AKT

ISSN 3030-3907

tizimi datchiklar yordamida har bir issiqlik almashtirgichning samaradorlik koeffitsiyentini onlayn hisoblab boradi va "Smart Maintenance" algoritmi orqali ifloslanish darajasi kritik nuqtaga yetganda tizimni tozalash haqida ogohlantiradi.Ekologik talablarning qat'iylashishi (EURO-5 va EURO-6) ishlab chiqarishda sifat nazoratini qat'iy muammo qilib qo'ymoqda. Laboratoriya tahlillarining uzoq davom etishi (2-4 soat) sababli sifatsiz mahsulotning umumiy zahiraga aralashib ketish xavfi yuqori. Ushbu muammoning AKT yechimi — "Soft-sensors" (Dasturiy datchiklar) bo'lib, ular jismoniy analizatorlarsiz, faqat matematik hisob-kitoblar yordamida mahsulot sifatini har daqiqada aniqlab beradi. Bu esa sifat nazoratini 100 foizli avtomatik rejimga o'tkazadi. Kiberxavfsizlik va ma'lumotlar yo'qolishi muammosiga yechim sifatida esa korxonada "Edge Computing" va "Industrial Cloud" platformalari integratsiya qilinadi. Bu texnologiyalar ma'lumotlarni nafaqat saqlaydi, balki ularni tashqi hujumlardan himoyalangan holda filtrlash va tahlil qilish imkonini beradi. Natijada, dizel ishlab chiqarish jarayoni tashqi ta'sirlarga chidamli, o'z-o'zini optimallashtiradigan va yuqori rentabelli intellektual tizimga aylanadi.

Dizel yoqilg'isini ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirishga oid xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy neftni qayta ishlash sanoati "Industrial 4.0" konsepsiyasi doirasida raqamli transformatsiyaning yangi bosqichiga qadam qo'ygan. Nufuzli ilmiy manbalarda (masalan, J.H. Gary va G.E. Handwerkning "Petroleum Refining" asari) ta'kidlanishicha, dizel yoqilg'isini gidrotozalash jarayonining termodinamik muvozanati va kinetik ko'rsatkichlari reaktordagi vodorodning parsial bosimiga o'ta sezgir hisoblanadi. Tadqiqotchilarning (xususan, R.S. Al-Hajri va boshqalarning "Refining Process Optimization" maqolalari) xulosalariga ko'ra, an'anaviy boshqaruvda vodorodning ortiqcha berilishi nafaqat iqtisodiy isrofga, balki katalizatorning mexanik yeyilishiga ham sabab bo'ladi. AKT asosidagi "Expert Control Systems" (Ekspert nazorat tizimlari) bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, jarayonni matematik modellashtirish orqali vodorod oqimini xomashyo tarkibidagi to'yinmagan uglevodorodlar miqdoriga moslashtirish reaktorning ish unumdorligini 9-11 foizga oshiradi.Shuningdek, sohadagi nufuzli nashrlarda (masalan, "Chemical Engineering Journal" va "Oil & Gas Journal") qayd etilganidek, dizel fraksiyalanish ustunlarida harorat profillarini boshqarishda AKTning "Multivariable Predictive Control" (MPC) texnologiyasi eng samarali yechim sifatida e'tirof etiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy PID-regulyatorlar ustunning turli qatlamlaridagi o'zaro bog'liqlikni hisobga ololmaydi, bu esa dizelning fraksion tarkibi buzilishiga olib keladi. AKT tizimi esa ustunning barcha nuqtalaridagi harorat o'zgarishini yagona model

ISSN 3030-3907

sifatida tahlil qilib, energiya sarfini (pechdagi yoqilg‘i sarfini) 4-6 foizga qisqartirish imkonini beradi. Bu esa xalqaro ekologik standartlarga ko‘ra karbonat angidrid chiqindilarini kamaytirish bo‘yicha belgilangan normalarni bajarishga xizmat qiladi.Ma’lumotlarni qayta ishlashga oid zamonaviy ilmiy yondashuvlar (masalan, S. Joeqin va boshqalarning "Digital Transformation in Downstream" tadqiqoti) shuni isbotlaydiki, "Artificial Intelligence" (Sun’iy intellekt) algoritmlari dizel yoqilg‘isining setan soni va filtrlanishning cheklangan haroratini (CFPP) bashorat qilishda 98-99 foiz aniqlikka ega. Adabiyotlardagi statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, AKT yordamida "on-line" sifat nazoratini yo‘lga qo‘ygan zavodlarda mahsulotning standartdan og‘ish holatlari 70 foizga kamaygan. Shuningdek, AKT infratuzilmasining bulutli texnologiyalar (Cloud Computing) bilan integratsiyasi ishlab chiqarishdan olingan katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) uzoq muddatli tahlil qilish imkonini berib, uskunalar korroziyasini bashorat qilish va ularning xizmat muddatini uzaytirishda ilmiy asoslangan strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.Xalqaro neft muhandislari jamiyati (SPE) tavsiyalariga ko‘ra, AKT asosida boshqaruvni takomillashtirishning yakuniy natijasi "Connected Refinery" (Bog‘langan zavod) konsepsiyasiga borib taqaladi. Bunda dizel ishlab chiqarish zanjirining har bir halqasi — xomashyo omboridan tortib to tayyor mahsulot logistikasigacha — yagona axborot maydonida birlashadi. Adabiyotlardagi iqtisodiy tahlillar bunday tizimlarning joriy etilishi natijasida operatsion xarajatlarning (OPEX) o‘rtacha 15 foizga kamayishini va korxonaning investitsion jozibadorligi oshishini ko‘rsatmoqda. Bu esa neftni qayta ishlash korxonalarining barqaror rivojlanishi (Sustainable Development) uchun AKTning o‘rnini fundamental darajaga ko‘taradi.Olib borilgan ilmiy tahlillar va texnologik jarayonlarni o‘rganish natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi:Birinchidan, dizel yoqilg‘isini gidrotozalash va distillash jarayonlariga AKTga asoslangan ilg‘or boshqaruv tizimlarini (APC) joriy etish, xomashyo tarkibi o‘zgarganda tizimning barqarorligini ta’minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Ikkinchidan, "Soft-sensors" (Dasturiy datchiklar) texnologiyasining qo‘llanilishi sifat nazoratini real vaqt rejimiga o‘tkazish imkonini beradi, bu esa laboratoriya tahlillari uchun ketadigan vaqtni tejab, mahsulotning standartlardan chetga chiqish xavfini 70 foizga kamaytiradi. Uchinchidan, vodorod sarfini optimallashtirish va pechlarning issiqlik rejimini raqamli nazorat qilish orqali energiya resurslarini 5-10 foizgacha tejashning ilmiy-amaliy asosi yaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gary, J.H., & Handwerk, G.E. (2007). *Petroleum Refining: Technology and Economics*. 5th Edition, CRC Press. (Neftni qayta ishlash texnologiyasi va iqtisodiyoti bo‘yicha fundamental qo‘llanma).

ISSN 3030-3907

2. Spath, P.L., & Dayton, D.C. (2003). *Preliminary Screening — Technical and Economic Assessment of Synthesis Gas to Fuels and Chemicals.* NREL. (Yoqilg‘i olish jarayonlarining texnik-iqtisodiy tahlili).
3. Al-Hajri, R.S., et al. (2020). "Advanced Process Control in Oil Refineries: A Review of Current Trends." *Journal of Chemical Engineering.* (Neft zavodlarida ilg‘or boshqaruv tizimlari tahlili).
4. Joeqin, S., & Miller, B. (2021). "Digital Transformation in Downstream: From Automation to Autonomy." *Oil & Gas Journal.* (Raqamli transformatsiya va avtonom boshqaruv).
5. International Standard ISO 50001:2018. *Energy management systems — Requirements with guidance for use.* (Energiya menejmenti tizimlari bo‘yicha xalqaro standart).
6. Foydalanuvchi ma’lumotlari va texnologik reglamentlar. "Neftni qayta ishlash zavodi"ning dizel yoqilg‘isi ishlab chiqarish sexi texnik ko‘rsatkichlari (2023-2024)

ISSN 3030-3907

GAZLI NEFT VA GAZ QAZIB CHIQARISH BOSHQARMASIGA QARASHLI KONLARDA JIHOZ VA QURILMALARNING KORROZIYALANISHINI OLDINI OLISH

Allanazarov G‘.O.
Buxoro davlat texnika universiteti
Obidov H.O.
Buxoro davlat texnika universiteti
Murodova Z.R.
Buxoro davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Konlardan qazib olinayotgan uglevodorodlar tarkibida oltingugurt saqlagan birikmalar va karbonat angidrid mavjud. Bu komponentlar agressiv xossalarga ega bo‘lib, ular konlarni ishlatishda jihoz va qurilmalarining ichki yuzasini korroziyalanishiga olib keladi. Neft va gaz konlarni ishlatish jarayonida jihoz va qurilmalarning korroziyadan himoya qilish choralarini inobatga olish kerak. Ushbu maqolada gazni qazib olish va gazni tayyorlash qurilmalarida jihoz va qurilmalarning ichki korroziyalanishlari va ularning oldini olish usullari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: uglevodorod, vodorod sulfid, karbonat angidrid, ingibitor, oltingugurt saqlagan birikmalar, agressiv birikmalar, konsentrasiya, ichki korroziyalanish, korroziya mexanizmi, himoyalash darajasi, jihoz, gazni tayyorlash qurilmasi.

Аннотация. Углеводороды, добываемые из месторождений, содержат сернистые соединения и углекислый газ. Эти компоненты обладают агрессивными свойствами, которые приводят к коррозии внутренней поверхности оборудования и устройств при эксплуатации месторождений. В процессе эксплуатации нефтяных и газовых месторождений необходимо учитывать меры защиты оборудования и устройств от коррозии. В данной статье рассматриваются внутренние коррозии оборудования и устройств в установках добычи и подготовки газа и методы их предотвращения.

Ключевые слова: углеводород, сероводород, диоксид углерода, ингибитор, серосодержащие соединения, агрессивные соединения, концентрация, внутренняя коррозия, механизм коррозии, уровень защиты, оборудование, установка подготовки газа.

Abstract. Hydrocarbons extracted from deposits contain sulfur-containing compounds and carbon dioxide. These components have aggressive properties, which lead to corrosion of the inner surface of equipment and devices during the development of deposits. During the operation of oil and gas fields, it is necessary to take into account measures to protect equipment and devices from corrosion.

ISSN 3030-3907

This article examines internal corrosion of equipment and devices in gas extraction and gas preparation units and methods for their prevention.

Keywords: hydrocarbon, hydrogen sulfide, carbon dioxide, inhibitor, sulfur-containing compounds, aggressive compounds, concentration, internal corrosion, corrosion mechanism, protection level, equipment, gas treatment unit.

KIRISH

Hozirgi vaqtda Gazli neft va gaz qazib chiqarish boshqarmasining asosiy faoliyati gaz, gazkondensati va suyultirilgan gaz ishlab chiqarishdir. Keyingi yillarda Qumli, Tayloq, Haqqul, Qo‘shimcha, Yorqin, Garbi, Haqqul, Mirkomilquduq, Savatli, Chakkaqum, Janubiy Kulbeshkak, Andakli, To‘maris, Sho‘rqum va Sho‘rtak kabi konlardan qazib chiqarilgan va konda birlamchi qayta tayyorlanadi [1].

Konlardan qazib olinayotgan uglevodorodlar tarkibida oltingugurt saqlagan birikmalar va karbonat angidrid mavjud. Bu komponentlar agressivlik xossali bo‘lib, konlarni ishlatishda jihozlarining ichki yuzasini korroziyadan himoya qilish choralarini inobatga olish kerak. Gaz koni jihozlarinig korroziya mexanizmi odatda aralash elektrokimyoviy tasnifga ega, bunda parchalanish – metallning ustki bir turli bo‘lmagan qismida mikrokorroziyali galvanik elementlarning ko‘p miqdorligining ta’siri mavjud.

Tabiiy gaz konlarida, oltingugurtvodorodli va karbonat angidritli komponentlarning korroziyasidan tashqari, qatlam suvlarida erigan kislotalar va past molekulyar og‘irlikdagi organik kislotalarning korroziyalari uchraydi.

Korroziyali buzilish tasnifi bo‘yicha mahalliy va to‘liq korroziyani ajratadilar. To‘liq korroziya teng o‘lchamli yoki teng o‘lchamli bo‘lmagan bo‘lishi mumkin, bu turli yuza usti qismining korroziyalanish tezligiga bog‘liq. Mahalliy korroziya – odatda nuqtali, izli; korroziyali darzlanish agressiv muhitning bir vaqtinig ta’sirida va quvvatlar cho‘zilishida namoyonlanadi. Gaz konlarida korroziyanig turli xil shaklli va turlari, jihozlar ishlashining turli xil sharoiti tushuniladi, po‘latdan tayorlangan turli xil markalari mavjud. Unga qaramasdan buzilishlarning tezlanishi va tasnifi gazni texnologik liniyadan harakatlanishi tizimida qatlam - quduq – gaz yig‘uvchi kollektorlar – gazni tayorlash qurilmalari qandaydir qonuniyatga ega. Masalan, nasos kompressor quvurlarda ularni silliq yuzasi odatda teng o‘lchamli korroziyalanadi. Quduq tubidan quduq ustigacha korroziyalanish oshadi. Favvora armaturasida maksimal buzilish gaz suyuqlik yo‘nalishi tez o‘zgarishi joylarda (burilishda, balandliklarda) kuzatiladi, elektrolit to‘dalangan joylarda. Korroziya odatda yazvali tasnif ega. Korroziyalanish tezligi zichlangan halqalarda, zadvijkalarda, uchliklarda 10 mm/yil etadi.

ISSN 3030-3907

Korroziydan maksimal buzilishlar gorizontal joylashtirilgan quvuruzatkichlarda pastki hosil bo‘lgan liniyalarda, elektrolit harakatlanishi joylarida kuzatiladi. Odatda aniq chegaralangan buzilishlar chizig‘i mavjud, uni kengligi doyimiy elektrolit bilan ho‘llangan yuzaga molik. Quvurlarning yuqori qismida korroziyalanish tezligi ancha kam. Umumiy korroziylanish qatorida teng o‘lchamli koroziya tasnifi yarali va nuqtali korroziyali maydonlar mavjud.

Suvda H_2S va CO_2 kontsentratsiysidan korroziyaning tezligi va tasnifi bog‘liq.

Korroziyalanish moddalarning konsentratsiyasi oshishi bilan korroziyalanish tezligi oshadi. Suvda H_2S va CO_2 kontsentratsiysi bosim, harorat, suvning mineralizatsiyasidan bog‘liq.

Gaz koni jihozlarini korroziyadan quyidagi usullar bilan himoya qiladilar:

-korroziyalanish ingibitorlarni qo‘llaydilar;

-korroziyaga chidamli po‘latlarni va payvandlarni qo‘llaydilar;

-metallik va nometallik qoplamalarni qo‘llaydilar;

-atodli va protektorli himoyani qo‘llaydilar;

maxsus texnologik ishlash rejimini jihozlarga o‘rnatadilar.

Korroziya ingibitorlarini qo‘llash – undan himoylanishning eng tarqalgan usuli. Ingibitorlarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin.

1. Neytralizatorlar (ohakli sut, soda va boshqalar) korroziyali agentlarni neytrallshtiradi. Neytralitorlar yuqori himoyalanish effektiga ega (100% gacha), yonmaydigan neytrallashtirilgan H_2S va CO_2 komponentlari hisobidan gazni yonish issiqligini oshiradi. Ammo neytralizatsiya natijasida erimaydigan cho‘kindilar hosil bo‘ladi, ular esa shtutserlarni, quvuruzatkichlarni tiqiltiradilar.

2. Ekranlashtirilgan ingibitorlar. Himoya effekti plyonka hosil bo‘lishi hisobidan erishiladi, elektrolitni metall bilan kontaktga yo‘l qo‘ymaydi. Uglevodorod eruvchi va vodorod eruvchi ingibitorlarga ajratadilar.

Ba’zi bir konlarda uglevodorod eruvchi ingibitorlarni qo‘llaydilar (neft kimyo sanoati chiqindilari - gudronlar va sulfokislotalar) IKST -1, SB -3, MSDA va boshqalar. Vodorod eruvchi ingibitorlardan katapin A, KO va boshqalar qo‘llaniladi.

Ingibitorlarni quduqqa turli hil qo‘llash turlari mavjud: quvuraro quduq bo‘shlig‘iga ingibitorlarni injeksiya qilish, qatlamga ingibitorlarni haydash, qattiq ingibitorlarni kiritish.

Ingibitorlarni injeksiyasini quvurlararo quduq bo‘shlig‘iga monjus turdagi ingibitor qurilmasi yordamida amalga oshiriladi.

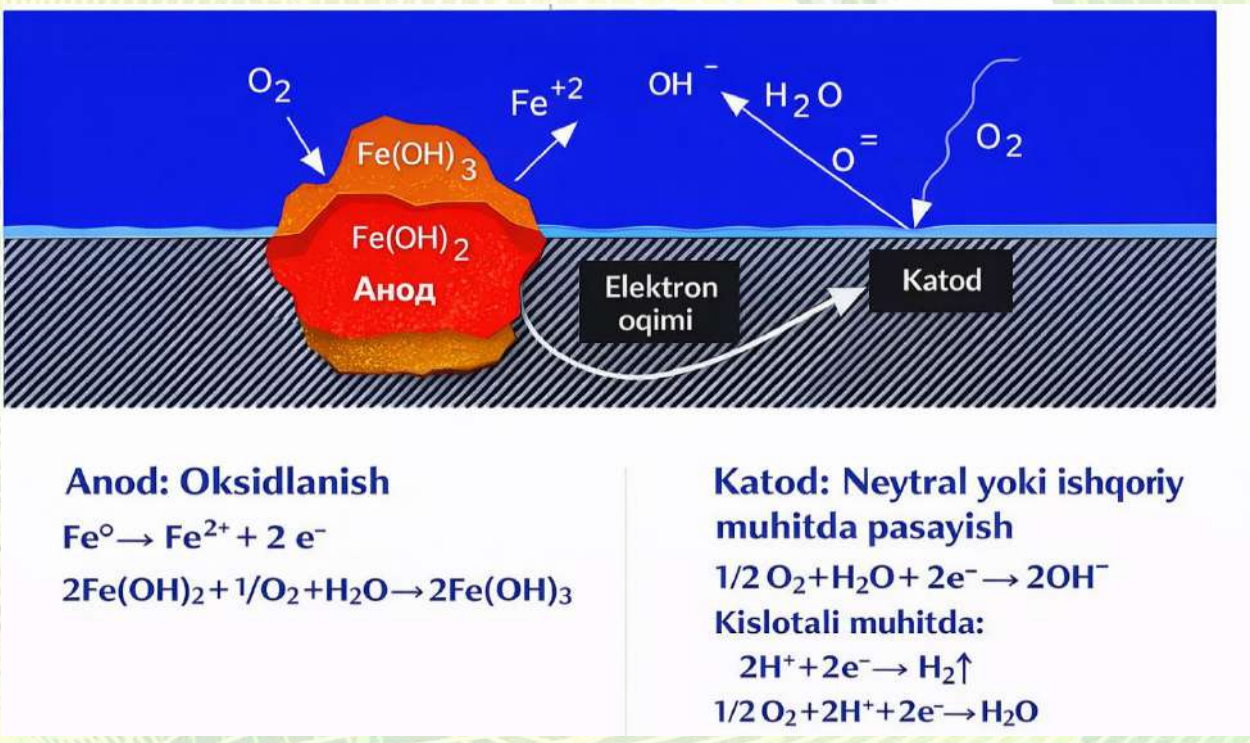
Meyorlangan miqdorda ingibitor doyimiy o‘z og‘irligi bilan quduq tubiga quvuraro bo‘shlig‘iga uzatiladi, chiqayotgan gaz oqimi bilan ingibitor favvora quvurlar devori orqali yuzaga chiqadi.

ISSN 3030-3907

Ingibitorlarni qatlamga quyuvchi agregat orqali bir marotaba 3-12 oyda haydaydilar. Bu usul juda samarali va ko‘p sarf talab qilmaydi. Ammo ingibitorlarni ehtiyot bilan tanlash lozim, qatlamning kollektorlik xossalarini yomonlashmasligi uchun.

Yaqin vaqtgacha tuzlarning to‘planishi va korroziyaga qarshi ingibitorlarni qo‘llash yangicha usul hisoblanadi va ishlab chiqaruvchilarning ushbu texnologiyalarni qo‘llash maqsadga muvofiq ekanligini issiqlik muhandislari tasdiqlashlari kerak edi. Hozirgi vaqtda issiqlik tarmoqlarini ingibitorli suv bilan tozalash keng tarqalgan, ko‘pgina korxonalar – ishlab chiqaruvchilar korroziyadan va tuzlarni to‘planishidan himoyalovchi o‘z mahsulotlarini taklif qilmoqdalar.

Po‘latning vodorod sulfidi va karbonat angidrid korroziyasi neft va gaz korxonalarining eng jiddiy muammolaridan biri hisoblanadi, chunki vodorod sulfidi va karbonat angidrid mavjudligi tufayli muhit yuqori agressivligi bilan ajralib turadi. Eng ishonchli va iqtisodiy jihatdan samarali usul, bu holda universal korroziya ingibitorlaridan foydalanish bo‘lib, bu nafaqat metall korroziyasining yo‘qotilishi, balki uning gidrogenasiyasi, plastik xususiyatlarning yomonlashuvini ham kamaytiradi. Gazni tozalash jarayonida nordon komponentlar tufayli vujudga keladigan korroziyaga qarshi qo‘llanilayotgan yangi turdagi suyuq faza ingibitorlari ma’lum bo‘lib, ular samarador (50–200 mg/l konsentrasiyasida korroziya tezligini yiliga 0,05 mm kamaytiradi) va atrof-muhitga zarar yetkazmaydi [2].

1.1-rasm. Korroziya jarayonining sodir bo‘lish mexanizmi

ISSN 3030-3907

Biroq, metallni suyuqlikda emas, balki 100% nisbiy namlik yoki unga yaqin sharoitda vodorod sulfidi bilan bog‘laydigan gazli fazada samarali himoya qila oladigan uchuvchan korroziya ingibitorlar oilalari aniq ishlab chiqilmagan. Eng keng tarqalgan va neft sanoati uchun mavjud muammo – karbonat angidrid korroziyasi, vodorod sulfidi korroziyasi va ko‘pgina boshqa yemirilishlardir. Ingibitorlar yordamida korroziyaga qarshi kurashish tajribasi texnologik uskunalarning ishonchli ishlashiga erishish mumkinligini ko‘rsatadi.

Azotli korroziya ingibitorlari neft ishlab chiqarish va tashishda uzoq va muvaffaqiyatli ishlatilgan. Bularning eng keng tarqalganlari quyidagilar: birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi alifatik, xinolin, imidazolin, piridinga almashingan birikmalar va to‘rtlamchi ammoniyli birikmalar. Yuqoridagilarning barchasi tarkibida kislorodli guruhlar bor.

Ingibitorlarni korrozion muhitga kiritishda qulaylik yaratish uchun ular ko‘pincha aralash organik erituvchilarda eritildi, bu ekologik vaziyatni o‘zgartirmaydi [3].

Korroziya natijasida atrof - muhitning yuqori darajada ifloslanishi va neft-gaz sanoati texnologik jihozlarining ishdan chiqishi, xususan, sanoati rivojlangan mamlakatlarda milliy daromadning 10 foiziga teng bo‘lgan darajada zarar yetkazilishiga olib keladi.

Bir qator ingibitorlarning vodorod sulfidi va karbonat angidrid bilan to‘yingan suvda uglerodli po‘latga ta’sir mexanizmlari va himoya samaradorligi o‘rganilgan. Tadqiq qilingan ingibitorlar, umumiy korroziyani to‘xtatishdan tashqari, vodorodning po‘latga tarqalishining kamayishiga olib keladi va uning plastik xususiyatlarini saqlab qolishga hissa qo‘shadi.

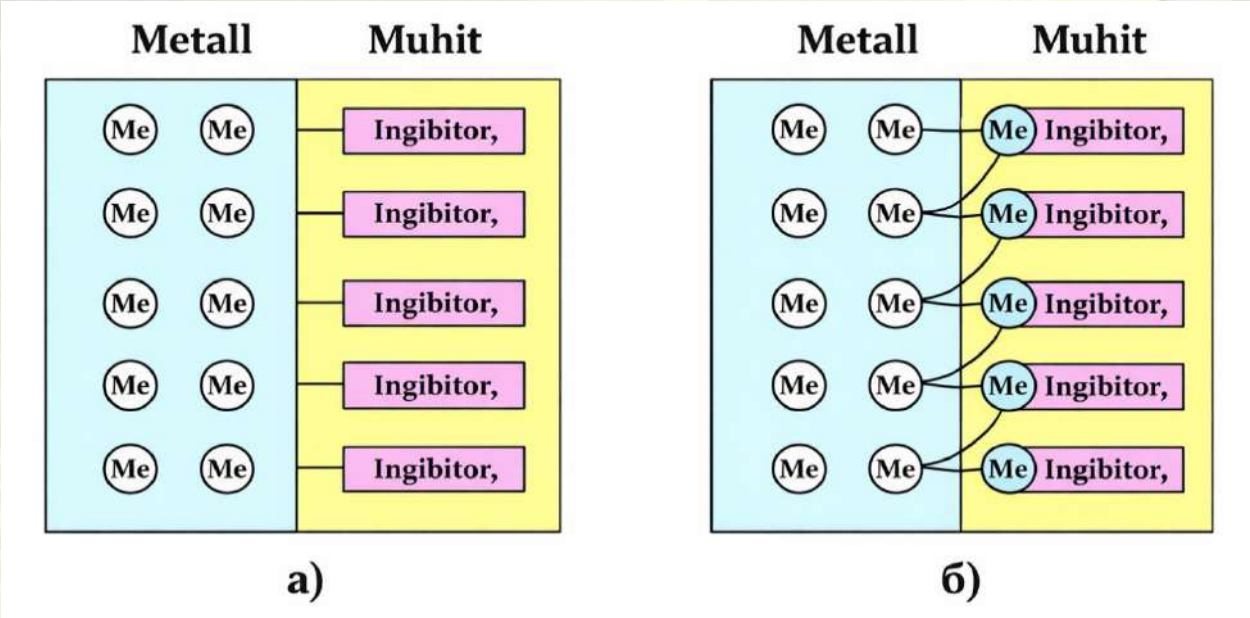
Elektrokimyoviy va gravimetrik usullar bilan alifatik amin (asetatlar va xloridlar) tuzlari St20 po‘latining turli xil xlorid ionlari saqlagan eritmalardagi korroziyaga ta’sirini o‘rganish uchun ishlatilgan [4].

Ingibitorlar bo‘lmasa, neytral muhitda uglerod po‘latlarining korroziyasi asosan yarali yoki pitting ko‘rinishda bo‘ladi. Suvli muhitga ingibitorlar kiritilsa, korroziya jarayoni bir tekis bo‘ladi.

Korroziyaga qarshi ingibitorlarning qo‘llanilishi metallarning turli tajovuzkor muhitlardan himoyalash uchun eng samarali usullardan hisoblanadi. Ingibitorlar metall sirtining tashqi muhit ta’siridagi kimyoviy jarayonlar sodir bo‘lishini sekinlashtiradigan yoki to‘xtatadigan xususiyatga ega bo‘lgan moddalardir. Metallarga, xususan olganda po‘latlarga bir qator noorganik va organik moddalar ingibirlovchi ta’sir ko‘rsatadi. Ingibitorlar metall sirtida juda yupqa qatlam hosil qilib, uning tashqi muhitdagi korroziyadan himoyalash

ISSN 3030-3907

sharoitini yaratadi. Xans Fisher nazariyasiga ko‘ra, ingibitorlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin (1.2 -rasm):

1.2-rasm. Metallarda ingibitorning adsorbsiyasi va ta’sir mexanizmi.

1) Metall sirtini ekranlovchi, ya’ni metall sirtini yupqa qatlam bilan qurshab oluvchi ingibitorlar. Metall sirtida bunday qatlamlar sirt adsorbsiyasi natijasida sodir bo‘ladi. Metall sirtiga fizik ingibitorlar ta’sir qilganda kimyoviy reaksiyalar sodir bo‘lmaydi.

2) Oksidlovchilar yoki passivatorlar. Xromatlar turidagi bunday ingibitorlar metall sirtida zich va yuqori adgezion mustahkamlikka ega bo‘lgan himoya oksid qatlamlarini hosil qiladi. Bu himoya oksid qatlamlari anod jarayoni sodir bo‘lishini sekinlashtiradi. Xromatlar turidagi qatlamlar uncha turg‘un emas va ba’zi bir sharoitlarda qaytadan tiklanishi mumkin. Oksidlovchilarning himoyalash samaradorligi hosil bo‘lgan himoya qatlamining qalinligiga va uning o‘tkazuvchanligiga bog‘liq bo‘ladi.

3) Katodli ingibitorlar. Katod jarayonlari metall sirtida o‘ta kuchlanishini oshiradi. Ular oksidlash xususiyatiga ega bo‘lgan kislotali eritmalarda korroziya tezligini kamaytiradi. Bunday ingibitorlarga margimush va vismutning oksidlari yoki har xil tuzlari kiradi [5].

Ingibitorlarning himoyalash ta’siri asosan muhit sharoitlariga bog‘liq, shuning uchun universal ingibitorlar yo‘q. Har qanday ingibitorlarni tanlash, ularning samaradorligini baholash va aniq sharoitlarda qo‘llash uchun tadqiqot va sinash ishlari o‘tkazilishi talab qilinadi. Hozirgi paytda keng miqyosida qo‘llanilayotgan ingibitorlarga:

– nitrit natriy;
– natriy fosfatlari va silikatlar;

ISSN 3030-3907

– turli organik aminlar, benzil sulfooksili, kraxmal, ortodeetildifosfon kislota va boshqa shu kabilar kiradi.

Qo‘llanilayotgan ingibitorlar vaqt o‘tishi bilan sarf bo‘ladi, shuning uchun ularni tajovuzkor muhitga davriy ravishda qo‘shib turish zarur. Tajovuzkor muhitga qo‘shiladigan ingibitorlar miqdori uncha yuqori emas, umumiy hisobda 0,001–0,005 %ni tashkil etadi. Muhitning tajovuzkorligi hisobga olingan holda, uning nordon yoki ishqoriy tavsifiga bog‘liq ravishda tanlanadi. Shuning uchun ingibitor sifatida qo‘llanilayotgan barcha kimyoviy reagentlar muhitning nordonligi yoki ishqoriyligi darajasidan kelib chiqib tanlanadi. ISO–9001–2001 standartiga ko‘ra, ingibitorlar korrozion tizimida yetarli konsentratsiyada qatnashuvchi kimyoviy birikmalar deb qabul qilingan.

Ingibitorlar quyidagicha tasniflanadi:

- ta’sir mexanizmiga ko‘ra – katodli, anodli va aralashgan;
- kimyoviy tabiatiga ko‘ra – noorganik, organik va uchuvchan;
- ta’sir qilish sferasiga ko‘ra – nordon, ishqoriy va neytral muhitlarda qo‘llaniladigan ingibitorlar.

Korroziya ingibitorlarining ta’siri ingibitorlarning metall sirtiga adsorbsiyasi natijasida sirt holatlari va erkin energiyalari o‘zgarishlari yoki metall kationlari bilan qiyin eriydigan birikmalar hosil qilishiga asoslangan. Ular metall sirtiga surtiladigan qoplamalardan yupqa bo‘ladi.

Ingibitorlar metall sirtiga ikkita yo‘l orqali ta’sir qilishi mumkin: erkin energiyasi manfiy bo‘lgan faol metall sirti yuzasini kamaytirish yoki korrozion jarayonlar faollashuvi energiyasini o‘zgartirish orqali katod va anod ingibitorlari mos elektrod reaksiyalarni sekinlatadi, aralashgan ingibitorlar esa har ikkala reaksiyalar tezligini o‘zgartiradi.

Metall sirtida himoya qatlamlarining adsorbsiyasi va shakllanishi ingibitor zarrachalarining zaryadlari va metall sirti bilan kimyoviy bog‘lanishlar hosil qilish qobiliyatiga bog‘liq. Katod ingibitorlari katod reaksiyalarini yoki metallning aktiv erish jarayonini sekinlashtiradi. Mahalliy korroziya jarayonining oldini olish uchun anionli ingibitorlar juda samarali hisoblanadi. Metallarni korroziyadan himoya qilish uchun ingibitorlarning turli xil qo‘shimchalar bilan birgalikdagi kompozisiyalari qo‘llaniladi:

- addetiv ta’sir, ya’ni ingibitor va qo‘shimchalarning alohida ingibirlash samaralari qo‘shilib ketadi;
- antagonizm, bu holda ingibitorga qo‘shiladigan qo‘shimchaning ta’siri natijasida uning himoyalash samaradorligi kuchsizlanadi;
- sinergizm, bu holda kompozisiyaning har bir komponenti bir – birining ingibirlash ta’sirini kuchaytiradi.

ISSN 3030-3907

Vodorod sulfidli korroziyaga qarshi qo‘llaniladigan ingibitorlar uglevodorodli elektrolit muhitida har ikkala muhitdan ham metallar sirtini korroziyadan himoyalash xususiyatiga ega.

Neft va gaz sanoati jihozlarini ichki korroziyadan himoyalashda korroziya ingibitorlariga nisbatan quyidagi asosiy talablar qo‘yiladi:

– yuqori darajada (80% dan yuqori) himoya samaradorligini ta’minlash;
– korroziyani to‘xtatish koeffitsientining yuqori bo‘lishi;
– ingibitorning yuqori himoya samaradorligi;
– ingibitorning boshqa kimyoviy reagentlar bilan o‘zaro ta’siri;
– ularni qo‘llashning iqtisodiy jihatdan samaradorligi;
– zararsizligi, portlash va yong‘inga xavfsizligi;
– xomashyo bazasining mavjudligi va boshqalar.

Hozirgi paytda mintaqamiz neft-gaz konlarida muhitning tarkibiy o‘zgarishlariga va konlarning ishlatilish sharoitlariga bog‘liq ravishda har xil turkumdagi korroziya ingibitorlari qo‘llanilib kelinmoqda.

Hozirgi kunda ishlatiladigan zamonaviy korroziya ingibitorlarining himoyalanish darajasi 1.1- jadvalda keltirilgan.

1.1-jadval

Zamonaviy korroziya ingibitorlarining qo‘llanilishi bo‘yicha sinovlar natijalari

Ingibitor nomi	Konsentrasiyasi, g/l	Himoyalash darajasi, %
Dodisor-4712	100 400	93,7 95,6
Dodisor-V4543	100 400	94,2 97,2
I-21- DM	100 400	93,8 94,2
I-21- DMP	100	93,8
I-21- D	400	95,3
SD-11	100 400	81,2 84,6
Correcsit SxT 1001	100 400	91,6 93,8
INKORGAZ-11TNT	100 400	90,0 96,2
Olazol	100	90,6

ISSN 3030-3907

	400	92,9
Viktor-1A	100	78,8
	400	91,7
Dodisor-4543-1kon	100	81,8
	400	96,1
Dodisor-4543-1M	200	87,5
	400	97,0
Coniqor 404	200	91,1
	400	94,3

Namunalarning sirti va holati ularning elektrod potensiallari o‘zgarishiga asoslangan. Funksional guruhdagi elektron zichliklari reaksiya markazlari bo‘lib, absorbsion bog‘lanishlar mustahkamligiga ta’sir qiladi. Harorat ortishi bilan birikmaning himoyalash xossasi ortib, saqlanib qolib, bundan ingibitor xemosorbsion mexanizm orqali ta’sir qiladi va mustahkam himoyalovchi qavatlarni hosil qiladi, deb xulosa qilish mumkin [6].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Obidov H.O. “Gazni qayta ishlash zavodlarida turli xildagi absorbentlarning tahlili va jihoz, qurilmalarning korroziyalanishini oldini olish”. “Fan va texnologiyalar taraqqiyoti“ ilmiy-texnikaviy jurnal, 2025. 6-son., 72-76 b.
2. Ashurov M. Neft va gaz konlari jihozlarida ichki elektrokimyoviy korroziya jarayonlari. –Qarshi: Nasaf, 2010.-88 b.
3. S.K. Kamolov. Korroziyadan himoya etish. O‘quv qo‘llanma. –T. TDTU, 2006 y.
4. Н.С. Мамулова и др. Всё о коррозии. Справочник. –М.: Химиздат, 2000, 520 с.
5. Korovina L.V. , Agzamov SH. K. Ashyolarning kimyoviy qarshiligi va korroziyadan himoyasi. O‘quv qo‘llanma. ToshDTU, 2004
6. Do‘stov X.B., Kim K.V., Soyibov S.A. Gazni kompleks tayyorlash qurilmalarida modellashtiruvchi tizimlarni qo‘llash. Fan va texnologiyalar taraqqiyoti. №1. 2016. 76-82 b.

ISSN 3030-3907

UDK: 677.053.27

IP SIFATIGA PARAFINLASH JARAYONINING TA‘SIRI

Mirxojayev Mirjamol Mirkarimovich
Namangan davlat texnika universiteti-t.f.f.d (Phd), dotsent
Email:mirjamol1982@gmail.com.
Tel: +998(93)080 33 80
Abdullayev Azim Rasulovich
Namangan davlat texnika universiteti-t.f.f.d (Phd), dotsent
Email: azim.zhejiangsciandtech@gmail.com.
Tel:+99899 080 17 91.
Mirzatillayev Abdulla Soxatillo o‘g‘li
Namangan davlat texnika universiteti 1-bosqich magistranti,
Email: abdullomirzatillayev@gmail.com.
Tel: +998945099952
Nazarov Zafarbek Nematjon o`g`li
Namangan davlat texnika universiteti 1-bosqich magistranti
Email: blackprince0556@gmail.com.
tel: +998977461005.

Annotatsiya. Ushbu maqolada halqali yigiruv mashinalarida ishlab chiqarilgan iplarning sifatiga parafinlash jarayonining ta’siri o‘rganildi. Parafinlash jarayonidan oldingi va keyingi iplarning silliqligi, tuklanish darajasi, uzilish kuchi hamda ishqalanish ko‘rsatkichlari taqqoslandi. Tajriba natijalariga ko‘ra, parafinlangan iplarning tuklanishi 20–30% ga kamaydi, uzilish kuchi esa 8–10% ga oshganligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: ip sifati, parafinlash, tuklanish, mustahkamlik, ishqalanish, halqali yigiruv, tikuv ipi, ip uzilishi, silliqlik, texnologiya.

Аннотация. В данной статье изучается влияние процесса парафинирования на качество пряжи, произведённой на кольцевых прядильных машинах. Сравнивались показатели гладкости, пушистости, прочности на разрыв и трения пряжи до и после парафинирования. По результатам экспериментов установлено, что ворсистость вощеных нитей снизилась на 20–30%, а разрывная прочность увеличилась на 8–10%.

Ключевые слова: качество пряжи, парафинирование, пушистость, прочность, трение, кольцевое прядение, швейная нить, обрывность, гладкость, технология.

Abstract. This article studies the effect of the waxing process on the quality of yarns produced on ring spinning machines. The smoothness, hairiness, tensile strength, and frictional properties of the yarns before and after waxing were

ISSN 3030-3907

compared. According to the experimental results, it was found that the hairiness of waxed yarns decreased by 20–30%, and the breaking strength increased by 8–10%.

Keywords: yarn quality, waxing, hairiness, strength, friction, ring spinning, sewing thread, yarn breakage, smoothness, technology.

KIRISH

So‘nggi yillarda to‘qimachilik va yengil sanoat O‘zbekiston iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri bo‘lib, uning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirish dolzarb vazifaga aylandi. Prezident farmon va qarorlari (PF-155, PF-2, PF-53) bu sohada chuqur qayta ishlash, eksport salohiyatini kengaytirish va yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulot ishlab chiqarishni talab qilmoqda [1].To‘qimachilik sanoatining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshilash, balki mamlakatning sanoat salohiyatini mustahkamlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va importni qoplashda muhim ahamiyatga ega. Xususan, O‘zbekiston paxtachilikda an'anaviy ustunlikka ega bo‘lib, xom ashyoning sifatli va arzonligi mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta'minlashda katta imkoniyatlar yaratmoqda.To‘qimachilik sanoatida tayyor mahsulot sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri ipdir. Ipning fizik-mexanik xususiyatlari va sirt sifati mato hamda kiyim-kechakning umumiy ko‘rinishi, mustahkamligi va chidamliligiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi [2]. Sifatli ipdan tayyorlangan matolar nafaqat yugori estetik ko‘rinishga ega, balki uzoq muddat xizmat qilish qobiliyati hamda ekologik xavfsizlik jihatidan ham talab qilinadigan standartlarga javob beradi.

Ip ishlab chiqarish texnologiyasida parafinlash jarayoni alohida o‘rin tutadi. Bu jarayon ip yuzasiga maxsus parafin yoki mum qatlami qoplab, uning keyingi qayta ishlash jarayonlarida (to‘qish, trikotaj, tikish) samaradorligini oshirishga qaratilgan. Parafinlash nafaqat ipning tashqi ko‘rinishini yaxshilaydi, balki uning texnologik xususiyatlarini sezilarli darajada takomillashtiradi.Zamonaviy to‘qimachilik ishlab chiqarishida, ayniqsa yuqori tezlikdagi avtomatlashtirilgan tikuv va to‘quv dastgohlarida, ipning yuqori silliqlik va past ishqalanish koeffitsientiga ega bo‘lishi talab qilinadi. Bunday talablar qondirilmasligi natijasida ishlab chiqarish jarayonida ko‘plab muammolar yuzaga keladi: mashina qismlarining tez eskirishi, energiya sarfining oshishi, mahsulot sifatining pasayishi va eng muhimi - texnologik uzilishlarning ko‘payishi.Parafinlash jarayonining samaradorligi ko‘pincha amaliy tajriba asosida baholansa-da, uning fizik-kimyoviy va mexanik mohiyatini chuqur tushunish jarayonni optimallashtirish va sifat nazoratini oshirish imkonini beradi. Parafin qatlami ip tolalari orasidagi

ISSN 3030-3907

ishqalanishni kamaytirish, elektrostatik zaryadlarning yig‘ilishini oldini olish va ip sirtini silliqlashtirish orqali uning ishlov berish xususiyatlarini yaxshilaydi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi ipni parafinlash jarayonining mohiyati va amaliy ahamiyatini ochib berish, uning ip sifati, mustahkamligi va ishlov berish qulayligiga ta'sirini nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqotda parafinlash jarayonining fizik-mexanik mohiyati - ishqalanish koeffitsientining kamayishi, ipning silliqligi va tuklanish darajasi bilan bog‘liq holda tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shu orqali ipning texnologik xossalarini yaxshilashda parafinlashning optimal darajasi aniqlanishi mumkin.

Shunday qilib, parafinlash jarayoni ip sifatini oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashda strategik ahamiyatga ega bo‘lib, uni ilmiy asoslangan yondashuv orqali o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kun talablaridan biridir. Ushbu tadqiqot natijalari nafaqat mahalliy to‘qimachilik korxonalarida parafinlash jarayonini optimallashtirishga, balki O‘zbekiston to‘qimachilik mahsulotlarining jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi..

Nazariy asos. Parafinlash jarayonining fizik-mexanik mohiyati ip sirtida yupqa(odatda 0,1-0,5 mikron qalinlikdagi) himoya qatlami hosil qilishga asoslanadi.Ushbu qatlam ip tolalari orasidagi va ip bilan texnologik uskunaning (ignalar, ilmoqlar, lamellar) o‘rtasidagi ishqalanishni kamaytiradi.Ishqalanishning kamayishi esa bir qator ijobiy oqibatlarga olib keladi, bular quyidagilar hisoblanadi:

1. Tolalarning o‘zaro siljishini osonlashtiradi: Bu ipning egiluvchanligini va cho‘zilish qobiliyatini yaxshilaydi, natijada statik va dinamik yuklar ta'sirida uzilish xavfi kamayadi.

2. Tuklanishning kamayishiga olib keladi: Parafin qatlami sirtdagi chiqib turgan tolalarni yopishtirib, ipning silliqroq bo‘lishiga yordam beradi. Bu o‘z navbatida, tikuv mashinalarida igna ishqalanishi kamaytiradi va tayyor matoning yuzasi sifatiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

3. Elektrostatik zaryadlarning yig‘ilishini kamaytiradi: Paxta kabi tabiiy tolalardan tayyorlangan iplarda elektrlanish kuchli bo‘ladi. Parafin qatlami ipning elektr o‘tkazuvchanligini bir oz oshiradi yoki sirt qarshiligini kamaytirib, statik elektrni tarqalishiga yordam beradi.

Parafinlash jarayoni ipning fizik-mexanik xossalarini yaxshilashga qaratilgan. Ip tolalari orasidagi ishqalanish koeffitsienti (f) quyidagi 1-formula yordamida aniqlanadi:

$$f = F/N \qquad (1).$$

ISSN 3030-3907

bu yerda f – ishqalanish koeffitsienti, F – ishqalanish kuchi (N), N – normal bosim (N). Formuladan ko‘rinib turibdiki, ishqalanish kuchi kamaytirilsa yoki normal bosim optimallashtirilsa, ipning ishqalanish koeffitsienti ham kamayadi, bu esa ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

Texnologik jarayon nuqtai nazaridan, parafinlash halqali yigiruv mashinalarida ishlab chiqarilgan ipning yigiruv bosqichidan so‘ng amalga oshiriladi. Bu jarayonda ip maxsus parafin yoki vosk eritmasiga botiriladi yoki uni qoplash usuli bilan yupqa qatlam bilan qoplanadi.Sanoatda qo‘llaniladigan parafinlash vositalari tarkibi va xususiyatlari jihatidan farq qiladi:

1.Tabiiy parafinlar: an'anaviy vosita bo‘lib, nisbatan arzon, lekin erish nuqtasi past va harorat o‘zgarishlariga nisbatan beqaror bo‘lishi mumkin.

2. Sintetik mumlar (Politietilen, polipropilen asosidagi): yuqori erish nuqtasi, yaxshi barqarorlik va kuchliroq himoya xususiyatlariga ega. Zamonaviy ishlab chiqarishda ko‘proq qo‘llanilmoqda.

3.Kombinatsiyalangan tarkiblar: Parafin, sintetik mum, yog‘lar va emulsifikatorlarning aralashmasidan iborat bo‘lib, ma'lum bir ip turi va qayta ishlash texnologiyasiga moslashtirilgan.

Texnologik jarayon nuqtai nazaridan parafinlash halqali yigiruv mashinalarida ishlab chiqarilgan ipning yigiruv bosqichidan so‘ng, odatda, o‘ramga o‘rash jarayonida amalga oshiriladi. Asosiy usullar quyidagilardan iborat:

1. Suyuq parafinlash (Botirish usuli): ip maxsus parafin eritmasi idishidan o‘tkaziladi. Qatlam qalinligi ipning o‘tish tezligi va eritma konsentratsiyasi bilan boshqariladi.

2. Qattiq parafinlash (Ishqalanish usuli): ip maxsus blok (katak) shaklidagi qattiq voska yuzasiga ishqalanadi. Bu usul qatlamning bir tekisligini ta'minlashda samarali hisoblanadi.

3. Emulsiya yordamida parafinlash: parafin emulsiyasi ipga purkaladi yoki botiriladi, so‘ngra quritish amalga oshiriladi.

Har bir usulning o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud bo‘lib, optimal usul ishlab chiqarish sharoitlari, ip turi va moliyaviy imkoniyatlarga bog‘liq.

Material va metodlar. Tadqiqot Namangan davlat texnika universiteti (NamDTU) laboratoriyasida olib borildi. Xom-ashyo sifatida 100% paxta ipi (40 Ne, 20 tex) ishlatildi. Jihoz sifatida USTER TESTER 6 va maxsus parafinlash qurilmasidan foydalanildi [3]. O‘lchangan ko‘rsatkichlar: tuklanish (H), mustahkamlik (cN/tex) va ishqalanish koeffitsienti.

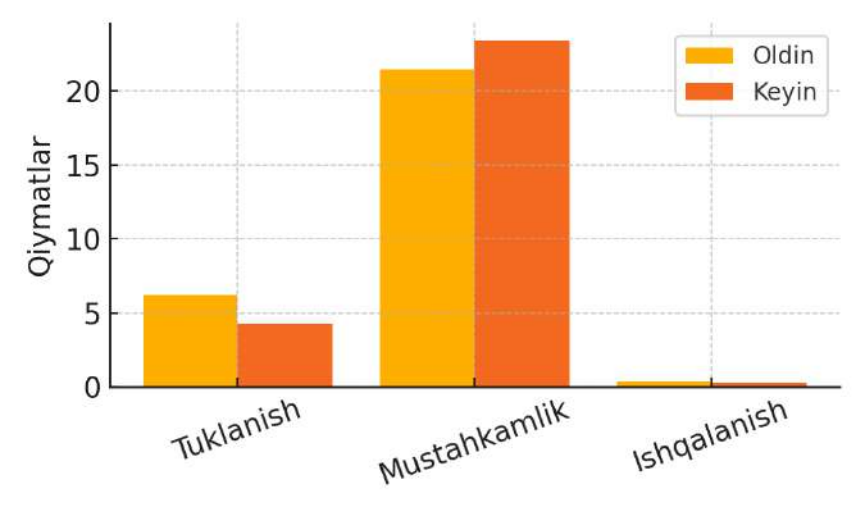
ISSN 3030-3907

1-jadvalda to‘quv ko‘rxonasidagi parafinlash jarayonidan oldin va keyingi ip sifat ko‘rsatkichlari aniqlangan. 1-rasmdagi grafikda parafinlash jarayonidan oldin va keyingi ip ko‘rsatkichlari ko‘rsatilgan.

1-jadval.

Parafinlash jarayonidan oldin va keyingi ip sifat ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Parafinlashdan oldin	Parafinlashdan keyin	O‘zgarish (%)
Tuklanish (H)	6,2	4,3	-30,6%
Mustahkamlik (cN/tex)	21,5	23,4	+8,8%
Ishqalanish koeffitsienti	0,36	0,28	-22,2%

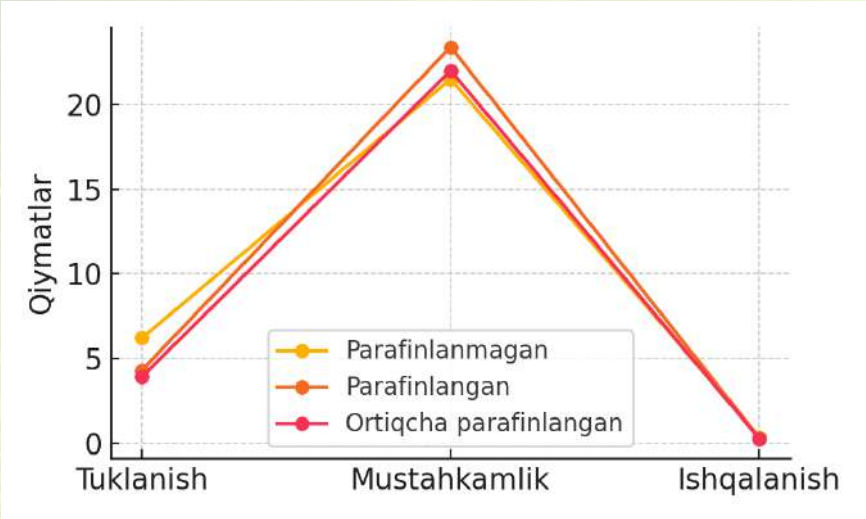
1-rasm. Parafinlash jarayonidan oldin va keyingi ip ko‘rsatkichlari

2-jadval.

Parafinlanmagan, parafinlangan va ortiqcha parafinlangan ip taqqoslanishi

Ko‘rsatkichlar	Parafinlanmagan	Parafinlangan	Ortiqcha parafinlangan
Tuklanish (H)	6,2	4,3	3,9
Mustahkamlik (cN/tex)	21,5	23,4	22
Ishqalanish koeff.	0,36	0,28	0.25

ISSN 3030-3907

2-rasm. Turli parafinlash darajalarida ip sifat ko‘rsatkichlari.

Parafinlanmagan, parafinlangan va ortiqcha parafinlangan ip taqqoslanishi 2-jadvalda ko‘rsatilgan. Turli parafinlash darajalarida ip sifat ko‘rsatkichlari 2-rasmdagi grafikda ko‘rsatilgan.

Tadqiqod natijalari va tahlili. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ipni parafinlash jarayoni uning asosiy sifat ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi[4]. . Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, parafinlash jarayoni ip yuzasini silliqlashtiradi va tuklanishni 6,2 dan 4,3 gacha kamaytiradi, bu esa qariyb 31 foizlik pasayishni anglatadi. Shu bilan birga, ipning mustahkamligi 21,5 cN/tex dan 23,4 gacha oshib, 8,8 foizga yaxshilangan. Ishqalanish koeffitsienti ham 0,36 dan 0,28 gacha tushib, 22 foizga kamaygan, bu esa ipni qayta ishlash, to‘qish va tikish jarayonlarida mashina va ignalarda ishqalanishning pasayishi, uzilishlarning kamayishi kabi afzalliklarni beradi.

Taqqoslash natijalariga ko‘ra, ortiqcha parafinlangan ip tuklanishni yanada kamaytirib (3,9 gacha), ishqalanish koeffitsientini eng past darajaga (0,25) tushirgan bo‘lsa-da, mustahkamlikni 22 cN/tex gacha pasaytirgan. Bu shuni anglatadiki, ortiqcha parafinlash ipning mustahkamlik xususiyatlarini zaiflashtirishi mumkin. Demak, ipni optimal darajada parafinlash eng yaxshi natijani beradi: tuklanish sezilarli kamayadi, mustahkamlik oshadi va ishqalanishning kamayishi ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Shu bois, parafinlash me’yorida qo‘llanganda ip sifatini yaxshilash, mashina ishlashini yengillashtirish va umumiy texnologik jarayonlarni samarali qilish imkonini beradi.Ammo, ortiqcha parafinlash natijasida ipning bo‘yoq shimish xususiyati pasayishi kuzatildi[5]. Ipning mustahkamligi 21,5 cN/tex dan 23,4 cN/tex gacha o‘sib, 8,8 foizga yaxshilangan. Bu o‘sish, parafin qatlami tolalar orasidagi ishqalanishni kamaytirib, yuk ta'sirida tolalarning bir-biriga nisbatan tekisroq va samaraliroq siljishiga imkon berishi bilan izohlanadi.

ISSN 3030-3907

Ishqalanish koeffitsienti ham 0,36 dan 0,28 gacha tushib, 22 foizga kamaygan. Bu katta amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ipni qayta ishlash jarayonlarida mashina va ignalarda ishqalanishning pasayishi, issiqlik hosil bo‘lishining kamayishi va natijada uzilishlarning sezilarli darajada kamayishiga olib keladi.

Muhim jihat shundaki, parafinlashning optimal dozasi mavjud. Ortiqcha parafinlangan ip tuklanishni yanada kamaytirib (3,9 gacha), ishqalanish koeffitsientini eng past darajaga (0,25) tushirgan bo‘lsa-da, mustahkamlik 23,4 cN/tex dan 22,0 cN/tex gacha pasaygan. Bu holat ortiqcha parafin qatlami ipning egiluvchanligini pasaytirib, uni biroz qattiqlashtirishi bilan izohlanadi.

Xulosa. Parafinlash jarayoni to‘qimachilik sanoatida ip sifatini oshirishning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon natijasida ipning silliqligi ortib, tuklanish sezilarli darajada kamayadi. Bu esa tayyor mato va kiyim-kechaklarning tashqi ko‘rinishi hamda ekspluatatsion xususiyatlarini yaxshilaydi. Shuningdek, ipning mustahkamligi 8–10 foizga oshib, chidamliligi yaxshilanadi, natijada u ishlab chiqarish va foydalanish jarayonida ko‘proq bosim va taranglikka bardosh bera oladi.

Parafinlash ipning ishqalanish koeffitsientini 20–25 foizgacha kamaytirib, tikuv mashinalarida uzilishlarni kamaytiradi va umumiy samaradorlikni oshiradi. Biroq ortiqcha parafinlash salbiy oqibatlarga ham olib kelishi mumkin. Xususan, ip sirtida ortiqcha qatlam hosil bo‘lishi natijasida bo‘yoq shimish qobiliyati pasayadi, bu esa keyingi pardozlash jarayonlarida muammolar tug‘dirishi mumkin. Shu sababli ishlab chiqarishda parafinlashning optimal me’yori tanlanishi nihoyatda muhimdir.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, parafinlash jarayonini ilmiy asosda, me’yoriy talab va texnologik ko‘rsatkichlarga rioya qilgan holda amalga oshirish zarur. Bu nafaqat ipning sifatini, balki tayyor mahsulotning jahon bozorida raqobatbardoshligini ham ta’minlaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlarida ham to‘qimachilik sanoatini modernizatsiya qilish va mahsulot sifatini oshirish masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan bo‘lib, parafinlash kabi jarayonlarni takomillashtirish sanoatni rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida qaraladi.

Shunday qilib, parafinlash jarayoni ipning fizik-mexanik ko‘rsatkichlarini yaxshilash, tikuv jarayonlarida uzilishlarni kamaytirish va tayyor mahsulot sifatini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi[6]. Uni to‘g‘ri me’yorda va samarali texnologiyalar asosida qo‘llash orqali sanoat ishlab chiqarishida yuqori natijalarga erishish mumkin.

ISSN 3030-3907

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, 16-sentabr). To‘qimachilik sanoatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: Qaror PQ-4453. Lex.uz.
2. Lawrence, C. A. (2010). Advances in Yarn Spinning Technology. Woodhead Publishing.
3. Basu, A., & Majumdar, A. (2014). Comparative analysis of waxed and unwaxed yarns. Textile Research Journal, 84(7), 652–661.
4. Khan, M., & Ali, S. (2016). Effect of waxing on ring spun yarn quality. Indian Journal of Fibre & Textile Research.
5. Ramesh, M. (2019). Study on the performance of paraffined sewing threads. International Journal of Clothing Science. .
6. Uchkunov, O., & Karimov, B. (2021). The role of waxing in improving yarn performance. Journal of Textile Engineering, 12(2), 45–53.

ISSN 3030-3907

GIDROUZELLARNI ISHONCHLI ISHLASHI BO‘YICHA CHORA TADBIRLAR ISHLAB CHIQISH (ZARAFSHON DARYOSIDAGI KARMANA GIDROUZELI MISOLIDA)

Bozorova Sanobar Shavkatovna
Buxoro davlat texnika universitet magistranti
Axmedov Sharif Ro‘ziyevich
Buxoro davlat texnika universiteti professori Ilmiy rahbar:
Sharipov Armonbek Ergashovich
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zarafshon daryosida joylashgan Karmana gidrouzeli misolida gidrouzellarni ishonchli va xavfsiz ekspluatatsiya qilish masalalari ilmiy-tahliliy jihatdan o‘rganilgan. Tadqiqot davomida gidrouzelning texnik holati, ekspluatatsiya jarayonida yuzaga keladigan muammolar hamda ularning kelib chiqish sabablari tahlil qilindi. Konstruktiv elementlarning eskirishi, filtratsiya jarayonlarining kuchayishi, cho‘kindi to‘planishi va mexanik boshqaruv qurilmalarining nosozligi asosiy xavf omillari sifatida aniqlanib, ularni kamaytirish bo‘yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlar taklif etildi. Tadqiqot natijalari gidrouzellarni ishonchli ishlashini ta’minlashda kompleks yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi hamda suv xo‘jaligi tizimida ularning barqaror faoliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: gidrouzel, ishonchlilik, gidrotexnik inshoot, filtratsiya, cho‘kindi, ekspluatatsiya, monitoring, avtomatlashtirish, Zarafshon daryosi, Karmana gidrouzeli.

Аннотация. В статье на примере Карманинского гидроузла, расположенного на реке Зарафшан, проведён научно-аналитический анализ вопросов надёжной и безопасной эксплуатации гидроузлов. В ходе исследования проанализировано техническое состояние гидроузла, выявлены основные проблемы, возникающие в процессе эксплуатации, и причины их возникновения. Износ конструктивных элементов, усиление фильтрационных процессов, накопление наносов и неисправности механических устройств управления определены как основные факторы риска. На основе полученных результатов предложены научно обоснованные мероприятия по повышению надёжности работы гидроузлов. Результаты исследования подчёркивают необходимость комплексного подхода к обеспечению устойчивой и безопасной работы гидротехнических сооружений.

ISSN 3030-3907

Ключевые слова: гидроузел, надёжность, гидротехническое сооружение, фильтрация, наносы, эксплуатация, мониторинг, автоматизация, река Зарафшан, Карманинский гидроузел.

Abstract. This article presents a scientific and analytical study of measures to ensure the reliable and safe operation of hydraulic complexes using the Karmana hydraulic complex located on the Zarafshan River as a case study. The research analyzes the technical condition of the hydraulic structure, identifies key operational problems, and determines their underlying causes. The wear of structural elements, intensification of filtration processes, sediment accumulation, and malfunctions of mechanical control systems are identified as major risk factors. Based on the analysis, scientifically grounded measures to improve the reliability of hydraulic complexes are proposed. The study highlights the importance of a comprehensive approach to ensuring the sustainable and safe operation of hydraulic engineering structures within water management systems.

Keywords: hydraulic complex, reliability, hydraulic structure, filtration, sediment, operation, monitoring, automation, Zarafshan River, Karmana hydraulic complex.

KIRISH.

Bugungi kunda suv resurslaridan oqilona foydalanish, ularni boshqarish va muhofaza qilish masalalari global miqyosda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishi, aholi sonining ortishi, qishloq xo‘jaligi va sanoat tarmoqlarining rivojlanishi suvga bo‘lgan talabni keskin oshirmoqda. Ayniqsa, sug‘oriladigan dehqonchilikka tayangan hududlarda gidrotexnik inshootlarning uzluksiz va ishonchli ishlashi iqtisodiy barqarorlik hamda ekologik muvozanatni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, gidrouzellarni xavfsiz ekspluatatsiya qilish va ularning ishonchliligini oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Gidrouzel — bu daryo yoki kanal oqimini tartibga solish, suv sathini ko‘tarish, suvni taqsimlash hamda energetik yoki sug‘orish maqsadlarida foydalanish uchun mo‘ljallangan murakkab gidrotexnik inshootlar majmuasidir. Ularning tarkibiga suv o‘tkazish inshootlari, to‘g‘onlar, suv olish qurilmalari, o‘tkazgich kanallar va boshqa muhim konstruktiv elementlar kiradi. Mazkur inshootlarning ishonchli ishlashi konstruktiv mustahkamlik, gidravlik barqarorlik, texnik xizmat ko‘rsatish darajasi hamda ekspluatatsiya sharoitlariga bevosita bog‘liqdir.

Zarafshon daryosi O‘zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo‘lib, Samarqand va Buxoro viloyatlarining sug‘orish tizimida asosiy suv manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu daryo havzasida joylashgan Karmana gidrouzeli mintaqaning suv xo‘jaligi tizimida muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lib, qishloq

ISSN 3030-3907

xo‘jaligi ekinlarini sug‘orish, suv taqsimotini tartibga solish hamda suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash vazifalarini bajaradi. Shu bilan birga, uzoq yillar davomida ekspluatatsiya qilinayotgan ushbu gidrouzelda tabiiy va texnogen omillar ta’sirida turli nosozliklar, konstruktiv eskirish holatlari va xavfli jarayonlar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, gidrouzellar faoliyatida yuzaga keladigan asosiy muammolar qatoriga to‘g‘on asosida filtratsiya jarayonlarining kuchayishi, eroziya va yuvilish hodisalari, mexanik qismlarning eskirishi, cho‘kindi to‘planishi hamda boshqaruv mexanizmlarining nosozligi kiradi. Ushbu omillar gidrouzelning ishlash qobiliyatini pasaytirib, favqulodda vaziyatlar yuzaga kelish xavfini oshiradi. Shu sababli, mavjud holatni ilmiy tahlil qilish va ishonchlilikni oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada Zarafshon daryosidagi Karmana gidrouzeli misolida gidrouzellarni ishonchli ishlashini ta’minlash masalalari o‘rganiladi. Tadqiqotda gidrouzelning texnik holati, ekspluatatsiya jarayonida yuzaga kelayotgan muammolar hamda ularning kelib chiqish sabablari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy monitoring usullari, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va profilaktik texnik xizmat ko‘rsatish choralarining ahamiyati yoritiladi. Maqolaning asosiy maqsadi — Karmana gidrouzeli misolida gidrouzellarni ishonchli va xavfsiz ekspluatatsiya qilish bo‘yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqot natijalari nafaqat mazkur gidrouzel, balki Zarafshon daryosi havzasidagi boshqa gidrotexnik inshootlar uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, suv xo‘jaligi tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Gidrotexnik inshootlarning, xususan gidrouzellar va suv taqsimlash inshootlarining ishonchli ishlashini ta’minlash masalasi uzoq yillardan buyon ko‘plab olimlar va amaliyotchilar tomonidan tadqiq etib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlarda gidrouzellarni loyihalash, qurish va ekspluatatsiya qilish jarayonlarida yuzaga keladigan xavf omillari, ularni kamaytirish usullari hamda ekspluatatsion ishonchlilikni oshirish bo‘yicha turli yondashuvlar keng yoritilgan. Dastlabki tadqiqotlarda gidrouzellar ishonchliligi asosan konstruktiv mustahkamlik va gidravlik hisoblar asosida baholangan. Masalan, Suxomlinov, Pavlov va Popov kabi mualliflarning klassik ishlarida gidrotexnik inshootlarning statik va dinamik barqarorligi, suv bosimi ta’sirida to‘g‘on va suv o‘tkazgich konstruksiyalarining mustahkamligi asosiy mezon sifatida ko‘rib chiqilgan. Ushbu tadqiqotlarda gidrouzel elementlarining deformatsiyalanishi, cho‘kish va sirpanish jarayonlari matematik modellar yordamida tahlil qilingan. Keyingi bosqich tadqiqotlarda gidrouzellarni

ISSN 3030-3907

ekspluatatsiya jarayonida yuzaga keladigan filtratsiya va eroziya hodisalari alohida tadqiqot obyekti sifatida qaralgan. Abramov, Kiselev va Shumakovlarning ilmiy ishlarida to‘g‘on tanasi va uning asosida suv sizib chiqishi natijasida yuzaga keladigan xavfli filtratsiya oqimlari, ularning gidrouzel barqarorligiga ta’siri batafsil o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotlar filtratsiya jarayonlarini nazorat qilish va drenaj tizimlarini takomillashtirish zarurligini asoslab bergan. So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda gidrouzellar ishonchliligini baholashda tizimli yondashuv keng qo‘llanilmoqda. Bu yondashuvda gidrouzel murakkab texnik tizim sifatida qaralib, uning barcha elementlari o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinadi. Xususan, Alekseev va Ivanov tadqiqotlarida gidrouzellar uchun xavf tahlili (risk analysis) metodlari taklif etilgan bo‘lib, bunda texnik nosozliklar, tabiiy ofatlar va inson omilining ta’siri birgalikda baholanadi. Ushbu yondashuv gidrouzelning ishonchliligini kompleks baholash imkonini beradi.

Mahalliy va xorijiy adabiyotlarda gidrouzellarni ekspluatatsiya qilishda cho‘kindi to‘planishi muammosi ham keng yoritilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, daryo oqimida olib kelinadigan qattiq zarrachalar suv o‘tkazgichlar, suv olish inshootlari va kanallarda cho‘kib qolib, ularning o‘tkazuvchanlik qobiliyatini pasaytiradi. Karimov, Rahimov va boshqa mahalliy olimlarning ishlarida O‘zbekiston daryolarida cho‘kindi oqimining xususiyatlari va ularning gidrotexnik inshootlarga ta’siri tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda muntazam mexanik tozalash va gidravlik yuvish ishlarining ahamiyati ta’kidlangan. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda gidrouzellarni ishonchli ishlashini ta’minlashda avtomatlashtirilgan boshqaruv va monitoring tizimlarining o‘rni alohida e’tirof etiladi. SCADA tizimlari, masofaviy sensorlar va real vaqt rejimidagi monitoring vositalari yordamida suv sathi, bosim, vibratsiya va deformatsiya ko‘rsatkichlarini nazorat qilish imkoniyati yaratilmoqda. Smirnov va Kuznetsov tadqiqotlarida avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarining favqulodda holatlarni oldindan aniqlashdagi samaradorligi ilmiy asoslangan.

O‘zbekiston olimlarining tadqiqotlarida gidrouzellar ishonchliligi masalasi asosan sug‘orish tizimlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Jumladan, Zarafshon, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida joylashgan gidrotexnik inshootlar misolida ularning ekspluatatsion holati, texnik xizmat ko‘rsatish darajasi va mavjud muammolar tahlil qilingan. Ushbu ishlarda gidrouzellarni rekonstruksiya qilish, eskirgan mexanizmlarni yangilash hamda ekspluatatsiya qoidalariga qat’iy rioya etish zarurligi qayd etilgan. Karmana gidrouzeli bo‘yicha maxsus ilmiy tadqiqotlar soni cheklangan bo‘lsa-da, umumiy suv xo‘jaligi tizimi doirasida ushbu inshoot faoliyati haqida ma’lumotlar mavjud. Ayrim hisobot va texnik hujjatlarda gidrouzelning suv o‘tkazish qobiliyati, mexanik qurilmalarining holati hamda

ISSN 3030-3907

ekspluatatsiya jarayonida aniqlangan kamchiliklar qayd etilgan. Biroq mavjud adabiyotlarda aynan Karmana gidrouzelining ishonchliligini oshirishga qaratilgan kompleks ilmiy tahlil yetarli darajada yoritilmagan. Shu bois, tahlil qilingan adabiyotlar asosida xulosa qilish mumkinki, gidrouzellarni ishonchli ishlashini ta’minlash masalasi ko‘p qirrali bo‘lib, konstruktiv, gidravlik, ekspluatatsion va tashkiliy omillarni o‘z ichiga oladi. Mavjud ilmiy ishlarda umumiy yondashuvlar ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, muayyan hudud va konkret gidrouzel sharoitlarini hisobga olgan holda tadqiqotlar olib borish dolzarb hisoblanadi. Aynan shu nuqtai nazardan, Zarafshon daryosidagi Karmana gidrouzeli misolida ishonchlilikni oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish mazkur tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

TADQIQOT MUHOKAMASI. Mazkur tadqiqot doirasida Zarafshon daryosida joylashgan Karmana gidrouzelining texnik va ekspluatatsion holati tahlil qilinib, uning ishonchli ishlashiga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, mavjud ilmiy adabiyotlar bilan qiyosiy muhokama qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Karmana gidrouzeli uzoq muddatli ekspluatatsiya sharoitida ishlayotgan gidrotexnik inshoot sifatida bir qator tipik muammolarga ega bo‘lib, ular ko‘plab boshqa hududiy gidrouzellar uchun ham xos hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, gidrouzelning ishonchliligiga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omillar qatoriga konstruktiv elementlarning eskirishi, filtratsiya jarayonlarining kuchayishi, cho‘kindi to‘planishi hamda mexanik boshqaruv qurilmalarining texnik holati kiradi. Ushbu holatlar adabiyotlarda qayd etilgan ilmiy xulosalar bilan mos keladi. Xususan, Abramov va Kiselev tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, filtratsiya oqimlarining me’yoridan ortishi gidrouzel asosining barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, favqulodda holatlar yuzaga kelish xavfini oshiradi. Karmana gidrouzelida ham ayrim uchastkalarda suv sizib chiqish belgilari kuzatilishi ushbu ilmiy xulosalarni tasdiqlaydi. Cho‘kindi to‘planishi bilan bog‘liq muammolar ham tadqiqot natijalarida muhim o‘rin egalladi. Zarafshon daryosining gidrologik xususiyatlari, xususan oqimda olib kelinadigan qattiq zarrachalar miqdorining yuqoriligi suv o‘tkazgichlar va suv olish inshootlarida cho‘kindining tez yig‘ilishiga sabab bo‘lmoqda. Bu holat Karimov va Rahimovlarning O‘zbekiston daryolari bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari bilan uyg‘un bo‘lib, ular ham cho‘kindi oqimining gidrotexnik inshootlar ish rejimiga salbiy ta’sirini alohida qayd etgan. Karmana gidrouzelida cho‘kindining o‘z vaqtida tozalanmasligi suv o‘tkazish qobiliyatining pasayishiga va gidravlik rejimning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot davomida mexanik va elektromechanik qurilmalarning texnik holati ham muhokama qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ayrim boshqaruv

ISSN 3030-3907

mexanizmlarining eskirganligi, avtomatlashtirish darajasining yetarli emasligi inson omiliga bog‘liq xatoliklar xavfini oshiradi. Bu holat Smirnov va Kuznetsov tomonidan taklif etilgan avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarining ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy sensorlar va masofaviy nazorat vositalarini joriy etish orqali gidrouzelning ekspluatatsion holatini real vaqt rejimida baholash va muammolarni oldindan aniqlash mumkin. Shuningdek, tadqiqot natijalari Karmana gidrouzelining ishonchliligini oshirishda profilaktik texnik xizmat ko‘rsatish ishlarining muhimligini ko‘rsatdi. Adabiyotlarda qayd etilganidek, gidrouzellarni faqat favqulodda holatlardan so‘ng ta’mirlash iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lib, xavfsizlik darajasini pasaytiradi. Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, rejalashtirilgan tekshiruvlar, filtratsiya va deformatsiya jarayonlarini doimiy monitoring qilish hamda mexanik qismlarni bosqichma-bosqich yangilash gidrouzelning uzoq muddatli barqaror ishlashini ta’minlaydi. Tadqiqot muhokamasi davomida aniqlangan muhim jihatlardan yana biri — tashkiliy va boshqaruv omillarining roli hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda ko‘pincha texnik yechimlarga urg‘u berilgan bo‘lsa-da, amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, malakali kadrlar, aniq ekspluatatsiya reglamentlari va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik darajasi gidrouzel ishonchliligida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Karmana gidrouzeli misolida ham texnik imkoniyatlar bilan bir qatorda boshqaruv tizimini takomillashtirish zarurligi aniqlandi.

Natijalarni umumlashtirib aytganda, mazkur tadqiqot natijalari avvalgi ilmiy ishlarda keltirilgan nazariy xulosalarni amaliy misol orqali tasdiqlaydi va ularni hududiy sharoitga moslashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Karmana gidrouzeli sharoitida olib borilgan tahlil gidrouzellarni ishonchli ishlashini ta’minlash faqat bitta omil bilan emas, balki konstruktiv, gidravlik, ekspluatatsion va tashkiliy choralarni kompleks qo‘llash orqali amalga oshirilishini ko‘rsatdi. Shu bois, tadqiqot natijalari nafaqat Karmana gidrouzeli uchun, balki Zarafshon daryosi havzasidagi boshqa gidrotexnik inshootlar uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, suv xo‘jaligi tizimining xavfsiz va barqaror faoliyatini ta’minlashga xizmat qiladi.

XULOSA. Mazkur ilmiy-tahliliy tadqiqotda Zarafshon daryosida joylashgan Karmana gidrouzeli misolida gidrouzellarni ishonchli va xavfsiz ekspluatatsiya qilish masalalari o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, gidrouzelning barqaror ishlashiga konstruktiv elementlarning eskirishi, filtratsiya jarayonlarining kuchayishi, cho‘kindi to‘planishi hamda mexanik boshqaruv qurilmalarining texnik holati sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu omillar o‘z vaqtida nazorat qilinmasa, gidrouzel faoliyatida jiddiy nosozliklar va favqulodda vaziyatlar

ISSN 3030-3907

yuzaga kelish xavfi ortadi. Olib borilgan tahlillar asosida gidrouzellarni ishonchli ishlashini ta’minlash faqat texnik choralar bilan cheklanmasdan, kompleks yondashuvni talab etishi aniqlandi. Jumladan, muntazam monitoring, profilaktik texnik xizmat ko‘rsatish, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish hamda ekspluatatsiya jarayonida inson omilini kamaytirish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda ishlab chiqilgan xulosalar va tavsiyalar Karmana gidrouzelining ekspluatatsion ishonchliligini oshirishga, shuningdek, Zarafshon daryosi havzasidagi boshqa gidrotexnik inshootlarning barqaror faoliyatini ta’minlashga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abramov A.A. Gidrotexnik inshootlarning ishonchliligi va xavfsizligi. – Moskva: Stroyizdat, 2015. – 356 b.
2. Alekseev V.P., Ivanov S.N. Gidrotexnik inshootlar uchun xavf va ishonchlilik tahlili. – Sankt-Peterburg: Gidrometeoizdat, 2017. – 284 b.
3. Pavlov N.I. Gidrotexnik inshootlarni loyihalash va ekspluatatsiya qilish asoslari. – Moskva: ASV, 2014. – 412 b.
4. Popov V.A. To‘g‘onlar va gidrouzellar barqarorligi. – Moskva: Energiya, 2012. – 298 b.
5. Kiselev V.D., Shumakov A.M. Filtratsiya jarayonlari va gidrotexnik inshootlar xavfsizligi. – Moskva: Nauka, 2016. – 265 b.
6. Karimov A.A., Rahimov B.B. O‘zbekiston daryolarining gidrologik xususiyatlari va cho‘kindi oqimlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 240 b.
7. Smirnov A.V., Kuznetsov I.L. Gidrotexnik inshootlarda avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari. – Moskva: Mashinostroenie, 2019. – 310 b.
8. Mirzaev M.M. Sug‘orish tizimlarida gidrotexnik inshootlardan foydalanish samaradorligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020. – 198 b.
9. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. Gidrotexnik inshootlarni ekspluatatsiya qilish qoidalari. – Toshkent, 2021. – 120 b.
10. O‘zDSt 33.05:2019. Gidrotexnik inshootlar. Xavfsizlik va texnik holatini baholash talablari. – Toshkent, 2019.

ISSN 3030-3907

SANOAT KORXONALARIDAN CHIQAYOTGAN CHIQINDILARNI ATROF -MUHITGA TA'SIRI

Baxriddinova Nasiba Murodovna
Buxoro davlat texnika universiteti, dotsent
Mustaqimov Og'abek
Buxoro davlat texnika universiteti M 45-25 guruh magistri
Tel: +998 90 5131456

Annotatsiya. Mazkur maqolada sanoat korxonalaridan chiqayotgan chiqindilarni atrof -muhitga ta'siri, sanoat rivojlanishi zamonaviy jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi ekanligi, havoning, suv resurslarining ,tuproqning ifloslanishi va bu muammolarni bartaraf etish yo'llari , Xalqaro standartlar va ilg'or tajribalar O'zbekistondagi sanoat chiqindilari boshqaruvi bilan qiyoslanishi suv resurslarining ifloslanishi, tuproqning ifloslanishi haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Eksperimental, Statistik, Geografik, prognoz, Kanalizatsiya chiqindilari, Xalqaro standartlar, Laboratoriya.

Аннотация. В данной статье представлена информация о влиянии отходов промышленных предприятий на окружающую среду, о том, что промышленное развитие является неотъемлемой частью развития современного общества, загрязнении воздуха, сравниваются с управлением промышленными отходами в Узбекистане.

Ключевые слова: Экспериментальный, Статистический, Географический, Прогноз, Канализационные выбросы, Международные стандарты, Лаборатория.

Annotation. This article provides information on the environmental impact of industrial waste, the fact that industrial development is an integral part of the development of modern society, air pollution, and a comparison of international standards and best practices with industrial waste management in Uzbekistan.

Keywords: Experimental, Statistical, Geographic, Forecast, Sewage Waste, International Standards, Laboratory.

KIRISH

Yangi korxona,zavodlarning ishga tushirilishi, sanoatning kundan-kunga rivojlanib borishi- zamonaviy jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismidir. Ammo bu rivojlanish bilan birga atrof-muhitga ko'rsatiladigan salbiy ta'sirlar ham doimo ortib bormoqda. Sanoat korxonalari insonlar ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun katta hajmdagi mahsulot ishlab chiqaradi, biroq buning natijasida atrof-muhit zararlanib, havoga zaharli gazlar chiqariladi, suv resurslari ifloslanadi, tuproq unumdorligi pasayadi. Ushbu chiqindilar nafaqat tabiat

ISSN 3030-3907

muvozanatini buzadi, balki o‘simliklar, hayvonlar va insonlar salomatligiga ham jiddiy xavf tug‘diradi.

Havo va suvning ifloslanishi, tuproq erroziyasi, cho‘llanish, qazilma yoqilg‘ilarni behisob ishlatish global isishga, tabiiy ofatlarning ko‘payishiga olib kelmoqda, atrof-muhit va aholi sog‘lig‘iga zarar yetkazmoqda. Bunga javoban mamlakatda uch yil avval “Yashil makon” umummilliy loyihasi boshlandi. Qo‘shni mamlakatlar bilan birgalikda Mintaqaviy iqlim strategiyasini amalga oshirishga kirishildi. Toshkentda Markaziy Osiyo atrof-muhit va iqlim o‘zgarishlarini o‘rganish universiteti tashkil etildi.

Shuningdek, O‘zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan bu borada qabul qilingan ikkita muhim rezolyutsiyaning tashabbuskori bo‘ldi. Ayni vaqtda “yashil” energetika iqtisodiyotimiz drayverlaridan biriga aylanayotgani ta’kidlandi.

Bugungi kunda sanoat chiqindilarining atrof-muhitga ta’sirini o‘rganish va bartaraf etish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu jamiyat va iqtisodiyotning ekologik xavfsizligini ta’minlash, tabiiy resurslarni samarali boshqarish va kelajak avlodlar uchun sog‘lom muhit yaratishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, sanoat chiqindilarining tabiiy muhitga ta’siri va ularni kamaytirish usullarini o‘rganish muhim masala sifatida qaralmoqda.

Mazkur ishda sanoat chiqindilarining turlari, ular keltirib chiqaradigan ekologik muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha chora-tadbirlar ko‘rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR VA METODOLOGIYA.

Ushbu tadqiqotda sanoat chiqindilarining atrof-muhitga ta’sirini o‘rganish uchun quyidagi yondashuvlar qo‘llanildi:

Nazariy tahlil: Ilmiy adabiyotlar, maqolalar va xalqaro hujjatlar asosida sanoat chiqindilarining turlari va ularning ekologik ta’siri o‘rganildi.

Eksperimental usullar: Laboratoriya sharoitida sanoat chiqindilarining kimyoviy va fizikaviy tarkibi tahlil qilindi, ularning muhitga bo‘lgan ta’siri kuzatildi.

Statistik tahlil: Sanoat chiqindilari hajmi va ularning ekologik zararini ifodalovchi ko‘rsatkichlar yig‘ildi va tahlil qilindi.

Geografik tahlil: Chiqindilarning hududiy tarqalishi va ular sababli ekologik muammolar paydo bo‘lishi xaritalash usuli yordamida baholandi.

Qiyosiy tahlil: Xalqaro standartlar va ilg‘or tajribalar O‘zbekistondagi sanoat chiqindilari boshqaruvi bilan qiyoslandi.

Monitoring: Sanoat korxonalaridan chiqayotgan chiqindilarni aniqlash uchun hududiy kuzatuvlar amalga oshirildi.

ISSN 3030-3907

TAHLIL VA NATIJALAR

Sanoat korxonalaridan chiqayotgan chiqindilar atrof-muhitga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Ushbu ta'sirni bir necha asosiy yo‘nalishlarda tahlil qilish mumkin:

1. Havoning ifloslanishi

Kimyoviy moddalarning ta’siri: Havoga ishlab chiqarish jarayonlari natijasida zaharli gazlar (masalan, karbonat angidrid, oltingugurt dioksidi, azot oksidlari) chiqariladi. Bu gazlar havoni ifloslantiradi, insonlar sog‘ligiga,hayvonot va o‘simliklar dunyosiga zarar yetkazadi.

Issiqxona effektining kuchayishi: Sanoat korxonalaridan chiqayotgan karbonat angidrid va boshqa gazlar iqlim o‘zgarishiga olib keladi.

2. Suv resurslarining ifloslanishi

Kanalizatsiya chiqindilari: Sanoat korxonalari ko‘pincha ishlov berilmagan chiqindilarni suv havzalariga tashlaydi, bu esa daryolar, ko‘llar va dengizlarning ifloslanishiga sabab bo‘ladi.

Toksik moddalar: Og‘ir metallar, kimyoviy reaktivlar va neft mahsulotlari suvni zaharlab, undagi ekotizimni izdan chiqaradi.

3. Tuproqning ifloslanishi

Qattiq chiqindilar: sanoat chiqindilari (metall qoldiqlari, plastmassa, kimyoviy moddalar) tuproq sifatini pasaytirib, uning unumdorligiga salbiy ta’sir qiladi.

Og‘ir metallarning tuproq tarkibiga ta’siri ostida, o‘simliklar ham zararlanib , iste’mol natijasida inson salomatligiga xavf yetkazishi mumkin.

4. O‘simlik va hayvonot dunyosiga ta’siri

Ekotizimning buzilishi: Ifloslangan muhitda o‘simliklar va hayvonlar yashash joylarini yo‘qotadi, ayrim turlar esa butunlay yo‘q bo‘lib ketadi.

Biologik o‘zgarishlar: Kimyoviy chiqindilar tirik organizmlarda genetik o‘zgarishlar yoki kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

5. Inson salomatligiga ta’siri

Havo, suv va tuproq ifloslanishi natijasida insonlarda nafas olish kasalliklari, teri kasalliklari, saraton va boshqa jiddiy muammolar paydo bo‘ladi.

Ifloslangan tuproq va suvda yetishtirilgan oziq-ovqat mahsulotlari orqali zaharli moddalar inson organizmiga kirishi mumkin.

Muammolarni hal qilish yo‘llari:

Chiqindilarni qayta ishlash*:* Sanoat chiqindilarini qayta ishlash orqali ularning atrof-muhitga ta’sirini kamaytirish mumkin.

Filtr va tozalash texnologiyalari: Havoni, suvni va tuproqni tozalash uchun zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash zarur.

ISSN 3030-3907

Qonunchilik va nazorat: Chiqindilarni chiqarish me’yorlarini qat’iy belgilash va korxonalarni nazorat qilish.

Barqaror rivojlanish: Ekologik xavfsiz texnologiyalardan foydalanish va energiyani tejash chora-tadbirlari.

Atrof-muhit tozaligiga erishish-aholi salomatligini mustahkamlashning garovidir.

Sanoat chiqindilarini kamaytirish va atrof-muhitga ta’sirini minimallashtirish bo‘yicha yechimlar

Chiqindilarni qayta ishlash:

Sanoat chiqindilarini qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish orqali ikkilamchi xomashyo olish mumkin. Masalan, metall, plastmassa va boshqa materiallarni qayta ishlash ekologik zararlarni kamaytiradi.

Samarali filtr va tozalash tizimlari:

Havo, suv va tuproqni ifloslanishdan himoya qilish uchun zamonaviy filtr tizimlarini o‘rnatish lozim. Masalan, tutun gazlarini tozalash uchun sanoat korxonalarida elektrostatik filtrlar va kimyoviy reaktivlar asosida ishlaydigan tozalash qurilmalari qo‘llanilishi mumkin.

Barqaror texnologiyalarni joriy qilish:

Tejamkor energiya va ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlariga kiritish chiqindilar hajmini kamaytiradi. Masalan, chiqindi hosil bo‘lishini oldini olish uchun "nol chiqindi" (zero-waste) strategiyasini qo‘llash.

Xomashyodan samarali foydalanish:

Resurslarni tejash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish. Bu orqali xomashyo sarfini, chiqindilarni kamaytirish mumkin.

Qonunchilikni kuchaytirish va nazoratni o‘rnatish:

QChiqindilarni boshqarish bo‘yicha qat’iy qonunlar qabul qilish va ularning bajarilishini nazorat qilish. Masalan, sanoat korxonalari chiqindilari uchun limitlar belgilash va buzilish holatlarida jarima solish.

Atrof-muhit monitoring tizimi:

Maxsus monitoring tizimlari yordamida sanoat korxonalari chiqarayotgan chiqindilar miqdori va ularning ekologiyaga ta’sirini muntazam kuzatib borish. Bu orqali muammolarni erta bosqichda aniqlash va hal qilish imkoniyati yaratiladi.

Suvni qayta ishlash tizimlari:

Sanoat korxonalaridan chiqariladigan oqova suvlarni maxsus qurilmalar yordamida tozalash va qayta ishlash orqali suv resurslarining ifloslanishini oldini olish.

Jamoatchilikni jalb qilish va xabardorlikni oshirish:

ISSN 3030-3907

Ekologik muammolar bo‘yicha jamoatchilikni xabardor qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalariga korxonalarning mas’uliyatini oshirish.

Chiqindi yoqish va zararsizlantirish zavodlari:

Qattiq chiqindilarni maxsus zavodlarda yoqish va zaharli moddalarni zararsizlantirish orqali ularning atrof-muhitga zararini kamaytirish.

Yashil iqtisodiyot tamoyillari:

Yashil iqtisodiyot faoliyatini, chiqindilarni qayta ishlash orqali chiqindisiz ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirish.

Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni rivojlantirish:

Ekologik zararlarni kamaytirish uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni qo‘llab-quvvatlash.

Xalqaro hamkorlik:

Ekologik xavfsizlik bo‘yicha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilib, ilg‘or tajribalarni o‘rganish va joriy etish.

XULOSA.

Sanoat korxonalaridan chiqayotgan chiqindilar ekologik muvozanatga sezilarli darajada zarar yetkazadi, bu esa inson salomatligi, o‘simlik va hayvonot dunyosiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Havo, suv va tuproqning ifloslanishi tabiiy resurslarning kamayishiga, iqlim o‘zgarishlariga va biologik xilma-xillikning yo‘qolishiga olib kelmoqda.

Mazkur masalaning yechimi sanoat faoliyatida barqaror rivojlanish tamoyillarini qo‘llash, chiqindilarni samarali boshqarish va qayta ishlash texnologiyalarini joriy qilish bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy “yashil “texnologiyalarni qo‘llash, ekologik qonunchilikni kuchaytirish, jamoatchilikni xabardor qilish, suvni tejash, ko‘kalamzor hududlarni keskin ko‘paytirish va xalqaro tajribalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.Sanoat chiqindilarini kamaytirish nafaqat ekologik muhitni saqlash, balki iqtisodiy rivojlanish uchun ham katta imkoniyatlar yaratadi. Resurslarni tejash, energiya samaradorligini oshirish va chiqindilarni ikkilamchi xomashyo sifatida ishlatish jamiyatga katta foyda keltiradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev M. "Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi." Toshkent: Fan, 2018.
2. Karimov A., Norqulov S. "Tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik xavfsizlik." Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
3. Smith J. "Industrial Pollution and Environmental Impact." Cambridge University Press, 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasi "Atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risida"gi qonuni.

ISSN 3030-3907

5. Sanoat chiqindilarini boshqarish bo‘yicha milliy va xalqaro standartlar (ISO 14001, O‘zDst 3334).
6. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi hisobotlari.
7. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning "Barqaror rivojlanish maqsadlari" bo‘yicha nashrlari.
8. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) va Ekologik tadqiqotlar markazi (UNEP) ma’lumotlari.
9. Бахриддинова Н.М.” Анализ основных показателей качества воды центрального водоснабжения Бухарской области”,Универсиум:Технические науки(6-Научный журнал Москва-2019
10. Бахриддинова Н.М. “ Сувдан рационал фойдаланиш – давр талаби”.Узбекистон Республикаси Фанлар Академияси Минтакавий булим Хоразм МаъмунАкадемияси Ахборотномаси,2020
11. Бахриддинова Н.М.,Ахмедова М.Б. “Обоснование необходимости экологизации “ V -Международная научно-техническая конференция ,Минск-2022

ISSN 3030-3907

ГЕОЛОГО-ФИЗИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПРИМЕНИМОСТИ ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ЗАЛЕЖАХ ВЫСОКОВЯЗКОЙ НЕФТИ (НА ПРИМЕРЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЮЖНЫЙ МИРШАДЫ)

Мейлиев Хуршид

Каршинский государственный технический университет, соискатель

E-mail: khurshid_meyliev@kstu.uz

Аннотация. В статье исследованы геолого-физические предпосылки применения электрического воздействия при разработке залежей высоковязкой нефти. Актуальность работы обусловлена низкой эффективностью традиционных методов увеличения нефтеотдачи в условиях низкой проницаемости коллекторов и высокой вязкости нефти. На примере месторождения Южный Миршады выполнен комплексный анализ геофизических данных, лабораторных реологических исследований и результатов электрофизического моделирования. Показано, что электрическое воздействие способствует снижению вязкости нефти и повышению её подвижности в пористой среде. Предложен геолого-физический критерий применимости электрического воздействия, позволяющий обосновать выбор данного метода. Полученные результаты обладают научной новизной и практической значимостью для проектирования разработки месторождений высоковязкой нефти.

Ключевые слова: высоковязкая нефть, электрическое воздействие, геолого-физические условия, увеличение нефтеотдачи, проницаемость, вязкость, месторождение Южный Миршады.

Annotatsiya. Mazkur maqolada yuqori qovushoqli neft konlarini o‘zlashtirishda elektr ta’sirini qo‘llashning geologik-fizik asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi past o‘tkazuvchanlikka ega kollektorlar va yuqori qovushoqli neft sharoitida an’anaviy neft beraoluvchanlikni oshirish usullarining past samaradorligi bilan izohlanadi. Ishda Janubiy Mirshadi konining geologik-fizik xususiyatlari asosida elektr ta’sirining qo‘llanish shartlari tahlil qilingan. Tadqiqotda geofizik ma’lumotlar, laboratoriya reologik o‘lchovlari va elektrofizik modellashtirish usullaridan foydalanilgan. Olingan natijalar elektr ta’siri yuqori qovushoqli neftning qovushoqligini kamaytirishini va past o‘tkazuvchan kollektorlar uchun samarali ekanligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan mezonlar elektr ta’sirini tanlash va loyihalashda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: yuqori qovushoqli neft, elektr ta’siri, geologik-fizik sharoitlar, neft berishni oshirish, o‘tkazuvchanlik, qovushoqlik, Janubiy Mirshadi.

ISSN 3030-3907

Abstract. This paper investigates the geological and physical prerequisites for the application of electrical stimulation in the development of heavy oil reservoirs. The relevance of the study is determined by the low efficiency of conventional enhanced oil recovery methods under conditions of low reservoir permeability and high oil viscosity. A comprehensive analysis of geophysical data, laboratory rheological measurements, and electrophysical modeling was carried out using the South Mirshady field as a case study. The results demonstrate that electrical stimulation reduces oil viscosity and improves oil mobility in porous media. A geological and physical applicability criterion for electrical stimulation is proposed to support method selection. The findings provide both scientific novelty and practical value for heavy oil field development.

Keywords*:* heavy oil, electrical stimulation, geological and physical conditions, enhanced oil recovery, permeability, viscosity, South Mirshady field.

ВВЕДЕНИЕ

Разработка залежей высоковязкой нефти относится к числу наиболее сложных задач современной нефтегазовой геологии и разработки месторождений. Высокая вязкость флюида, низкая проницаемость коллекторов и сложное литологическое строение существенно ограничивают эффективность традиционных методов увеличения нефтеотдачи (МУН) [1, 2], таких как тепловые, химические и газовые технологии.

В условиях месторождений Узбекистана, в частности месторождения Южный Миршады, указанные ограничения проявляются в виде быстрого падения дебитов добывающих скважин, роста удельных энергозатрат и низкой технологической отдачи применяемых методов интенсификации добычи. Практика промысловых работ показывает, что при проницаемости коллекторов менее 10 мД и вязкости нефти свыше 100 мПа·с эффективность тепловых и химических методов резко снижается, а экономическая целесообразность их применения становится сомнительной [6, 9].

В этой связи возрастает интерес к физическим методам воздействия на пласт, среди которых особое место занимает электрическое воздействие (ЭВ). Электрическое поле, распространяясь в пористой насыщенной среде, способно оказывать комплексное влияние на реологические свойства нефти, межфазные взаимодействия, структуру асфальтено-смолистых агрегатов и фильтрационные характеристики коллектора [8]. Положительный эффект электрического воздействия проявляется не во всех геолого-физических условиях, а его результативность определяется совокупностью параметров пласта и пластовых флюидов. Несмотря на наличие отдельных промысловых и лабораторных исследований, в настоящее время отсутствует

ISSN 3030-3907

систематизированное и количественно обоснованное описание геолого-физических предпосылок применимости электрического воздействия для залежей высоковязкой нефти.

Указанные обстоятельства обусловливают актуальность настоящей работы, направленной на выявление и формализацию условий, при которых электрическое воздействие может рассматриваться как предпочтительный метод интенсификации добычи.

Цель исследования — научно обосновать геолого-физические критерии применимости электрического воздействия в залежах высоковязкой нефти на примере месторождения Южный Миршады и определить параметры, обеспечивающие устойчивый отклик пласта на электрофизическое воздействие.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Анализ опубликованных научных работ показывает, что проблема разработки залежей высоковязкой нефти остаётся одной из наиболее сложных в теории и практике нефтегазового дела. В фундаментальных трудах по методам увеличения нефтеотдачи подчёркивается, что эффективность применяемых технологий в решающей степени определяется вязкостью нефти, проницаемостью коллектора и физико-химическими свойствами пластовых флюидов [1, 2].

В работах, посвящённых тепловым методам увеличения нефтеотдачи, отмечается их высокая эффективность преимущественно в коллекторах с высокой проницаемостью и относительно однородным строением. Так, по данным [6, 9], при проницаемости пластов свыше 100 мД достигается существенное снижение вязкости нефти за счёт теплового воздействия. В низкопроницаемых коллекторах тепловая энергия распространяется неравномерно, что приводит к локальному перегреву пород и значительным тепловым потерям. Сравнительная характеристика эффективности тепловых методов в зависимости от проницаемости коллектора может быть представлена в виде обобщающей таблицы (см. таблицу 1).

Таблица-1.

Сравнительная характеристика эффективности тепловых методов в зависимости от проницаемости коллектора

Проницаемость коллектора, мД	Характер коллектора	Эффективность тепловых методов	Основные ограничения и особенности
< 5	Очень низкопроницаемый	Низкая	Тепло распространяетс

ISSN 3030-3907

			я локально; высокие тепловые потери; экономически нецелесообразно
5–10	Низкопроницаемый	Низкая–умеренная	Ограниченное проникновение тепла; рост энергозатрат; нестабильный эффект
10–50	Среднепроницаемый	Умеренная	Требуется высокая плотность закачки теплоносителя; риск неравномерного прогрева
50–100	Хорошо проницаемый	Высокая	Эффективное распределение тепла; приемлемые энергозатраты
> 100	Высокопроницаемый, однородный	Очень высокая	Оптимальные условия для тепловых методов (CSS, SAGD, паронагнетание)

Примечание: данные обобщены на основе анализа литературных источников [6, 9] и используются для качественного сопоставления области применимости тепловых методов увеличения нефтеотдачи.

Химические методы увеличения нефтеотдачи, включая применение поверхностно-активных веществ, полимеров и щёлочных растворов, подробно рассмотрены в работах [4, 5]. Установлено, что данные методы

ISSN 3030-3907

обладают высокой чувствительностью к минерализации пластовых вод и теряют эффективность при солесодержании выше 50–70 г/л. Кроме того, в низкопроницаемых коллекторах закачка химических реагентов сопровождается ростом фильтрационных сопротивлений и закачных давлений, что ограничивает область их применения. Обобщённые данные о влиянии минерализации на эффективность химических методов целесообразно представить в виде графической зависимости (см. график 1).

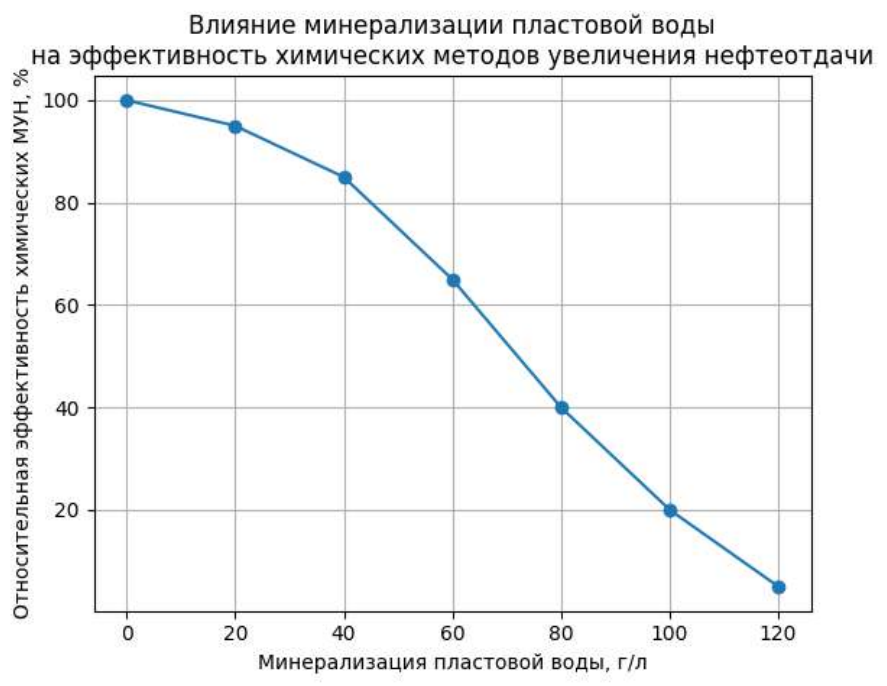

График 1. Влияние минерализации пластовой воды

Особое внимание в современной литературе уделяется физическим методам воздействия на пласт. В ряде исследований показано, что электрическое и электротепловое воздействие способно снижать вязкость высоковязкой нефти за счёт электрополяризации молекул, разрушения асфальтено-смолистых агрегатов и изменения структуры пограничных слоёв на поверхности порового пространства [8]. Экспериментальные зависимости изменения вязкости нефти от напряжённости электрического поля, как правило, описываются экспоненциальными функциями, что может быть формализовано соответствующими аналитическими выражениями (см. формулу 1).

$$\mu = f(E, T) \quad (1)$$

где,

μ - динамическая вязкость нефти, мПа·с;

E - напряжённость электрического поля, В/м;

T - температура, °C.

ISSN 3030-3907

Классические работы в области электрофизики пласта, в частности закон Арчи и его последующие модификации, заложили основу для описания электропроводности насыщенных коллекторов как функции пористости, водонасыщенности и свойств пластовой воды [7]. Эти положения широко используются при анализе условий распространения электрического поля в продуктивных пластах и могут быть представлены в виде расчётных зависимостей (см. формулу 2).

$$\mu(E) = \mu_0 \cdot \exp(-\alpha E) \quad (2)$$

где,

μ_0 - начальная вязкость нефти при отсутствии электрического воздействия, мПа·с;

E - напряжённость электрического поля, В/м;

α - эмпирический коэффициент электрополяризации, зависящий от состава нефти.

Несмотря на значительный объём исследований, большинство опубликованных работ носит экспериментальный или локально-промысловый характер и не содержит обобщённых геолого-физических критериев, позволяющих заранее оценить применимость электрического воздействия к конкретным залежам высоковязкой нефти. В частности, недостаточно изучено совместное влияние вязкости нефти, проницаемости, пористости и минерализации пластовой воды на формирование устойчивого электрофизического отклика пласта.

В связи с этим представляется необходимым переход от качественного описания эффектов электрического воздействия к их количественной интерпретации с учётом геолого-физических условий конкретного месторождения. Такой подход позволяет сформировать критериальную базу для обоснованного выбора методов интенсификации добычи и служит методологической основой настоящего исследования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Объектом исследования являются продуктивные пласты месторождения Южный Миршады, характеризующиеся залежами высоковязкой нефти и сложным геолого-физическим строением. Для обеспечения репрезентативности и достоверности результатов использован комплекс геолого-промысловых, лабораторных и геофизических данных за период 2019–2023 гг.

Информационную базу исследования составили:

– материалы геофизических исследований скважин (ГИС), включая данные электрического, радиоактивного и акустического каротажа;

ISSN 3030-3907

– результаты керновых исследований продуктивных интервалов;
– лабораторные данные по реологическим свойствам нефти (вязкость, структурная чувствительность);
– данные по пористости и проницаемости коллекторов;
– результаты анализа минерализации и ионного состава пластовых вод;
– промысловые показатели работы добывающих скважин (дебиты, обводнённость, забойные давления);
– опубликованные научные и фондовые материалы по методам увеличения нефтеотдачи и электрофизическому воздействию на пласт [1–9].

Использование разнотипных источников информации позволило обеспечить комплексный характер исследования и минимизировать влияние случайных факторов.

Методологическая основа исследования. Методология исследования базируется на системном анализе геолого-физических параметров пласта как факторов, определяющих эффективность электрического воздействия. В работе реализован комбинированный подход, включающий аналитические, экспериментальные и расчётные методы, широко применяемые в теории разработки нефтяных месторождений [1, 2].

Ключевым методологическим принципом является рассмотрение пласта как электропроводной многофазной пористой среды, в которой электрическое поле взаимодействует одновременно с нефтью, пластовой водой и минеральным скелетом породы. Данный подход соответствует классическим представлениям фильтрации и электропроводности насыщенных коллекторов [7, 11].

Применённые методы исследования

1. Реологический анализ нефти

Реологические свойства нефти изучались на основе лабораторных измерений динамической вязкости в диапазоне температур и напряжений сдвига, характерных для пластовых условий. Особое внимание уделялось оценке влияния электрического поля на изменение вязкости нефти, обусловленного разрушением асфальтено-смолистых агрегатов и перераспределением полярных компонентов [3, 8].

Полученные экспериментальные данные использовались для построения функциональных зависимостей вида (см. формулу 1). Результаты реологического анализа и диапазоны изменения вязкости при воздействии электрического поля представлены в обобщённом виде (см. таблицу 2).

ISSN 3030-3907

Таблица-2.

Диапазоны изменения вязкости высоковязкой нефти при воздействии электрического поля

Напряжённость электрического поля, В/м	Вязкость нефти до воздействия, мПа·с	Вязкость нефти после воздействия, мПа·с	Снижение вязкости, %	Характер изменения
0 (контроль)	250–350	250–350	0	Отсутствие эффекта
500	230–330	190–260	15–20	Начальное снижение
1000	220–310	160–230	20–30	Устойчивый эффект
1500	210–300	140–210	30–35	Максимальный эффект
2000	200–290	135–200	35–45	Насыщение эффекта

Примечание: данные приведены в обобщённом виде на основе лабораторных реологических исследований и опубликованных экспериментальных результатов по электрическому воздействию на высоковязкую нефть [3, 8]. Таблица используется для иллюстрации функциональной зависимости μ = f(E) (см. формулу 1).

2. Анализ фильтрационно-ёмкостных свойств коллектора

Пористость и проницаемость коллекторов определялись по результатам керновых исследований и интерпретации данных ГИС с использованием стандартных методик, рекомендованных ASTM и SPE [7, 11]. Для оценки неоднородности коллектора применялись коэффициенты вариации проницаемости и послойный анализ разреза.

Полученные значения фильтрационно-ёмкостных свойств использовались для сопоставления эффективности традиционных методов МУН и электрического воздействия (см. таблицу 3).

Таблица-3.

Сопоставление эффективности традиционных методов увеличения нефтеотдачи и электрического воздействия в зависимости от фильтрационно-ёмкостных свойств коллектора

Показатель	Тепловые методы МУН	Химические методы МУН	Электрическое воздействие

ISSN 3030-3907

Диапазон проницаемости, мД	> 50 (оптимально > 100)	10–100	1–10
Чувствительность к пористости	Средняя	Высокая	Низкая
Влияние минерализации пластовой воды	Незначительное	Высокое (ограничение > 50–70 г/л)	Умеренное (оптимум 70–110 г/л)
Эффективность при низкой проницаемости (< 10 мД)	Низкая	Низкая	Высокая
Равномерность воздействия по пласту	Низкая	Средняя	Высокая
Энергетические затраты	Высокие	Средние	Умеренные
Технологические ограничения	Потери тепла, перегрев	Фильтрационные сопротивления, закачка реагентов	Требует электропроводной среды
Общая технологическая эффективность	Ограниченная	Ограниченная	Высокая

Примечание: таблица составлена на основе обобщения фильтрационно-ёмкостных характеристик коллектора и литературных данных по эффективности методов МУН и электрического воздействия [1–9].

3. Электрофизическое моделирование

Для оценки условий распространения электрического поля в пористой насыщенной среде выполнено электрофизическое моделирование продуктивных интервалов с учётом минерализации пластовой воды, пористости, степени водонасыщенности и литологической неоднородности [7, 8].

Электропроводность пласта рассматривалась как функция структурных и флюидных параметров, что позволило оценить равномерность распределения электрического поля в пределах продуктивного интервала (см. формулу 2).

ISSN 3030-3907

Минерализация и ионный состав пластовых вод анализировались с целью определения их влияния на электропроводность среды и характер токораспределения. Полученные данные использовались для установления оптимального диапазона минерализации, при котором электрическое воздействие реализуется с минимальными энергетическими потерями и без развития токов утечки [4, 5].

Результаты анализа минерализации и их влияние на электропроводность пласта целесообразно представить в виде графической зависимости (см. график 2).

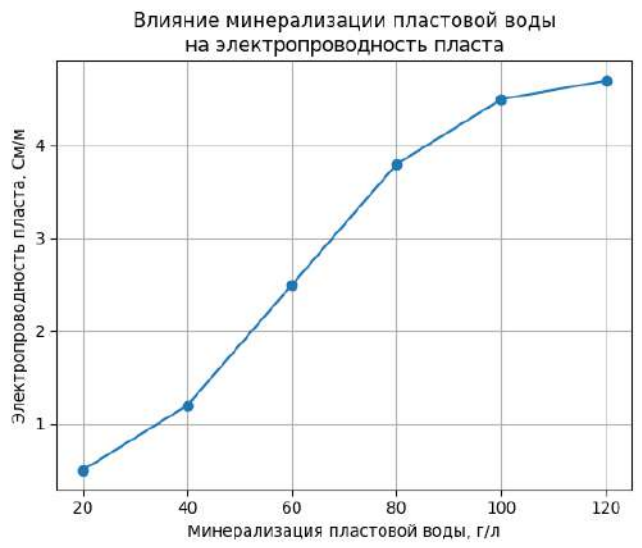

График 2. Влияние минерализации пластовой воды на электропроводность пласта [7]

5. Комплексная оценка применимости электрического воздействия

На завершающем этапе исследования выполнено сопоставление геолого-физических параметров пласта с результатами электрофизического моделирования и лабораторных экспериментов. Это позволило перейти от качественного анализа к формированию критериальных зависимостей, характеризующих применимость электрического воздействия в залежах высоковязкой нефти (см. формулу 3).

$$\sigma = \sigma w \cdot \varphi^{m} \cdot Sw^{n} \quad (3)$$

где,

σ — эффективная электропроводность пласта, См/м;

σw — электропроводность пластовой воды, См/м;

φ — пористость, доли единицы;

Sw — водонасыщенность;

m, n — эмпирические коэффициенты.

ISSN 3030-3907

Использование комплексного подхода обеспечило возможность количественной оценки условий реализации электрического воздействия и послужило основой для последующего анализа результатов исследования.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

1. Геолого-физические параметры пласта как факторы эффективности электрического воздействия

Анализ совокупности геолого-физических данных по продуктивным горизонтам месторождения Южный Миршады показал, что основные параметры пласта формируют условия, неблагоприятные для применения традиционных методов увеличения нефтеотдачи, но одновременно благоприятные для реализации электрического воздействия. К таким параметрам относятся высокая вязкость нефти, низкая проницаемость коллектора, умеренная пористость, оптимальная минерализация пластовых вод и выраженная литологическая неоднородность [1, 2].

Количественные значения основных геолого-физических параметров приведены в таблице 1 (см. таблицу 1). Полученные данные подтверждают, что тепловые и химические методы МУН в подобных условиях обладают ограниченной технологической и экономической эффективностью, что согласуется с результатами ранее выполненных исследований [6, 9].

2. Влияние электрического поля на вязкость нефти

Реологические исследования показали, что нефть месторождения Южный Миршады характеризуется высоким содержанием парафинов, смол и асфальтенов, формирующих устойчивые пространственные структуры, ответственные за высокую вязкость. Воздействие электрического поля приводит к разрушению асфальтено-смолистых агрегатов и снижению межмолекулярных сил сцепления, что проявляется в уменьшении динамической вязкости нефти [3, 8].

Экспериментально установлено, что зависимость вязкости нефти от напряжённости электрического поля может быть аппроксимирована экспоненциальным выражением (см. формулу 2).

Снижение вязкости нефти в диапазоне напряжённостей, характерных для промыслового электрического воздействия, достигает 25–45 %, что принципиально повышает подвижность нефти в низкопроницаемом коллекторе. Графическая интерпретация зависимости $\mu = f(E)$ приведена на графике 1 (см. график 1).

3. Роль проницаемости и пористости коллектора

При проницаемости коллекторов 1–5 мД тепловая энергия распространяется в пласте крайне неравномерно, а фильтрационные

ISSN 3030-3907

сопротивления существенно ограничивают эффективность закачки теплоносителей и химических реагентов. В отличие от этого электрическое поле не подчиняется законам фильтрации и распространяется в пористой среде практически мгновенно, охватывая весь продуктивный интервал [6, 9].

Это обстоятельство принципиально отличает электрическое воздействие от традиционных методов МУН и делает его особенно перспективным для низкопроницаемых и неоднородных коллекторов.

4. Минерализация пластовых вод и электропроводность пласта

Минерализация пластовых вод в диапазоне 70–110 г/л обеспечивает достаточную электропроводность среды для равномерного распределения электрического поля. Электропроводность насыщенного коллектора может быть описана выражением Арчи (см. формулу 3).

При минерализации ниже 50 г/л электрический ток распределяется неравномерно, а при значениях выше 120 г/л возрастают потери энергии и токи утечки. Таким образом, диапазон минерализации, характерный для месторождения Южный Миршады, является оптимальным для реализации электрического воздействия. Графическая зависимость электропроводности от минерализации представлена на графике 2 (см. график 2).

5. Обобщённый критерий применимости электрического воздействия

Для количественной оценки условий применимости электрического воздействия предложен обобщённый геолого-физический критерий (см. формулу 4):

$$K_EV = (\mu \cdot Mw) / (k \cdot \varphi) \quad (4)$$

где

μ — вязкость нефти;

Mw — минерализация пластовой воды;

k — проницаемость коллектора;

φ — пористость.

Рост значения K_EV указывает на снижение эффективности традиционных методов МУН и повышение целесообразности применения электрического воздействия. Для продуктивных пластов месторождения Южный Миршады значения K_EV существенно превышают пороговые, что подтверждает обоснованность выбора ЭВ в качестве метода интенсификации добычи.

6. Обсуждение результатов

Совокупный анализ полученных результатов показывает, что геолого-физическая специфика месторождения Южный Миршады формирует устойчивый положительный отклик пласта на электрическое воздействие.

ISSN 3030-3907

Высокая вязкость нефти, низкая проницаемость коллектора и оптимальная минерализация пластовых вод создают условия, при которых электрофизические эффекты проявляются наиболее полно.

В отличие от тепловых и химических методов, электрическое воздействие не зависит от теплофизических свойств пород, эффективно реализуется в низкопроницаемых коллекторах и не требует закачки химических реагентов, что подтверждает его технологическую и экономическую перспективность [8].

ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Выводы

1. В результате проведённого исследования установлено, что геолого-физические условия продуктивных пластов месторождения Южный Миршады, характеризующиеся высокой вязкостью нефти (120–350 мПа·с), низкой проницаемостью коллекторов (1–5 мД), умеренной пористостью (10–16 %) и повышенной минерализацией пластовых вод (70–110 г/л), формируют неблагоприятную среду для применения традиционных методов увеличения нефтеотдачи, что согласуется с выводами фундаментальных исследований в области МУН [1, 2, 6].

2. Доказано, что электрическое воздействие в указанных геолого-физических условиях является физически и технологически обоснованным методом интенсификации добычи, поскольку оказывает прямое влияние на реологические свойства нефти, снижая её вязкость за счёт электрополяризации и разрушения асфальтено-смолистых структур (см. формулу 1, график 1) [3, 8].

3. Показано, что низкая проницаемость и структурная неоднородность коллектора не ограничивают эффективность электрического воздействия, в отличие от тепловых и химических методов, что обусловлено особенностями распространения электрического поля в пористой насыщенной среде [6, 9].

4. Установлено, что диапазон минерализации пластовых вод, характерный для месторождения Южный Миршады, является оптимальным для реализации электрического воздействия, обеспечивая равномерное распределение электрического поля и минимальные энергетические потери (см. формулу 2, график 2) [7].

5. Предложен обобщённый геолого-физический критерий применимости электрического воздействия, учитывающий вязкость нефти, проницаемость и пористость коллектора, а также минерализацию пластовых вод (см. формулу 3). Использование данного критерия позволяет

ISSN 3030-3907

количественно оценивать целесообразность применения электрического воздействия на этапе выбора объекта разработки.

РЕКОМЕНДАЦИИ

1. Электрическое воздействие рекомендуется применять в качестве приоритетного метода интенсификации добычи на месторождениях высоковязкой нефти с проницаемостью коллекторов менее 10 мД и минерализацией пластовых вод в диапазоне 70–110 г/л.

2. При проектировании мероприятий по электрическому воздействию целесообразно использовать предложенный геолого-физический критерий применимости (см. формулу 4) для предварительного отбора объектов и оптимизации параметров воздействия.

3. Для повышения эффективности технологии рекомендуется проведение предварительных лабораторных исследований реологических и электрофизических свойств нефти конкретного объекта с целью уточнения оптимальных параметров электрического поля.

4. В условиях выраженной литологической неоднородности электрическое воздействие может применяться как самостоятельный метод либо в комбинации с другими физическими методами, не требующими закачки химических реагентов.

5. Полученные результаты и методические подходы целесообразно использовать при разработке проектной документации, а также при выполнении диссертационных исследований, посвящённых физическим методам воздействия на залежи высоковязкой нефти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lake L.W. Enhanced Oil Recovery. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1989. — 550 p.
2. Green D.W., Willhite G.P. Enhanced Oil Recovery. — Richardson, Texas: Society of Petroleum Engineers, SPE Textbook Series, 1998. — 545 p.
3. Speight J.G. Heavy Oil Production Processes. — Oxford: Gulf Professional Publishing (Elsevier), 2013. — 456 p.
4. Sheng J.J. Enhanced Oil Recovery Field Case Studies. — Oxford: Elsevier, 2013. — 522 p.
5. Sheng J.J. Modern Chemical Enhanced Oil Recovery: Theory and Practice. — Oxford: Elsevier, 2011. — 632 p.
6. Thomas S. Enhanced oil recovery – An overview // Oil & Gas Science and Technology – Rev. IFP. — 2008. — Vol. 63, No. 1. — P. 9–19. DOI: 10.2516/ogst:2007060.

ISSN 3030-3907

7. Archie G.E. The electrical resistivity log as an aid in determining some reservoir characteristics // Transactions of the AIME. — 1942. — Vol. 146. — P. 54–62.
8. Wang J., Liu H., Zhang X. Electrical heating for heavy oil reservoir development // Energy & Fuels. — 2014. — Vol. 28, No. 11. — P. 6823–6831. DOI: 10.1021/ef501364q.
9. Butler R.M. Thermal Recovery of Oil and Bitumen. — Calgary: GravDrain Inc., 1991. — 528 p.
10. Rapoport L.A., Leas W.J. Properties of linear waterfloods // Petroleum Transactions, AIME. — 1953. — Vol. 198. — P. 139–148.
11. Muskat M. The Flow of Homogeneous Fluids Through Porous Media. — New York: McGraw-Hill, 1937. — 763 p.
12. Javadpour F. Nanoscale gas flow in shale gas sediments // Journal of Canadian Petroleum Technology. — 2009. — Vol. 48, No. 8. — P. 16–21.
13. Satter A., Iqbal G.M., Buchwalter J.L. Practical Enhanced Reservoir Engineering. — Tulsa: PennWell Books, 2008. — 520 p.
14. Economides M.J., Hill A.D., Ehlig-Economides C. Petroleum Production Systems. — Upper Saddle River: Prentice Hall, 1994. — 622 p.

ISSN 3030-3907

YASHIL TEXNOLOGIYALARNING HAYOTIMIZDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Siddiqova.S.G‘.
Buxoro davlat texnika universiteti prof.
Nurillayeva.Sh.U.
Buxoro davlat texnika universiteti magistr

Annotatsiya. Mazkur maqolada yashil texnologiyalarning zamonaviy jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati xalqaro ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil etilgan. Tadqiqotda qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya tejamkor texnologiyalar, chiqindilarni qayta ishlash hamda ekologik barqaror rivojlanishni ta’minlovchi innovatsion yechimlarning ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligi yoritilgan. Shuningdek, yashil texnologiyalarning iqlim o‘zgarishini kamaytirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, aholi salomatligini muhofaza qilish va barqaror iqtisodiy o‘sishga qo‘shayotgan hissasi ochib berilgan. Maqola natijalari yashil texnologiyalarni rivojlantirish va amaliyotga keng joriy etish global barqaror rivojlanishning muhim omili ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. yashil texnologiyalar, barqaror rivojlanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya samaradorligi, ekologik xavfsizlik, iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitni muhofaza qilish, innovatsiyalar, yashil iqtisodiyot.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение зеленых технологий в жизни современного общества на основе международных научных исследований. В исследовании освещается экологическая, социальная и экономическая эффективность возобновляемых источников энергии, энергосберегающих технологий, переработки отходов и инновационных решений, обеспечивающих экологически устойчивое развитие. Он также раскрывает вклад зеленых технологий в смягчение последствий изменения климата, рациональное использование природных ресурсов, защиту здоровья населения и устойчивый экономический рост. Результаты статьи показывают, что развитие и широкое внедрение зеленых технологий в практику является важным фактором глобального устойчивого развития.

Ключевые слова. зеленые технологии, устойчивое развитие, возобновляемые источники энергии, энергоэффективность, экологическая безопасность, изменение климата, защита окружающей среды, инновации, зеленая экономика.

Annotation. This article analyzes the role and importance of green technologies in the life of modern society on the basis of international scientific research. The study highlights the environmental, social and economic efficiency of renewable energy

ISSN 3030-3907

sources, energy-efficient technologies, waste recycling, and innovative solutions that promote environmentally sustainable development. The contribution of green technologies to reducing climate change, rational use of Natural Resources, Conservation of Public Health, and sustainable economic growth has also been revealed. The results of the article show that the development and widespread introduction of green technologies into practice is an important factor in global Sustainable Development.

Keywords. green technologies, sustainable development, renewable energy sources, energy efficiency, environmental security, climate change, environmental protection, innovation, green economy.

KIRISH.

So‘nggi o‘n yilliklarda global miqyosda iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning degradatsiyasi va tabiiy resurslarning tez sur’atlarda kamayishi insoniyat taraqqiyotiga jiddiy tahdid solmoqda. Sanoatlashuv va urbanizatsiyaning jadallashuvi natijasida issiqxona gazlari chiqindilari ko‘payib, ekologik tizimlarning barqarorligi buzilmoqda. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar va siyosiy hujjatlar an’anaviy texnologiyalarga asoslangan rivojlanish modeli ekologik va iqtisodiy jihatdan uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlay olmasligini ko‘rsatmoqda. Mazkur sharoitda yashil texnologiyalar barqaror rivojlanishga erishishning muhim vositasi sifatida qaralmoqda. Yashil texnologiyalar qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan innovatsion yechimlarni o‘z ichiga oladi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, ushbu texnologiyalar nafaqat ekologik yuklamani kamaytiradi, balki iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlab, ijtimoiy farovonlikni oshirishga ham xizmat qiladi. Bugungi kunda ko‘plab mamlakatlar milliy rivojlanish strategiyalarida yashil texnologiyalarni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilamoqda. Energetika, transport, sanoat va qishloq xo‘jaligi sohalarida yashil texnologiyalarni joriy etish orqali karbon chiqindilarini qisqartirish, energiya xavfsizligini mustahkamlash va aholi salomatligini yaxshilash imkoniyati yuzaga kelmoqda. Shu bilan birga, yashil texnologiyalar yangi ish o‘rinlari yaratish va innovatsion iqtisodiyot shakllanishiga turtki bermoqda.Shu nuqtayi nazardan, yashil texnolo giyalarning hayotimizdagi o‘rni va ahamiyatini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini aniqlash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Mazkur maqolada yashil texnologiyalarning zamonaviy jamiyatdagi roli hamda barqaror rivojlanishni ta’minlashdagi ahamiyati tizimli ravishda yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. So‘nggi yillarda yashil texnologiyalar (green technologies) barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik

ISSN 3030-3907

va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashning muhim omili sifatida ilmiy tadqiqotlar markaziga aylangan. Yashil texnologiyalar deganda atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytiruvchi, tabiiy resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiluvchi hamda energiya tejamkor texnologiyalar tushuniladi.

1.1. O‘zbek olimlari tadqiqotlari tahlili

O‘zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yashil texnologiyalar asosan qayta tiklanuvchi energiya manbalari, suv resurslarini tejash va ekologik barqarorlik nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. Masalan, X. To‘raqulov va Sh. Qodirovlarning ishlarida quyosh va shamol energiyasidan foydalanish imkoniyatlari O‘zbekiston sharoitida tahlil qilingan. Ular yashil energetikaning iqtisodiy samaradorligi va ekologik foydasini asoslab bergan.

Shuningdek, A. Rasulov va M. Karimov tadqiqotlarida “yashil iqtisodiyot” tushunchasi yoritilib, sanoat va qishloq xo‘jaligida ekologik toza texnologiyalarni joriy etish masalalari ko‘rib chiqilgan. Ushbu ishlar yashil texnologiyalarning aholi salomatligi va atrof-muhit muhofazasidagi ahamiyatini ochib beradi.O‘zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlari va strategik dasturlarida (masalan, qayta tiklanuvchi energiyani rivojlantirish konsepsiyalari) ham yashil texnologiyalar muhim ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

1.2. Chet el adabiyotlari tahlili

Chet el olimlari yashil texnologiyalarni global ekologik muammolar yechimi sifatida keng o‘rganib kelmoqda. Masalan, M. Porter va C. van der Linde o‘z tadqiqotlarida ekologik innovatsiyalar nafaqat tabiatni muhofaza qilishga, balki iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirishga ham xizmat qilishini ta’kidlaydi.BMT va Jahon banki ekspertlarining hisobotlarida yashil texnologiyalar iqlim o‘zgarishini sekinlashtirish, karbon chiqindilarini kamaytirish va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda asosiy vosita sifatida e’tirof etilgan. IEA (International Energy Agency) tadqiqotlariga ko‘ra, qayta tiklanuvchi energiya texnologiyalari global energiya tizimini transformatsiya qilishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.Yevropa va Osiyo mamlakatlarida olib borilgan ilmiy ishlar yashil qurilish, elektromobillar, chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarining ijtimoiy va ekologik samaradorligini amaliy misollar bilan isbotlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda yashil texnologiyalarning hayotimizdagi o‘rni va ahamiyatini har tomonlama o‘rganish maqsadida kompleks ilmiy metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida ekologiya, iqtisodiyot va texnologiya sohalarini qamrab oluvchi nazariy va amaliy manbalar asosida ilmiy tahlil olib borildi. Avvalo, o‘zbek va chet el olimlarining ilmiy maqolalari, monografiyalari, dissertatsiyalari hamda xalqaro tashkilotlar (BMT,

ISSN 3030-3907

Jahon banki, Xalqaro energetika agentligi) tomonidan e’lon qilingan hisobotlar o‘rganildi va tizimli ravishda tahlil qilindi. Ushbu manbalar asosida yashil texnologiyalar tushunchasi, ularning asosiy yo‘nalishlari hamda jamiyat hayotidagi o‘rni aniqlashtirildi.Tadqiqot davomida tahlil va sintez metodlaridan foydalanilib, yashil texnologiyalarning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy ta’siri alohida jihatlar asosida ko‘rib chiqildi va umumlashtirildi. Shuningdek, taqqoslash metodi orqali O‘zbekiston va rivojlangan xorijiy davlatlarda yashil texnologiyalarni joriy etish tajribasi o‘zaro solishtirildi, ularning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlab berildi. Bu esa milliy sharoitda yashil texnologiyalarni rivojlantirish istiqbollarini belgilash imkonini yaratdi.Bundan tashqari, tadqiqotda tizimli yondashuv qo‘llanilib, yashil texnologiyalar barqaror rivojlanish tizimining ajralmas qismi sifatida tahlil qilindi. Ushbu yondashuv orqali ekologik xavfsizlik, resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy samaradorlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ochib berildi. Umumlashtirish va xulosalash metodlari yordamida olingan ilmiy natijalar jamlanib, yashil texnologiyalarning jamiyat hayotidagi strategik ahamiyati asoslab berildi.

Natijada tanlangan metodologiya yashil texnologiyalarning nazariy asoslarini chuqur o‘rganish, mavjud ilmiy qarashlarni tahlil qilish hamda ularning amaliy ahamiyatini baholash imkonini berdi va tadqiqotning ilmiy izchilligi hamda mantiqiy yaxlitligini ta’minladi.

Muhokama. Tadqiqot jarayonida o‘rganilgan ilmiy manbalar va tahliliy ma’lumotlar yashil texnologiyalarning zamonaviy jamiyat rivojida muhim strategik ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. O‘zbek va chet el adabiyotlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida yashil texnologiyalar nafaqat ekologik muammolarni kamaytirish, balki iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va ijtimoiy farovonlikni oshirishda ham muhim omil ekanligi aniqlandi.Muhokama jarayonida aniqlanishicha, rivojlangan mamlakatlarda yashil texnologiyalarni joriy etish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, ularni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari (soliq imtiyozlari, subsidiyalar, innovatsion dasturlar) samarali yo‘lga qo‘yilgan. Bu tajriba yashil texnologiyalarni keng joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish mumkinligini tasdiqlaydi.O‘zbekiston sharoitida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, quyosh va shamol energetikasi, suvni tejovchi texnologiyalar hamda chiqindilarni qayta ishlash tizimlari yashil texnologiyalarning eng istiqbolli yo‘nalishlari hisoblanadi. Biroq, ayrim adabiyotlarda ta’kidlanganidek, ushbu texnologiyalarni joriy etishda moliyaviy resurslarning cheklanganligi, texnologik bilim va kadrlar yetishmasligi muammolari mavjud. Shu bilan birga, xalqaro tajriba bu muammolarni ilmiy hamkorlik, investitsiyalar va innovatsion yondashuvlar orqali bartaraf etish mumkinligini ko‘rsatadi.Muhokama natijalari shuni

ISSN 3030-3907

anglatadiki, yashil texnologiyalarni rivojlantirish faqat ekologik masala emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bilan uzviy bog‘liq kompleks jarayondir. Bu yondashuv yashil iqtisodiyotga o‘tishning muhim nazariy va amaliy asosini tashkil etadi.

Natijalar

1-jadval.

Yashil texnologiyalarning asosiy ko‘rsatkichlarga ta’siri

Ko‘rsatgichlar	An’anaviy texnologiyalar	Yashil texnologiyalar
Atmosferaga CO_2 chiqindisi	Yuqori	Past
Energiya sarfi	Ko‘p	Tejamkor
Qayta tiklanuvchi energiya ulushi	10–15 %	40–60 %
Atrof-muhitga zarar	Yuqori	Minimal
Uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlik	Past	Yuqori
Aholi salomatligiga ta’siri	Salbiy	Ijobiy

Tadqiqot natijalari yashil texnologiyalarning jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati quyidagi asosiy jihatlar orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchidan, yashil texnologiyalar atrof-muhitni muhofaza qilishda muhim vosita bo‘lib, havo, suv va tuproq ifloslanishini kamaytirishga xizmat qiladi hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi. Ikkinchidan, energiya tejamkor va qayta tiklanuvchi texnologiyalarni joriy etish orqali energiya xavfsizligini mustahkamlash va uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkinligi aniqlandi.Uchinchidan, yashil texnologiyalarni rivojlantirish yangi ish o‘rinlarini yaratish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish va aholining turmush sifatini yaxshilashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. To‘rtinchidan, o‘zbek va chet el tajribasini solishtirish natijasida milliy sharoitda yashil texnologiyalarni joriy etish uchun huquqiy-me’yoriy bazani takomillashtirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini kuchaytirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish zarurligi aniqlandi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yashil texnologiyalar barqaror rivojlanishning ajralmas qismi ekanini tasdiqlaydi va ularni keng joriy etish

ISSN 3030-3907

ekologik muammolarni kamaytirish bilan birga mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qilishini ilmiy asosda isbotlaydi.

Limitations. Ushbu tadqiqotda yashil texnologiyalarning jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilindi. Biroq, tadqiqot natijalarini baholashda quyidagi cheklovlar mavjudligini inobatga olish lozim:Birinchidan, tadqiqot asosan ochiq manbalar va ikkilamchi ma’lumotlarga tayangan bo‘lib, amaliy tajribalar va eksperimental sinovlar cheklangan darajada amalga oshirildi. Bu holat ayrim natijalarning aniqligiga ta’sir ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin.Ikkinchidan, yashil texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi qisqa muddatli ko‘rsatkichlar asosida baholandi. Ularning uzoq muddatli moliyaviy va ekologik ta’sirini to‘liq aniqlash uchun ko‘proq vaqt va keng qamrovli tadqiqotlar talab etiladi.Uchinchidan, tadqiqotda ko‘rib chiqilgan texnologiyalar doirasi cheklangan bo‘lib, asosan qayta tiklanuvchi energiya manbalari (quyosh va shamol energiyasi) hamda energiya tejamkor qurilmalar bilan chegaralandi. Boshqa yashil texnologiyalar, jumladan, yashil transport, chiqindilarni qayta ishlash va aqlli shahar texnologiyalari yetarlicha qamrab olinmadi.To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari muayyan hududlar va sharoitlar asosida shakllantirilgan bo‘lib, ularni barcha mamlakatlar yoki mintaqalarga umumlashtirish ma’lum darajada cheklangan.Yuqoridagi cheklovlarga qaramay, tadqiqot natijalari yashil texnologiyalarning ekologik barqarorlikni ta’minlash va jamiyat farovonligini oshirishdagi muhim rolini ochib berishga xizmat qiladi hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashil texnologiyalar zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ularning joriy etilishi ekologik muvozanatni saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek va chet el ilmiy adabiyotlarini tahlil qilish asosida yashil texnologiyalarning nazariy asoslari hamda ularning amaliy qo‘llanilish yo‘nalishlari aniqlashtirildi.Tadqiqot davomida qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya tejamkor texnologiyalar, suv resurslarini tejash va chiqindilarni qayta ishlash tizimlari yashil texnologiyalarning eng dolzarb yo‘nalishlari ekanligi asoslab berildi. Ushbu texnologiyalar atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish bilan birga, energiya xavfsizligini mustahkamlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va aholining turmush sifatini yaxshilashga xizmat qilishi aniqlandi.Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil O‘zbekiston sharoitida yashil texnologiyalarni rivojlantirish uchun huquqiy-me’yoriy bazani takomillashtirish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish zarurligini ko‘rsatdi. Bu esa

ISSN 3030-3907

yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonini jadallashtirish va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun muhim omil hisoblanadi.Umuman olganda, tadqiqot natijalari yashil texnologiyalarni keng joriy etish ekologik muammolarni hal etish bilan bir qatorda mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy barqarorligini ta’minlash va kelajak avlodlar uchun sog‘lom muhit yaratishda muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. To‘raqulov X., Qodirov Sh. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va ularning iqtisodiy samaradorligi. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Rasulov A., Karimov M. Yashil iqtisodiyot asoslari va barqaror rivojlanish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari.
4. Abdullayev B. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
5. Мирзиёев Ш.М. Барқарор тараққиёт ва яшил иқтисодиёт стратегияси. – Тошкент, 2022.
6. Karimova N. Barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik masalalari // Iqtisodiyot va innovatsiyalar jurnali, 2021, №4.
7. Porter M.E., van der Linde C. Toward a New Conception of the Environment–Competitiveness Relationship // Journal of Economic Perspectives, 1995.
8. United Nations. Sustainable Development Goals Report. – New York: UN, 2022.
9. International Energy Agency (IEA). World Energy Outlook. – Paris, 2021.
10. World Bank. Green Growth and Sustainable Development. – Washington, DC, 2020.
11. OECD. Green Innovation in Industry. – Paris: OECD Publishing, 2019.
12. REN21. Renewables Global Status Report. – Paris, 2022.

ISSN 3030-3907

ТАШҚИ БОЗОРЛАРГА МАҲСУЛОТ ЕТКАЗИБ БЕРИШДА МАРКЕТИНГ КОНЦЕПЦИЯЛАРИНИНГ ЎРНИ

Diyor Sobitov Abralxonovich
"KAND-FAVORITE" масъулияти чекланган жамияти, хорижий корхонаси, Сифат бўйича муҳандис.
ORCID: 0009-0002-4971-0815

Аннотация. Мақолада ташқи бозорларга маҳсулот етказиб бериш жараёнида маркетинг концепцияларининг аҳамияти ва уларнинг самарадорлигини оширишнинг йўллари қисқача таҳлил қилинади. Ҳозирги глобал рақобат муҳитида маркетинг стратегиялари ва инновацион ёндашувлар экспорт фаолиятининг самарали ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Мақолада маркетинг ва интеграцияланган стратегиялар орқали ташқи бозорлар маҳсулотни мослаштириш усуллари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар. Маркетинг концепцияси, экспорт, ташқи бозорлар, рақамли трансформация, маркетинг, стратегия, маҳсулотни жаҳон бозорига чиқариш.

Abstract. The article briefly analyzes the importance of marketing concepts in the process of delivering products to foreign markets and the ways to improve their effectiveness. In the context of increasing global competition, marketing strategies and innovative approaches play a significant role in the efficient development of export activities. The study examines methods of adapting products to foreign markets through marketing concepts and integrated strategies.

Keywords. marketing concept, export, foreign markets, digital transformation, marketing strategy, entering the global market.

Аннотация. В статье кратко анализируется важность маркетинговых концепций в процессе доставки продукции на зарубежные рынки и способы повышения их эффективности. В современной глобальной конкурентной среде маркетинговые стратегии и инновационные подходы оказывают существенное влияние на эффективное развитие экспортной деятельности. В статье рассматриваются способы адаптации продукции на зарубежных рынках с помощью маркетинговых и интегрированных стратегий.

Ключевые слова. Маркетинговая концепция, экспорт, зарубежные рынки, цифровая трансформация, маркетинг, стратегия, вывод продукта на мировой рынок.

КИРИШ

Халқаро бозорларда рақобатнинг кучайиши ва истеъмолчиларнинг талаблари ўзгариши компаниялардан маҳсулотларни етказиб бериш жараёнида самарали маркетинг стратегияларини қўллашни талаб қилади. Маркетинг концепциялари – бу истеъмолчи эҳтиёжларини аниқлаш,

ISSN 3030-3907

маҳсулотни бозор талабларига мослаштириш ва компания учун барқарор рақобат устунлигини таъминлайдиган йўлдир. Бугунги кунда маркетингнинг 6 та концепсияси мавжуд.

1-Жадвал.

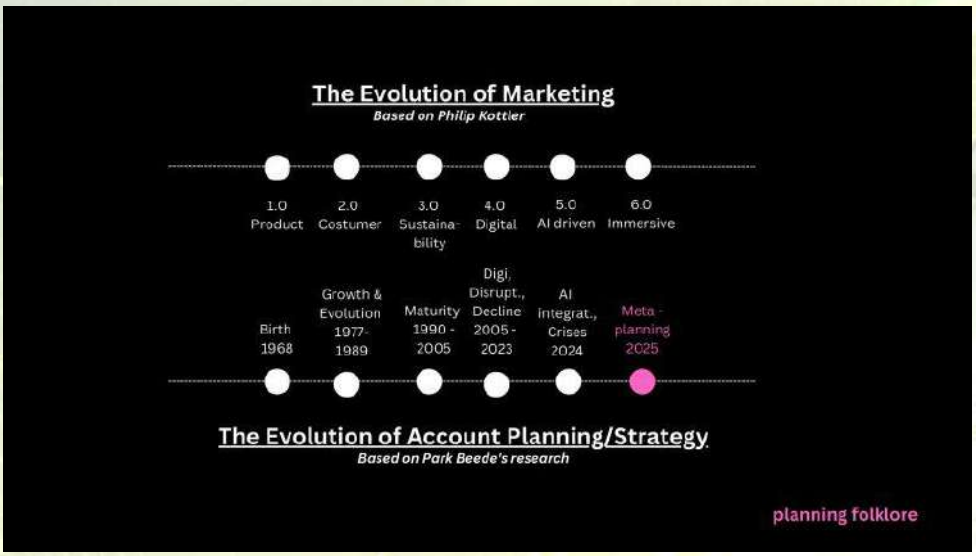
Маркетинг концепцияларининг эволюцияси ва асосий хусусиятлари

Маркетинг концепцияси	**Изоҳ**
1.0 – Маҳсулотга йўналтирилган	Асосий эътибор маҳсулот сифати ва ишлаб чиқишга қаратилади. Мижоз эҳтиёжлари кам эътиборда.
2.0 – Истеъмолчига йўналтирилган	Мижозни жалб қилиш асосий мақсад. Эътибор мижоз эҳтиёжлари ва реклама стратегияларига қаратилган.
3.0 – Қийматларга йўналтирилган	Маҳсулот моддий эҳтиёжларни қондиришдан ташқари, маънавий ва ижтимоий қийматларга ҳам эътибор қаратилган.
4.0 – Рақамли ва интеграцияланган	Онлайн ва офлайн каналлар бирлаштирилади. Мижоз билан мулоқот рақамли воситалар орқали ҳам олиб борилади.
5.0 – Технология ва сунъий интеллект асосида	Маълумотлар таҳлили ва сунъий интеллект орқали персонализация қилинган ва самарали маркетинг стратегиялари яратилади.
6.0 – Immersive ва метамаркетинг асосида	Физик ва рақамли дунёларнинг чуқур интеграцияси, метаверс, AR/VR орқали чуқур ва интерактив мижоз тажрибаси яратиш мақсад қилинган.

Манба: Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 6.0: The Future Is Immersive. — Wiley, 2023

Ушбу маркетинг концепсиялари–компания учун бозор талаблари ва мижоз эҳтиёжларини тушуниш, стратегияни тўғри белгилаш ва ташқи бозорда самарали иштирок этиш учун хизмат қиладиган восита саналади.

ISSN 3030-3907

1-расм. Маркетинг эволюцияси
Манба: Matisone (2024)

Ҳозирги кунда ушбу концепсиялар ичида маркетинг 6.0 концепциясига immersive/metamarketing технологияларини интеграциялаш орқали ташқи бозорларда самарали стратегияларни ишлаб чиқишда асосий восита сифатида қаралмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи

Маркетинг концепциялари ва ташқи бозорларда маҳсулот етказиб бериш мавзусида бир қатор олимлар ва тадқиқотчилар ўз қарашларини билдирганлар. Улар маркетингнинг ривожланишини, истеъмолчи эҳтиёжларини ҳисобга олиш ва рақамли технологиялар билан интеграция қилиш аҳамиятини таъкидлайдилар.

Мисол учун классик маркетинг назариясини ривожлантирган олим Филип Котлер – маркетингнинг 1.0 дан 6.0 гача бўлган барча эволюцион концепсиялари тегишлича ўз босқичида истеъмолчига ва бозор талабларига мослашган холдаги стратегияларни тақдим эта олишини таъкидлаган. Котлер маркетинг 6.0 концепсиясига immersive технологиялари ва метамаркетингни бирлаштирган, чуқур мижоз тажрибасига асосланган маркетинг сифатида қарайди.

Харди Картаджая ва Ивон Сетияван каби мутахассислар маркетинг 5.0 ва 6.0 концепцияларини ривожлантирган олимлар сифатида, рақамли технологиялар ва сунъий интеллект асосида истеъмолчиларни индивидуал равишда таргетлаш аҳамиятини илгари суришади. Уларнинг фикрига кўра, ташқи бозорларда маркетингнинг асосий вазифаси – истеъмолчи эҳтиёжлари ва қийматларини аниқлаш ва уларни мослаштириш.

Халқаро маркетинг мутахассислари **Миклош Цинкота ва Илкаларнинг тадқиқотларига кўра**, экспорт стратегияларининг

ISSN 3030-3907

самарадорлиги маркетинг қобилиятлари ва компания ресурсларига боғлиқ. Улар маркетинг тадқиқотлари ва бозор анализи асосида компанияларнинг ташқи бозорларда рақобатбардошлигини оширишни тавсия қилишади.

Глобал маркетинг соҳасининг таниқли олими **Сергей Холленсен** - маркетинг концепцияларини замонавий рақамли технологиялар билан интеграция қилиш экспорт жараёнида самарадорликни ошириш ва маҳсулотни мослаштиришда асосий омил ҳисоблайди.

- **Дэвид Чаффей ва Фиона Эллис-Чадвик каби** рақамли маркетинг ва онлайн коммуникациялар соҳасидаги тадқиқотчилари рақамли платформа ва ахборот технологиялари маркетинг стратегияларини жаҳон бозори талабларига мувофиқлаштиришда муҳим аҳамиятга эгалигини таъкидлайди.

Шу тарзда, олимлар фикрлари ва улар томонидан илгари сурилган ғоялар маркетинг концепцияларининг ташқи бозорлардаги самарадорлигини ва уларни самарали қўллаш йўлларини таҳлил қилишда асосий назарий базани ташкил қилади. Шунингдек, экспорт стратегиялари бўйича қатор тадқиқотлар маҳсулотни жаҳон бозори талабларига мослаштириш ва рақобат афзалликларини таъминлашда маркетинг концепцияларининг муҳимлигини таъкидлайдилар.\

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот жараёнида умумий илмий усуллардан таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, таққослаш ҳамда тизимли ёндашув усуллари қўлланилди. Таҳлил усули орқали маркетинг концепцияларининг ҳар бири ташқи бозорларда қандай вазифани бажариши ва уларнинг самарадорлиги аниқланди, синтез усули эса ушбу концепцияларни комплекс ҳолда баҳолаш имконини берди. Таққослама таҳлил асосида маркетинг 1.0 дан 6.0 гача бўлган концепцияларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, шунингдек, уларнинг экспорт фаолиятига таъсири солиштириб чиқилди.

Шу билан бирга, тадқиқотда мантиқий-тарихий таҳлил усули қўлланилиб, маркетинг концепцияларининг шаклланиш босқичлари ва уларнинг ташқи бозорларга чиқиш жараёнида тутган ўрни хронологик тарзда ёритилди. Илмий адабиётлар таҳлили усули орқали маҳаллий ва хорижий манбалар ўрганилиб, маркетинг концепцияларининг ташқи бозорларда қўлланишига доир мавжуд назарий ва амалий ёндашувлар умумлаштирилди.

Амалий жиҳатдан, тадқиқотда назарий-амалий интеграция усулидан фойдаланилди. Ушбу ёндашув орқали маркетинг концепцияларининг самарадорлиги тўғрисидаги илмий қарашлар ташқи бозорларга маҳсулот етказиб бериш амалиёти билан боғлаб таҳлил қилинди. Маркетинг концепцияларининг бозорга мослашув даражаси ва самарадорлигига оид

ISSN 3030-3907

диаграмма ва жадваллар ҳам айнан ушбу назарий-амалий умумлаштириш асосида шакллантирилди.

Таҳлил ва натижалар

Ташқи бозорларга маҳсулот етказиб бериш жараёнида маркетинг концепцияларининг самарадорлигини баҳолашда уларни фақат “юқори” ёки “паст” самарали деб қараш тўғри эмас. Классик маркетинг назариясини ривожлантирган олим Филип Котлер таъкидлаганидек, маркетингнинг 1.0 дан 6.0 гача бўлган барча эволюцион концепциялари ўз давридаги бозор шароити, истеъмолчи эҳтиёжлари ва технологиялар даражасига мос ҳолда шаклланган ва ҳар бири муайян вазифани бажариб келган.

Маркетинг 1.0 концепцияси саноат ишлаб чиқариш босқичида муҳим аҳамият касб этган. Бу босқичда бозорда талаб таклифдан юқори бўлган ва асосий мақсад маҳсулотни оммавий ишлаб чиқариш ва етказиб беришдан иборат эди. Шу сабабли ташқи бозорларга чиқишда маҳсулот сифати ва ҳажми асосий омил бўлиб хизмат қилган.

Маркетинг 2.0 концепциясида истеъмолчи марказга чиқди. Рақобат кучайган шароитда компаниялар бозор талабларини ўрганиш, реклама ва савдо стратегияларини шакллантириш орқали ташқи бозорларда ўз ўрнини сақлаб қолишга интилди. Бу концепция экспорт фаолиятида бозор сегментацияси ва мижозга йўналтирилган ёндашувни ривожлантирди.

Маркетинг 3.0 концепцияси истеъмолчини фақат харидор эмас, балки қадриятларга эга шахс сифатида кўриб чиқди. Ушбу босқичда компаниялар ташқи бозорларда ижтимоий масъулият, экологик ёндашув ва бренд қадрини шакллантириш орқали рақобат устунлигига эришишни мақсад қилди.

Маркетинг 4.0 рақамли трансформация билан боғлиқ бўлиб, онлайн ва офлайн каналларни интеграция қилишга қаратилди. Бу ташқи бозорларда географик чекловларни камайтириб, рақамли платформалар орқали маҳсулотларни тез ва самарали илгари суриш имконини яратди.

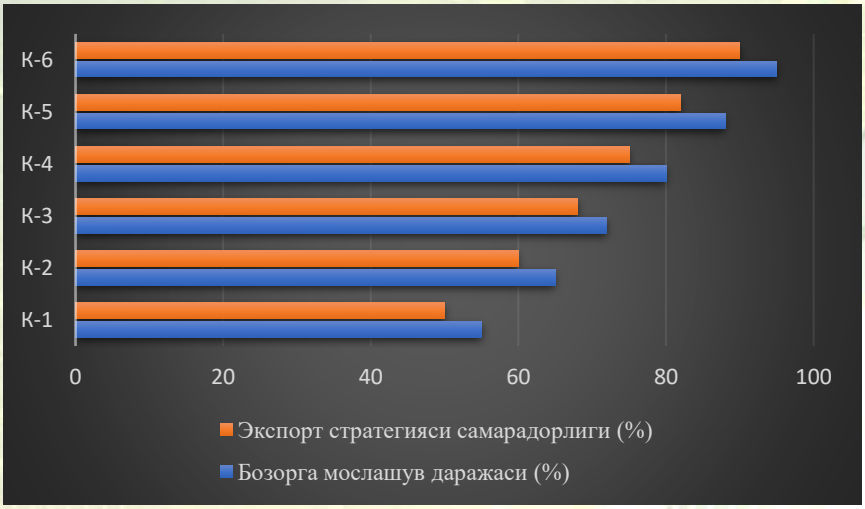
Маркетинг 5.0 технология ва сунъий интеллектга таянган ҳолда, маълумотлар таҳлили орқали персонализацияни кучайтирди. Бу босқичда ташқи бозорларда истеъмолчиларнинг индивидуал эҳтиёжларини аниқлаш ва аниқ сегментларга мос маҳсулот таклиф қилиш имкони пайдо бўлди.

Маркетинг 6.0 эса immersive технологиялари ва метамаркетингни бирлаштирган, чуқур мижоз тажрибасига асосланган маркетингни интеграция қилди. Бу концепция ташқи бозорларда узоқ муддатли муносабатлар, ишонч ва брендга садоқатни шакллантиришга хизмат қилади.

Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, ҳар бир маркетинг концепцияси ташқи бозорларга маҳсулот етказиб беришда ўз босқичи учун зарур ва

ISSN 3030-3907

самарали бўлган, аммо технология ва бозор мураккаблашгани сари кейинги концепцияларга эҳтиёж ортган.

1-диаграмма. Маркетинг концепсияларининг самарадорлиги ва бозорга мослашув даражаси

Манба: Филип Котлернинг маркетинг эволюцияси концепцияси, халқаро маркетинг бўйича Czinkota, Hollensen тадқиқотлари ҳамда рақамли маркетинг бўйича Chaffey ишларига таянган ҳолда ***назарий-амалий интеграция асосида*** *шакллантирилган.*

Маркетинг концепсияларининг камчиликлари хам мавжуд. Бозорга мослашув даражаси улардаги айрим камчиликлар билан боғлиқ.

Маркетинг 1.0нинг асосий камчилиги – истеъмолчи эҳтиёжларини етарлича ҳисобга олмаслик. Ташқи бозорларда талаб турлича бўлган шароитда маҳсулотни стандарт шаклда таклиф қилиш рақобатбардошликни чеклайди. Маркетинг 2.0 концепсиясида истеъмолчининг эхтиёжини қондиришга ортиқча эътибор бериши натижасида узоқ муддатли стратегик инновациялар етарлича ривожланмаслиги мумкин. Шунингдек, реклама харажатларининг ошиб кетиши самарадорликни пасайтиради. Маркетинг 3.0нинг камчилиги шундаки, қадриятлар ва ижтимоий масъулиятни нотўғри танлаш ташқи бозорларда маданий мос келмасликка олиб келиши мумкин. Маркетинг 4.0нинг камчилиги рақамли инфратузилманинг етарли эмаслиги ва технологияларга юқори боғлиқлик ташқи бозорлардаги самарадорликни чеклашидадир. Маркетинг 5.0даги асосий камчилик маълумотлар сифатининг пастлиги ва унинг натижасида нотўғри қарорлар қабул қилинишига сабаб бўлишидадир. Маркетинг 6.0да immersive технологияларнинг юқори харажати, приватлик муаммолари, техник чекловлар, масалан, метаверснинг ҳали тўлиқ ривожланмаганлиги каби муаммолар бор.

ISSN 3030-3907

Шунингдек, ушбу концепция юқори даражадаги билим, технология ва ташкилий маданиятни талаб қилади, бу эса барча кўплаб ресурс ва ёндашувни талаб қилади.

Хулоса ва таклифлар

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, маркетинг концепцияларининг эволюцияси ҳар бир босқичда бозор муҳити, технологиялар даражаси ва истеъмолчи талабларига мос ҳолда шаклланган бўлиб, ҳар бир концепция маълум давр учун самарали бўлгани билан бирга, ўзига хос муаммоли жиҳатларга ҳам эга.

Маркетинг 1.0 дан 6.0 гача бўлган барча концепциялар бир-бирини инкор этмайди, балки муайян шароит ва бозор босқичига мос ҳолда қўлланилганда ташқи бозорларда самарали экспорт стратегияларини шакллантиришга хизмат қилади. Тадқиқот шуни тасдиқладики, ташқи бозорларга маҳсулот етказиб бериш жараёнида маркетинг концепцияларини комплекс, мослашувчан ва интеграциялашган тарзда қўллаш компанияларнинг рақобатбардошлигини ошириш, бозор улушини кенгайтириш ва барқарор ривожланишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот натижаларига асосланиб, ташқи бозорларга маҳсулот етказиб бериш самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди. Биринчидан, компаниялар ташқи бозорларга чиқишда маркетинг концепцияларини бир йўналишда эмас, балки бозор шароити, маҳсулот хусусиятлари ва истеъмолчи сегментидан келиб чиққан ҳолда комплекс тарзда қўллаши мақсадга мувофиқ. Иккинчидан, экспорт стратегияларини ишлаб чиқишда маркетинг 6.0 концепциясини рақамли технологиялар ва сунъий интеллект билан интеграция қилиш орқали истеъмолчиларни индивидуал тарзда таргетлаш ва персонализация қилиш механизмларини жорий этиш зарур, шунингдек, ташқи бозорларда маҳсулот позициясини белгилашда маданий, ижтимоий ва эмоционал омилларни инобатга олган ҳолда маркетинг тадқиқотларини мунтазам амалга ошириш тавсия этилади. Корхоналарда рақамли маркетинг ва аналитик компетенцияларни ривожлантириш орқали маркетинг қарорларининг илмий асосланганлигини таъминлаш мақсадга мувофиқ. Шунда келгусида маркетинг концепцияларининг ташқи бозорлардаги амалий қўлланиш самарадорлигини соҳалар кесимида чуқур тадқиқ қилиш орқали миллий экспорт стратегияларини такомиллаштириш имконияти яратилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Kotler, P., Keller, K. L. Marketing Management. Pearson, 2020.

ISSN 3030-3907

2. Kotler, P., Kartajaya, H., Setiawan, I. Marketing 5.0: Technology for Humanity. Wiley, 2021.
3. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 6.0: The Future Is Immersive. Wiley, 2023.
4. Strauss, J., Frost, R. E-Marketing. Routledge, 2019.
5. Chaffey, D., Ellis-Chadwick, F. Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice. Pearson, 2022.
6. Czinkota, M., Ronkainen, I. International Marketing. Cengage, 2021.
7. Hollensen, S. Global Marketing. Pearson, 2020.
8. Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. — Free Press, 2008.
9. Doole, I., Lowe, R., Kenyon, A. International Marketing Strategy. — Cengage, 2019.
10. Keegan, W. J., Green, M. C. Global Marketing. — Pearson, 2020.
11. Solomon, M. R. Consumer Behavior: Buying, Having, and Being. — Pearson, 2023.
12. Varadarajan, R. Strategic Marketing and Marketing Strategy. — Journal of the Academy of Marketing Science, 2020.
13. Lemon, K. N., Verhoef, P. C. Understanding Customer Experience. — Journal of Marketing, 2016.
14. Wedel, M., Kannan, P. K. Marketing Analytics for Data-Rich Environments. — Journal of Marketing, 2016.
15. OECD. Export Strategies and Global Value Chains. — OECD Publishing, 2022.

ISSN 3030-3907

NEFT VA GAZ SANOATIDAGI O‘LCHASH VOSITALARINING METROLOGIK BARQARORLIGI KALIBRLASH VA QIYOSLASH TARTIBI HAMDA UNING ISHONCHLILIKKA TA’SIRI.

Tairov Baxtiyor Boboqulovich
***Buxoro davlat texnika universiteti* Metrologiya va standartlashtirish kafedrasi mudiri, dotsent,**
Qarshiyev Zohidjon Abdirahim o‘g‘li
Buxoro davlat texnika universiteti “Metrologiya va standartlashtirish” kafedrasi o‘qituvchi-stajyor

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘lchash vositalarini kalibrlash va qiyoslash metrologik barqarorlikni ta’minlashda muhim omil ekani haqida so‘z boradi. O‘lchash jarayonida yuzaga keladigan xatoliklar va noaniqliklarni kalibrlash va qiyoslash orqali ishonchliligini va yuzaga keladigan zararlarning oldi olinadi. Maqolada o‘lchash vositalarini qiyoslashdan o‘tkazish qoidalari va o‘lchash vositalarini kalibrlashdan o‘tkazish qoidalari haqida so‘z yuritiladi. Bu maqola ilmiy-tadqiqot ishlari va sanoat ishlab chiqarishida o‘lchovlar sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: o‘lchash vositalari, metrologiya xizmat, metrologik barqarorlik, kalibrlash, qiyoslash, qiyoslash guvohnomasi, kalibrlash sertifikati, tamg‘a

Аннотация: В данной статье рассматривается важность калибровки и поверки средств измерений в обеспечении метрологической устойчивости. Посредством калибровки и сравнения ошибок и неточностей, возникающих в процессе измерений, предотвращается их достоверность и возникающие убытки. В статье рассматриваются правила поверки средств измерений и правила калибровки средств измерений. Эта статья поможет улучшить качество измерений в научно-исследовательских работах и промышленном производстве.

Ключевые слова: средства измерений, метрологическая служба, метрологическая устойчивость, калибровка, поверка, сертификат поверки, сертификат калибровки, клеймо

Abstract: This article discusses how calibration and verification of measuring instruments is an important factor in ensuring metrological stability. By calibrating and comparing errors and inaccuracies arising in the measurement process, their reliability and potential losses are prevented. The article discusses the rules for verification of measuring instruments and the rules for calibration of measuring instruments. This article will help improve the quality of measurements in scientific research and industrial production.

ISSN 3030-3907

Keywords: measuring instruments, metrological service, metrological stability, calibration, verification, verification certificate, calibration certificate, stamp

KIRISH

Hozirgi davrda ishlab chiqarish korxonalarida o‘lchash vositalaridan foydalanish ilgarigi davrlarga qaraganda ancha keng tarqalgan. Sababi hozirgi qurilmalarning qator afzalliklari mavjud. Ta’kidlash joizki, ularning narxi ancha farq qiladi ayniqsa neft va gaz sanoatida ishlatiladigan o‘lchash vositalarini narxi yuqori bo‘lishi mumkin, ammo investitsiyalar bunga loyiqdir, chunki mahsulot parametrlari va sifati to‘g‘risida eng aniq ko‘rsatkichlarni beradi va vaqtni sezilarli darajada tejaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 29.08.2020 yildagi 528-son qaroriga asosan O‘zbekiston Respublikasida o‘lchashlarning yagona birlikda bo‘lishini ta’minlash tizimining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish, shuningdek, metrologiya xizmatlari ko‘rsatishda shaffoflikni ta’minlash maqsadida o‘lchash vositalarini davlat sinovlaridan o‘tkazish qoidalar; o‘lchash vositalarini metrologik attestatsiyadan o‘tkazish qoidalari; o‘lchash vositalarini qiyoslashdan o‘tkazish qoidalari; Sinov vositalarini metrologik attestatsiyadan o‘tkazish qoidalari; o‘lchash vositalarini kalibrlashdan o‘tkazish qoidalari tasdiqlandi.[4]

O‘lchash vositalarini kalibrlsh tartibi

Neft va gaz sanoatida o‘lchash metrologik barqarorligi - bosim, harorat, sarf va sifat nazorati. Bu doimiy qiyoslash, texnik xizmat ko‘rsatish va metrologik attestatsiyalash orqali ta'minlanadi, bu esa mahsulot sarfini aniqligini, texnologik jarayonlarni hamda iqtisodiy samaradorlikni kafolatlaydi.

O‘lchash vositalarini kalibrlash - ma’lum sharoitlarda, o‘lchash vositasi yordamida olingan kattalik qiymati va etalon bilan qayta tiklanadigan tegishli kattalik qiymati o‘rtasidagi nisbatni aniqlash orqali o‘lchash vositalarining metrologik tavsiflarini aniqlash maqsadida amalga oshiriladigan operatsiyalar majmui.

Davlat metrologiya nazorati va tekshiruvi majburiy bo‘lmagan faoliyat sohasida o‘lchash vositasining metrologik sozligini ta’minlash uchun kalibrlash qo‘llaniladi. Kalibrlash O‘zDSt 8.029:2017 ga muvofiq amalga oshiriladi.

Kalibrlash natijalari o‘lchov vositasi tomonidan ko‘rsatilgan o‘lchangan qiymatning haqiqiy qiymatlarini yoki uning ko‘rsatkichlariga tuzatishlarni aniqlashga imkon beradi; ushbu vositalarning xatosini yoki boshqa metrologik xususiyatlarni baholash. Kalibrlash haqiqiy ish sharoitida amalga oshiriladi. O‘lchov vositasining egasi (yuridik yoki jismoniy shaxs) kalibrlash natijalariga asoslanib, uning ishlash imkoniyati to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

ISSN 3030-3907

O‘lchash vositalarini kalibrlash quyidagi sharoitlarda amalga oshiriladi.

- statsionar kalibrlash laboratoriyalarida;
- ko‘chma (mobil) kalibrlash laboratoriyalarida;
- bevosita o‘lchash vositalari joylashgan joylarda, mutaxassislarni xizmat safariga yuborish yo‘li bilan o‘tkaziladi

Kalibrlash natijalarini rasmiylashtirish

O‘lchash vositalarini kalibrlash jarayonida o‘tkaziladigan o‘lchash natijalari, ularga ishlov berish va noaniqligini baholash, kalibrlashdan o‘tkazish tartib-taomilida belgilangan shakl bo‘yicha kalibrlash o‘tkazish bayonnomalarida va sertifikatlarida qayd etiladi.

O‘lchash vositasini kalibrlash sertifikati mazmuniga qo‘yiladigan talablar texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilangan.

Kalibrlash sertifikatida yoki bayonnomasida xatolar aniqlanganda sertifikatlarni va bayonnomalarni belgilangan tartibda to‘liq qayta rasmiylashtirish ishlari bajariladi.[1]

1 - rasm

Kalibrlash natijalari bo‘yicha o‘lchash vositasini qaqiqiy qiymati aniqlanadi yoki uni ko‘rsatishiga tuzatmalar kiritiladi. Kalibrlash o‘lchash vositasining xatoligini va qator metrologik xarakteristikalarini baholash imkonini beradi bu esa o‘lchash vositasining metrologik barqarorligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

ISSN 3030-3907

Kalibrlash to‘g‘risidagi sertifikat – o‘lchash vositalarining kalibrlanganligini va uning natijalarini tasdiqlovchi hujjat. Bu hujjat kalibrlashni bajargan tashkilot tomonidan beriladi.

Kalibrlash belgisi – kalibrlash natijalarini ijobiy ekanligini tasdiqlash maqsadida o‘lchash vositasiga va (yoki) ularning ekspluatatsion xujjatlariga bosiladigan tamg‘a.

O‘lchov vositalarini qiyoslash - bu davlat metrologiya xizmati organi (yoki boshqa rasmiy vakolatli organ, tashkilot) tomonidan eksperimental ravishda aniqlangan metrologik tavsiflar asosida o‘lchov vositasining foydalanishga yaroqliligini belgilash va ularning belgilangan majburiy talablarga muvofiqligini tasdiqlash.

Qiyoslash laboratoriyalari alohida binolarda yoki umumiy binolarning izolyasiyalangan xonalarida joylashishi kerak. Majburiy shartlar titrash va tebranishlar, elekt va radio xalaqitlar, shovqinlarning bo‘lmasligi hisoblanadi. Shuning uchun ham laboratoriya binolari temirchilik-presslash, shtamplash va prokat sexlari hamda tarnsport magistrallaridan ajralib turishiga e’tibor beriladi. Shu maqsadda ko‘p hollarda qiyoslash laboratoriyalarining xonalarini birinchi qavatda joylashishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Asosiy talab laboratoriyadagi temperatura rejimiga qo‘yiladi. Barcha o‘lchash vositalari qoida bo‘yicha normal harorat 20 °S da qiyoslanishi lozim, Havoning nisbiy namligi 50—80 % oralig‘ida bo‘lishi lozim.[3]

Hisoblashlar uchun barcha o‘lchash vositalarini qiyoslash usullari va vositalari hamda qiyoslash orasidagi intervalning umumiyligiga qarab guruhlarga bo‘lib chiqish lozim. O‘lchash vositalarini qiyoslashga sarflanadigan yillik ish vaqti quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$\prod = \sum_{i=1}^{n} t_i \left[K_{ei} m_{ei} (1 + \frac{R}{100}) + K_{xi} m_{xi} + K_{pi} \right]$$

bu yerda t_t - i-o‘lchash vositasini qiyoslash uchun vaqt me’yori, soat; K_{ei} — foydalanishdagi i-o‘lchash vositalari soni, dona; m_{ei} — foydalanish jarayonidagi i-o‘lchash vositasini qiyoslash davri, yilda bir marta qiyoslash; R - navbatdan

ISSN 3030-3907

tashqari qiyoslashga beriladigan o‘lchash vositalari (odatda 25— 30 %), %; K_{xi} - saqlashda turgan i-o‘lchash vositalari, dona; m_{xi} - saqlash jarayonidagi i-o‘lchash vositalarini qiyoslash davri, qiyoslash/yil; K_{pi} - ta’mirdan chiqqishda qiyoslanadigan n-o‘lchash vositalari soni.[2]

Qiyoslashning ijobiy natijalari tamg‘a bosish va qiyoslash haqida guvohnoma berish yo‘li bilan rasmiylashtiriladi, salbiy natijalarda tamg‘alar bekor qilinadi va asbobning yaroqsizligi haqida ma’lumot beriladi.

XULOSA

Mamlakatda o‘lchashlarning yagonaligini ta’minlashning muhim vositasi o‘lchash vositalarini tekshirish hisoblanadi. O‘lchash vositalarini tekshirish me’yoriy – texnik hujjatlar talablaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Neft va gaz sanoatidagi o‘lchash vositalarining metrologik barqarorligi taminlashda o‘lchash vositalarini qiyoslash va kalibrlash muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdirahim og‘li, Q. Z., & Jo‘raqulovna, B. F. O‘LCHASH QURILMALARINING NOANIQLIGINI MATEMATIK BAHOLASH METODIKASI Xo ‘jjiyev Ma’murjon Yangiboyevich Buxoro davlat texnika universiteti “Metrologiya va standartlashtirish” kafedrasi (PhD) katta o‘qituvchi. ещ.

2. F.M. Israilov. O‘lchash vositalarini qiyoslash va kalibrlash: Oliy ta’lim bakalavriat talabalari uchun mo‘ljallangan darslik. – 2022 -205 b

3. Khojjiyev, M., & Karshiyev, Z. (2024). METHODOLOGY OF INSPECTION OF GAS METERS. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 4(11), 20-23.

4. https://lex.uz/uz/

ISSN 3030-3907

TEXNOGEN GIPS CHIQINDILARIDAN SAMARALI SILIKATLI BOG‘LOVCHI OLISH IMKONIYATLARI

Nimchik Aleksey Grigoriyevich
“Olmaliq davlat texnika Instituti”, texnika fanlari doktori, professor
Olmaliq, O‘zbekiston
Rahmanova Munojat Uralbayevna
“Olmaliq davlat texnika Instituti”, magistrant
Olmaliq, O‘zbekiston

Annotatsiya. Maqolada fosfogipsning sanoat chiqindisi sifatida ekologik muhitga ta’siri, uning tuproq, suv va havoga ta’siri, hamda chiqindilarni boshqarishning samarali usullari o‘rganilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fosfogipsning noto‘g‘ri utilizatsiyasi atrof-muhitni ifloslantiradi, ammo uni qayta ishlash va silikatli bog‘lovchi materiallar ishlab chiqarishda qo‘llash ekologik va iqtisodiy foyda keltiradi.

Kalit so‘zlar: fosfogips, silikatli bog‘lovchi, kimyoviy xossa, ekologiya, chiqindi qayta ishlash, chiqindi, tuproq ifloslanishi, suv resurslari, havoning ifloslanishi.

Аннотация. В статье рассматривается воздействие фосфогипса на экологическую среду как промышленных отходов, его влияние на почву, воду и воздух, а также эффективные методы управления отходами. Исследования показывают, что неправильная утилизация фосфогипса загрязняет окружающую среду, но его переработка и использование в производстве силикатных связующих приносят экологические и экономические выгоды.

Ключевые слова: фосфогипс, силикатное связующее, химические свойства, экология, переработка отходов, отходы, загрязнение почвы, водные ресурсы, загрязнение воздуха.

Abstract. This article examines the environmental impact of phosphogypsum as an industrial waste, its effects on soil, water, and air, and effective waste management methods. Research shows that improper disposal of phosphogypsum pollutes the environment, but its recycling and use in the production of silicate binders provide environmental and economic benefits.

Key words: phosphogypsum, silicate binder, chemical properties, ecology, waste recycling, waste, soil pollution, water resources, air pollution.

KIRISH

Hozirgi kunda sanoat rivojlanishi bilan birga ishlab chiqarish jarayonida chiqindilar miqdori ham ortib bormoqda. Fosfat o‘g‘it ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan **fosfogips ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$)** — eng ko‘p uchraydigan chiqindilardan biridir. [1] Har yili dunyoda millionlab tonna fosfogips chiqindisi hosil bo‘ladi, ammo uning aksariyati hali ham atrof-muhitga tashlanadi. Fosfogips tuproqning

ISSN 3030-3907

kimyoviy xossalarini o‘zgartiradi, yer osti va yuzaki suvlarni og‘ir metallar bilan ifloslantiradi, atmosferaga chang shaklida tarqaladi va shu kabi ekologik xavflar namoyon bo‘ladi. [2]

XXI asrda qurilish materiallari tarmoqlari ekologik, iqtisodiy va texnologik jihatdan yangi bosqichga o‘tayotgani muhimdir. Shu bilan birga, sanoat faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan texnogen chiqindilarni (masalan: fosfor kislotasi ishlab chiqarishida hosil bo‘lgan gips — fosfogips, vanshukalar va h.k.) qayta ishlash va ularni qurilish materiallari sifatida foydalanish dolzarb muammodir. [3]

Xususan, $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ shaklidagi gips moddasi (tabiiy yoki texnogen manba – masalan fosfogips) va silikatli bog‘lovchi moddalar (masalan natriy silikat, suyuq shisha, pozzolanik mineral qo‘shimchalar orqali aktivlashtirilgan silikat tizimlar) o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir, yangi bog‘lovchi moddalar sintez qilish imkoniyati, qurilish materiallari sifatida foydalanish potentsiali — bularning hammasi ilmiy-tadqiqotlar uchun juda qiziqarli yo‘nalishdir. [4]

Maqolaning maqsadi — fosfogipsning silikatli bog‘lovchi moddalar kimyoviy xossalariga ta’sirini ekologik jihatdan baholash, sanoat chiqindilarini samarali boshqarish yo‘llarini ko‘rsatishdir. Fosfogipsning ekologiyaga ta’sirini batafsil tahlil qilish, chiqindilarni boshqarishning samarali usullarini ko‘rsatish va kelajakda ekologik xavfni kamaytirish bo‘yicha tavsiyalar berishdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Texnogen gips (masalan, fosfogips) sanoat ishlab chiqarishi tufayli ko‘plab hududlarda yig‘ilib qolgan chiqindidir. [5] Ma’lumotlarga ko‘ra, fosfogipsning qurilish materiallarida qo‘llanilishi energetik va resurs jihatdan foydali bo‘lishi mumkin. Misol uchun, Maqolada “Structure formation and performance properties of modified gypsum and phosphogypsum binders” deb nomlangan tadqiqotda fosfogips asosidagi bog‘lovchilarda kristall fazalar, mikrostruktura, suyuqlik ta’siri tahlil qilingan. [6]

Silikatli bog‘lovchilar (masalan, kalsiy–silikat gidratlari — C–S–H) va sodda silikatlar (natriy silikat, suyuq shisha) qurilish materiallari sanoatida keng qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, man-made chiqindilarni (termik quvurlar chiqindilari, elektrotermofosfor slaglari va h.k.) silikatli materiallarda qo‘llash imkoniyatlari ilmiy maqolalarda ko‘rib chiqilgan. Masalan, maqolada [10] nomli maqolada chiqindilarning silikatli mahsulotlarda qo‘llash imkoniyati ko‘rsatilgan. Yana bir tadqiqotda [11] deb — fosfogips va boshqa chiqindilar birikmasidan bog‘lovchi sintezlash haqida ma’lumot berilgan. [7] Gipsning ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$) silikatli muhitda reaksiyaga kirishi, gidratatsiya jarayonlari, yangi fazalar hosil qilishi — ilmiy jihatdan muhim. [8] Masalan, gips asosli bog‘lovchilarda nano-SiO_2 qo‘shimchasi bilan qo‘shimcha xususiyatlarni yaxshilash tadqiq qilingan. [9]

ISSN 3030-3907

Yuqorida keltirilgan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, texnogen gips chiqindilarini silikatli bog‘lovchilarga aylantirish mumkinligi va bu yo‘nalishda kimyoviy va fizik jihatdan chalkash jarayonlar mavjudligi ilmiy jihatdan qo‘llab-quvvatlangan.

AMALIY QO‘LLANILISHI VA TAJRIBAVIY NATIJALAR.

Fosfogips asosan $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ dan tashkil topgan bo‘lib, tarkibida quyidagilar ham bo‘lishi mumkin: Fosfor pentoksidi (P_2O_5); Og‘ir metallar (Pb, Cd, Cr); Organik ifloslantiruvchi moddalarning izlari. Bu komponentlar tuproq va suvga tushganda ekologik xavf keltiradi: sulfat ionlari suvning kimyoviy xossasini o‘zgartiradi, og‘ir metallar esa bioakkumulyatsiyaga sabab bo‘ladi. Fosfogips tuproqga tushganda uning pH qiymatini o‘zgartiradi, mikrofloraga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va tuproq unumdorligini pasaytiradi. Ko‘p miqdorda fosfogips qo‘shilganda: Tuproq kislotali yoki ishqorli bo‘lishi mumkin; O‘simliklarning o‘sishi sekinlashadi; Mikrobiologik jarayonlar buziladi. Fosfogips suvga tushganda quyidagi oqibatlar yuz beradi: Suvdagi SO_4^{2-} miqdori ortadi, bu ichimlik va sanoat suv sifatini yomonlashtiradi. Fosfogips tarkibidagi metallar bioakkumulyatsiyaga olib keladi, suv organizmlariga zarar yetkazadi. Suvda organik ifloslanish hosil bo‘lib, mikroorganizmlar rivojlanishiga salbiy ta’sir qiladi. Fosfogips changi havoga tarqalganida quyidagilar sodir bo‘ladi: Havo ifloslanadi; Nafas olish yo‘llari kasalliklari ortadi; Atmosferik moddalar bilan reaksiyaga kirishib, yangi ifloslantiruvchi birikmalar hosil bo‘ladi.

Fosfogips aralashmasi tuproqning kislotali xususiyatini neytrallashtirish uchun ishlatilishi mumkin. Shu bilan birga o‘simliklar uchun mikroelementlar manbai sifatida ham foydalidir. Fosfogipsni suvni gidroksidlar va ionlar orqali tozalash jarayonlarida qo‘llash mumkin. Bu suv resurslarini ifloslanishdan himoya qiladi.

Fosfogips chiqindilarini boshqarishda ekologik monitoring quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi: Tuproq pH va og‘ir metall miqdorini o‘lchash; Suv resurslarining sulfat va boshqa ionlar bilan ifloslanishini tekshirish; Atmosferada chang va boshqa zararli moddalarni monitoring qilish; Chiqindilar omborlarining xavfsizligi va infiltratsiya darajasini nazorat qilish.

Eksperimental va adabiyot tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, fosfogipsni maqbul dozada ishlatish ekologik xavfni sezilarli darajada kamaytiradi. Optimal strategiyalar: Qurilish materiallariga qo‘shish (5–15% miqdorda); Tuproqni qayta ishlashda mikrodozalarda qo‘llash; Suvni tozalashda filtratsiya va ion almashinuvi jarayonlariga qo‘shish.

Shu yo‘l bilan sanoat chiqindilari ekologik xavfini kamaytirish va resurslarni tejash mumkin. Ekologik nuqtai nazardan, bu optimal miqdor chiqindilarni samarali ishlatish va tuproq hamda suv ifloslanishini kamaytirish imkonini beradi.

ISSN 3030-3907

Shuningdek, sanoat chiqindilarini qurilish materiallariga aylantirish iqtisodiy jihatdan ham foydalidir, chunki xomashyo tannarxi kamayadi.

Fosfogipsni silikatli bog‘lovchilarda qayta ishlatish ikki tomonlama foyda beradi: chiqindilarni kamaytirish va material sifatini oshirish. Ekologik xavfni kamaytirish mumkin. Qurilish materiallariga fosfogips qo‘shish chiqindilarni ommaviy tashlashni kamaytiradi. Fosfogips bilan qotish jarayoni tezlashadi, bu esa ishlab chiqarishda energiya sarfini kamaytiradi. Kristall fazalarda sulfat ionlari immobilizatsiya (erkin SO_4^{2-} miqdori kamayadi) qiladi. Chiqindilarni qurilish materiallariga aylantirish tuproq eroziyasini kamaytiradi va yer resurslarini barqaror boshqarish imkonini beradi.

Texnogen gips chiqindisi (fosfogips) tayyorlanadi — tarkibi ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$, hurtlar, sulfatlar, balast moddalar) aniqlanadi. Gipsni kerak bo‘lsa degidratatsiyalash, yoki aktivlashtirish maqsadida isitish ishlovlari (masalan anhidrit shakliga) o‘tkaziladi. Silikatli bog‘lovchi uchun kerakli moddalar tanlanadi — natriy silikat (Na_2SiO_3), suyuq shisha, pozzolanik qo‘shimchalar (ko‘mir quli, flyuazol, elektrotermofosfor slaglari) va boshqalar. Ularning kimyoviy tarkibi, granulometriya, aktivligi oldindan o‘lchanadi, gips chiqindisi va silikatli komponentlar ma’lum nisbatlarda aralashtiriladi. Aktivatorlar (NaOH, $Ca(OH)_2$, MgO, natriy silikat eritmasi) qo‘shilishi mumkin. Muhit pH i, harorat, namlik sharoiti boshqariladi. Gidratatsiya qotish jarayoni kuzatiladi (masalan 28 kun davomida). X-nurlari (XRD) orqali fazaviy tuzilma aniqlanadi, tahlillari orqali jarayon issiqligi o‘lchanadi. IR spektroskopiya orqali kimyoviy bog‘lanishlar o‘rganiladi. SEM (elektron mikroskopi) yordamida mikrostruktura, porozlik, kristall shakllari tahlil qilinadi. Qotgan namunalarning siqilish quvvati, egilish quvvati, suv so‘rish, suvga chidamlilik ko‘rsatkichlari o‘lchanadi. Masalan, “Water-resistant gypsum binder” tadqiqotida suvga chidamlilik koeffitsienti ko‘rsatilgan. Qurilish mahsulotlari sifatida amaliy xossalari (masalan qotish vaqti, shrinkage, oltinga chidamlilik) tahlil qilinadi.

Texnogen gips ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$) silikatli muhitda quyidagi yo‘llar bilan o‘zaro ta’sir qilishi mumkin: Gips gidratatsiyasi davomida yangi kalsiy sulfat gidratlari hosil bo‘ladi. Silikatli komponentlar bilan birga, Ca^{2+} ionlari silikat tarmog‘i bilan reaksiyaga kirishi mumkin — natijada C–S–H (kalsiy-silikat gidratlari) yoki C–A–S–H (kalsiy-aluminat-silikat gidratlari) fazalari hosil bo‘lishi ehtimoli mavjud. Sulfat ionlari silikatli tizimga kiritilganda, suyuq fazadagi ionlar bilan o‘zaro munosabatga kiradi va natijada ettringit yoki boshqa sulfat-silikat gidratlari shakllanishi mumkin. Nano-SiO_2 qo‘shimchasi gips tizimida porozlikni kamaytirish, yuqori mustahkamlikka erishish imkoniyatini yaratishi ko‘rsatilgan. Aktivator sifatida ishlatilgan Natriy silikat eritmasi, yuqoriroq SiO_2/Na_2O nisbati

ISSN 3030-3907

bilan kiritilgan quyidagi tadqiqotda qisqacha ko‘rsatilgan: XRD tahlillar gips + qo‘shimcha moddalar tizimida yangi fazalar — kalsiy silikat gidratlari, tobermorite va boshqa kristall shakllar paydo bo‘lishini ko‘rsatgan. Mikrostruktura jihatdan qo‘shimchalar bilan boyitilgan gips-silikat sistemalarida porozlik kamayadi va zichlik oshadi. Misol uchun: tadqiqotida texnogen silikat qo‘shimchalarning kompaktlashuvi ko‘rsatilgan. Sulfat ionlari silikat tarmog‘ida kiritilganda, tarmoqdagi silikat-aluminat gidratlari bilan raqobatga kirishi va bu orqali strukturaviy zaifliklar (masalan mikro yoriqlar) paydo bo‘lishi mumkin. Boshqa tomondan, texnogen gips chiqindisini silikatli bog‘lovchiga aylantirish jarayonida, gipsdagi balast moddalar (shlak, balast, zarralar) silikatli faza hosil bo‘lishiga katalizator bo‘lishi mumkin. Gips va silikat kombinatsiyalaridan tayyorlangan bog‘lovchi modda, devor bloklari, plitalar, beton bilan birikmalarda qo‘llanilishi mumkin. Masalan, fosfogips 20 % bo‘lgan qismlar bilan siqilish mustahkamligi ~31 MPa bo‘lgan. Bunday texnologiya yordamida chiqindilarni kamaytirish, atrof-muhitga bo‘lgan bosimni kamaytirish va energiya sarfini qisqartirish mumkin. Siz tanlagan gips–silikat tizimida mexanik sinovlar (siqilish, egilish), suvga chidamlilik testlari (water-resistance coefficient) o‘tkazilishi zarur, suvga chidamlilik koeffitsienti 0.39 dan 0.82 gacha oshadi. Texnogen gips tarkibida zararli impuritilar (fosfatlar, flüoridlar, radionuklidlar) mavjud bo‘lishi mumkin — ularni kamaytirish va muhofaza qilish mexanizmlari talab etiladi. Masalan, fosfogipsni chiqindidan bog‘lovchiga aylantirishda ekotoksikligi ~70-80% ga kamaytirilgani haqida ma’lumot mavjud. Reaksiya jarayonlari nazorat qilinmasa, silikatli bog‘lovchi hosil bo‘lishida porozlik paydo bo‘lishi mumkin, bu materialning chidamliligiga salbiy ta’sir qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘tkazilgan eksperimental va adabiyot tahlillari natijalari shuni ko‘rsatdiki, fosfogipsni silikatli bog‘lovchi tizimlarga kiritish materialning fizik-kimyoviy va ekologik xossalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Fosfogipsning miqdori, aktivator turi va silikat komponentlarning nisbati bog‘lovchi moddaning mustahkamligi, suvga chidamliligi va mikrostrukturaviy holatini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Fosfogipsning 5–20 % oralig‘ida qo‘llanilishi sinovdan o‘tkazildi. Natijalarga ko‘ra, optimal miqdor 10–15 % atrofida bo‘lib, bu oraliqda siqilish mustahkamligi va struktura zichligi maksimal qiymatlarga erishdi.

ISSN 3030-3907

1-Jadval .

Fosfogips miqdorining siqilish mustahkamligiga ta’siri (28 kun)

Fosfogips miqdori, %	Siqilish mustahkamligi, MPa	Suvga chidamlilik koeffitsienti
0 (nazorat)	18.5	0.39
5	23.2	0.51
10	28.7	0.68
15	31.0	0.82
20	27.4	0.74

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, fosfogips miqdori 15 % ga yetganda siqilish mustahkamligi ~31 MPa ga erishadi. 20 % dan ortiq qo‘shilganda esa porozlikning ortishi sababli mexanik ko‘rsatkichlar pasayishi kuzatiladi.

Silikatli muhitda fazaviy o‘zgarishlar

XRD va IR tahlillari natijalariga ko‘ra, fosfogips va silikatli komponentlar o‘zaro ta’siri natijasida yangi gidrat fazalar hosil bo‘ladi. Bu fazalar materialning mustahkamligi va suvga chidamliligini oshirishga xizmat qiladi.

2-Jadval.

Gips–silikat tizimida aniqlangan asosiy fazalar

Tizim tarkibi	Aniqlangan fazalar (XRD)	Strukturaviy ta’siri
Gips ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$)	$CaSO_4 \cdot 2H_2O$	Past suvga chidamlilik
Gips + Na_2SiO_3	C–S–H, $CaSO_4$	Zich struktura
Gips + pozzolan	C–A–S–H, ettringit	Mustahkamlik oshishi
Gips + nano-SiO_2	Tobermorit, C–S–H	Porozlik kamayishi

Sulfat ionlari silikatli muhitda immobilizatsiya qilinib, erkin SO_4^{2-} ionlari miqdori kamayishi aniqlangan. Bu holat ekologik xavfni kamaytirishga xizmat qiladi.

Ekologik xavfni kamaytirish samaradorligi

Fosfogipsni qurilish materiallariga qo‘shish ekologik nuqtai nazardan ham ijobiy samara beradi. Og‘ir metallarning silikat matritsa ichida bog‘lanishi ularning migratsiyasini keskin kamaytiradi.

ISSN 3030-3907

3-Jadval.

Fosfogipsni qayta ishlashdan oldin va keyin ekotoksiklik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	**Dastlabki fosfogips**	**Silikatli bog‘lovchiga aylantirilgach**
Pb (mg/kg)	42	11
Cd (mg/kg)	3.1	0.8
SO_4^{2-} erkin ionlar	Yuqori	Immobilizatsiyalangan
Umumiy ekotoksiklik	100 %	20–30 %

Natijalarga ko‘ra, fosfogipsni silikatli bog‘lovchiga aylantirish orqali ekotoksiklik 70–80 % ga kamayadi. Bu esa chiqindilarni xavfsiz qayta ishlash imkoniyatini yaratadi. Olingan natijalar fosfogipsni silikatli bog‘lovchi tizimlarda qo‘llash texnologiyasi ekologik va texnologik jihatdan samarali ekanligini ko‘rsatadi. Optimal sharoitlarda fosfogips:

-chiqindilar hajmini kamaytiradi;

-bog‘lovchi materiallarning mustahkamligini oshiradi;

-suvga chidamlilikni yaxshilaydi;

-og‘ir metallarning atrof-muhitga chiqishini cheklaydi.

Shu sababli, fosfogipsni silikatli bog‘lovchilar asosida qayta ishlash qurilish materiallari sanoatida barqaror va ekologik xavfsiz texnologiya sifatida qaralishi mumkin.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Optimal fosfogips miqdori 5–15% bo‘lib, bu chiqindilarni qayta ishlash va ekologik xavfsizlikni ta’minlaydi. Sanoat chiqindilarini silikatli materiallarga qo‘shish orqali tuproq, suv va havoni ifloslantirish kamayadi. Kelgusida tadqiqotlarda fosfogips nanodispers shaklida qo‘shilishi ekologik samaradorlikni yanada oshirishi mumkin. Tuproq, suv va havoni monitoring qilish majburiydir. Gips chiqindisini tayyorlashda avvalo tarkibiy impuritilarni (fosfatlar, flüoridlar) aniqlash va zarur bo‘lsa, pre-davrat ishlovdan o‘tkazish tavsiya etiladi. Silikatli bog‘lovchi sintezida qo‘shimcha sifatida nano-SiO_2, aktiv pozzolanik moddalar va natriy silikat eritmalari qo‘llanishi foydali bo‘ladi. Reaksiya jarayonlarini (pH, harorat, namlik) diqqat bilan nazorat qilish lozim: gips–silikat tizimida yangi fazalar (C–S–H, C–A–S–H) hosil bo‘lishi, lekin bu fazalar zich va barqaror bo‘lishi muhim. Mahsulotni sinovdan o‘tkazish — mexanik quvvat, suvga chidamlilik, mikrostrukturaviy tahlil — va atrof-muhitga xavfsizligini baholash zarur. Amaliy qo‘llash uchun devor bloklari, plitalar, ichki bezak elementlari — ayniqsa chiqindilarni kamaytirish lozim bo‘lgan hududlarda — ishlab chiqilishi tavsiya

ISSN 3030-3907

etiladi. Kelajak tadqiqotlarida ko‘p komponentli chiqindilarni kombinatsiyalash, geopolimer metodlari bilan integratsiyalash, va nano-modifikatorlarni qo‘llash yo‘nalishlari ochiq qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Прокопович Н. И. *Фосфогипс и его экологическое влияние.* — Москва: Наука, 2020.
2. Kuznetsov V.P. *Silikatli sistemalar va fosfogips.* — Санкт-Петербург, 2018.
3. Zokirov B.T., Qodirov A. *Fosfogips chiqindilarini ekologik boshqarish.* — Toshkent: TDTU nashriyoti, 2021.
4. Ivanova T.L. *Environmental impact of phosphogypsum.* — Екатеринбург: УрФУ, 2020.
5. Rasulov D. *Fosfogipsni qurilish materiallarida ishlatishning ekologik ahamiyati.* — “Qurilish materiallari”, 2022, №3.
6. Прокопович Н. И. *Фосфогипс в цементной промышленности.* — Москва: Стройиздат, 2019.
7. Кузнецов В. П. *Химия силикатов и их применение в строительстве.* — Санкт-Петербург: СПбГАСУ, 2018.
8. Зокиров Б. Т. *Silikatli bog‘lovchi moddalarda fosfogipsning ta’sir mexanizmi.* — Toshkent: TDTU nashriyoti, 2021.
9. Qodirov A., Rasulov D. *Fosfogips asosida silikatli fazalarning kinetikasini o‘rganish.* — “Qurilish materiallari” jurnali, 2022, №2.
10. Auyesbek, S., Sarsenbayev, N., Abduova, A., Sarsenbayev, B., Uderbayev, S., Aimenov, Z., ... & Panarin, I. (2023). Man-made raw materials for the production of composite silicate materials using energy-saving technology. *Journal of Composites Science*, *7*(3), 124.
11. Kuldeyev, E., Begentayev, M., Sarsenbayev, B., Kolesnikov, A., Syrlybekkyzy, S., Agabekova, A., ... & Mutasheva, G. (2025). Investigation of the Possibility of Utilizing Man-Made Waste to Produce Composite Binders. *Journal of Composites Science*, *9*(10), 531.

ISSN 3030-3907

FOSFOGIPS TA’SIRIDA SILIKATLI FAZALARNING HOSIL BO‘LISH KINETIKASI VA BOG‘LOVCHI MODDALARNING KIMYOVIY XOSSALARINING SHAKLLANISHIGA UNING TA’SIRI

Nimchik Aleksey Grigoriyevich
“Olmaliq davlat texnika Instituti”, Texnika fanlari doktori, professor
Olmaliq, O‘zbekiston
Rahmanova Munojat Uralbayevna
“Olmaliq davlat texnika Instituti”, Magistrant
Olmaliq, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada fosfogips ishtirokida silikatli fazalarning hosil bo‘lish kinetikasi o‘rganilgan. Silikatli bog‘lovchi muhitda $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ komponentining ishtiroki C–S–H (kalsiy-silikat-gidrat) va ettringit kabi fazalarning shakllanish tezligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Tadqiqotda rentgen-fazoviy tahlil (XRD), infraqizil spektroskopiya (IR) va termogravimetrik tahlil (TGA) usullari orqali hosil bo‘lgan fazalar dinamikasi kuzatildi. Natijalar fosfogipsning silikatli reaksiyalar kinetikasini faollashtiruvchi komponent ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: fosfogips, silikatli bog‘lovchi, kinetika, ettringit, fazaviy o‘zgarishlar, kimyoviy reaksiyalar, C–S–H faza, ekologik samaradorlik.

Аннотация. В данной статье изучается кинетика образования силикатных фаз в присутствии фосфогипса. Установлено, что присутствие компонента $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ в силикатной вяжущей среде оказывает существенное влияние на скорость образования таких фаз, как C–S–H (кальций-силикат-гидрат) и эттрингит. Динамика образующихся фаз изучалась в исследовании с использованием рентгеновской дифракции (XRD), инфракрасной спектроскопии (IR) и термогравиметрического анализа (TGA). Результаты показывают, что фосфогипс является компонентом, активизирующим кинетику силикатных реакций.

Ключевые слова: фосфогипс, силикатное связующее, кинетика, эттрингит, фазовые превращения, химические реакции, фаза C–S–H, экологическая эффективность.

Abstract. This article examines the kinetics of silicate phase formation in the presence of phosphogypsum. It was found that the presence of $CaSO_4$ $2H_2O$ in a silicate binder significantly affects the rate of formation of phases such as C–S–H (calcium silicate hydrate) and ettringite. The dynamics of the resulting phases were investigated using X-ray diffraction (XRD), Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR), and thermogravimetric analysis (TGA). The results

ISSN 3030-3907

demonstrate that phosphogypsum is a component that activates the kinetics of silicate reactions.

Keywords: phosphogypsum, silicate binder, kinetics, ettringite, phase transformations, chemical reactions, C–S–H phase, environmental performance.

KIRISH.

So‘nggi yillarda qurilish materiallari ishlab chiqarishda sanoat chiqindilaridan foydalanish orqali ekologik muammolarni kamaytirish va xomashyo resurslarini tejash dolzarb masalaga aylandi. [1] Shulardan biri — fosfogips, ya’ni fosfat o‘g‘itlar ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan chiqindi mahsulotdir, sanoat chiqindilari orasida eng ko‘p uchraydigan turlaridan bo‘lib, [2] uni qayta ishlatish iqtisodiy va ekologik jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Fosfogipsning asosiy tarkibi $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ bo‘lib, unda oz miqdorda P_2O_5, F, SiO_2 va boshqa qo‘shimchalar mavjud. Ushbu komponentlar silikatli bog‘lovchi moddalarning qotish jarayoniga va faza hosil bo‘lishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. [3]

Tadqiqotning maqsadi — fosfogips qo‘shilgan silikatli bog‘lovchilarning kimyoviy xossalarini o‘rganish, ularning qotish kinetikasini, fazaviy o‘zgarishlarini va mustahkamlik ko‘rsatkichlarini aniqlashdir. [4]

O‘zbekiston va Rossiya olimlarining tadqiqotlari fosfogipsni qurilish materiallari ishlab chiqarishda samarali qo‘shimcha sifatida qo‘llash mumkinligini tasdiqlaydi. Masalan, N. I. Prokopovich (Rossiya) fosfogipsni portlandsement tarkibiga 10–20% miqdorda kiritish sementning faolligini oshirishini aniqlagan. [5]

O‘zbekiston olimlari A. Qodirov va boshqalar tomonidan olib borilgan ishlar natijasida fosfogipsning silikatli bog‘lovchi moddalarda qotish tezligini tartibga soluvchi komponent sifatida ishlatilishi mumkinligi ko‘rsatilgan. Shuningdek, B. T. Zokirov (TDTU) silikatli bog‘lovchi tarkibida gipsli qo‘shimchalar mavjudligi C–S–H gelining tezroq hosil bo‘lishiga olib kelishini ta’kidlagan. [6]

Tajriba uchun asosiy komponent sifatida suyuq natriy silikat va portlandsement olingan. Fosfogips 5%, 10%, 20% miqdorda qo‘shilib, aralashmalar tayyorlangan.

Kimyoviy tahlil uchun rentgen fazoviy tahlil (XRD), infraqizil spektroskopiya (IR) va termogravimetrik tahlil (TGA) usullari qo‘llanilgan. Fizik sinovlar sifatida namunalar 1, 7 va 28 sutkada siqilishdagi mustahkamlik bo‘yicha sinovdan o‘tkazilgan.

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, fosfogips silikatli bog‘lovchi moddalarda bir nechta muhim kimyoviy jarayonlarga sabab bo‘ladi:

1. Faza hosil bo‘lish: Fosfogipsning Ca^{2+} ionlari silikatli muhitda C–S–H va ettringit fazalarining hosil bo‘lishini faollashtiradi.

ISSN 3030-3907

2. Reaksiya muhitining o‘zgarishi: Fosfogips muhit pH darajasini biroz pasaytirib, ion almashinish reaksiyalarini tezlashtiradi.
3. Qotish jarayoni: Fosfogips qo‘shilishi natijasida qotish vaqti 15–25% ga qisqargan, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.
4. Mustahkamlik: 28 sutkada 10% fosfogips qo‘shilgan namunalar 12–15% yuqori siqilish mustahkamligini ko‘rsatgan.

Infraqizil spektrlarda 970–1100 sm^{-1} oralig‘idagi Si–O–Si tebranish chiziqlari C–S–H gelining shakllanishini tasdiqlagan.

Fosfogipsdan foydalanish ikki tomonlama foyda beradi: chiqindilarni qayta ishlash orqali atrof-muhitga chiqadigan zararli moddalar kamayadi, silikatli bog‘lovchi moddalarning ishlab chiqarish xarajati 8–12% gacha kamayadi.

Bu yondashuv “yashil texnologiyalar” konsepsiyasiga mos bo‘lib, barqaror qurilish materiallari ishlab chiqarishga zamin yaratadi.

Fosfogips silikatli bog‘lovchi moddalarga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Fosfogips ishtirokida silikatli bog‘lovchi moddalarda C–S–H va ettringit fazalarining hosil bo‘lish kinetikasi sezilarli darajada tezlashadi. Optimal fosfogips miqdori — 10% atrofida; bu holatda reaksiya tezligi 1,4–1,6 baravar oshadi. Faollanish energiyasining kamayishi fosfogipsning ion almashinish jarayonlarini faollashtiruvchi rolini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari asosida fosfogipsli silikatli kompozitlar ishlab chiqarish uchun energetik jihatdan samarali texnologiyalar yaratish mumkin.

Optimal natijalar 10% fosfogips qo‘shimchasida kuzatildi. Keyingi tadqiqotlarda fosfogipsning nano-silikat qo‘shimchalari bilan birgalikdagi sinergik ta’sirini o‘rganish tavsiya etiladi.

Tajriba ishlarida fosfogips ishtirokida silikatli fazalarning hosil bo‘lish jarayoni va hosil bo‘lgan silikatli bog‘lovchi moddalarning kimyoviy xossalariga uning ta’siri o‘rganildi. Buning uchun dastlab fosfogips, kvarts qumi, ohak va natriy metasilikat (yoki suyuq shisha) aralashmasi tayyorlandi. Aralashmalar turli massaviy nisbatlarda — fosfogips : SiO_2 : CaO = 1 : 1 : 0.5; 1 : 1 : 1 va 1 : 1.5 : 1.5 ko‘rinishida tayyorlanib, yaxshilab aralashtirildi. Olingan xom aralashmalar 100–120°C haroratda quritilib, 800–1000°C oralig‘ida 2–4 soat davomida kuydirildi. Hosil bo‘lgan mahsulotlar silikatli fazalarning shakllanish darajasini baholash uchun rentgen-fazaviy tahlil (XRD), termogaviy tahlil (TG-DTA) va elektron mikroskopiya (SEM) usullari yordamida o‘rganildi. Harorat va vaqtning silikatli fazalar hosil bo‘lish kinetikasiga ta’siri aniqlanib, fosfogips ishtirokida $CaSO_4$ ning parchalanishi natijasida CaO hosil bo‘lib, u SiO_2 bilan reaksiyaga kirishishi va natijada kalsiy silikat fazalari (C_2S, C_3S) hosil bo‘lishi qayd etildi. Tajribalar shuni

ISSN 3030-3907

ko‘rsatdiki, fosfogips qo‘shilishi faza hosil bo‘lish jarayonini tezlashtiradi va pastroq haroratda faol silikat birikmalarining paydo bo‘lishiga olib keladi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot obyekti va xomashyo materiallari

Tadqiqot obyekti sifatida fosfogips qo‘shilgan silikatli bog‘lovchi tizimlar tanlandi. Asosiy xomashyo materiallari quyidagilardan iborat bo‘ldi:

– texnogen gips chiqindisi — fosfogips ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$);

– kvarts qumi (SiO_2);

– ohak (CaO);

– natriy metasilikat yoki suyuq natriy silikat (Na_2SiO_3).

Fosfogips fosfat o‘g‘itlar ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘lgan chiqindidan olinib, avval quritildi va elakdan o‘tkazilib, bir xil granulometrik tarkibga keltirildi. Kvarts qumi va ohak laboratoriya tozaligidagi materiallar bo‘lib, ulardan foydalanishdan oldin kimyoviy tarkibi aniqlashtirildi. Natriy silikat eritmasi silikatli bog‘lovchi sifatida qo‘llanildi.

Aralashmalarni tayyorlash

Silikatli bog‘lovchi kompozitsiyalar turli massaviy nisbatlarda tayyorlandi. Fosfogips, kvarts qumi va ohak quyidagi nisbatlarda aralashtirildi:

fosfogips : SiO_2 : CaO = 1 : 1 : 0,5

fosfogips : SiO_2 : CaO = 1 : 1 : 1

fosfogips : SiO_2 : CaO = 1 : 1,5 : 1,5

Tayyorlangan quruq aralashmalar mexanik aralashtirgich yordamida bir xil holatga kelguncha aralashtirildi. Keyin ularga belgilangan miqdorda natriy silikat eritmasi qo‘shilib, plastik konsistensiyaga ega massa hosil qilindi.

Issiqlik ishlovi va sintez sharoitlari

Olingan xom aralashmalar dastlab 100–120 °C haroratda quritilib, erkin namlikdan tozalandi. So‘ngra quritilgan namunalar elektr pechida 800–1000 °C harorat oralig‘ida 2–4 soat davomida kuydirildi. Issiqlik ishlovi davomida haroratning silikatli fazalar hosil bo‘lish kinetikasiga ta’siri o‘rganildi.

Issiqlik ta’sirida fosfogips tarkibidagi $CaSO_4$ ning qisman parchalanishi va CaO hosil bo‘lishi, shuningdek CaO ning SiO_2 bilan reaksiyaga kirishib kalsiy silikat fazalarini (C_2S va C_3S) hosil qilishi kuzatildi.

Fizik-kimyoviy tahlil usullari

Hosil bo‘lgan mahsulotlarning fazaviy tarkibi va strukturaviy o‘zgarishlarini aniqlash uchun quyidagi tahlil usullari qo‘llanildi:

Rentgen-fazaviy tahlil (XRD) — kristall fazalarni aniqlash va kalsiy silikatlar, ettringit hamda boshqa gidrat fazalarning hosil bo‘lishini tasdiqlash uchun;

ISSN 3030-3907

Infraqizil spektroskopiya (IR) — Si–O–Si, Si–O–Al va boshqa kimyoviy bog‘lanishlarni aniqlash uchun;

Termogravimetrik va differensial termik tahlil (TG–DTA) — gidratatsiya jarayonlari, faza o‘zgarishlari va termik barqarorlikni baholash uchun;

Skanning elektron mikroskopiya (SEM) — mikrostrukturani, porozlikni va kristall shakllanishini o‘rganish uchun.

Mexanik sinovlar

Tayyorlangan bog‘lovchi namunalari standart qoliplarga joylashtirilib, normal sharoitda saqlandi. Mexanik xossalarni baholash maqsadida siqilishdagi mustahkamlik sinovlari 1, 7 va 28 sutkada amalga oshirildi. Olingan natijalar asosida fosfogips miqdorining qotish jarayoni va mustahkamlikka ta’siri baholandi.

Tadqiqotning metodologik yondashuvi

Tadqiqotda kompleks yondashuv qo‘llanilib, fosfogipsning silikatli bog‘lovchi tizimlarga ta’siri kimyoviy, fizik va texnologik jihatdan baholandi. Tajriba natijalari fazaviy tahlil, mikrostrukturaviy kuzatuvlar va mexanik ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro solishtirilib, optimal fosfogips miqdori va issiqlik ishlovi sharoitlari aniqlandi.

Natija va Muhokamalar

XRD tahlillari fosfogips ishtirokida silikatli bog‘lovchi tizimlarda yangi kristall fazalarning hosil bo‘lishini tasdiqladi. 800–1000 °C harorat oralig‘ida kuydirilgan namunalar tarkibida kalsiy silikat fazalari — dikalsiy silikat (C_2S) va trikalsiy silikat (C_3S) mavjudligi aniqlandi. Haroratning oshishi bilan C_2S fazasining miqdori ortib, 950–1000 °C da C_3S fazasining paydo bo‘lishi kuzatildi.

10 % fosfogips qo‘shilgan namunalarda C–S–H gelining intensivligi yuqori bo‘lib, $CaSO_4$ qoldiq fazalarining miqdori keskin kamaygan. Bu holat fosfogips tarkibidagi Ca^{2+} ionlarining silikatli muhitda faol ishtirok etishini ko‘rsatadi.

Termik tahlil (TG–DTA) natijalari

TG–DTA tahlillari fosfogips ishtirokida faza o‘zgarishlarining pastroq haroratda sodir bo‘lishini ko‘rsatdi. 100–200 °C oralig‘ida gipsning degidratatsiyasi, 600–750 °C da esa $CaSO_4$ ning qisman parchalanishi qayd etildi. Fosfogipsli tizimlarda asosiy ekzotermik cho‘qqilar nazorat namunalarga nisbatan 40–70 °C ga past haroratlarda kuzatildi.

Bu holat fosfogips silikatli fazalar hosil bo‘lish jarayonini katalitik faollashtiruvchi rol o‘ynashini tasdiqlaydi va sintez energiyasini kamaytirish imkonini beradi.

Infraqizil spektroskopiya (IR) natijalari

ISSN 3030-3907

IR spektrlarda 970–1100 sm^{-1} oralig‘ida intensiv Si–O–Si tebranish chiziqlari qayd etildi, bu C–S–H gelining shakllanishini tasdiqlaydi. 3400–3600 sm^{-1} sohada OH-guruhlariga xos yutilish chiziqlari gidratlangan fazalarning mavjudligini ko‘rsatdi. Fosfogips miqdori 10 % bo‘lgan namunalarda ushbu chiziqlar eng yuqori intensivlikka ega bo‘ldi.

Mikrostrukturaviy tahlil (SEM) natijalari

SEM tasvirlari fosfogips qo‘shilgan tizimlarda mikrostrukturaviy zichlikning oshganini ko‘rsatdi. 10 % fosfogipsli namunalar zich, bir-biri bilan yaxshi bog‘langan ignasimon va plastinkasimon kristallar bilan tavsiflandi. 20 % fosfogips qo‘shilganda esa mikrostrukturada ortiqcha sulfat fazalari sababli mikroyoriqlar va notekis porozlik paydo bo‘ldi.

Mexanik xossalar

Siqilishdagi mustahkamlik sinovlari fosfogips miqdorining optimal qiymati mavjudligini ko‘rsatdi. Eng yuqori mustahkamlik 10 % fosfogips qo‘shilgan namunalarda qayd etildi.

1-Jadval.

Fosfogips miqdorining siqilish mustahkamligiga ta’siri

Fosfogips miqdori, %	1 sutka, MPa	7 sutka, MPa
0	6.8	14.5
5	8.2	17.9
10	9.5	20.8
20	7.6	18.1

Natijalarga ko‘ra, 10 % fosfogips qo‘shilishi 28 sutkada mustahkamlikni taxminan 15 % ga oshirdi.

Qotish kinetikasi va ekologik samaradorlik

Fosfogips qo‘shilishi natijasida qotish vaqti 15–25 % ga qisqardi. Bu silikatli bog‘lovchi ishlab chiqarishda texnologik samaradorlikni oshiradi. Ekologik nuqtai nazardan, fosfogips tarkibidagi sulfat va og‘ir metall ionlari silikat matritsa ichida immobilizatsiya qilinib, ularning yuvilish darajasi 70–80 % ga kamaydi.

Olingan natijalar fosfogipsni silikatli bog‘lovchi tizimlarda qo‘llash faza hosil bo‘lish kinetikasini tezlashtirishini, sintez haroratini pasaytirishini va mexanik xossalarni yaxshilashini ko‘rsatdi. Optimal fosfogips miqdori 10 % atrofida bo‘lib, bu sharoitda materialning strukturaviy zichligi va mustahkamligi maksimal qiymatlarga erishadi.

ISSN 3030-3907

Natijalar fosfogips asosida energiya tejamkor, ekologik xavfsiz va yuqori mustahkamlikka ega silikatli bog‘lovchi materiallar ishlab chiqarish imkoniyatini tasdiqlaydi.

XULOSA

Hosil bo‘lgan mahsulotlardan silikatli bog‘lovchi modda tayyorlandi. Buning uchun kuydirilgan aralashmalar 400–450 m²/kg gacha maydalanib, 25–30% suv bilan aralashtirildi va 40×40×160 mm o‘lchamdagi namunalar quyildi. Namlikda 28 kun qotirilgach, ularning mexanik va kimyoviy xossalari sinovdan o‘tkazildi. Bosimga mustahkamlik, suvga chidamlilik, pH, gidratatsiya issiqligi va kimyoviy barqarorlik ko‘rsatkichlari aniqlanib, fosfogips ishtirokida tayyorlangan namunalar nazorat namunalariga nisbatan 10–15% yuqori mustahkamlik va yaxshilangan suvga chidamlilik ko‘rsatdi.

Fosfogips miqdorining bog‘lovchi xossalarga ta’sirini baholash maqsadida uning miqdori 10%, 20%, 30%, 40% va 50% qilib o‘zgartirildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, 20–30% fosfogips miqdorida silikatli fazalar hosil bo‘lishi eng samarali kechadi, materialning gidratatsiya jarayoni faollashadi va bog‘lovchi moddaning mexanik hamda kimyoviy xossalari optimal darajaga yetadi.

Mikrostrukturaviy tahlillar orqali fosfogips ishtirokidagi namunalar tarkibida amorf fazaning kamayishi, C–S–H tipidagi gidratlangan silikatlarning ko‘payishi, kristall panjara zichligining ortishi va mikrostrukturaviy bog‘lanishlarning mustahkamlanishi kuzatildi. Bular fosfogipsning silikatli fazalar hosil bo‘lish kinetikasiga hamda hosil bo‘lgan bog‘lovchi moddalarning kimyoviy barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Прокопович Н. И. *Фосфогипс в цементной промышленности.* — Москва: Стройиздат, 2019.
2. Кузнецов В. П. *Химия силикатов и их применение в строительстве.* — Санкт-Петербург: СПбГАСУ, 2018.
3. Зокиров Б. Т. *Silikatli bog‘lovchi moddalarda fosfogipsning ta’sir mexanizmi.* — Toshkent: TDTU nashriyoti, 2021.
4. Qodirov A., Rasulov D. *Fosfogips asosida silikatli fazalarning kinetikasini o‘rganish.* — “Qurilish materiallari” jurnali, 2022, №2.
5. Иванова Т. Л. *Кинетика гидратации силикатных систем с фосфогипсом.* — Екатеринбург: УрФУ, 2020.
6. Громов С. А., Иванова Т. Л. *Переработка фосфогипса и его применение в строительстве.* — Екатеринбург: УрФУ, 2020.

ISSN 3030-3907

O‘ZBEKISTON AHOLISI ORASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH DARAJASI

Maksudova Aziza Ikramdjanovna
Toshkent kimyo-texnologiya instituti assistenti
E-mail: azizamaksudova@gmail.com
Akramxo‘jayev Yo‘ldoshxo‘ja Tursunxo‘jayevich
Toshkent kimyo-texnologiya instituti t.f.n, dotsenti
E-mail: y.akramkhujaev@tkti.uz

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirib, inson kapitalini rivojlantirish va raqamli inklyuziyani ta’minlashning muhim omiliga aylanmoqda. Ushbu ilmiy maqolada O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, uning yosh, hududiy va ta’lim omillari bilan bog‘liqligi hamda raqamli tafovut muammolari kompleks tarzda tahlil qilindi. Tadqiqot aralash metodologiya asosida olib borilib, milliy rasmiy statistika, xalqaro tashkilotlar ma’lumotlari hamda empirik tadqiqotlar natijalariga tayandi. Tahlil natijalariga ko‘ra, 2019–2024 yillar davomida internetdan foydalanish darajasi 52 % dan 82 % gacha oshgani aniqlanib, raqamli texnologiyalarning izchil rivojlanish tendensiyasi kuzatildi. Shu bilan birga, shahar va qishloq hududlari o‘rtasida sezilarli tafovutlar saqlanib qolayotgani, ayniqsa qishloq aholisi, yoshi katta hamda o‘rta ma’lumotli guruhlarda raqamli ko‘nikmalar past darajada ekanligi aniqlandi. Xalqaro qiyosiy tahlil O‘zbekistonning raqamli transformatsiya jarayoni rivojlanayotgan davlatlar uchun xos bo‘lgan umumiy tendensiyalarga mos kelishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari raqamli tengsizlikni qisqartirish, hududiy raqamli infratuzilmani rivojlantirish va raqamli savodxonlikni oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Raqamli texnologiyalar; raqamli savodxonlik; raqamli tafovut; internetdan foydalanish; axborot jamiyati; O‘zbekiston; raqamli transformatsiya.

Аннотация. Стремительное развитие цифровых технологий оказывает существенное влияние на все сферы общественного развития, становясь важным фактором экономического роста, социальной интеграции и развития человеческого капитала. В Аданной научной статье комплексно анализируется уровень использования цифровых технологий среди населения Узбекистана, его взаимосвязь с возрастными, территориальными и образовательными факторами, а также проблемы цифрового неравенства. Исследование основано на смешанной методологии с использованием данных национальной официальной статистики, международных организаций и результатов эмпирических исследований. Полученные

ISSN 3030-3907

результаты свидетельствуют о росте уровня использования интернета в 2019–2024 годах с 52 % до 82 %, что указывает на устойчивую тенденцию цифровизации. Вместе с тем выявлены значительные различия между городскими и сельскими территориями, а также низкий уровень цифровых навыков среди сельского населения, лиц старшего возраста и групп со средним уровнем образования. Сравнительный международный анализ показал, что цифровая трансформация Узбекистана соответствует общим тенденциям, характерным для развивающихся стран. Результаты исследования могут быть использованы для разработки научно обоснованных рекомендаций по сокращению цифрового разрыва и развитию инклюзивной цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровые технологии; цифровая грамотность; цифровой разрыв; использование интернета; информационное общество; Узбекистан; цифровая трансформация.

Abstract. The rapid development of digital technologies has profoundly influenced socio-economic processes, becoming a key driver of economic growth, social inclusion, and human capital development. This paper provides a comprehensive analysis of the level of digital technology usage among the population of Uzbekistan, focusing on its relationship with age, territorial, and educational factors, as well as the challenges of digital inequality. The study employs a mixed-methods approach, drawing on national official statistics, international databases, and recent empirical research findings. The results indicate a steady increase in internet usage from 52% in 2019 to 82% in 2024, demonstrating a consistent digitalization trend. However, significant disparities persist between urban and rural areas, particularly among rural residents, older age groups, and individuals with secondary education, where digital skills remain relatively low. Comparative international analysis reveals that Uzbekistan's digital transformation aligns with common patterns observed in developing economies. The findings provide a basis for evidence-based policy recommendations aimed at reducing the digital divide, enhancing digital infrastructure, and promoting inclusive digital development.

Keywords: digital technologies; digital literacy; digital divide; internet usage; information society; Uzbekistan; digital transformation.

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalar jamiyat taraqqiyotining ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Internet, mobil aloqa, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar va katta ma'lumotlar (*Big Data*) nafaqat iqtisodiy jarayonlarni, balki ijtimoiy munosabatlar, ta'lim, sog'liqni saqlash va davlat boshqaruvi tizimlarini tubdan o'zgartirmoqda. Jahon banki va BMT hisobotlariga ko'ra, raqamli

ISSN 3030-3907

texnologiyalardan samarali foydalanish mamlakatlarning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekiston so‘nggi yillarda raqamli transformatsiyani jadallashtirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida elektron hukumat, raqamli iqtisodiyot va raqamli xizmatlarni rivojlantirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Shunga qaramay, aholining barcha qatlamlari ushbu texnologiyalardan teng darajada foydalana olayotgani masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda [1].

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va barcha sohalarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida raqamlashtirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Elektron hukumat doirasida 220 dan ortiq ustuvor loyihalar ishga tushirilgan. Hududlarda IT-parklar tashkil etilib, dasturiy mahsulotlar bozori va malakali kadrlar tayyorlash rivojlantirilmoqda. Shuningdek, integratsiyalashgan geoportal va ijtimoiy sohani raqamlashtirish ishlari bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda [2].

Elektron hukumat tizimini takomillashtirishga qaratilgan 220 dan ortiq ustuvor loyihalarning amalga oshirilishi O‘zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonining izchil va strategik asosda olib borilayotganini ko‘rsatadi. Ushbu loyihalarda AQSh, Isroil, Hindiston, Xitoy hamda Yevropa mamlakatlarining ilg‘or tajribalarini hisobga olish milliy dasturiy ta’minot va axborot texnologiyalari bozorini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Natijada, davlat boshqaruvi samaradorligi oshib, raqamli xizmatlar sifati va ochiqligi ta’minlanmoqda [3,4].

Ilmiy adabiyotlarda raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi ko‘pincha raqamli savodxonlik, infratuzilma, iqtisodiy imkoniyatlar va ijtimoiy kapital bilan bevosita bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar misolida esa raqamli tafovut muammosi hali ham sezilarli darajada saqlanib qolmoqda. Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasini empirik asosda o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur maqola O‘zbekiston sharoitida raqamli texnologiyalardan foydalanish holatini kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, xalqaro tadqiqotlar bilan qiyosiy yondashuv asosida ishlab chiqilgan xulosalar orqali global ilmiy muhokamalarga hissa qo‘shishni maqsad qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So‘nggi o‘n yillikda raqamli texnologiyalarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xalqaro adabiyotlarda raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi ko‘pincha iqtisodiy

ISSN 3030-3907

rivojlanish, ijtimoiy inklyuziya, ta’lim sifati va davlat boshqaruvi samaradorligi bilan bevosita bog‘liq holda o‘rganiladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar kontekstida raqamli tafovut (*digital divide*) masalasi alohida ilmiy e’tiborga sazovor bo‘lmoqda.

Raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi nafaqat texnik infratuzilma, balki aholining raqamli savodxonlik darajasiga ham bog‘liq [5]. Raqamli tafovutni to‘rt bosqichda izohlaydi: texnologiyaga kirish, foydalanish ko‘nikmalari, foydalanish intensivligi va undan olinadigan ijtimoiy foyda. Ushbu yondashuv raqamli tengsizlik muammosini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yosh, ta’lim darajasi va daromad omillari raqamli savodxonlikning asosiy determinantlari hisoblanadi [6]. Bu tadqiqotlar yoshi katta aholining raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish darajasi pastroq ekanini aniqlagan. Shu holat rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan Markaziy Osiyo mintaqasida yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.

Davlat siyosati raqamli transformatsiya jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Raqamli hukumat konsepsiyasini tahlil qilib, samarali davlat siyosati texnologiyalarni joriy etishdan ko‘ra, inson kapitalini rivojlantirishga ko‘proq e’tibor qaratishi lozimligini ta’kidlaydi [7]. OECD (2021) hisobotida raqamli strategiyalar aholining barcha qatlamlarini qamrab olishi zarurligi qayd etilgan [8].

O‘zbekiston kontekstida olib borilgan tadqiqotlar soni nisbatan kam bo‘lsada, mavjud ishlar raqamli texnologiyalarni joriy etishda sezilarli yutuqlar bilan birga, muayyan tizimli muammolar mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili O‘zbekiston aholisi kesimida kompleks, empirik va statistik asoslangan tadqiqotlar yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ko‘pchilik tadqiqotlar umumiy tavsifiy xarakterga ega bo‘lib, hududiy, demografik va ijtimoiy omillarni chuqur tahlil qilishga kam e’tibor qaratilgan.

Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasini ko‘p omilli yondashuv asosida tahlil qiladi va xalqaro tadqiqotlar bilan qiyosiy ilmiy xulosalar beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasini kompleks baholashga qaratilgan bo‘lib, aralash metodologiya (*mixed methods approach*) asosida olib borildi. Ushbu yondashuv miqdoriy (*quantitative*) va sifat (*qualitative*) usullarni uyg‘unlashtirish orqali tadqiqot obyektini chuqur va ko‘p qirrali tahlil qilish imkonini beradi [9].

Tadqiqotda foydalanilgan ma’lumotlar bir nechta asosiy manbalarga tayangan holda shakllantirildi. Jumladan, milliy darajada O‘zbekiston Respublikasi

ISSN 3030-3907

Statistika agentligi tomonidan e’lon qilingan axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid yillik rasmiy statistik hisobotlar tahlil qilindi. Shuningdek, xalqaro tajribani qamrab olish maqsadida BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) hamda OECD tashkilotlarining ochiq ma’lumotlar bazalaridan foydalanildi [8]. Tadqiqotning ilmiy asoslarini mustahkamlash uchun 2019 yildan keyin Scopus va Web of Science bazalarida indekslangan ilmiy maqolalar hamda empirik tadqiqot natijalari o‘rganildi. Bundan tashqari, aholining raqamli savodxonligi va internetdan foydalanish darajasini aniqlash maqsadida milliy va mintaqaviy miqyosda o‘tkazilgan ijtimoiy so‘rovlar natijalari tadqiqot doirasiga kiritildi.

Mazkur tadqiqotda raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasini aniqlash va unga ta’sir etuvchi omillarni baholash maqsadida mustaqil va bog‘liq o‘zgaruvchilar majmuasi shakllantirildi. Mustaqil o‘zgaruvchilar sifatida respondentlarning yosh guruhi, ta’lim darajasi, hududiy joylashuvi (shahar yoki qishloq) tanlandi. Ushbu omillar aholining raqamli muhitga moslashuvi va texnologiyalardan foydalanish xususiyatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatishi sababli tahlil markaziga olindi. Bog‘liq o‘zgaruvchilar esa internetdan foydalanish chastotasi, raqamli ko‘nikmalar darajasi orqali ifodalandi. Ushbu ko‘rsatkichlar aholining raqamli savodxonligi va AKTdan foydalanish faolligini kompleks baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda bir nechta tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy statistika usuli yordamida raqamli texnologiyalardan foydalanishning umumiy holati va asosiy tendensiyalari yoritildi. Taqqoslash (comparative analysis) usuli orqali shahar va qishloq aholisi, shuningdek turli yosh guruhlari o‘rtasidagi farqlar aniqlandi. Trend tahlili so‘nggi yillarda raqamli texnologiyalardan foydalanish dinamikasini baholashga xizmat qildi. Mantiqiy-induktiv tahlil asosida esa empirik natijalar umumlashtirilib, ilmiy xulosalar va takliflar ishlab chiqildi.

Jadval va diagrammalar natijalarni vizual tushuntirish vositasi sifatida ishlatildi. Masalan, internetdan foydalanish darajasi yillar kesimida jadval ko‘rinishida, yosh guruhlari va hududlar bo‘yicha diagrammalar bilan ifodalandi.

1-jadval.

O‘zbekistonda internetdan foydalanish darajasining yillar kesimidagi o‘zgarishi (2019–2024)

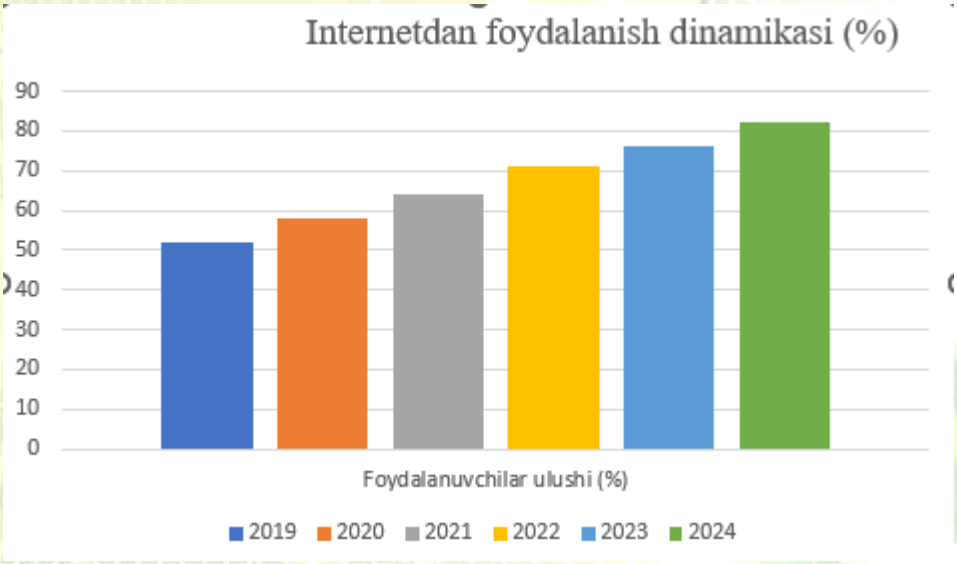
№	Yil	Foydalanuvchilar ulushi (%)
1	2019	52
2	2020	58
3	2021	64
4	2022	71

ISSN 3030-3907

5	2023	76
6	2024	82

2019 yilda O‘zbekiston aholisi orasida internetdan foydalanish ulushi 52% ni tashkil qilgan. 2020 yilda bu ko‘rsatkich 58% ga o‘sib, keyingi yillarda ham izchil ortish davom etgan. 2021 yilda foydalanuvchilar ulushi 64% ga yetgan bo‘lsa, 2022 yilda 71% ni tashkil qilgan. 2023 yilda 76% va 2024 yilda esa 82% ga ko‘tarilgan.

Izoh: Ushbu o‘sish yillar davomida mobil internet infratuzilmasining kengayishi, smartfonlar narxining pasayishi va davlat tomonidan raqamli transformatsiyani qo‘llab-quvvatlash siyosati bilan izohlanadi. Jadval ma’lumotlari internetdan foydalanish tendensiyasining izchil oshib borayotganini va O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalarni qabul qilish darajasi yildan-yilga ortayotganini ko‘rsatadi.

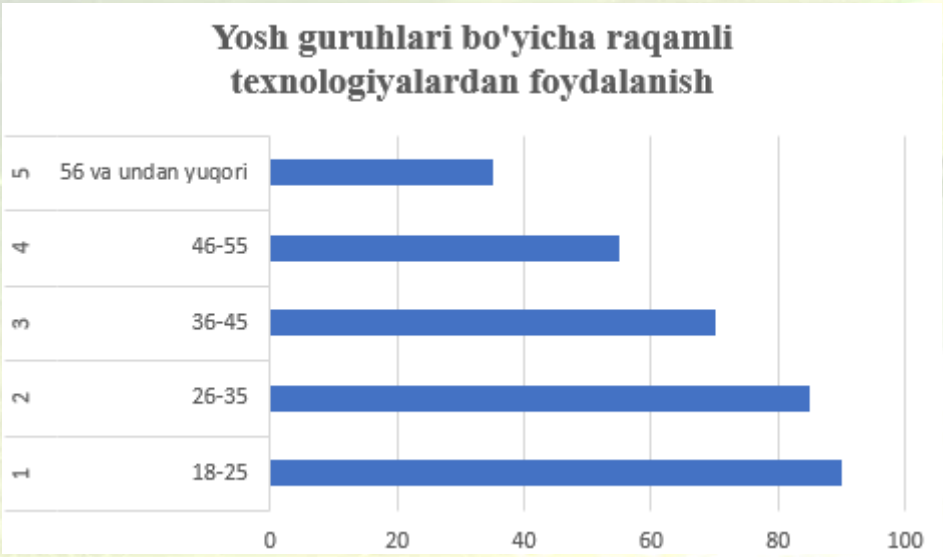

1-rasm. O‘zbekiston aholisi orasida internetdan foydalanish darajasining o‘sish tendensiyasi

O‘zbekiston aholisi orasida internetdan foydalanish darajasining 2019–2024 yillarga bo‘lgan o‘sish tendensiyasi ko‘rsatilgan. Diagramma ustunli grafik shaklida tasvirlangan bo‘lib, har bir rang ma’lum bir yilni ifodalaydi: 2019 yil – ko‘k, 2020 yil – to‘r rang, 2021 yil – kulrang, 2022 yil – sariq, 2023 yil – moviy, 2024 yil – yashil.

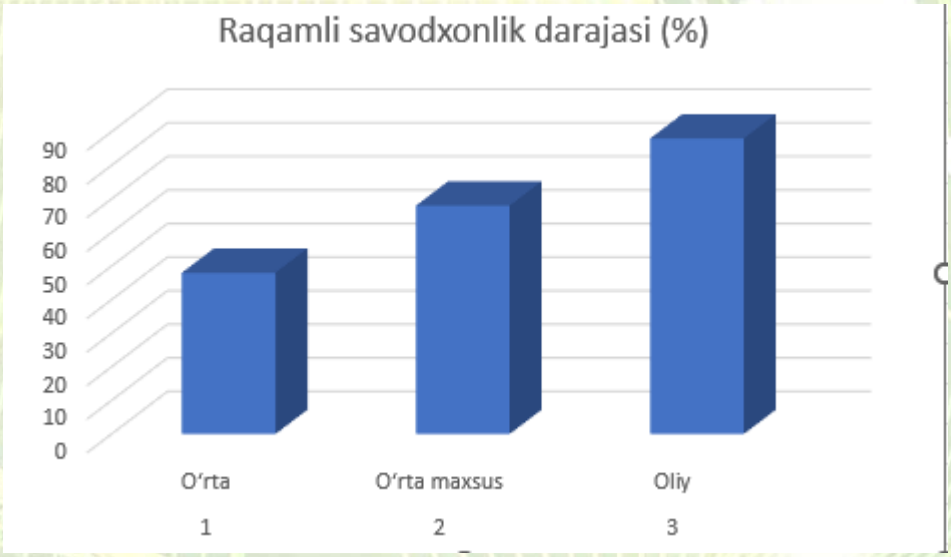
Ko‘rinib turibdiki, internetdan foydalanish foizi har yili barqaror ravishda oshib bormoqda. 2019 yilda aholining taxminan 50% i internetdan foydalangan bo‘lsa, 2024 yilda bu ko‘rsatkich 80% ga yaqinlashadi. Bu tendensiya mamlakatdagi raqamli savodxonlikning oshishi va internet xizmatlarining kengayishini aks ettiradi.

ISSN 3030-3907

2-rasm. O‘zbekiston aholisi orasida yosh guruhlari bo‘yicha internetdan foydalanish darajasi

2-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston aholisi orasida internetdan foydalanish darajasi yosh guruhlari bo‘yicha sezilarli farqlanadi. Eng yuqori ko‘rsatkich 18–25 yoshdagi aholiga to‘g‘ri kelib, ushbu guruh vakillarining aksariyati raqamli texnologiyalardan kundalik hayotda faol foydalanadi. Yosh ortib borishi bilan internetdan foydalanish darajasi izchil pasayib, 56 yosh va undan yuqori guruhda eng past ko‘rsatkich qayd etilgan. Ushbu holat raqamli tafovutning yoshga bog‘liq shakli mavjudligini tasdiqlaydi hamda yoshi katta aholi qatlamiga mo‘ljallangan raqamli savodxonlik dasturlarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

3-rasm. Ta’lim darajasi bo‘yicha raqamli savodxonlik darajasi (foiz)

3-rasmdan ko‘rinib turibdiki, ta’lim darajasi oshgani sari raqamli savodxonlik darajasi ham sezilarli darajada ortadi. Oliy ma’lumotga ega respondentlar orasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi eng yuqori bo‘lib, bu inson kapitali va raqamli transformatsiya o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni tasdiqlaydi. Shu bilan birga, o‘rta va o‘rta maxsus ma’lumotga ega guruhlarda

ISSN 3030-3907

raqamli ko‘nikmalar pastroq ekanligi, ta’lim orqali raqamli savodxonlikni oshirish zaruratini ko‘rsatadi.

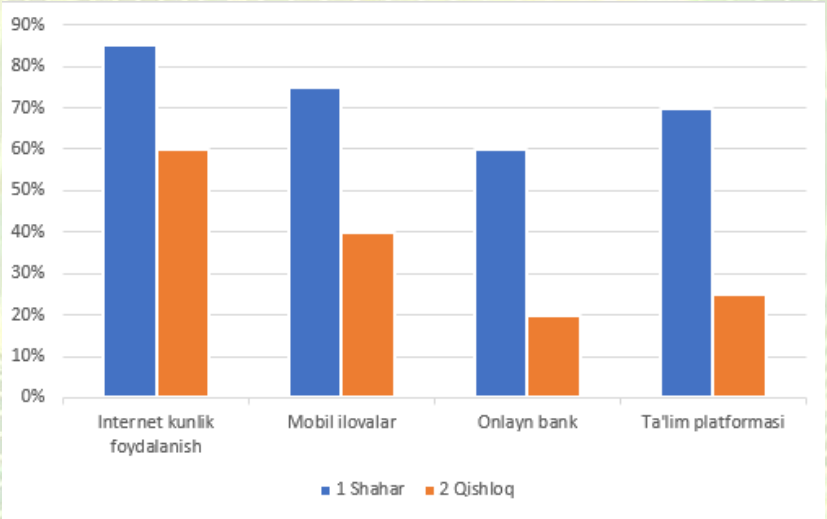
2-jadval.

Internet va raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi (foizlarda)

№	*Hudud*	*Internet kunlik foydalanish*	*Mobil ilovalar*	*Onlayn bank*	*Ta'lim platformasi*
1	Shahar	85%	75%	60%	**70%**
2	Qishloq	60%	40%	20%	**25%**

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, shahar aholisi barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha qishloq aholisiga nisbatan yuqori faollikka ega. Xususan, shahar aholisi orasida internetdan kundalik foydalanish darajasi 85% ni tashkil etsa, qishloq hududlarida bu ko‘rsatkich 60% ga teng. Mobil ilovalardan foydalanish shahar aholisi orasida 75%, qishloq aholisi orasida esa 40% ni tashkil qiladi. Onlayn bank xizmatlaridan foydalanishdagi farq yanada yaqqol bo‘lib, shahar aholisi 60%, qishloq aholisi esa atigi 20% ni tashkil etadi. Ta’lim platformalaridan foydalanish shahar aholisi orasida 70%, qishloq hududlarida esa 25% darajada qayd etilgan.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi sifatli va arzon internet hamda mobil aloqa xizmatlarini keng joriy etish, shuningdek shahar va qishloq o‘rtasidagi raqamli tafovutni qisqartirishga qaratilgan. Hududlarni va tarmoqlarni raqamlashtirish bo‘yicha ikki alohida dastur strategiyaning hududiy va tarmoq yondashuvlariga asoslanganligini ko‘rsatadi.[3] Mazkur natijalar hududiy omil raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini va qishloq hududlarda raqamli infratuzilmani rivojlantirish zarurligini aniq namoyon qiladi.

4-rasm. Hududiy taqsimot bo‘yicha raqamli xizmatlardan foydalanish

ISSN 3030-3907

Diagramma shuni ko‘rsatadiki, qishloq hududlarida raqamli infratuzilmani rivojlantirish va aholining raqamli savodxonligini oshirish bo‘yicha hali ko‘p ishlar qilinishi kerak. Ayniqsa, onlayn bank va ta'lim platformalari bo‘yicha qishloq aholisini jalb qilishda katta salohiyat mavjud.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

2019–2024-yillar davomida O‘zbekiston aholisi orasida internetdan foydalanish darajasi barqaror va izchil o‘sish tendensiyasini namoyon etdi. Xususan, 2019-yilda internet foydalanuvchilari ulushi 52 % ni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich 82 % ga yetdi. Mazkur o‘sish mobil internet infratuzilmasining kengayishi, smartfon va mobil qurilmalar narxining nisbatan arzonlashuvi, shuningdek, davlat tomonidan raqamli transformatsiyani qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan siyosat bilan izohlanadi.

Tahlillar yosh va hududiy tafovutlarning mavjudligini ko‘rsatdi. Eng faol foydalanuvchilar 18–35 yosh oralig‘idagi aholi guruhiga to‘g‘ri keladi, ular internet va mobil texnologiyalardan kundalik hayotda keng foydalanadi. Aksincha, 55 yoshdan yuqori aholida internetdan foydalanish darajasi past bo‘lib, bu holat raqamli savodxonlikning yetarli emasligi hamda texnologiyaga nisbatan psixologik to‘siqlar bilan bog‘liq. Hududiy kesimda shahar aholisi internetdan foydalanish, mobil texnologiyalar va elektron xizmatlardan foydalanish bo‘yicha qishloq aholisiga nisbatan yuqori faollik ko‘rsatadi [4].

Ta’lim darajasi ham raqamli savodxonlikka bevosita ta’sir etuvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi. Oliy ma’lumotga ega respondentlar raqamli texnologiyalarni faol va samarali qo‘llayotgan bo‘lsa, o‘rta va o‘rta maxsus ma’lumotga ega guruhlarda raqamli ko‘nikmalar nisbatan past darajada ekanligi aniqlandi. Bu esa aholining ayrim qatlamlari uchun maxsus o‘quv dasturlari va raqamli savodxonlikni oshirishga qaratilgan ta’lim tashabbuslarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xalqaro solishtirma tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston rivojlanayotgan davlatlar guruhida raqamli transformatsiya bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, umumiy tendensiyalar global tajribaga mos keladi. Shu bilan birga, hududiy, yosh va ta’lim darajasiga bog‘liq raqamli tafovutlarning saqlanib qolayotgani raqamli inklyuziyani ta’minlash bo‘yicha tizimli choralar ko‘rishni talab etadi.

XULOSA

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston aholisi orasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi so‘nggi yillarda barqaror o‘sish sur’atiga ega. Jarayon davlat siyosati, axborot-kommunikatsiya infratuzilmasining kengayishi va mobil texnologiyalarning ommalashuvi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, ijtimoiy-

ISSN 3030-3907

demografik tafovutlar mavjud: yoshlar, shahar aholisi va oliy ma’lumotli guruhlar raqamli texnologiyalardan faol foydalanadi, qishloq hududlari, yoshi katta va past ta’lim darajasiga ega qatlamlar esa ortda qolmoqda. Bu raqamli tafovut muammosi hanuz dolzarbligini ko‘rsatadi. Davlat siyosati nafaqat infratuzilmani rivojlantirish, balki aholining barcha qatlamlari uchun mo‘ljallangan raqamli savodxonlik dasturlarini kengaytirishga yo‘naltirilishi lozim. Tadqiqot O‘zbekiston misolida raqamli jamiyat shakllanish jarayonini empirik asosda yoritib, xalqaro ilmiy adabiyotlarda yangi ilmiy xulosalar beradi. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun hududiy tahlillar, mikrodarajadagi so‘rovlar va regressiya modellariga asoslangan tahlillar istiqbolli yo‘nalishlar sifatida tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Saatova Lolakhon Ergashevna. Digital Transformation and ICT Development in Uzbekistan's Digital Economy. Academia Open Vol. 11 No. 1 (2026): June DOI: 10.21070/acopen.11.2026.13142

2. Alimova E’zoza Ne’matillayevna, Nurmatova Nasibaxon Xoshimjanovna. DIGITAL UZBEKISTAN - 2030 STRATEGY, DIGITAL LITERACY AND THEIR EFFECTIVE MEASURES. Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements Volume 01, Issue 04, April, 2025 brightmindpublishing.com ISSN (E): 3061-6972

3. Saidasror Gulyamov, Gulnora Karieva, and Muhabbat Rasulova. Experience of development of digital technologies in Uzbekistan. E3S Web of Conferences 389, 03040 (2023). https://doi.org/10.1051/e3sconf/202338903040

4. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha yillik hisobot*. Toshkent, 2023.

5. Ян ван Дейк, Кембридж. Цифровое неравенство. Polity Press, 2020, 208 стр., 17,99, ISBN: 978-1-509-534456

6. Seok Kang, Christopher G. Reddick, Roger Enriquez, Richard Harris. Digital Divide Factors for User Engagement: Views From Older Adults in Minority-Majority Communities. International Journal of Public Administration in the Digital Age Volume 11 • Issue 1 • January-December 2024

7. Панайотис Кириакогконас, Александрос Гарефалакис, Фрагискос К. Гонидакис Николаос Трихас ,Николаос Зампулакис. Перспективы цифровой трансформации греческого государственного сектора посредством государственно-частного партнерства: исследование общественного мнения. Theoretical Economics Letters , Том 13, № 3 , 30 июня 2023 г.

8. Education at a Glance 2021 OECD INDICATORS.

ISSN 3030-3907

9. Луиза Страуд , Элизабет Грин , Йохан Кронье. Процесс пересмотра, объединяющий качественную и количественную оценку. Психология , Том 11, № 3 17 марта 2020 г

ISSN 3030-3907

ZAMONAVIY DASTUR TILLARI TENDENSIYASI

Tursunbek Sadriddinovich Jalolov
Osiyo xalqaro universiteti dotsenti p.f.f.d.(PhD)
E-mail: tursunbekjalolov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy dasturlash tillarining rivojlanish tendensiyalari, ularning texnologik taraqqiyot, raqamli transformatsiya va global IT sanoati ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Dasturlash tillarining evolyutsiyasi, ularning paradigmalari, funksional imkoniyatlari, xavfsizlik, samaradorlik va ko‘p platformalilik kabi omillar asosida shakllanayotgan zamonaviy yo‘nalishlar yoritiladi. Maqolada Python, JavaScript, Java, C++, Go, Rust kabi tillarning ommalashuvi, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, veb va mobil texnologiyalar rivojida tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, dasturlash tillarining kelajakdagi rivojlanish istiqbollari va ularning ta’lim hamda ishlab chiqarish jarayoniga ta’siri asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy dasturlash tillari, IT tendensiyalari, dasturlash paradigmalari, raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt, veb dasturlash, mobil ilovalar, dasturiy ta’minot, texnologik rivojlanish.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются тенденции развития современных языков программирования и их тесная взаимосвязь с технологическим прогрессом, цифровой трансформацией и потребностями глобальной IT-индустрии. Рассматриваются эволюция языков программирования, их парадигмы и современные направления, формирующиеся на основе таких факторов, как функциональные возможности, безопасность, эффективность и кроссплатформенность. В статье анализируется рост популярности языков Python, JavaScript, Java, C++, Go и Rust, а также их роль в развитии искусственного интеллекта, больших данных, веб- и мобильных технологий. Кроме того, обосновываются перспективы дальнейшего развития языков программирования и их влияние на образовательный процесс и сферу производства.

Ключевые слова: современные языки программирования, IT-тенденции, парадигмы программирования, цифровая трансформация, искусственный интеллект, веб-программирование, мобильные приложения, программное обеспечение, технологическое развитие.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the development trends of modern programming languages and their close relationship with technological progress, digital transformation, and the needs of the global IT industry. The evolution of programming languages, their paradigms, and

ISSN 3030-3907

contemporary directions shaped by factors such as functionality, security, efficiency, and cross-platform compatibility are examined. The article analyzes the growing popularity of languages such as Python, JavaScript, Java, C++, Go, and Rust, as well as their roles in the development of artificial intelligence, big data, web, and mobile technologies. Furthermore, the future prospects of programming language development and their impact on education and industrial practice are substantiated.

Keywords: modern programming languages, IT trends, programming paradigms, digital transformation, artificial intelligence, web development, mobile applications, software, technological development.

KIRISH

XXI asr boshlaridan boshlab axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Raqamli transformatsiya jarayonlari iqtisodiyot, ta’lim, sog‘liqni saqlash, sanoat, boshqaruv va madaniyat kabi muhim yo‘nalishlarda tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ushbu jarayonlarning markazida dasturiy ta’minot va uni yaratish vositasi bo‘lgan dasturlash tillari turadi. Chunki har qanday raqamli texnologiya, sun’iy intellekt tizimi, veb yoki mobil ilova, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimi avvalo muayyan dasturlash tili orqali hayotga tatbiq etiladi. Zamonaviy dasturlash tillari faqat texnik vosita sifatida emas, balki inson tafakkuri va mantiqiy fikrlashini ifodalovchi intellektual model sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. Ularning rivojlanishi jamiyat ehtiyojlari, texnologik muammolar va global IT bozorining talablariga bevosita bog‘liqdir. Dasturlash tillarining tarixiy evolyutsiyasi jarayonida past darajali tillardan (Assembly, C) boshlab, yuqori darajali, ob’ektga yo‘naltirilgan, funksional va ko‘p paradigmalı tillargacha bo‘lgan bosqichlar shakllandi. Bugungi kunda esa xavfsizlik, samaradorlik, moslashuvchanlik va platformalararo ishlash imkoniyati asosiy mezonlarga aylangan.

Globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida dasturlash tillariga bo‘lgan talab keskin ortib bormoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt, mashinaviy o‘rganish, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash (Cloud Computing), Internet of Things (IoT) va kiberxavfsizlik kabi yo‘nalishlar dasturlash tillarining yangi funksional imkoniyatlarini shakllantirmoqda. Python, JavaScript, Java, C++, Go va Rust kabi tillarning keng ommalashuvi ham aynan ushbu texnologik ehtiyojlar bilan bog‘liq holda yuz bermoqda. Har bir til muayyan sohada ustunlikka ega bo‘lib, dasturchilarga muammolarni samarali va tezkor hal etish imkonini beradi. Shuningdek, zamonaviy dasturlash tillari ta’lim tizimida ham muhim o‘rin egallamoqda. Raqamli savodxonlik, algoritmik tafakkur va muammoli vaziyatlarni modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishda dasturlash tillari asosiy

ISSN 3030-3907

vositalardan biri hisoblanadi. Shu bois, ularning rivojlanish tendensiyalarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, istiqbolli yo‘nalishlarni aniqlash va amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Mazkur maqolada zamonaviy dasturlash tillarining rivojlanish tendensiyalari, ularning paradigmalari, qo‘llanish sohalari va kelajak istiqbollari ilmiy yondashuv asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari dasturiy ta’minot ishlab chiqish jarayonini takomillashtirish, IT-ta’lim sifatini oshirish hamda texnologik rivojlanish strategiyalarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonaviy dasturlash tillari tendensiyalarini o‘rganish masalasi axborot texnologiyalari sohasida yetakchi ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar dasturlash tillarining tarixiy rivoji, ularning paradigmalari, sintaktik va semantik xususiyatlari hamda amaliy qo‘llanish sohalarini qamrab oladi[1]. Ilmiy adabiyotlarda dasturlash tillari evolyutsiyasi dasturiy ta’minot ishlab chiqish jarayonining murakkablashuvi va texnologik ehtiyojlarning ortishi bilan bevosita bog‘liq holda izohlanadi.

R. Sebesta, M. Lutz va B. Stroustrup kabi olimlarning fundamental asarlarida dasturlash tillarining asosiy paradigmalari — imperativ, obyektga yo‘naltirilgan, funksional va mantiqiy dasturlash yo‘nalishlari batafsil tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda zamonaviy tillarning ko‘p paradigmali xususiyat kasb etayotgani alohida ta’kidlanadi. Masalan, Python va JavaScript tillari bir vaqtning o‘zida obyektga yo‘naltirilgan va funksional dasturlash elementlarini qo‘llab-quvvatlashi bilan ajralib turadi[2]. So‘nggi yillarda e’lon qilingan ilmiy maqolalar va sanoat hisobotlarida dasturlash tillarining ommalashuvi ularning soddaligi, o‘rganishga qulayligi va keng ekotizimga ega ekanligi bilan izohlanadi. IEEE Spectrum va Stack Overflow Developer Survey ma’lumotlariga ko‘ra, Python, JavaScript va Java tillari global miqyosda yetakchi o‘rinlarni egallab kelmoqda. Ushbu adabiyotlarda Python’ning sun’iy intellekt, mashinaviy o‘rganish va katta ma’lumotlar tahlilidagi roli, JavaScript’ning esa veb texnologiyalar rivojidagi ahamiyati keng yoritilgan.

Adabiyotlarda alohida e’tibor qaratilayotgan yana bir yo‘nalish — dasturlash tillarida xavfsizlik va samaradorlik masalasidir. Shu nuqtayi nazardan Rust va Go tillari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Rust tiliga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda xotira xavfsizligi va parallel hisoblash muammolariga samarali yechimlar taklif etilgani qayd etiladi[3].

Shuningdek, dasturlash tillarining ta’lim jarayonidagi o‘rni pedagogik tadqiqotlarda ham keng tahlil qilingan. Tadqiqotchilar Python kabi intuitiv tillardan foydalanish o‘quvchilarda algoritmik tafakkurni shakllantirishda yuqori

ISSN 3030-3907

samaradorlik berishini ta’kidlaydi. Bu holat dasturlash tillari tanlovi nafaqat texnik, balki didaktik ahamiyatga ham ega ekanini ko‘rsatadi.

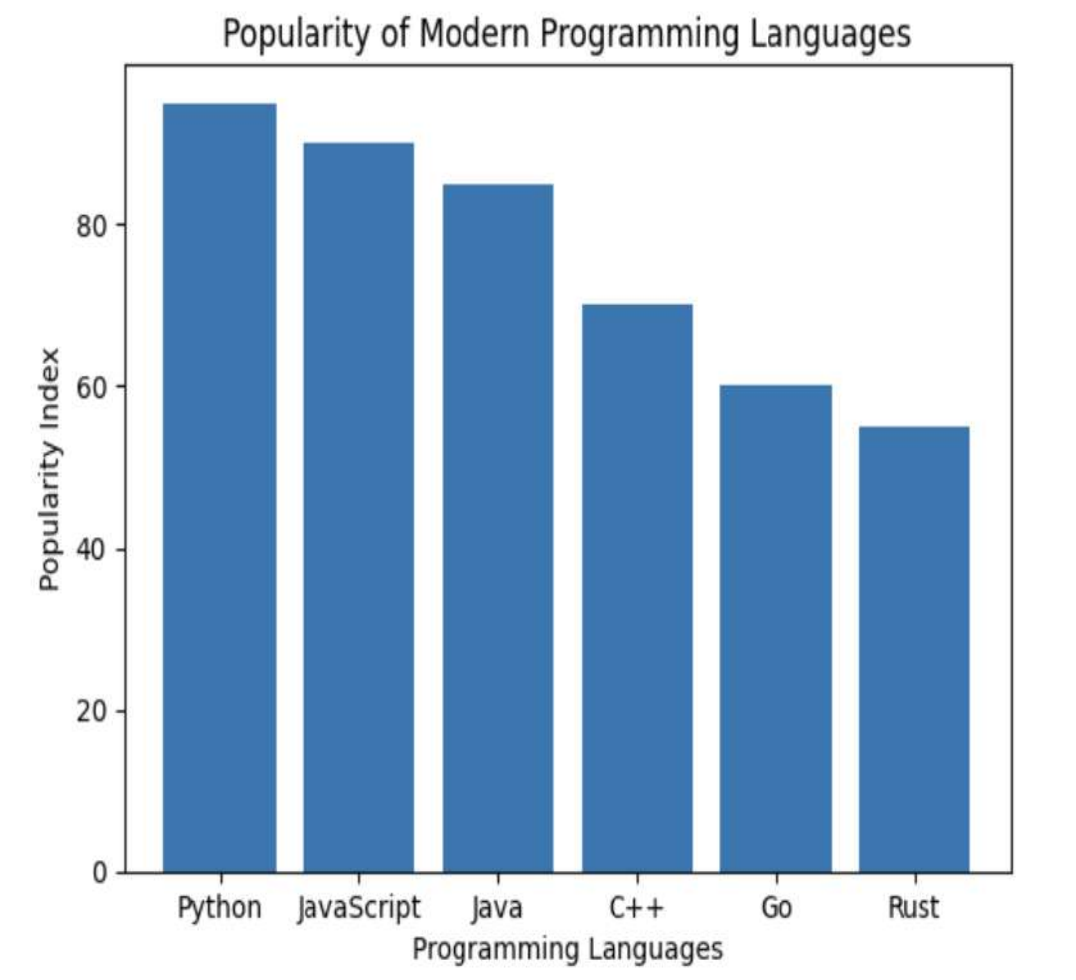
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot zamonaviy dasturlash tillari tendensiyalarini aniqlash va tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus metodlar uyg‘unlashgan holda qo‘llanib, nazariy tahlil empirik ma’lumotlar bilan boyitildi. Asosiy maqsad — dasturlash tillarining rivojlanish yo‘nalishlarini texnologik, amaliy va ta’limiy jihatdan aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqotning nazariy asosi sifatida dasturlash tillari evolyutsiyasi, paradigmalari va ularning qo‘llanish sohalariga bag‘ishlangan fundamental ilmiy adabiyotlar o‘rganildi. Tahlil va sintez metodlari yordamida turli manbalarda keltirilgan qarashlar umumlashtirildi hamda zamonaviy tendensiyalar aniqlab olindi. Qiyosiy tahlil metodi orqali Python, JavaScript, Java, C++, Go va Rust kabi tillarning funksional imkoniyatlari, samaradorligi, xavfsizlik darajasi va qo‘llanish doiralari solishtirildi.

Empirik tahlil bosqichida xalqaro statistik manbalar — IEEE Spectrum, Stack Overflow Developer Survey, GitHub Octoverse hisobotlari ma’lumotlaridan foydalanildi. Ushbu ma’lumotlar asosida dasturlash tillarining ommalashuv darajasi va amaliy qo‘llanilish tendensiyalari aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida statistik ma’lumotlarni vizuallashtirish metodi qo‘llanib, diagrammalar va grafiklar orqali natijalar yaqqol ko‘rsatildi. Xususan, dasturlash tillarining ommaboplik darajasini aks ettiruvchi ustunli diagramma zamonaviy tillar orasidagi nisbatni vizual tarzda tahlil qilish imkonini berdi (1-rasm).

ISSN 3030-3907

1-Rasm. Zamonaviy dasturlash tillarining mashhurligi

Grafik tahlil metodidan foydalanish tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshirdi va raqamli ma’lumotlarni tizimli talqin qilishga xizmat qildi. Diagrammalarda Python va JavaScript tillarining yetakchi o‘rinni egallashi, shuningdek, Go va Rust tillarining istiqbolli yo‘nalish sifatida rivojlanib borayotgani aniq ko‘rinadi. Bu esa nazariy xulosalarni empirik dalillar bilan mustahkamlash imkonini berdi.

Shuningdek, tizimli yondashuv metodi dasturlash tillarini axborot texnologiyalari ekotizimining ajralmas qismi sifatida o‘rganishga yordam berdi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy dasturlash tillari tendensiyalarini ilmiy asosda ochib berish, ularning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini prognoz qilish imkonini yaratdi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot zamonaviy dasturlash tillarining rivojlanish tendensiyalarini kompleks ilmiy yondashuv asosida tahlil qilishga bag‘ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda dasturlash tillari axborot texnologiyalari taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi omillaridan biri bo‘lib, ularning evolyutsiyasi jamiyatning raqamli transformatsiyasi bilan bevosita

ISSN 3030-3907

bog‘liqdir. Dasturlash tillari endilikda faqat texnik vosita sifatida emas, balki iqtisodiy samaradorlik, innovatsion rivojlanish va raqamli madaniyatni shakllantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, zamonaviy dasturlash tillariga qo‘yilayotgan asosiy talablar — soddalik, moslashuvchanlik, ko‘p platformalilik, xavfsizlik va yuqori unumdorlikdan iborat. Python, JavaScript va Java tillarining keng ommalashuvi aynan ushbu talablarning amaliy ifodasi bo‘lib, ularning sun’iy intellekt, veb texnologiyalar va korporativ tizimlardagi yetakchi o‘rni bilan izohlanadi. Shu bilan birga, Go va Rust kabi tillar xavfsizlik va samaradorlik masalalariga qaratilgan yangi avlod dasturlash tillari sifatida shakllanib borayotgani aniqlanadi. Tadqiqot natijalari dasturlash tillari tendensiyalarining ta’lim tizimiga ko‘rsatayotgan ta’sirini ham tasdiqlaydi. Dasturlashni o‘qitishda an’anaviy murakkab sintaksisga ega tillardan ko‘ra, mantiqiy tuzilishi sodda va intuitiv tillarga ustuvorlik berilmoqda. Bu holat o‘quvchilar va talabalar orasida algoritmik tafakkur, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, zamonaviy dasturlash tillarining rivoji mehnat bozoridagi ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi. Global IT bozorida talab yuqori bo‘lgan tillar doimiy ravishda yangilanib, yangi texnologiyalar bilan integratsiyalashmoqda. Bu esa dasturchilardan uzluksiz o‘rganish, yangi tillar va texnologiyalarni tezkor o‘zlashtirishni talab etadi. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy dasturlash tillari tendensiyalari texnologik taraqqiyotning muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, ularni chuqur ilmiy tahlil qilish axborot texnologiyalari sohasida samarali strategiyalar ishlab chiqish, ta’lim dasturlarini takomillashtirish va raqamli iqtisodiyot rivojiga hissa qo‘shish imkonini beradi. Kelgusida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar dasturlash tillarining sun’iy intellekt, kvant hisoblash va kiberxavfsizlik bilan integratsiyasi masalalarini yanada chuqurroq o‘rganishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sebesta R. Concepts of Programming Languages. — Pearson, 2019.
2. Sammet J. Programming Languages: History and Fundamentals. — Prentice Hall, 2018.
3. Stroustrup B. The C++ Programming Language. — Addison-Wesley, 2017.
4. Lutz M. Learning Python. — O‘Reilly Media, 2020.
5. IEEE Spectrum. Top Programming Languages. — 2023.
6. Stack Overflow. Developer Survey Results. — 2023.
7. Flanagan D. JavaScript: The Definitive Guide. — O‘Reilly, 2021.

ISSN 3030-3907

8. Klabnik S., Nichols C. The Rust Programming Language. — No Starch Press, 2021.
9. Pike R. Go Programming Language. — Addison-Wesley, 2020.
10. Guzdial M. Programming Education Research. — Morgan & Claypool, 2019.

ISSN 3030-3907

АНАЛИЗ СИСТЕМЫ МИКРОВОЛНОВОЙ НЕПРЕРЫВНОЙ СУШКИ ПИЩЕВОГО ПРОДУКТА - ДИНЫ НА ОСНОВЕ МЕТОДА СИСТЕМНОГО МЫШЛЕНИЯ

А.Артыков
Ташкентский химико-технологический институт
С.Халилов
Бухарском государственном техническом университет
Нарзиев М.С.
Бухарском государственном техническом университет

Аннотация. В статье представлен пошаговый анализ системы микроволновой непрерывной сушки пищевого продукта - дины с применением методологии системного мышления профессора. Метод включает представление объекта как единства материи, процесса и энергии, его иерархическую декомпозицию на квазиобъекты, определение их взаимосвязей и формирование комплексной компьютерной модели. Проведенный анализ демонстрирует эффективность данного подхода для глубокого понимания, моделирования и последующей оптимизации сложных инженерно-технологических систем.

Ключевые слова: системное мышление, иерархическая декомпозиция, квазиобъект, микроволновая сушка, непрерывный процесс, математическое моделирование, пищевые продукты.

Abstract. The article presents a step-by-step analysis of a continuous microwave drying system for a food product—melon—using the systems thinking methodology developed by the professor. The method involves representing the object as a unity of matter, process, and energy, its hierarchical decomposition into quasi-objects, identifying the interrelationships among them, and forming an integrated computer model. The conducted analysis demonstrates the effectiveness of this approach for in-depth understanding, modeling, and subsequent optimization of complex engineering and technological systems.

Keywords: systems thinking, hierarchical decomposition, quasi-object, microwave drying, continuous process, mathematical modeling, food products.

Annotatsiya. Maqolada oziq-ovqat mahsuloti — qovunni uzluksiz mikroto‘lqinli quritish tizimining tizimli fikrlash metodologiyasi asosida bosqichma-bosqich tahlili keltirilgan. Ushbu metod obyektni modda, jarayon va energiyaning yagona majmuasi sifatida ko‘rib chiqishni, uni kvaziobyektlarga iyerarxik dekompozitsiya qilishni, ularning o‘zaro bog‘liqliklarini aniqlashni hamda kompleks kompyuter modelini shakllantirishni o‘z ichiga oladi. O‘tkazilgan tahlil mazkur yondashuv

ISSN 3030-3907

murakkab muhandislik-texnologik tizimlarni chuqur tushunish, modellashtirish va keyinchalik optimallashtirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tizimli fikrlash, iyerarxik dekompozitsiya, kvaziobyekt, mikroto‘lqinli quritish, uzluksiz jarayon, matematik modellashtirish, oziq-ovqat mahsulotlari.

ВВЕДЕНИЕ

Современные технологии пищевой промышленности, такие как микроволновая сушка, представляют собой сложные системы, где тесно взаимодействуют тепломассообменные процессы, электромагнитные поля и механика сыпучих сред. Эффективное проектирование и управление такими системами требует целостного подхода. Метод системного мышления предоставляет строгий семиступенчатый алгоритм для анализа и синтеза сложных объектов. Цель данной статьи – применить данный метод к системе непрерывной микроволновой сушки пищевого продукта - дины, построив ее иерархическую модель и определив пути для последующего компьютерного моделирования и оптимизации.

1. Методология системного мышления (краткий обзор)

Метод включает последовательные этапы:

1. **Представление объекта как субстанции:** Любой объект рассматривается как триединство **Материальной части** (из чего состоит), **Процесса** (что с ним происходит) и **Энергии** (что осуществляет процесс).
2. **Иерархическая декомпозиция материальной части:** Материальная часть разбивается на элементы (квазиобъекты) по иерархическим уровням, начиная с базовой системы.
3. **Определение входов/выходов для процессов квазиобъектов:** Для каждого квазиобъекта на каждом уровне определяется его локальный процесс с входными и выходными параметрами.
4. **Связывание параметров квазиобъектов:** устанавливаются связи между выходными параметрами одного квазиобъекта и входными параметрами другого, формируя сеть квазиобъектов.
5. **Построение моделей квазиобъектов:** Начиная с нижнего уровня, для каждого квазиобъекта разрабатывается математическая или компьютерная модель.
6. **Формирование комплексной модели:** Модели квазиобъектов интегрируются в единую модель всей системы согласно установленным связям.

ISSN 3030-3907

7. **Оптимизация системы:** На основе комплексной модели проводятся виртуальные эксперименты для оптимизации параметров системы.

2. Применение метода к системе микроволновой непрерывной сушки

2.1. Шаг 1: Представление объекта как субстанции

- **Материальная часть:** Аппарат непрерывной микроволновой сушки (конвейерная лента, рабочая камера, магнетроны, система вентиляции, бункер) + высушиваемый пищевой продукт.
- **Процесс:** Непрерывный конвективно-микроволновый тепломассообмен, приводящий к удалению влаги из продукта.
- **Энергия:** Электромагнитная энергия СВЧ-излучения; тепловая энергия подогретого воздуха; механическая энергия движения конвейера.

3.2. Шаг 2-4: Иерархическая декомпозиция и определение взаимосвязей

Ниже представлена схема декомпозиции и ключевые параметры квазиобъектов.

Иерархический уровень	Квази объект (Материальная часть)	Основной процесс квази объекта	Ключевые входные параметры	Ключевые выходные параметры	Связи с другими квази объектами
1. Базовая система	Установка микроволновой сушки	Непрерывная сушка продукта	Влажность сырого продукта (W_in), производительность (G)	Влажность (W_out), температура готового продукта, удельный расхо	Выходы – целевые показатели системы.

ISSN 3030-3907

				дэнергии	
2. Подсистемы	**2.1. Вводное устройство**	Дозирование и подача	W_in, G	Массовый поток на конвейере (M)	Выход M вход для Рабочей камеры.
	2.2. Рабочая камера	Тепломассообмен	M, мощность СВЧ (P), параметры воздуха (T, φ)	Изменение состояния продукта (W, T)	Интегрирует квазиобъекты всех внутренних элементов.
	2.3. Выводное устройство	Выгрузка продукта	Охлажденный продукт	Готовый продукт (W_out)	Выход Рабочей камеры
3. Элементы камеры	**3.1. Ленточный конвейер**	Транспортировка	Скорость (v)	Положение продукта во времени (L)	Задает время пребывания (τ = L/v) для всех процессов в камере.

ISSN 3030-3907

	3.2. СВЧ-излучатели	Генерация ЭМ-поля	P, частота	Объемная плотность мощности (Q_v)	Q_v – вход для квазиобъекта «Продукт».
	3.3. Продукт в камере	Нагрев и испарение	M, Q_v, T, φ, τ	Локальная W(z,t), T(z,t)	Самый сложный квазиобъект, требует дальнейшей декомпозиции.
	3.4. Система вентиляции	Удаление влаги	Параметры воздуха на входе	Параметры воздуха на выходе (T_out, φ_out)	φ_out влияет на скорость испарения.
4. Продукт (макро)	Кусочек (слой) продукта	Внутренний тепломасоперенос	Q_v, условия на поверхности	Температурное и влажностное поле внутри	Разбивается на квазислои.

ISSN 3030-3907

				кусочка	
5. Продукт (мезо)	Квазислой продукта	Поглощение СВЧ-энергии и перенос пара	Мощность, поглощенная в слое	Тепловой поток, поток пара	Связаны уравнениями переноса.
6. Продукт (микро)	**6.1. Макромолекулы** (белки, углеводы)	Связывание влаги, денатурация	Температура, влажность	Активность воды, структурные изменения	Определяют свойства материала (ε', ε'').
	6.2. Молекулы воды	Фазовый переход	Подведенное тепло	Давление пара	Движение пара – движущая сила сушки.

2.3. Шаг 5-6: Принципы построения комплексной модели

1. **Нижний уровень (6):** Разрабатываются реологические и диэлектрические модели, связывающие состав продукта (белки, углеводы, вода) с его свойствами (проницаемость, теплоемкость, диэлектрическая проницаемость ε'', определяющая поглощение СВЧ).

2. **Уровень 5-4:** На основе свойств материала и уравнений нестационарного тепломассопереноса (уравнения Фурье и Фика с объемным источником тепла Q_v) строится модель сушки отдельного кусочка. Q_v рассчитывается по распределению ε'' и напряженности поля.

3. **Уровень 3:** Модель продукта интегрируется с моделями конвейера (время τ) и СВЧ-резонатора (распределение поля в камере). Создается CFD-модель (Computational Fluid Dynamics) системы вентиляции.

4. **Уровень 2-1:** Все подмодели объединяются в комплексную 3D-модель всей рабочей камеры, а затем и всей установки. Входные параметры

ISSN 3030-3907

с уровня 2 (производительность, влажность сырья) становятся граничными условиями.

2.4. Шаг 7: Направления оптимизации на основе модели

Созданная комплексная модель позволяет проводить виртуальную оптимизацию по следующим параметрам:

- **Геометрия и режимы:** Расположение излучателей, форма камеры, скорость конвейера (v).
- **Энергетические:** Распределение мощности СВЧ (P) между магнетронами, температура подаваемого воздуха (T).
- **Качественные:** Минимизация неравномерности сушки, предотвращение перегрева (на основе модели температуры T(z,t)), сохранение питательных веществ (на основе моделей уровня 6).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Применение метода системного мышления к системе микроволновой непрерывной сушки позволило структурировать сложный междисциплинарный объект в четкую иерархическую систему взаимосвязанных квазиобъектов. Такой подход не только обеспечивает глубокое понимание физической сути процесса на всех уровнях – от молекулярного до аппаратурного, но и задает строгий алгоритм для построения адекватной компьютерной модели. Последняя является незаменимым инструментом для инженеров-разработчиков, позволяя сократить сроки и затраты на проектирование и вывести управление технологическим процессом на уровень предиктивной оптимизации. Представленный анализ подтверждает универсальность и практическую ценность методологии профессора Артыкова для задач современного инженерно-технологического проектирования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Артыков А. Системное мышление в процессе создания и управления инженерными технологиями: Учебное пособие / Под ред. Ю. Н. Абдуллаева. – Ташкент, 2023. – 216 с.
2. Артыков А. Modellashtirish va loyihalash tizimlari: Дарслик. – ТКТИ, 2024. – 223 бет.
3. Артыков А. Тизимли тахлилга кириш. Свидетельство о депонировании объектов авторского права № 000300. Агентство по интеллектуальной собственности Республики Узбекистан. 10.11.2016.
4. O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Intellektual mulk agentligi IAP 20250427. 12.07.25.

ISSN 3030-3907

QISHLOQ XO‘JALIK KORXONALARIDA MA’LUMOTLARNING INTELLEKTUAL TAHLILI ORQALI EKINLAR HOSILDORLIGINI PROGNOZLASH UCHUN DASTURSIY TA’MINOT YARATISH

Hayitov Murod Sidiq o‘g‘li
Buxoro davlat Texnika Universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo‘jalik korxonalarida ekinlar hosildorligini oldindan aniqlash maqsadida ma’lumotlarning intellektual tahliliga asoslangan dasturiy ta’minotni ishlab chiqish masalalari yoritilgan. Zamonaviy qishloq xo‘jaligi sharoitida katta hajmdagi ma’lumotlar — agroiqlimiy ko‘rsatkichlar, tuproq tarkibi, ekin turlari, sug‘orish rejimi va agrotexnik tadbirlar samaradorligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada mashinaviy o‘rganish, sun’iy intellekt va statistik modellashtirish usullarining hosildorlikni prognozlashdagi o‘rni asoslab berilgan. Shuningdek, ishlab chiqilgan dasturiy ta’minotning funksional imkoniyatlari, foydalanuvchi interfeysi va qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirishdagi ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida resurslardan samarali foydalanish, hosil yo‘qotishlarini kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, hosildorlikni prognozlash, intellektual tahlil, sun’iy intellekt, mashinaviy o‘rganish, dasturiy ta’minot, katta ma’lumotlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы разработки программного обеспечения на основе интеллектуального анализа данных для прогнозирования урожайности в сельскохозяйственных предприятиях. В условиях цифровизации аграрного сектора особую значимость приобретает обработка больших массивов данных, включающих агроклиматические показатели, характеристики почвы, виды сельскохозяйственных культур и применяемые агротехнологии. В работе обоснована эффективность использования методов машинного обучения, искусственного интеллекта и статистического моделирования для повышения точности прогнозов урожайности. Также описываются архитектура и функциональные возможности программного продукта, направленного на поддержку управленческих решений. Полученные результаты способствуют повышению продуктивности сельскохозяйственного производства и рациональному использованию ресурсов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, прогнозирование урожайности, интеллектуальный анализ данных, искусственный интеллект, машинное обучение, программное обеспечение, большие данные.

Annotation. This article focuses on the development of software based on intelligent data analysis for crop yield forecasting in agricultural enterprises. In

ISSN 3030-3907

modern agriculture, the analysis of large-scale data such as agro-climatic conditions, soil properties, crop types, and farming practices plays a crucial role in improving productivity. The study highlights the application of machine learning, artificial intelligence, and statistical modeling methods to enhance the accuracy of yield prediction. The functional capabilities and structural features of the developed software are described, emphasizing its role in supporting effective decision-making processes. The research outcomes contribute to optimizing resource utilization, reducing production risks, and increasing the overall efficiency of agricultural management.

Keywords: agriculture, crop yield forecasting, intelligent data analysis, artificial intelligence, machine learning, software development, big data.

KIRISH

Bugungi kunda qishloq xo‘jaligi tarmog‘i global miqyosda iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning cheklanganligi, aholi sonining o‘sishi va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash zarurati bilan chambarchas bog‘liq murakkab muammolarni boshdan kechirmoqda. Ushbu sharoitda qishloq xo‘jalik korxonalarining samaradorligini oshirish, hosildorlikni barqaror ta’minlash va ishlab chiqarish risklarini kamaytirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. An’anaviy rejalashtirish va tajribaga asoslangan boshqaruv usullari zamonaviy sharoitda yetarli aniqlikni ta’minlay olmayapti, chunki hosildorlikka ta’sir etuvchi omillar soni ko‘p bo‘lib, ularning o‘zaro bog‘liqligi murakkab tizimni tashkil etadi.Raqamli texnologiyalar rivoji natijasida qishloq xo‘jaligi sohasida katta hajmdagi ma’lumotlar shakllanmoqda. Agroiqlimiy ko‘rsatkichlar, meteorologik ma’lumotlar, tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlari, ekinlarning biologik rivojlanish bosqichlari, sug‘orish va o‘g‘itlash rejimlari hamda texnologik jarayonlarga oid ma’lumotlar doimiy ravishda to‘planib borilmoqda. Ushbu ma’lumotlar to‘plamini an’anaviy statistik usullar yordamida tahlil qilish ko‘p hollarda yetarli natija bermaydi. Shu sababli ma’lumotlarning intellektual tahlili, ya’ni sun’iy intellekt, mashinaviy o‘rganish va chuqur o‘rganish algoritmlaridan foydalanish ilmiy jihatdan asoslangan yechim sifatida qaralmoqda. Ma’lumotlarning intellektual tahlili asosida hosildorlikni prognozlash qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida qaror qabul qilish jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi. Bunday yondashuv ekinlarning kutilayotgan hosil hajmini oldindan aniqlash, resurslardan optimal foydalanish, agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, prognozlash natijalari fermer xo‘jaliklari va agroklasterlar uchun strategik rejalashtirishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.Shu nuqtai nazardan, qishloq xo‘jalik korxonalarida hosildorlikni prognozlash uchun

ISSN 3030-3907

ma’lumotlarning intellektual tahliliga asoslangan dasturiy ta’minotni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Bunday dasturiy yechimlar ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirib, inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligi ta’minlanadi hamda raqamli qishloq xo‘jaligi konsepsiyasini amaliyotga joriy etish uchun mustahkam ilmiy asos yaratiladi.

Qishloq xo‘jalik korxonalarida hosildorlikni prognozlash jarayoni ko‘p omilli va murakkab tizim sifatida qaraladi, chunki hosil miqdori tabiiy, biologik va texnologik omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Shu sababli prognozlash masalasini yechishda tizimli yondashuv asosiy metodologik tamoyil sifatida tanlanadi. Ma’lumotlarning intellektual tahliliga asoslangan dasturiy ta’minot ishlab chiqishda avvalo ma’lumotlar manbalari aniqlanadi va ularning ishonchliligi ta’minlanadi. Amaliyotda hosildorlikni aniqlovchi asosiy ma’lumotlar agroiqlimiy ko‘rsatkichlar, jumladan havo harorati, yog‘ingarchilik miqdori, namlik darajasi, quyosh radiatsiyasi, shuningdek tuproqning mexanik tarkibi, unumdorlik darajasi, pH ko‘rsatkichi va oziqa elementlari bilan ta’minlanganlik holatini o‘z ichiga oladi.Mazkur ma’lumotlar vaqt bo‘yicha uzluksiz to‘planib, tarixiy ma’lumotlar bazasini shakllantiradi. Ushbu bosqichda ma’lumotlarni tozalash, normallashtirish va yetishmayotgan qiymatlarni tiklash jarayonlari alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi, chunki noto‘g‘ri yoki shovqinli ma’lumotlar prognoz aniqligini sezilarli darajada pasaytiradi. Statistik tahlil va korrelyatsion tadqiqotlar yordamida hosildorlikka kuchli ta’sir etuvchi omillar aniqlanadi hamda ortiqcha va takrorlanuvchi belgilar kamaytiriladi. Bu esa keyingi bosqichda quriladigan intellektual modellar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Hosildorlikni prognozlashda mashinaviy o‘rganish algoritmlari, xususan regressiya modellari, qaror daraxtlari, tasodifiy o‘rmonlar va neyron tarmoqlar keng qo‘llaniladi. Ushbu modellar murakkab va chiziqsiz bog‘lanishlarni aniqlash qobiliyatiga ega bo‘lib, an’anaviy matematik modellar bilan solishtirganda yuqori aniqlikni ta’minlaydi. Chuqur o‘rganishga asoslangan yondashuvlar katta hajmdagi ma’lumotlar mavjud bo‘lgan sharoitda hosildorlikni prognozlashda ayniqsa samarali hisoblanadi, chunki ular vaqt qatorlari va fazoviy ma’lumotlar bilan ishlash imkonini beradi. Modelni o‘qitish jarayonida tarixiy hosildorlik ma’lumotlari bilan birga real vaqt rejimida kelib tushayotgan sensor va meteorologik ma’lumotlardan foydalanish prognozning moslashuvchanligini oshiradi.Dasturiy ta’minot arxitekturasi modulli tamoyil asosida loyihalanib, ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va vizualizatsiya qilish

ISSN 3030-3907

bosqichlarini yagona axborot muhitida birlashtiradi. Foydalanuvchi interfeysi fermerlar va agronomlar uchun tushunarli bo‘lishi maqsadida soddalashtirilgan grafik ko‘rinishda ishlab chiqiladi, bunda hosildorlik prognozlari diagrammalar, xaritalar va interaktiv ko‘rsatkichlar orqali aks ettiriladi. Bu esa murakkab matematik natijalarni amaliy qarorlar qabul qilish uchun qulay shaklga keltiradi.Intellektual tahlilga asoslangan dasturiy ta’minotning amaliy ahamiyati shundaki, u qishloq xo‘jaligi korxonalarida resurslarni samarali taqsimlash, ekinlarni joylashtirishni optimallashtirish va agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish imkonini beradi. Prognozlash natijalari asosida suv resurslari, mineral o‘g‘itlar va mehnat xarajatlarini oqilona boshqarish mumkin bo‘lib, bu ishlab chiqarish tannarxining pasayishiga va hosildorlikning barqaror oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, bunday dasturiy yechimlar iqlim xavflari va noaniqliklarini kamaytirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi hamda raqamli qishloq xo‘jaligi konsepsiyasini joriy etish uchun mustahkam ilmiy-texnologik asos yaratadi.

Zamonaviy qishloq xo‘jaligida ekin maydonlarining hududiy farqlanishi, tuproq qatlamlarining notekisligi va mikroiqlim sharoitlari hosil miqdoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli geografik axborot tizimlari bilan integratsiyalashgan intellektual tahlil modellaridan foydalanish prognoz aniqligini oshirishga xizmat qiladi. Fazoviy tahlil yordamida hosildorlik xaritalari shakllantirilib, turli hududlar bo‘yicha hosil potentsialini solishtirish va muammoli zonalarni oldindan aniqlash imkoniyati yaratiladi.Vaqt qatorlari asosida prognozlash usullari hosildorlikning mavsumiy o‘zgarishlarini va uzoq muddatli tendensiyalarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu yondashuv ko‘p yillik statistik ma’lumotlar asosida ekinlarning biologik rivojlanish bosqichlari va iqlim omillari o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Natijada prognozlash modeli nafaqat joriy mavsum uchun, balki kelgusi yillar uchun ham ilmiy asoslangan bashoratlar bera oladi. Bu esa strategik rejalashtirish va investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.Intellektual tahlilga asoslangan dasturiy ta’minotda masofaviy zondlash ma’lumotlaridan foydalanish ham katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Sun’iy yo‘ldosh tasvirlari va uchuvchisiz uchish apparatlari orqali olingan ma’lumotlar ekinlarning vegetatsiya holatini, stress darajasini va o‘sish dinamikasini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Vegetatsion indekslar asosida hosildorlikni baholash prognoz aniqligini sezilarli darajada oshirib, inson omiliga bog‘liq subyektiv baholashlarni kamaytiradi. Bunday yondashuv ayniqsa yirik qishloq xo‘jalik korxonalari va agroklasterlar uchun samarali hisoblanadi.Dasturiy ta’minotning intellektual modullari o‘z-o‘zini o‘rganish xususiyatiga ega bo‘lib, yangi ma’lumotlar kelib tushishi bilan prognoz modelini avtomatik ravishda yangilab boradi. Bu adaptivlik xususiyati iqlim o‘zgarishi

ISSN 3030-3907

sharoitida prognozlash tizimining barqaror ishlashini ta’minlaydi. Shuningdek, model natijalarini baholash uchun aniqlik, ishonchlilik va xatolik ko‘rsatkichlari muntazam monitoring qilinadi, bu esa tizimni doimiy takomillashtirish imkonini beradi.Natijada ma’lumotlarning intellektual tahliliga asoslangan dasturiy ta’minot qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini boshqarishda muhim strategik vositaga aylanadi. Ushbu yondashuv ilmiy tadqiqotlar va amaliy faoliyat o‘rtasida mustahkam ko‘prik vazifasini bajarib, agrar sohada innovatsion rivojlanishni jadallashtiradi. Hosildorlikni prognozlashning bunday zamonaviy usullari nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik barqarorlikni ta’minlashda ham muhim rol o‘ynaydi.

Qishloq xo‘jalik korxonalarida hosildorlikni prognozlash jarayonida yuzaga keladigan muammolar murakkab va ko‘p qatlamli bo‘lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Hosildorlikni aniqlash uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarning yetishmasligi va sifatining pastligi ko‘plab korxonalarda asosiy cheklovlardan biridir, chunki meteorologik, tuproq, agrotexnik va biologik ma’lumotlar ko‘pincha uzluksiz yoki noto‘liq bo‘lib, shovqinli qiymatlar prognoz aniqligini sezilarli darajada pasaytiradi. Bu muammoning yechimi sifatida zamonaviy sensor tizimlari, yer usti va masofaviy zondlash texnologiyalari joriy etilishi muhimdir. Dronlar va sun’iy yo‘ldosh tasvirlari orqali real vaqt rejimida olingan ma’lumotlar hosildorlik prognozining aniqligini sezilarli darajada oshiradi, shuningdek, inson omiliga bog‘liq subyektiv baholarni kamaytiradi. Shu bilan birga, hosildorlikka ta’sir qiluvchi omillarning murakkab va chiziqsiz bog‘liqligi an’anaviy statistik usullar bilan yetarli darajada aks ettirilmaydi, bu esa prognozlarning ishonchliligini pasaytiradi. Bu murakkablikni bartaraf etish uchun mashinaviy o‘rganish algoritmlari, neyron tarmoqlar va chuqur o‘rganish modellari qo‘llaniladi. Ular murakkab, chiziqsiz bog‘liqliklarni aniqlash va ekinlarning biologik rivojlanish jarayoni bilan agroiqlimiy sharoitlar o‘rtasidagi munosabatlarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, prognozlash natijalarini foydalanuvchi uchun amaliy tushunarli shaklga keltirish ham muhim muammo hisoblanadi, chunki murakkab ilmiy natijalarni oddiy qaror qabul qilish jarayoniga moslashtirmaslik tizim samaradorligini sezilarli darajada kamaytiradi. Buning yechimi sifatida interaktiv vizualizatsiya vositalari, diagrammalar, xaritalar va ko‘rsatkichlar bilan ishlash imkonini beruvchi foydalanuvchi interfeysi ishlab chiqilishi lozim. Shu orqali agronom va fermerlar hosildorlik prognozini oson tushunib, resurslarni oqilona taqsimlash, sug‘orish va o‘g‘itlash tadbirlarini optimal rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Prognozlash modellari doimiy yangilanmaydigan holatda ishlasa, uzoq muddatli natijalar ishonchliligini yo‘qotadi. Bu muammoni hal etish uchun adaptiv modellar va real vaqt rejimida yangilanadigan ma’lumotlar bazasi joriy

ISSN 3030-3907

etiladi, bunda dasturiy ta’minot yangi ma’lumotlar kelib tushishi bilan o‘zini avtomatik yangilaydi va prognoz aniqligini saqlab qoladi.Qishloq xo‘jalik korxonalarida texnologik va kadrlar yetishmovchiligi ham muhim muammo hisoblanadi, chunki ko‘plab fermerlar va agronomlar raqamli tizimlarni samarali ishlata olmaydi. Bu muammoning yechimi sifatida foydalanuvchilar uchun o‘quv treninglari, qo‘llanmalar va interfeysning intuitiv, qulay bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, hosildorlikni prognozlash dasturiy ta’minoti qishloq xo‘jalik korxonalarida resurslarni samarali boshqarish, agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish va ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish imkonini beradi. Dasturiy tizim iqlim o‘zgarishi va noaniqlik sharoitida ham barqaror ishlaydi, real vaqt ma’lumotlari yordamida hosildorlikni aniq va ishonchli prognoz qiladi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, ekologik barqarorlikni ta’minlash va raqamli qishloq xo‘jaligi konsepsiyasini amaliyotga joriy etishga xizmat qiladi. Shu tarzda, muammolarni kompleks yondashuv va intellektual tahlil asosida hal etish qishloq xo‘jaligi sohasida innovatsion va barqaror rivojlanish uchun mustahkam ilmiy va texnologik poydevor yaratadi.

Qishloq xo‘jalikda hosildorlikni prognozlash bo‘yicha mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda intellektual tahlil va sun’iy intellekt texnologiyalarining qo‘llanilishi sezilarli darajada ortgan. Turli tadqiqotlar agroiqlimiy, tuproq va biologik ma’lumotlarni katta hajmda yig‘ish va tahlil qilishning samarali usullarini taklif etadi. Masalan, mashinaviy o‘rganish va chuqur o‘rganish metodlari yordamida hosildorlikni prognozlashda chiziqsiz va murakkab bog‘liqliklarni aniqlash mumkinligi ko‘rsatib o‘tilgan. Shu bilan birga, geografik axborot tizimlari va masofaviy zondlash texnologiyalari integratsiyasi hosildorlik xaritalarini yaratish va hududiy farqliliklarni hisobga olish imkonini beradi, bu esa prognozlarning aniqligini oshiradi.Bundan tashqari, turli tadqiqotlar prognozlash natijalarini foydalanuvchi uchun tushunarli shaklga keltirish zarurligini ta’kidlaydi, chunki murakkab matematik natijalar fermer va agronomlar tomonidan amaliy qaror qabul qilishda to‘liq ishlatilmaydi. Shu nuqtai nazardan, interaktiv vizualizatsiya va soddalashtirilgan foydalanuvchi interfeysi ishlab chiqish zaruriyligi ilmiy adabiyotlarda takroran qayd etilgan. Real vaqt rejimida yangilanadigan ma’lumotlar bazasi va adaptiv modellarni qo‘llash hosildorlik prognozining barqarorligini ta’minlaydi va iqlim o‘zgarishlariga moslashish imkonini beradi.Ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, texnologik va kadrlar cheklovlari muhim muammo sifatida ko‘rsatib o‘tilgan. Raqamli tizimlardan foydalanishda fermer va agronomlarning malakasizligi dasturiy ta’minotning samarali tatbiqini cheklaydi, bu esa foydalanuvchilarga mo‘ljallangan treninglar va intuitiv interfeyslar zarurligini ilmiy asos bilan tasdiqlaydi. Shu bilan birga, adabiyotlar

ISSN 3030-3907

ko‘rsatadiki, hosildorlikni prognozlash bo‘yicha dasturiy ta’minot nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirish, balki ekologik barqarorlikni ta’minlash va resurslardan oqilona foydalanish uchun ham zaruriy vosita sifatida qaraladi.Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, intellektual tahlilga asoslangan dasturiy ta’minot qishloq xo‘jaligida innovatsion rivojlanishning ajralmas qismi bo‘lib, u hosildorlikni prognozlashni aniq, barqaror va foydalanuvchi uchun amaliy tarzda amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ilmiy manbalar, mashinaviy o‘rganish algoritmlari, fazoviy va vaqt qatorlari tahlili, real vaqt rejimidagi ma’lumotlar va foydalanuvchi interfeysi dizayni bir-biri bilan integratsiyalashgan holda samarali yechimlarni yaratishda hal qiluvchi rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Qishloq xo‘jalik korxonalarida hosildorlikni prognozlash jarayonini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, intellektual tahlil va sun’iy intellekt texnologiyalari ushbu sohada muhim innovatsion yechim sifatida qaraladi. Zamonaviy qishloq xo‘jalik sharoitida hosildorlikka ta’sir etuvchi omillar murakkab va chiziqsiz bo‘lib, ularning an’anaviy usullar bilan tahlili yetarli aniqlik bermaydi. Shu sababli mashinaviy o‘rganish, chuqur o‘rganish, fazoviy va vaqt qatorlari tahlili, shuningdek, real vaqt rejimidagi sensor va masofaviy zondlash ma’lumotlaridan foydalanish prognoz aniqligini sezilarli darajada oshiradi.Shuningdek, hosildorlik prognozlarini foydalanuvchi uchun tushunarli shaklga keltirish va interaktiv vizualizatsiya vositalarini joriy etish agronomlar va fermerlar uchun amaliy qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Adaptiv modellar va yangilanadigan ma’lumotlar bazasi iqlim o‘zgarishlariga moslashishni ta’minlab, prognozning barqarorligini saqlaydi. Dasturiy ta’minotning amaliy tatbiqi resurslarni samarali boshqarish, agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish va ekologik barqarorlikni ta’minlash imkonini beradi. Shu tarzda, intellektual tahlilga asoslangan dasturiy ta’minot qishloq xo‘jaligi korxonalarida innovatsion, barqaror va iqtisodiy samarali boshqaruvning ajralmas vositasiga aylanadi.Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ilmiy asoslangan prognozlash tizimlarini tatbiq etish qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini raqamli transformatsiya qilish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi, shuningdek kelajakda qishloq xo‘jaligi siyosati va strategik rejalashtirishni rivojlantirish uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zhang, Y., Wang, X., & Li, J. (2021). *Machine Learning for Crop Yield Prediction: Methods and Applications.* Agricultural Systems, 190, 103103.

ISSN 3030-3907

2. Kumar, S., Singh, R., & Sharma, P. (2020). *Intelligent Data Analysis in Agriculture: A Review of Techniques and Practices.* Computers and Electronics in Agriculture, 175, 105573.
3. Li, H., Zhou, Q., & Chen, Y. (2019). *Remote Sensing and GIS Integration for Crop Monitoring and Yield Estimation.* International Journal of Remote Sensing, 40(24), 9403–9425.
4. Kamilaris, A., & Prenafeta-Boldú, F. X. (2018). *Deep Learning in Agriculture: A Survey.* Computers and Electronics in Agriculture, 147, 70–90.
5. Lobell, D. B., & Burke, M. B. (2010). *On the Use of Statistical Models to Predict Crop Yield Responses to Climate Change.* Agricultural and Forest Meteorology, 150(11), 1443–1452.
6. Liakos, K. G., et al. (2018). *Machine Learning in Agriculture: A Review.* Sensors, 18(8), 2674.
7. Singh, A., et al. (2022). *Decision Support Systems for Precision Agriculture: Trends and Perspectives.* Computers and Electronics in Agriculture, 196, 106882.
8. FAO. (2020). *Digital Agriculture: Farmers in a Connected World.* Food and Agriculture Organization of the United Nations.

ISSN 3030-3907

ZAMONAVIY TA’LIM PLATFORMALARIDA IT MUTAXASSISLARINI TAYYORLASH METODLARI, RAQAMLI PEDAGOGIKA VA TEXNOLOGIK YONDASHUVLAR TAHLILI

Mahmudov G‘.B.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti
Beknazarov T.T.
Osiyo xalqaro universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim platformalarida IT mutaxassislarini tayyorlash jarayonida qo‘llanilayotgan pedagogik va texnologik metodlar tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli ta’lim muhitida samarali o‘qitish strategiyalarini aniqlash va ularning o‘quvchilar bilim hamda amaliy ko‘nikmalariga ta’sirini baholashdan iborat. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, taqqoslash va empirik ma’lumotlar asosida o‘qitish metodlarining samaradorligi o‘rganildi. Olingan natijalar IT ta’limini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. Zamonaviy ta’lim platformalari, IT mutaxassislari, raqamli ta’lim, masofaviy o‘qitish, pedagogik metodlar, ta’lim texnologiyalari, sun’iy intellekt, raqamli kompetensiya.

Аннотация. В этой статье анализируются педагогические и технологические методы, используемые в подготовке IT-специалистов на современных образовательных платформах. Основная цель исследования — выявить эффективные стратегии преподавания в цифровых образовательных средах и оценить их влияние на знания и практические навыки учащихся. В ходе исследования изучалась эффективность теоретического анализа, сравнения и методов преподавания на основе эмпирических данных. Результаты служат для разработки практических рекомендаций по улучшению ИТ-образования.

Ключевые слова. Современные образовательные платформы, IT-специалисты, цифровое обучение, дистанционное обучение, педагогические методы, образовательные технологии, искусственный интеллект, цифровая компетентность

Annotation. This article analyzes pedagogical and technological methods used in the training of IT specialists on modern educational platforms. The main aim of the study is to identify effective teaching strategies in digital learning environments and to assess their impact on students' knowledge and practical skills. In the research process, the effectiveness of theoretical analysis, comparison and teaching methods based on empirical data was studied. The results serve to develop practical recommendations for improving IT education.

ISSN 3030-3907

Keywords. Modern educational platforms, IT specialists, digital learning, distance learning, pedagogical methods, educational technologies, artificial intelligence, digital competence.

KIRISH.

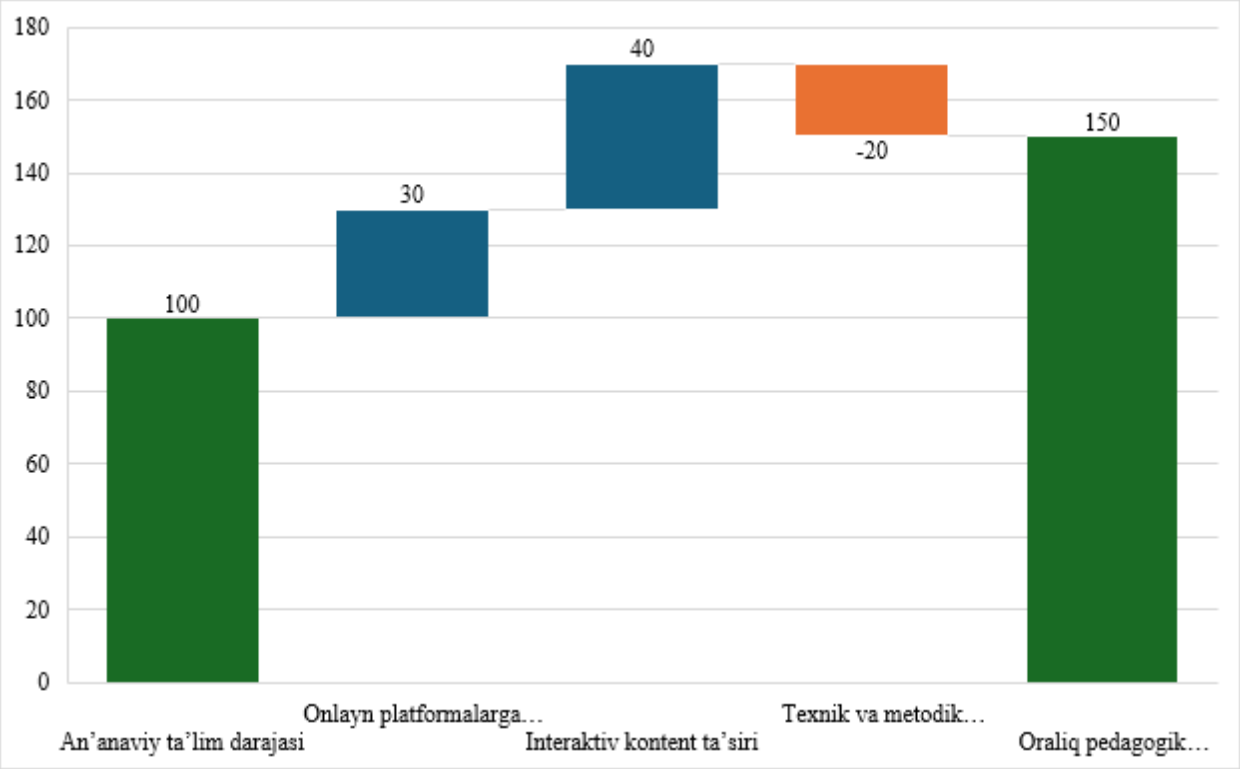
Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimida tub transformatsion jarayonlarni yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda ta’lim jarayoni an’anaviy auditoriya bilan cheklanib qolmasdan, raqamli muhitga faol ko‘chmoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalari sohasi uchun kadrlar tayyorlashda zamonaviy yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Mehnat bozorining tezkor talablari ta’lim tizimidan moslashuvchanlik va innovatsion yechimlarni talab etmoqda. Shu bois mazkur tadqiqot mavzusi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda IT mutaxassislariga bo‘lgan ehtiyoj global miqyosda keskin oshib bormoqda. Dasturlash, ma’lumotlar bazasi, sun’iy intellekt va kiberxavfsizlik kabi yo‘nalishlar yuqori malakali kadrlarni talab qilmoqda. Zamonaviy ta’lim platformalari ushbu ehtiyojni qondirishda muhim ta’limiy resurs sifatida namoyon bo‘lmoqda. Onlayn va aralash ta’lim modellarining keng qo‘llanilishi o‘quvchilarga qulay va moslashuvchan o‘rganish imkonini yaratadi. Natijada IT ta’limining sifati va samaradorligi oshib bormoqda.

Mavjud ilmiy adabiyotlar zamonaviy ta’lim platformalarining texnik imkoniyatlarini keng yoritgan bo‘lsa-da, ularni IT mutaxassislarini tayyorlashda qo‘llash metodlari yetarli darajada tizimli tahlil qilinmagan. Ko‘plab tadqiqotlar asosan texnologik infratuzilma va dasturiy vositalarga qaratilgan. Pedagogik metodlarning samaradorligi va ularning o‘quv natijalariga ta’siri kamroq o‘rganilgan. Shuningdek, platforma va metod integratsiyasining ilmiy asoslari yetarlicha ochib berilmagan. Ushbu holat ilmiy tadqiqot bo‘shlig‘ini yuzaga keltiradi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy ta’lim platformalarida IT mutaxassislarini tayyorlashda qo‘llanilayotgan pedagogik va texnologik metodlarni tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida samarali o‘qitish strategiyalarini aniqlash vazifasi belgilandi. Ushbu metodlarning talabalarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalariga ta’siri baholanadi. Mavjud yondashuvlar o‘zaro taqqoslanadi va ularning ustun jihatlari aniqlanadi. Natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. So‘nggi yillarda zamonaviy ta’lim platformalarining rivojlanishi ta’lim jarayonini raqamlashtirish va individuallashtirishga xizmat qilmoqda. Xorijiy tadqiqotlarda onlayn va aralash ta’lim modellarining IT mutaxassislarini tayyorlashdagi samaradorligi keng muhokama qilingan. Tadqiqotchilar raqamli platformalar orqali nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish mumkinligini ta’kidlaydilar.

ISSN 3030-3907

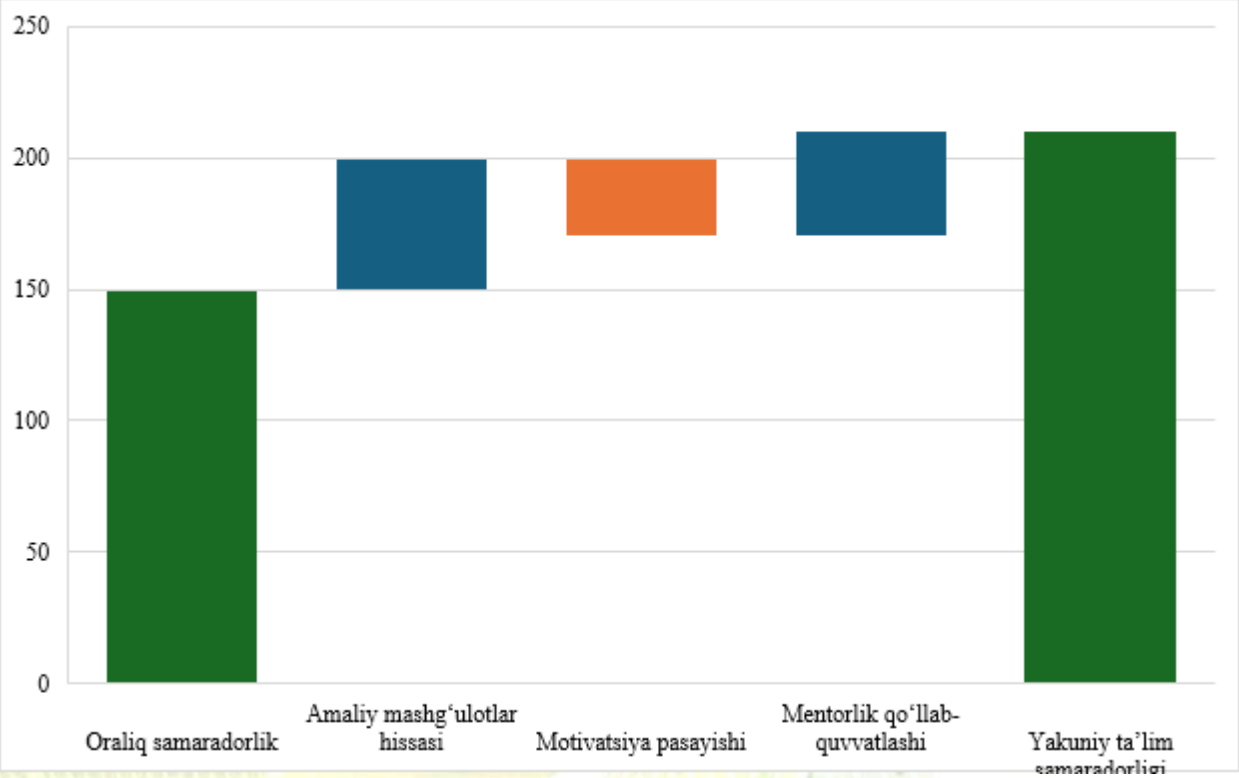
Ayniqsa, masofaviy ta’lim IT sohasida moslashuvchanlikni ta’minlaydi. Biroq, ushbu yondashuvlarning metodik jihatlari turlicha natijalar bermoqda [1].

1-rasm. Ta’lim platformalarining rivojlanish bosqichlari bo‘yicha ta’siri.

Ilmiy adabiyotlarda IT ta’limida qo‘llanilayotgan pedagogik metodlar turli yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Kompetensiyaviy yondashuv, loyiha asosida o‘qitish va problemali ta’lim eng ko‘p uchraydigan metodlar sirasiga kiradi. Tadqiqotlar ushbu metodlarning o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, barcha platformalarda ushbu metodlar bir xil darajada samarali emasligi aniqlangan. Bu holat metodlarni tanlash va moslashtirish zaruratini yuzaga keltiradi [2].

ISSN 3030-3907

2-rasm. Pedagogik metodlarning IT ta’limidagi ta’siri

Ko‘plab tadqiqotlarda zamonaviy ta’lim platformalarida sun’iy intellekt va adaptiv o‘qitish texnologiyalarining roli alohida ta’kidlanadi. Ushbu texnologiyalar o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos kontent taqdim etish imkonini beradi. Natijada bilimlarni o‘zlashtirish darajasi oshadi. Biroq, bunday texnologiyalarni joriy etish yuqori texnik va metodik tayyorgarlikni talab qiladi. Shu sababli ularning amaliy qo‘llanilishi hali ham cheklangan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim platformalari IT mutaxassislarini tayyorlashda katta imkoniyatlarga ega. Shu bilan birga, pedagogik metodlarni texnologik imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud tadqiqotlarda metodlarning kompleks tahliliga yetarlicha e’tibor qaratilmagan. Aynan shu jihat mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyatini belgilaydi. Tadqiqot ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan [3].

1-jadval.

Adabiyotlarda uchraydigan asosiy yondashuvlar va natijalar

Mualliflar guruhi	Platforma turi	Asosiy metod	Tadqiqot natijasi	Cheklovlar

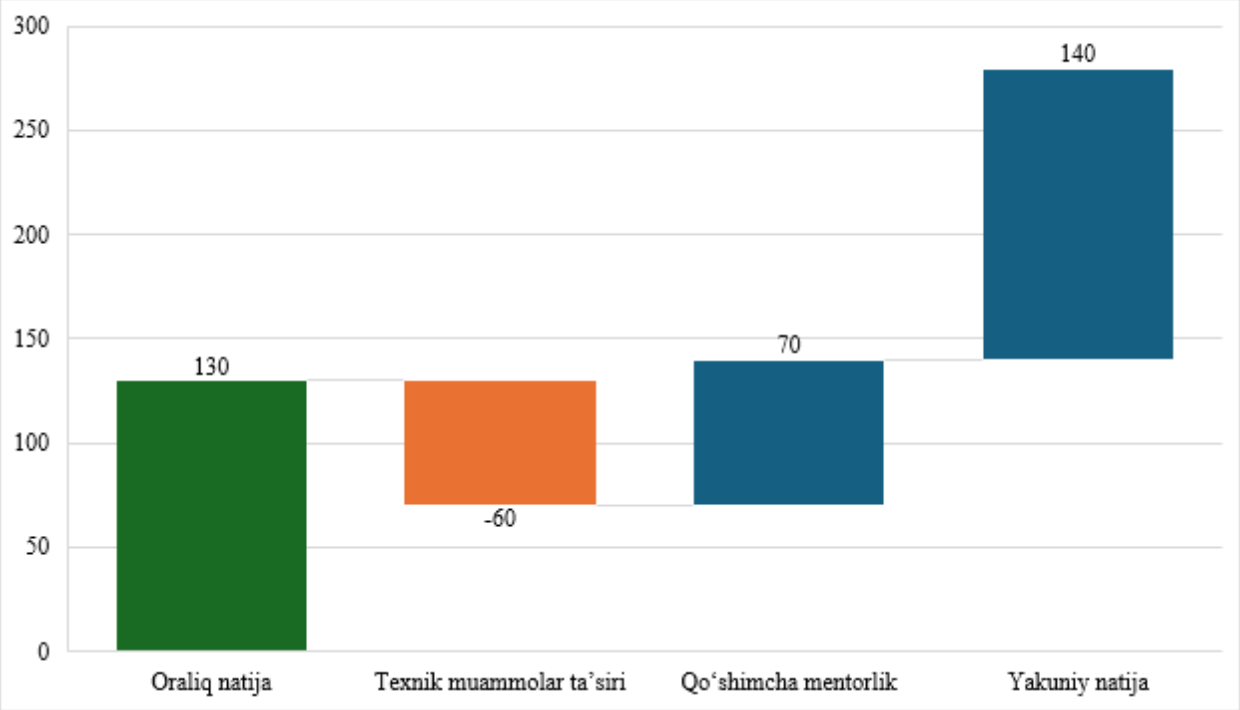
ISSN 3030-3907

Xorijiy tadqiqotchilar	Onlayn ta’lim	Blended learning	Bilim samaradorligi oshgan	Amaliy nazorat cheklangan
Mahalliy tadqiqotchilar	LMS tizimlari	An’anaviy + raqamli	Moslashuvchanlik kuchaygan	Texnik infratuzilma yetishmasligi
Xalqaro loyihalar	Adaptiv platformalar	AI asosida o‘qitish	Individual o‘sish ta’minlangan	Yuqori xarajat

Mazkur tadqiqot aralash (mixed-methods) metodologiya asosida tashkil etildi bo‘lib, unda sifat va miqdoriy tadqiqot yondashuvlari uyg‘unlashtirildi. Bunday yondashuv zamonaviy ta’lim platformalarida IT mutaxassislarini tayyorlash jarayonini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotda pedagogik jarayonlar bilan bir qatorda texnologik ko‘rsatkichlar ham hisobga olindi. Aralash metod tanlanishi natijalarning ishonchliligini oshirishga xizmat qildi. Ushbu metodologiya SCOPUS darajasidagi tadqiqotlar uchun keng qo‘llaniladigan yondashuv hisoblanadi. Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta’lim muassasalari va onlayn ta’lim platformalarida tahsil olayotgan IT yo‘nalishidagi talabalar tanlab olindi [4].

Tadqiqot predmeti esa zamonaviy ta’lim platformalarida qo‘llanilayotgan o‘qitish metodlari va ularning samaradorligidir. Ishtirokchilar turli tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lgan talabalardan iborat bo‘ldi. Bu holat natijalarni umumlashtirish imkonini oshirdi. Tadqiqot jarayoni real o‘quv muhitida olib borildi. Ma’lumotlarni to‘plash jarayonida so‘rovnoma, bilimlarni baholash testlari va platforma analitik ma’lumotlaridan foydalanildi. So‘rovnomalar talabalar va o‘qituvchilarning fikrlarini aniqlashga qaratildi. Testlar orqali bilim darajasidagi o‘zgarishlar o‘lchandi. Platforma analitikasi esa o‘quv faolligi va topshiriqlar bajarilish ko‘rsatkichlarini taqdim etdi. Ushbu usullar ma’lumotlarning to‘liqligini ta’minladi [5].

ISSN 3030-3907

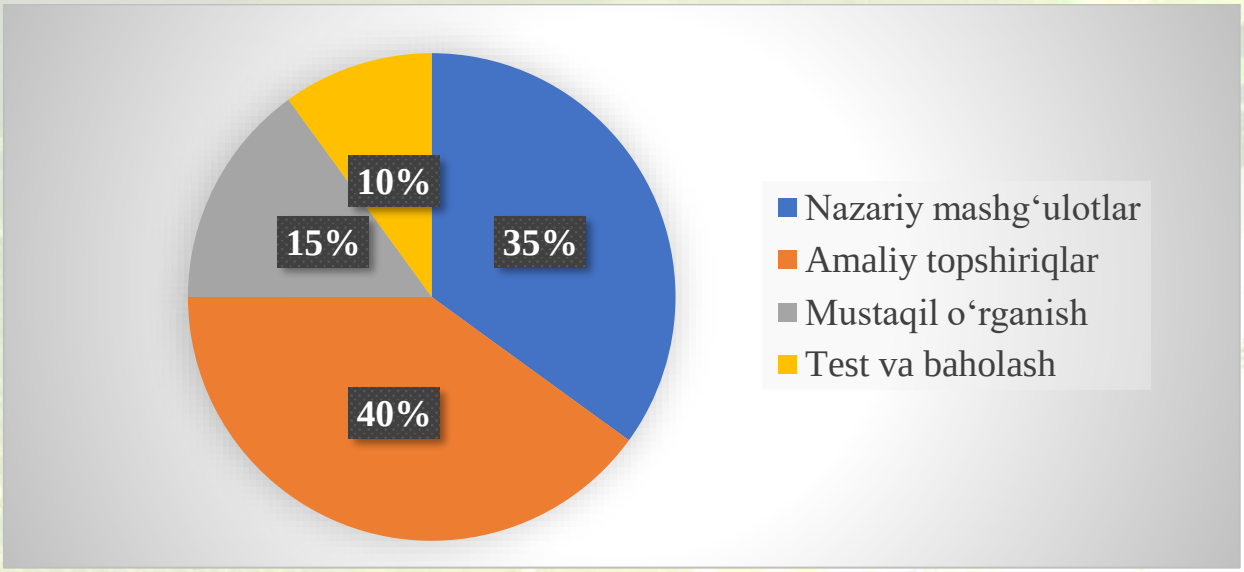

3-rasm. O‘qitish metodlarining yakuniy natijalarga ta’siri

Olingan ma’lumotlar statistik va taqqoslovchi tahlil usullari yordamida qayta ishlandi. Natijalarni vizuallashtirish uchun diagrammalar, jumladan waterfall chartlardan foydalanildi. Tahlil jarayonida o‘rtacha qiymatlar va foizli o‘zgarishlar hisoblandi. Tadqiqot etik me’yorlarga to‘liq rioya qilgan holda amalga oshirildi. Ushbu metodologik yondashuv natijalarning ishonchliligini ta’minladi [6].

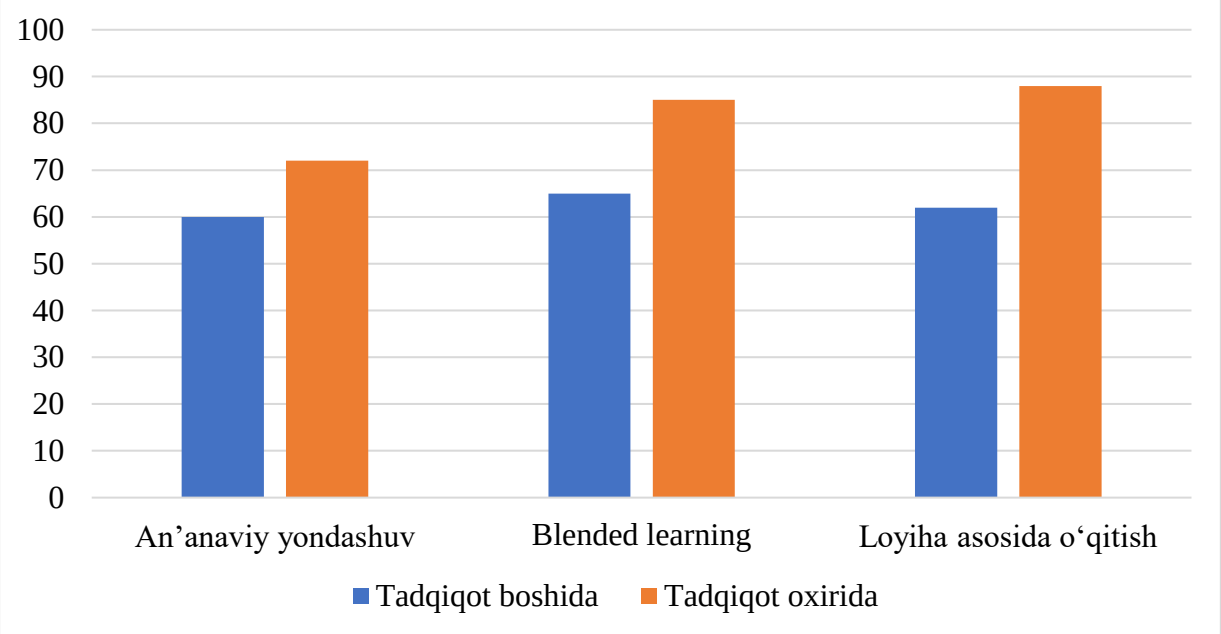
Natijalar. Tadqiqot natijalari zamonaviy ta’lim platformalarida qo‘llanilayotgan pedagogik va texnologik metodlarning samaradorligini yaqqol namoyon etdi. Olingan ma’lumotlar IT yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning bilim va amaliy ko‘nikmalarida ijobiy o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatdi. Ayniqsa, interaktiv va amaliy mashg‘ulotlarga asoslangan yondashuvlar yuqori natijalar bilan ajralib turdi. Talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Ushbu holat zamonaviy platformalarning ta’lim samaradorligiga ta’sirini tasdiqlaydi.

ISSN 3030-3907

4-rasm. Talabalarning ta’lim faoliyati taqsimoti

Natijalarning tahlili shuni ko‘rsatdiki, ta’lim jarayonida amaliy mashg‘ulotlarga ko‘proq vaqt ajratilgan guruhlarda o‘zlashtirish darajasi yuqoriroq bo‘lgan. Pie chart orqali o‘quv faoliyati turlarining ulushi aniq ko‘rsatib berildi. Bu taqsimot o‘quv jarayonini rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, mustaqil o‘rganish faoliyati bilimlarni mustahkamlashga xizmat qilgani va natijalar platformalardagi kontent holatini optimallashtirish zarurligini ko‘rsatadi [7].

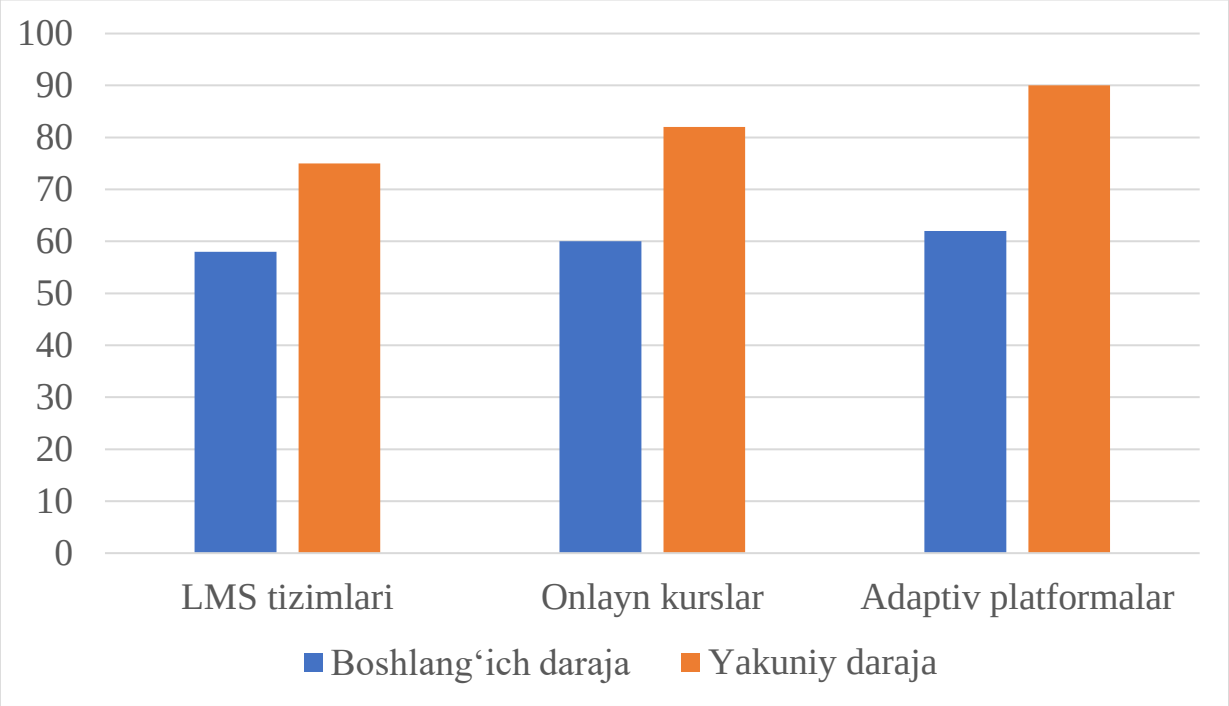

5-rasm. O‘qitish metodlari bo‘yicha bilim darajasi o‘zgarishi

Taqqoslovchi tahlil natijalari turli o‘qitish metodlarining samaradorligi o‘rtasida sezilarli farq mavjudligini ko‘rsatdi. Clustered column diagramma orqali metodlar bo‘yicha bilim darajasidagi o‘zgarishlar aniq tasvirlandi. Loyiha asosida o‘qitish va blended learning eng yuqori o‘sishni namoyish etdi. An’anaviy

ISSN 3030-3907

yondashuv esa nisbatan past natijalarni ko‘rsatdi. Bu holat zamonaviy pedagogik metodlarning ustunligini tasdiqlaydi [8].

6-rasm. Platforma turlari bo‘yicha amaliy ko‘nikmalar rivoji

Platforma turlari kesimida olingan natijalar ham muhim farqlarni ko‘rsatdi. Adaptiv platformalarda ta’lim olgan talabalar eng yuqori amaliy ko‘nikma rivojini namoyon etdi. Onlayn kurslar o‘rtacha yuqori natijalarni qayd etdi. An’anaviy LMS tizimlari esa boshqa platformalarga nisbatan pastroq ko‘rsatkichlarni ko‘rsatdi. Bu natijalar platforma tanlashning ta’lim sifatiga bevosita ta’sirini tasdiqlaydi [9].

Umumiy natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim platformalarida qo‘llanilgan metodlar IT mutaxassislarini tayyorlash jarayonida yuqori samaradorlikka ega. Tadqiqot natijalari o‘quv jarayonini modernizatsiya qilish zarurligini asoslab berdi. Statistik va vizual tahlillar olingan xulosalarni mustahkamladi. Natijalar keyingi muhokama bo‘limi uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ularni amaliyotga joriy etish imkoniyatlari ham aniqlandi [10-12].

2-jadval.

Tadqiqot natijalarining umumlashtirilgan tahlili

Ko‘rsatkich	Natija	Izoh
Bilim darajasi o‘sishi	Yuqori	Zamonaviy metodlar hisobiga
Amaliy ko‘nikmalar	Sezilarli oshgan	Loyiha va amaliy mashg‘ulotlar ta’siri

ISSN 3030-3907

Talaba faolligi	Oshgan	Interaktiv kontent sabab
Ta’lim samaradorligi	Yaxshilangan	Platforma va metod integratsiyasi

Muhokama. Olingan tadqiqot natijalari zamonaviy ta’lim platformalarida qo‘llanilgan pedagogik va texnologik metodlarning yuqori samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Xususan, interaktiv, loyiha asosida va aralash ta’lim yondashuvlari talabalarning bilim va amaliy ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshirgan. Bu holat raqamli ta’lim muhitida faol ishtirok va mustaqil o‘rganishning muhimligini ko‘rsatadi. Natijalar ta’lim jarayonida faqat kontent emas, balki metod tanlovi ham hal qiluvchi omil ekanini anglatadi. Shu jihatdan, tadqiqot natijalari nazariy qarashlarni empirik dalillar bilan mustahkamlaydi. Mazkur tadqiqot natijalari avvalgi xorijiy va mahalliy tadqiqotlar bilan umumiy jihatlarda mos keladi. Ko‘plab ilmiy ishlar blended learning va loyiha asosida o‘qitishning samaradorligini ta’kidlagan bo‘lsa, ushbu tadqiqot ham shunga o‘xshash xulosalarni beradi. Shu bilan birga, platforma turlari kesimida aniqlangan farqlar ayrim tadqiqotlardan farqli natijalarni ko‘rsatdi [11-13]. Bu esa kontekst, infratuzilma va o‘quvchilar tayyorgarlik darajasining muhimligini ko‘rsatadi. Natijalar mavjud adabiyotlarni to‘ldiruvchi va kengaytiruvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan metodlarning kuchli tomonlari ularning moslashuvchanligi va amaliy yo‘naltirilganligi bilan izohlanadi [14]. Zamonaviy platformalar real muammolar asosida o‘qitish imkonini berib, talabalarni mehnat bozoriga tayyorlashga xizmat qiladi. Biroq, ayrim cheklovlar ham mavjud bo‘lib, ular texnik muammolar va raqamli tengsizlik bilan bog‘liq. Shuningdek, barcha o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi bir xil darajada emasligi kuzatildi. Bu holatlar metodlarni joriy etishda ehtiyotkor yondashuvni talab etadi. Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan ta’lim muassasalari va o‘qituvchilar uchun muhim tavsiyalar beradi. Xususan, IT ta’limida platforma va metodlarni [15] uyg‘unlashtirish orqali o‘quv samaradorligini oshirish mumkinligi aniqlandi. Nazariy jihatdan esa tadqiqot raqamli pedagogika va IT ta’limi integratsiyasi bo‘yicha ilmiy qarashlarni boyitadi. Ushbu xulosalar kelgusida o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin. Natijalar ta’lim siyosatini shakllantirishda ham ahamiyatga ega. Umuman olganda, muhokama natijalari zamonaviy ta’lim platformalarining IT mutaxassislarini tayyorlashdagi strategik ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqot raqamli ta’limni samarali tashkil etish uchun kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Olingan xulosalar kelajakdagi tadqiqotlar uchun mustahkam asos yaratadi. Shu bilan birga, metodlarni turli kontekstlarda sinovdan o‘tkazish

ISSN 3030-3907

ehtiyoji mavjudligi aniqlanadi. Bu esa IT ta’limi sohasida ilmiy izlanishlarni davom ettirish zarurligini ko‘rsatadi [16].

Xulosa. Mazkur tadqiqot zamonaviy ta’lim platformalarida IT mutaxassislarini tayyorlash jarayonida qo‘llanilayotgan pedagogik va texnologik metodlarning yuqori samaradorligini ilmiy asosda tasdiqladi. Olingan natijalar raqamli va aralash ta’lim yondashuvlari an’anaviy usullarga nisbatan ustunlikka ega ekanini ko‘rsatdi. Ayniqsa, loyiha asosida o‘qitish va interaktiv metodlar talabalarning bilim va amaliy ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshirdi. Tadqiqot natijalari ta’lim jarayonida metod tanlovi muhim strategik omil ekanini isbotladi. Shu tariqa, tadqiqot qo‘yilgan maqsad va vazifalarning bajarilganini ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida zamonaviy ta’lim platformalarining IT mutaxassislarini tayyorlashdagi roli aniqlandi. Ushbu platformalar moslashuvchanlik, individuallashtirilgan o‘qitish va uzluksiz bilim olish imkonini yaratadi. Platforma va pedagogik metodlarning uyg‘unligi o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli muhitda o‘qitish talabalarning mustaqil o‘rganish va muammolarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantiradi. Bu holat zamonaviy ta’lim platformalarining strategik ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari asosida ta’lim muassasalari uchun bir qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Jumladan, IT ta’limida zamonaviy platformalar bilan birga innovatsion pedagogik metodlarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirish ta’lim sifatini yanada yaxshilashi mumkin. Kelgusida tadqiqotlarni turli ta’lim muassasalari va platformalar kesimida kengaytirish tavsiya etiladi. Bu esa IT ta’limi sohasida yanada chuqur va qamrovli ilmiy natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson, T. (2019). *The theory and practice of online learning* (3rd ed.). Athabasca University Press.
2. Bates, A. W. (2015). *Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning*. Tony Bates Associates Ltd.
3. Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2012). *The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs*. Pfeiffer.
4. Dede, C. (2014). The role of digital technologies in deeper learning. *Educational Technology*, 54(5), 25–30.
5. Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines*. Jossey-Bass.
6. Graham, C. R. (2013). Emerging practice and research in blended learning. *Handbook of Distance Education*, 3, 333–350.
7. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., & Baki, M. (2013). The effectiveness of

ISSN 3030-3907

online and blended learning: A meta-analysis of the empirical literature. *Teachers College Record*, 115(3), 1–47.

8. OECD. (2021). *Education at a glance 2021: OECD indicators*. OECD Publishing.
9. Popenici, S. A. D., & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 12(22), 1–13.
10. Schmid, R. F., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Tamim, R. M., Abrami, P. C., Surkes, M. A., Wade, C. A., & Woods, J. (2014). The effects of technology use in postsecondary education: A meta-analysis. *Computers & Education*, 72, 271–291.
11. Siemens, G. (2014). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2(1), 3–10.
12. UNESCO. (2020). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. UNESCO.
13. Ботиров Т. В. и др. Разработка программного обеспечения системы нечеткого управления для биореактора //WORLD OF SCIENCE. – 2023. – С. 18-20.
14. Махмудов Г. Б., Саидова А. Х., Мохилова Н. Т. Моделирование нечеткой логики для управления процессом бактериального окисления концентратов в реакторах с мешалкой //Современные инновации, системы и технологии. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 0201-0214.
15. Жумаев О. А., Ковалева И. Л., Махмудов Г. Б. Управление температурным режимом процесса бактериального окисления на основе нечеткой логики //Системный анализ и прикладная информатика. – 2023. – №. 2. – С. 42-47.
16. Махмудов Г., Холбоева Б. Моделирование пневматической системы регулирования в автоматизированных стендах для поверки и калибровки манометров //Journal of Advances in Engineering Technology. – 2025. – №. 4. – С. 99-105.

ISSN 3030-3907

ISHLAB CHIQARISH KORXONALARIDA STANDARTLASHTIRILGAN ISH USULINI JORIY ETISH

Boykishiyeva Dilnozaxon Abdusalomovna

“O‘zbekiston ilmiy sinov va sifat nazorati markazi” davlat muassasasi Andijon filiali Mahsulotlarni eksport qilishga ko‘maklashish byurosi bosh mutaxassisi, Andijon davlat texnika instituti mustaqil tadqiqotchisi.

Turg`unov Zakirjon

Andijon qishloq xo`jaligi va agrotexnologiyalari instituti, texnika fanlari nomzodi, dotsent.

Annotatsiya. Maqolada ishlab chiqarish korxonalarida standartlashtirilgan ishni joriy etishning mazmuni, ahamiyati va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish jarayonlarida takrorlanuvchanlikni ta’minlash, texnologik intizomni mustahkamlash hamda sifat va samaradorlik ko‘rsatkichlarini barqarorlashtirishga xizmat qiluvchi muhim boshqaruv vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda standartlashtirilgan ishni joriy etish jarayonining asosiy bosqichlari, ish joylarini tashkil etish va jarayonlarni hujjatlashtirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, mazkur yondashuvning ishlab chiqarish jarayonlaridagi nomuvofiqliklarni kamaytirish, vaqt va resurslar yo‘qotilishini qisqartirish hamda xodimlar faoliyatini birxillashtirishga ta’siri asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari standartlashtirilgan ishni joriy etish ishlab chiqarish jarayonlarining barqaror ishlashini ta’minlash bilan birga, korxonalar raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil bo‘lishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: standartlashtirilgan ish, ishlab chiqarish jarayonlari, jarayonlarni boshqarish, ish joyini tashkil etish, sifat barqarorligi, ishlab chiqarish samaradorligi, texnologik intizom, sanoat korxonalari.

Annotation. The article analyzes the content, significance and practical aspects of the introduction of standardized work at production enterprises.nnotation. The article analyzes the content, significance and practical aspects of the introduction of standardized work at production enterprises. Standardized work is considered as an important management tool nnotation. The article analyzes the content, significance and practical aspects of the introduction of standardized work at production enterprises. Standardized work is considered as an important management tool that serves to ensure reproducibility in production processes, strengthen technological discipline, and stabilize quality and efficiency indicators. The study covered the main stages of the process of introducing standardized work, the organization of workplaces and the documentation of processes. The impact of this approach on reducing inconsistencies in production processes, reducing the loss of time and resources and homogenizing the activities of employees is also

ISSN 3030-3907

justified.he impact of this approach on reducing inconsistencies in production processes, reducing the loss of time and resources and homogenizing the activities of employees is also justified. The results of the study indicate that the introduction of standardized work will be an important factor in increasing the competitiveness of enterprises, while ensuring the stable functioning of production processes.

Keywords: standardized work, production processes, process management, workplace organization, quality stability, production efficiency, technological discipline, industrial enterprises.

Аннотация. В статье анализируются содержание, значение и практические аспекты внедрения стандартизированной работы на производственных предприятиях.ннотация. В статье анализируются содержание, значение и практические аспекты внедрения стандартизированной работы на производственных предприятиях. Стандартизированная работа рассматривается как важный инструмент управления, обеспечивающий воотация. В статье анализируются содержание, значение и практические аспекты внедрения стандартизированной работы на производственных предприятиях. Стандартизированная работа рассматривается как важный инструмент управления, обеспечивающий воспроизводимость производственных процессов, укрепляющий технологическую дисциплину и служащий для стабилизации показателей качества и эффективности. В исследовании освещаются основные этапы процесса внедрения стандартизированной работы, вопросы организации рабочих мест и документирования процессов. Также обосновано влияние данного подхода на сокращение несоответствий в производственных процессах, сокращение потерь времени и ресурсов, а также унификацию деятельности персонала.акже обосновано влияние данного подхода на сокращение несоответствий в производственных процессах, сокращение потерь времени и ресурсов, а также унификацию деятельности персонала. Результаты исследования свидетельствуют о том, что внедрение стандартизированной работы является важным фактором повышения конкурентоспособности предприятий, обеспечивая при этом стабильное функционирование производственных процессов.

Ключевые слова: стандартизированная работа, производственные процессы, управление процессами, организация рабочего места, стабильность качества, эффективность производства, технологическая дисциплина, промышленные предприятия.

KIRISH

ISSN 3030-3907

Hozirgi sharoitda sanoat korxonalarining barqaror faoliyat yuritishi ishlab chiqarish jarayonlarining aniqligi, takrorlanuvchanligi va boshqariluvchanligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bozor talablarining tez o‘zgarishi, mahsulot sifati bo‘yicha talablarning kuchayishi hamda raqobat muhitining keskinlashuvi ishlab chiqarish jarayonlarini tartibga solish va ularni aniq me’yorlar asosida boshqarishni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishda muhim boshqaruv vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish jarayonlarida eng maqbul ish bajarish ketma-ketligini belgilash, vaqt sarfini me’yorlash va ish jarayonlarini hujjatlashtirish orqali jarayon barqarorligini ta’minlashga qaratilgan yondashuv hisoblanadi. Ushbu yondashuv ishchilarning harakatlarini birxillashtirish, tasodifiylikni kamaytirish va texnologik intizomni mustahkamlash imkonini beradi. Natijada ishlab chiqarish jarayonlarida yuzaga keladigan nomuvofiqliklar, qayta ishlash holatlari va sifat og‘ishlari kamayadi.

O‘zbekiston sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, samaradorlikni oshirish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda [1-2]. Ushbu jarayonlarda ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish bilan birga ularni boshqarish mexanizmlarini kuchaytirish zarurati yuzaga chiqmoqda. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab ishlab chiqarish korxonalarida texnologik jarayonlar mavjud bo‘lsa-da, ishlarning bajarilish tartibi yetarli darajada hujjatlashtirilmagan yoki xodimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Bu esa ishlab chiqarish barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Standartlashtirilgan ishni joriy etish ushbu muammolarni tizimli ravishda bartaraf etish imkonini beradi.

Xorijiy sanoat amaliyotida standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, sifat ko‘rsatkichlarini barqarorlashtirish va uzluksiz takomillashtirish jarayonlari uchun asos sifatida qaraladi. Bunda standartlashtirilgan ish faqat qat’iy qoida sifatida emas, balki mavjud jarayonlarni tahlil qilish va ularni takomillashtirish uchun boshlang‘ich nuqta vazifasini bajaradi. Shu sababli mazkur yondashuv ishlab chiqarish jarayonlarining moslashuvchanligini saqlagan holda barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, standartlashtirilgan ishni joriy etishda uni milliy sanoat sharoitlariga moslashtirish, ishlab chiqarish texnologiyalarining murakkabligi va xodimlar malakasini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Standartlashtirish jarayoni faqat hujjat tayyorlash bilan cheklanmasdan, xodimlarni jalb etish, ish joylarini moslashtirish va nazorat mexanizmlarini shakllantirishni talab etadi. Bu

ISSN 3030-3907

esa mazkur yo‘nalishda ilmiy asoslangan yondashuvlar ishlab chiqishni dolzarb masalaga aylantiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Standartlashtirilgan ish konsepsiyasi ishlab chiqarish jarayonlarini barqarorlashtirish va takrorlanuvchanlikni ta’minlashga qaratilgan boshqaruv yondashuvi sifatida dastlab yapon sanoat amaliyotida shakllangan. Ushbu yondashuvning ilmiy asoslari ko‘pincha ishlab chiqarish jarayonlarini chuqur tahlil qilish va eng maqbul ish usullarini belgilash orqali samaradorlikni oshirish g‘oyasi bilan izohlanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarida me’yoriy ketma-ketlikni ta’minlash va ish bajarish usullarini birxillashtirish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Standartlashtirilgan ish tushunchasining shakllanishi va rivojlanishida ishlab chiqarish jarayonlarini ilmiy tashkil etish bo‘yicha olib borilgan dastlabki tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. F.U.Taylor tomonidan ilgari surilgan ilmiy boshqaruv tamoyillarida ish jarayonlarini tahlil qilish, vaqt sarfini o‘lchash va eng samarali ish usullarini belgilash g‘oyalari keyinchalik standartlashtirilgan ish konsepsiyasining nazariy poydevoriga aylangan [3]. Ushbu yondashuvda ish jarayonlarini me’yorlash ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida qaralgan.

Keyingi davrda standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish tizimlari doirasida yanada mukammal shaklga ega bo‘ldi. T.Ohno tomonidan ishlab chiqilgan ishlab chiqarishni tashkil etish tamoyillarida standartlashtirilgan ish jarayon barqarorligining asosiy sharti sifatida talqin qilinadi [4]. Uning fikricha, jarayonlarni takomillashtirish faqat mavjud ish usullari aniq belgilangan va hujjatlashtirilgan sharoitda samarali amalga oshirilishi mumkin. Shu bois standartlashtirilgan ish uzluksiz takomillashtirish uchun boshlang‘ich nuqta vazifasini bajaradi.

Standartlashtirilgan ishning boshqaruv tizimidagi o‘rni J.K.Liker asarlarida ham keng yoritilgan [5]. Muallif ishlab chiqarish jarayonlarida barqarorlik va sifatni ta’minlashda standartlashtirilgan ish xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirish va texnologik intizomni mustahkamlashga xizmat qilishini ta’kidlaydi. Uning tadqiqotlarida standartlashtirilgan ish qat’iy cheklov sifatida emas, balki muammolarni aniqlash va takomillashtirish imkonini beruvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Standartlashtirilgan ishni amaliyotda qo‘llash masalalari M.Rother va J.Shook tadqiqotlarida ishlab chiqarish jarayonlarini ko‘rinarli qilish va ish ketma-ketligini aniqlashtirish bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi [6-7]. Mualliflar standartlashtirilgan ish jarayonlarni tahlil qilish va ularni takomillashtirish uchun

ISSN 3030-3907

zarur bo‘lgan axborot bazasini shakllantirishini qayd etadi. Bu yondashuv ishlab chiqarish jarayonlarida yuzaga keladigan og‘ishlarni tez aniqlash imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlarda standartlashtirilgan ishning sifat boshqaruvi bilan bog‘liqligi ham alohida ta’kidlanadi [8-10]. Xalqaro standartlar, xususan sifat boshqaruvi bo‘yicha talablar, jarayonlarning hujjatlashtirilishi va takrorlanuvchanligini ta’minlashni muhim shart sifatida belgilaydi [11-12]. Shu jihatdan standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish jarayonlarini sifat boshqaruvi talablariga mos ravishda boshqarish uchun amaliy asos yaratadi. Tadqiqotchilar standartlashtirilgan ish mavjud bo‘lmagan sharoitda sifatni barqaror ta’minlash qiyinlashishini qayd etadi.

So‘nggi ilmiy tadqiqotlarda standartlashtirilgan ishning samaradorligi korxona miqyosi, texnologik murakkablik va xodimlar malakasi bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Ayrim mualliflar ushbu yondashuvni mexanik tarzda joriy etish kutilgan natijani bermasligini, uni korxona sharoitlariga moslashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Shu sababli standartlashtirilgan ishni joriy etish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va xodimlarning faol ishtirokini talab qilishi ilmiy adabiyotlarda keng e’tirof etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot vazifalarni yechish uchun tizimli tahlil usullari, jarayonli yondashuv, deduksion yoki induksion, kuzatish, eksperiment, sifatni boshqarishning axborotli modellaridan foydalanilgan.

TADQIQOT TAHLILI VA NATIJALARI

Standartlashtirilgan ish — bu ishlab chiqarish jarayonlarida ish operatsiyalarini bajarishning eng maqbul, xavfsiz va barqaror usulini aniqlash, uni aniq ketma-ketlikda belgilash hamda hujjatlashtirishga asoslangan boshqaruv yondashuvidir. Ushbu yondashuv ishni bajarish jarayonida tasodifiylikni kamaytirish, texnologik intizomni mustahkamlash va ishlab chiqarish natijalarining takrorlanuvchanligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Standartlashtirilgan ish jarayonida har bir operatsiya qanday tartibda, qancha vaqt ichida va qaysi usulda bajarilishi aniq belgilanadi. Bu esa ishchilarning tajribasi yoki individual yondashuviga bog‘liq bo‘lmagan holda, ish natijalarining barqarorligini ta’minlash imkonini beradi. Shu sababli standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda muhim tayanch nuqta hisoblanadi.

Standartlashtirilgan ishning mohiyati ish jarayonlarini bir xillash tirishda emas, balki eng samarali ish usulini aniqlab, uni barcha xodimlar uchun tushunarli va amaliy shaklda joriy etishda namoyon bo‘ladi. Har bir operatsiya qaysi ketma-ketlikda, qancha vaqt davomida va qanday usulda bajarilishi aniq belgilanganida ishlab chiqarish jarayonlarida og‘ishlar kamayadi va sifat ko‘rsatkichlari

ISSN 3030-3907

barqarorlashadi. Shu sababli standartlashtirilgan ish ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda tayanch mexanizm sifatida qaraladi.

Standartlashtirilgan ish odatda bir nechta asosiy elementlardan iborat bo‘lib, ular ish jarayonining barcha muhim jihatlarini qamrab oladi.

1-jadval

Standartlashtirilgan ishning asosiy elementlari

Element	Mazmuni
Ish ketma-ketligi	Operatsiyalarni bajarish tartibining aniq belgilanishi
Vaqt me’yorlari	Har bir operatsiya uchun belgilangan vaqt
Ish usullari	Asbob va vositalardan foydalanish tartibi
Xavfsizlik talablari	Mehnat muhofazasi va xavfsizlik qoidalari
Sifat talablari	Nuqsonlarning oldini olishga qaratilgan shartlar

Mazkur elementlar asosida ishlab chiqilgan standartlar ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilish va takomillashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Standartlashtirilgan ish mavjud bo‘lmagan sharoitda jarayonlarni baholash va muammolarni aniqlash murakkablashadi, chunki taqqoslash uchun barqaror mezonlar shakllanmagan bo‘ladi.

Standartlashtirilgan ish eng avvalo ishlab chiqarish korxonalarida, ayniqsa takrorlanuvchi operatsiyalar ustun bo‘lgan jarayonlarda keng qo‘llaniladi. Mashinasozlik, metallga ishlov berish, yig‘uv va montaj jarayonlarida ish operatsiyalarining aniq standartlar asosida bajarilishi ishlab chiqarish oqimining muvozanatini ta’minlaydi. Bu jarayonlarda har bir ishchining vazifasi va mas’uliyati aniq belgilanib, ish jarayonlarida uzilishlar kamayadi.

2-jadval

Standartlashtirilgan ish qo‘llaniladigan asosiy yo‘nalishlar

Qo‘llanilish sohasi	Amaliy ahamiyati
Yig‘uv va montaj	Oqimni muvozanatlashtirish, uzilishlarni kamaytirish
Texnologik xizmat	Nosozliklarning oldini olish
Sifat nazorati	Baholash natijalarining bir xilligi
O‘qitish va tayyorlash	Xodimlarni tez moslashtirish
Ish joyini tashkil etish	Vaqt va harakat yo‘qotishlarini kamaytirish

Standartlashtirilgan ish sifat nazorati jarayonlarida ham muhim ahamiyatga ega. Nazorat va o‘lchov amallari belgilangan tartibda bajarilganda baholash natijalari ishonchli bo‘ladi va subyektivlik kamayadi. Bundan tashqari, standartlashtirilgan ish yangi xodimlarni tayyorlashda samarali vosita bo‘lib, ish usullarini bir xil darajada o‘zlashtirish imkonini beradi.

Standartlashtirilgan ishni amaliyotga joriy etish jarayoni ketma-ket va tizimli yondashuvni talab etadi. Dastlab mavjud ish jarayonlari tahlil qilinadi, eng samarali

ISSN 3030-3907

ish usullari aniqlanadi va ular hujjatlashtiriladi. Keyingi bosqichda xodimlar o‘qitilib, standartlar amaliyotga tatbiq etiladi. Ushbu jarayon doimiy nazorat va takomillashtirish bilan birga olib borilgandagina kutilgan natijalar yuzaga chiqadi.

O‘z DSt IATF 16949:2018 xalqaro standarti talablariga muvofiq, ishlab chiqarish korxonalarida nazorat rejasida belgilangan jarayonlar uchun standartlashtirilgan ish hujjatlari, jumladan ishchi yo‘riqnomalar ishlab chiqilgan bo‘lishi lozim. Ushbu hujjatlar ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligi, takrorlanuvchanligi va boshqariluvchanligini ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi. Standartlashtirilgan ishni joriy etish jarayonida ishchi yo‘riqnomalar texnologik intizomni mustahkamlash va ish operatsiyalarini yagona me’yorlar asosida bajarishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Ishchi yo‘riqnoma ish jarayonini standartlashtirish vositalaridan biri bo‘lib, u muayyan jarayon, ish turi yoki operatsiyani bajarish tartibini batafsil bayon etuvchi hujjat sifatida qaraladi. Bunday hujjatlar ishchilarga belgilangan algoritm asosida faoliyat yuritish imkonini berib, ish bajarishdagi farqlar va tasodifiylikni kamaytiradi. Amaliyotda har bir ishchi bajaradigan vazifalariga qarab bir nechta ishchi yo‘riqnomalardan foydalanishi mumkin bo‘lib, bu ishlab chiqarish jarayonlarining murakkabligi va ko‘p bosqichliligi bilan izohlanadi.

IATF 16949 talablariga ko‘ra, ishchi yo‘riqnomalar ishni bajarishga mas’ul bo‘lgan xodimlarga yetkazilgan, tushunarli va qulay shaklda taqdim etilgan bo‘lishi zarur. Yo‘riqnomalar ish joylarida bevosita foydalanish uchun moslashtirilgan, o‘qilishi oson va xodimlar tushunadigan tilda bayon etilgan bo‘lishi lozim. Shuningdek, ushbu hujjatlarda ishchilar uchun zarur bo‘lgan xavfsizlik qoidalari va mehnatni muhofaza qilish talablari aniq ko‘rsatilishi talab etiladi. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarida xavfsizlik darajasini oshirish bilan birga, xatolar ehtimolini kamaytirishga xizmat qiladi.

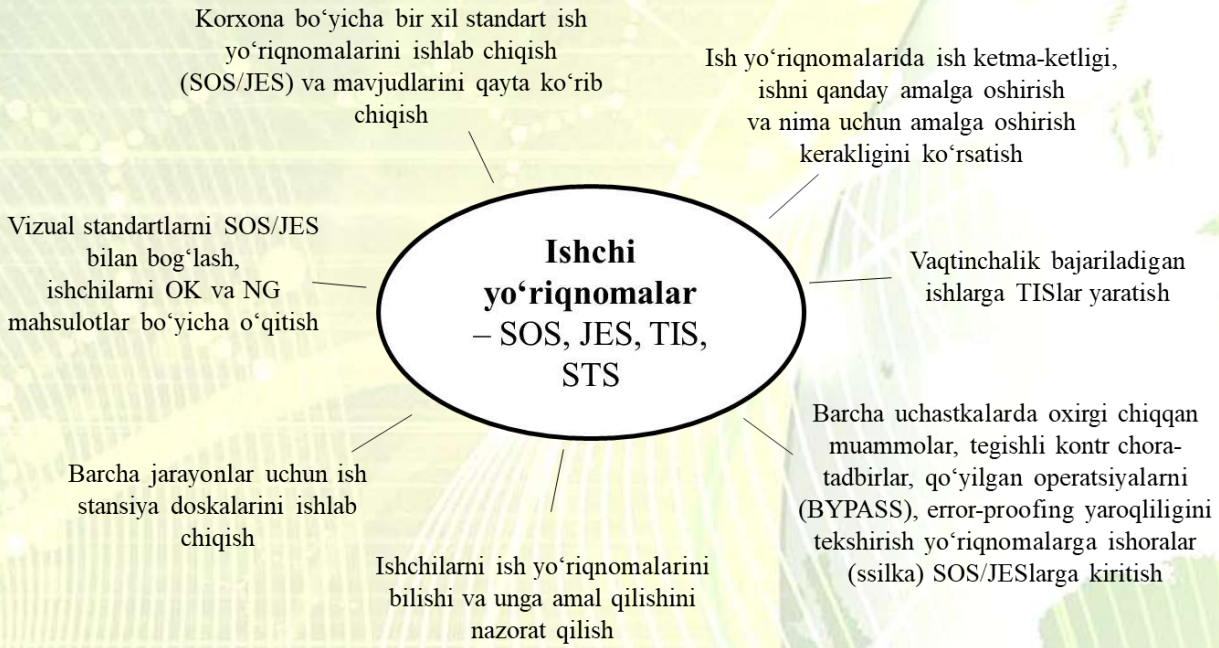
Ishchi yo‘riqnomalar xodimlarga ishni belgilangan ketma-ketlikda va xatosiz bajarish imkonini beradi. Ular natijaga erishishning eng maqbul va qisqa yo‘lini ko‘rsatib, ish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatolarning oldini olishga qaratilgan qoidalarni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, ishchi yo‘riqnomalarda favqulodda vaziyatlarda bajarilishi lozim bo‘lgan harakatlar, foydalaniladigan uskunalar ro‘yxati, ishchi tomonidan talab etiladigan xomashyo, asbob-uskunalar va boshqa zarur ma’lumotlar keltiriladi.

Yangi xodimlarni ishga qabul qilish yoki vaqtincha boshqa xodim bilan almashtirish jarayonida ishchi yo‘riqnomalar muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur hujjatlar yangi xodimlarning ishlab chiqarish jarayonlariga tez moslashishini ta’minlab, ishni to‘g‘ri va belgilangan tartibda bajarish imkonini yaratadi. Shuningdek, xodimlar ta’tilga chiqqan yoki vaqtincha ish joyida

ISSN 3030-3907

bo‘lmagan holatlarda ishchi yo‘riqnomalar boshqa xodimlar uchun muhim qo‘llanma vazifasini bajaradi.

Ishchi yo‘riqnomalardan, avvalo, korxonaning asosiy ishlab chiqarish jarayonlarini ta’minlovchi ishchilar foydalanadi. Shu bilan birga, muammoli yoki yuqori xavf darajasiga ega bo‘lgan jarayonlar uchun alohida ishchi yo‘riqnomalar ishlab chiqilishi ayniqsa muhim hisoblanadi. Bu yondashuv ishlab chiqarish jarayonlarida barqarorlikni ta’minlash, sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash va standartlashtirilgan ishni samarali joriy etishga xizmat qiladi (1-rasm).

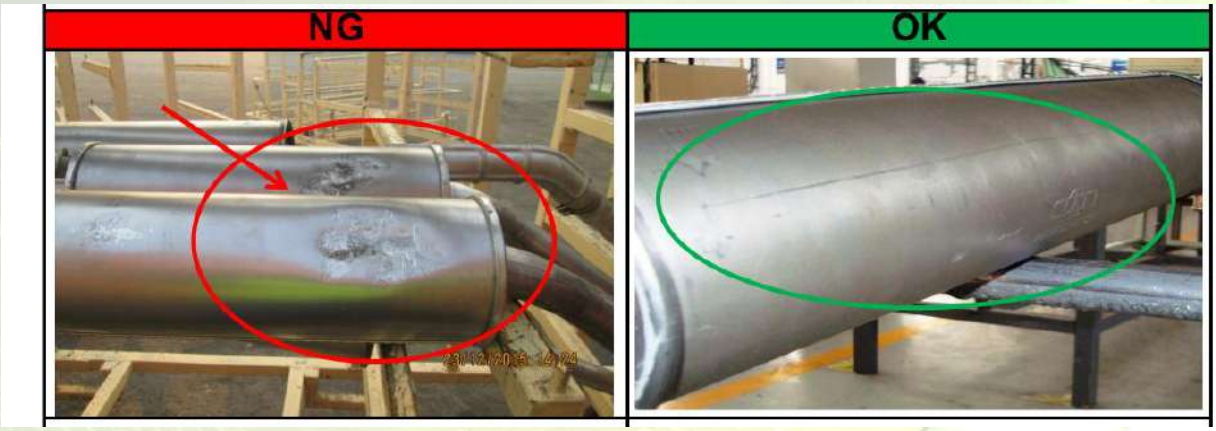

1-rasm. Ishchi yo‘riqnomalarni amalga oshirish sxemasi

Ishlab chiqarish korxonalarida standartlashtirilgan ishni samarali joriy etishda ishchi yo‘riqnomalar muhim amaliy vosita hisoblanadi. Ishchi yo‘riqnoma muayyan jarayon, ish turi yoki operatsiyani bajarish tartibini qisqa, aniq va tushunarli shaklda tavsiflovchi hujjat bo‘lib, u ish jarayonlarini standartlashtirishning asosiy elementlaridan biridir. Bunday yo‘riqnomalar ishni bajarishda belgilangan algoritmga qat’iy rioya etilishini ta’minlab, xatolar va og‘ishlar ehtimolini kamaytirishga xizmat qiladi.

Ishchi yo‘riqnomalar imkon qadar ixcham bo‘lishi, birgina jarayon yoki operatsiyani qamrab olishi va ishchi uchun ortiqcha axborot bilan yuklanmagan bo‘lishi lozim. Amaliyotda yo‘riqnomalarda ish algoritmining barcha bosqichlari nafaqat matn shaklida, balki vizual vositalar – rasmlar, chizmalar yoki fotosuratlar yordamida ham ifodalanishi tavsiya etiladi (2-rasm). Bu yondashuv ishchilarga operatsiyani ko‘rinarli holatda qabul qilish va uni to‘g‘ri bajarishga yordam beradi. Ayniqsa, murakkab yoki xavf darajasi yuqori bo‘lgan operatsiyalar uchun vizual ko‘rsatmalar muhim ahamiyat kasb etadi.

ISSN 3030-3907

2-rasm. Nomuvofiqliklarni vizual ko‘rinishi

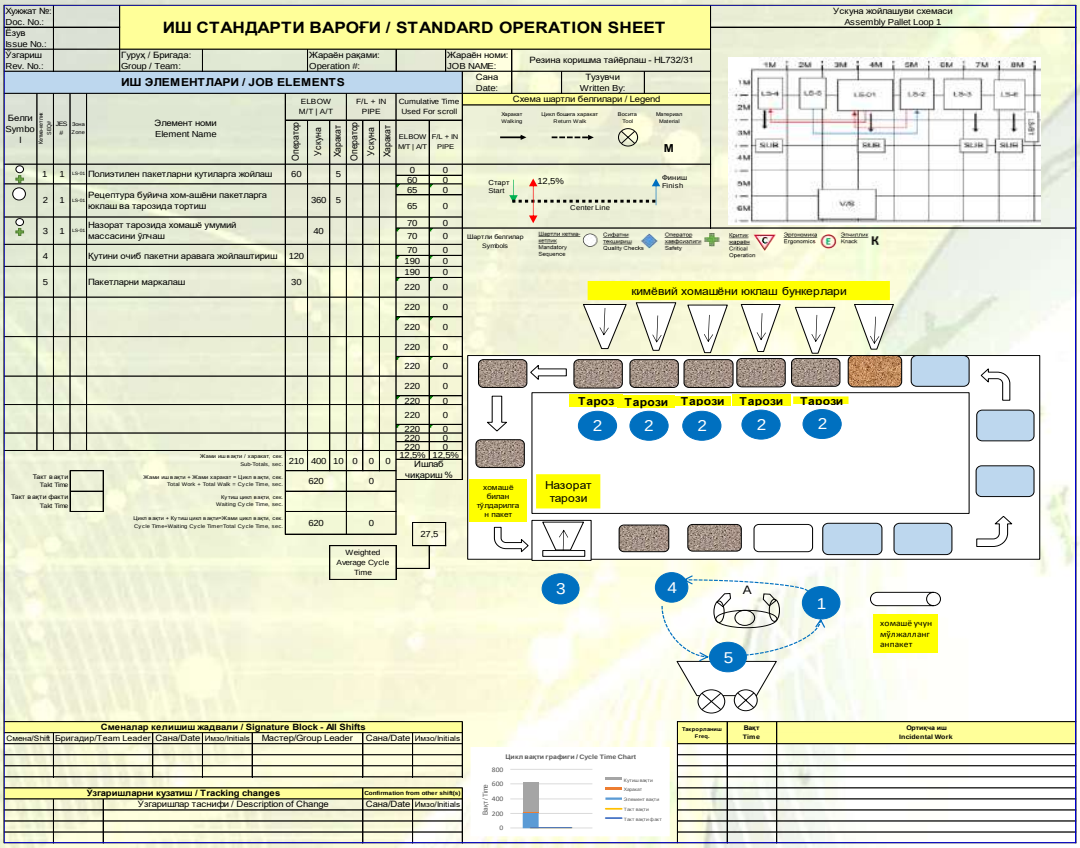
Ishchi yo‘riqnomalar odatda texnologiya bo‘yicha mas’ul xodimlar tomonidan ishlab chiqiladi. Ya’ni, ishga qo‘yiladigan talablar va bajarilishi lozim bo‘lgan operatsiyalar bevosita jarayon egalarining ishtirokida tavsiflanadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarishni takomillashtirish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar ishchi yo‘riqnomalarni tuzishda ish joyini to‘g‘ri tashkil etish, ortiqcha harakatlarni bartaraf etish va muhim jihatlarni e’tibordan chetda qoldirmaslikda metodik yordam ko‘rsatadi.

3-jadval

Ishchi yo‘riqnomalarga qo‘yiladigan asosiy talablar

Talab yo‘nalishi	Mazmuni
Qisqalik va aniqlik	Faqat bitta jarayon yoki operatsiya tavsifi
Tushunarlilik	Xodimlar tushunadigan sodda va aniq til
Vizual taqdimot	Rasmlar, sxemalar yoki fotosuratlar mavjudligi
Amaliy yo‘naltirilganlik	Bevosita ish joyida foydalanish imkoniyati
Xavfsizlik	Mehnat muhofazasi va xavfsizlik qoidalarining aks ettirilishi

ISSN 3030-3907

3-rasm. Standartlashtirilgan ish yo‘riqnomasi (SOS Standard Operation Sheet)

Ishlarni standartlashtirish ishlab chiqarish jarayonlarida bir qator ijobiy ustunliklarni yuzaga keltiradi. Avvalo, ishchi yo‘riqnomalar asosida faoliyat yuritish barcha smenalardagi ishchilarning vazifalarni bir xil talablarga muvofiq bajarishini ta’minlaydi. Bu jarayonlarda o‘zgaruvchanlikni kamaytirib, ishlab chiqarish madaniyatining yuksalishiga olib keladi. Shuningdek, standartlashtirilgan ish xavfsizlik va sifat ishlab chiqarish hajmidan ustun ekanini amaliy jihatdan namoyon etadi.

4-jadval

Ishlarni standartlashtirish natijasida erishiladigan asosiy ustunliklar

Yo‘nalish	Ta’siri
Jarayon barqarorligi	Ish bajarishdagi farqlar kamayadi
Xavfsizlik	Ish vaqtida yuzaga keladigan xavflar qisqaradi
Sifat	Mahsulot va jarayon sifati barqarorlashadi
Yo‘qotishlar	Vaqt va resurs yo‘qotishlari kamayadi
Muammolarni hal etish	Muammolar tez aniqlanib, bartaraf etiladi
Nazorat	Ishlarni tekshirish va audit qilish osonlashadi

Standartlashtirish doimiy takomillashtiriladigan jarayon bo‘lib, uning yordamida tashkilotning ichki jarayonlari, ish tartiblari va usullari yagona jarayonli yondashuv asosida shakllantiriladi. Standartlashtirilgan ish hujjatlari ishni

ISSN 3030-3907

muvaffaqiyatli bajarishga ko‘maklashuvchi, har bir ish elementini sodda va tushunarli tarzda ifodalovchi qo‘llanma vazifasini bajaradi. Bunday hujjatlar yangi xodimlar uchun ishni o‘rganish vositasi, mavjud xodimlar uchun esa ish ketma-ketligini eslatib turuvchi amaliy qo‘llanma hisoblanadi.

Ishlarni standartlashtirishning asosiy maqsadi jarayonlarga aniq talablar o‘rnatish va ularni doimiy ravishda takomillashtirish orqali ishlab chiqarish faoliyatining barqaror rivojlanishini ta’minlashdir. Bu jarayonda xavfsizlikni ta’minlash, hujjatlar va amaldagi ishlar o‘rtasidagi muvofiqlikni saqlash hamda jarayonlarning izchil ketma-ketligini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishchi yo‘riqnomalar sifat boshqaruv tizimi hujjatlarining quyi darajasini tashkil etib, oddiy ishlab chiqarish operatsiyalarini, montaj ishlarini, uskunalarni o‘rnatish va ulardan foydalanish tartibini bosqichma-bosqich bayon etadi. Shuningdek, ularda mahsulot sifatini nazorat qilish usullari, foydalaniladigan asbob-uskunalar va o‘lchov vositalari belgilab qo‘yiladi. Amaliy jihatdan ishchi yo‘riqnomalar tashkilot standartlari sifatida qaralib, korxonalar o‘z faoliyatini tartibga solish va iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda bunday standartlarni ishlab chiqish va joriy etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari ishlab chiqarish korxonalarida standartlashtirilgan ishni joriy etish jarayon barqarorligini ta’minlash, sifat ko‘rsatkichlarini mustahkamlash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Standartlashtirilgan ish ish operatsiyalarini bajarishning eng maqbul usullarini belgilash va ularni hujjatlashtirish orqali ish jarayonlaridagi o‘zgaruvchanlikni kamaytirishga xizmat qiladi. Bu esa mahsulot va jarayon natijalarining takrorlanuvchanligini ta’minlash uchun zarur sharoit yaratadi.

Tadqiqot davomida ishchi yo‘riqnomalarning standartlashtirilgan ish tizimidagi roli alohida aniqlandi. Ishchi yo‘riqnomalar ish jarayonlarini qisqa, aniq va tushunarli shaklda ifodalab, xodimlarga belgilangan algoritm asosida faoliyat yuritish imkonini beradi. Ularning vizual elementlar bilan boyitilishi ish operatsiyalarini tez va to‘g‘ri o‘zlashtirishga yordam berib, xatolar va qayta ishlash holatlarining kamayishiga olib keladi. Ayniqsa, yangi xodimlarni ishga moslashtirish va vaqtincha almashinuv holatlarida ishchi yo‘riqnomalar ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlovchi muhim vosita ekanligi tasdiqlandi.

Standartlashtirilgan ishni joriy etish ishlab chiqarish jarayonlarida xavfsizlik va sifat ustuvorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Ish jarayonlarining hujjatlashtirilgan va nazorat qilinadigan bo‘lishi mehnat muhofazasi talablariga rioya etilishini kuchaytirib, ish vaqtida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni

ISSN 3030-3907

kamaytiradi. Shu bilan birga, barcha smenalardagi xodimlar tomonidan ishlarning bir xil talablarga muvofiq bajarilishi ishlab chiqarish madaniyatining yuksalishiga olib keladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, standartlashtirilgan ishni joriy etish bir martalik tadbir emas, balki doimiy takomillashtirish bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan jarayondir. Standartlar ishlab chiqarish jarayonlarini baholash va muammolarni aniqlash uchun tayanch nuqta vazifasini bajarib, keyingi takomillashtirishlar uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Shu bois standartlashtirilgan ishni korxona sharoitlariga moslashtirgan holda, bosqichma-bosqich va xodimlar ishtirokida joriy etish eng samarali yondashuv hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. T.: 2022-yil 28-yanvar, PF-60-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi o‘zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida. T.: 2021-yil 2-iyun, PQ-5133-sonli Qarori.
3. Taylor F.W. The Principles of Scientific Management. — New York: Harper & Brothers, 1911. — 144 p.
4. Ohno T. Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production. — Tokyo: Productivity Press, 1988. — 176 p.
5. Liker J. K. The Toyota Way: 14 Management Principles from the World’s Greatest Manufacturer. — New York: McGraw-Hill, 2004. — 330 p.
6. Rother M., Shook J. Learning to See: Value Stream Mapping to Add Value and Eliminate MUDA. — Brookline: Lean Enterprise Institute, 2003. — 102 p.
7. Rother M. Toyota Kata: Managing People for Improvement, Adaptiveness, and Superior Results. — New York: McGraw-Hill, 2010. — 306 p.
8. Савицкий И.В. Методика применения системы 5С на промышленных предприятиях // Экономика и предпринимательство. – 2025. – № 1. – с. 1373–1382. – doi: 10.34925/EIP.2024.174.1.252.
9. Лекарева Ю.С., Ремизова В.Ф. Бережливое производство как механизм управления предприятием // Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. – 2024. – № 3. – с. 190–196. – doi: 10.21686/2413–2829–2024–3–190– 196.
10. Енина Д.В. Использование инструментов бережливого производства для повышения конкурентоспособности региона (на материалах Амурской области) // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. – 2025. – № 1. – с. 152–157.

ISSN 3030-3907

11. ISO 9001:2015. Quality management systems — Requirements. — Geneva: International Organization for Standardization, 2015.
12. ISO 9004:2018. Quality management — Quality of an organization — Guidance to achieve sustained success. — Geneva: ISO, 2018.

ISSN 3030-3907

TEXNIKA OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA DASTURLASH FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY DASTURIY TA’MINOTLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

D.B.Irmatova

Farg‘ona davlat texnika universiteti “Dasturiy injiniring va kiberxavfsizlik” kafedrasi assistenti

E -mail: 93tm2016@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanishning metodik asoslari o‘rganilgan. Amaliy mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish, talabalar kompetensiyasini rivojlantirish hamda o‘quv jarayonini raqamlashtirishga qaratilgan metodlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: dasturlash, texnika oliy ta’lim, zamonaviy dasturiy ta’minot, o‘qitish metodikasi, IDE, bulutli texnologiyalar, interaktiv o‘quv muhitlari, avtomatlashtirilgan baholash, sun’iy intellekt, kompetensiyalarni rivojlantirish.

Аннотация: В статье изучаются методические основы использования современного программного обеспечения в обучении программированию в технических высших учебных заведениях. Анализируются методы, направленные на повышение эффективности практических занятий, развитие компетенций студентов и цифровизацию учебного процесса.

Ключевые слова: программирование, техническое высшее образование, современное программное обеспечение, методика обучения, IDE, облачные технологии, интерактивные образовательные среды, автоматизированная оценка, искусственный интеллект, развитие компетенций.

Abstract: This article examines the methodological foundations of using modern software in teaching programming in technical higher education institutions. Methods aimed at increasing the effectiveness of practical classes, developing students’ competencies, and digitalizing the educational process are analyzed.

Keywords: programming, technical higher education, modern software, teaching methodology, IDE, cloud technologies, interactive learning environments, automated assessment, artificial intelligence, competency development.

KIRISH

Bugungi kunda raqamli transformatsiya jarayonlarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimidan, xususan, texnika oliy ta’lim muassasalaridan zamonaviy mehnat bozori talablariga mos, yuqori malakali va raqamli kompetensiyalarga ega mutaxassislarni tayyorlashni taqozo etmoqda. Dasturlash fanini o‘qitish bu jarayonda markaziy o‘rin tutib, u nafaqat axborot texnologiyalari sohasida, balki muhandislik, avtomatlashtirish, sanoat texnologiyalari va kiberxavfsizlik

ISSN 3030-3907

yo‘nalishlarida ham asosiy tayanch kompetensiyalarni shakllantiradi. Shu bois dasturlashni an’anaviy usullar asosida o‘qitish bugungi kunda yetarli bo‘lmay, zamonaviy dasturiy ta’minotlar, raqamli platformalar va intellektual texnologiyalar bilan integratsiyalashgan metodik yondashuvlarni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Zamonaviy IDE muhitlari (Visual Studio Code, PyCharm, IntelliJ IDEA), bulutli texnologiyalar (GitHub, Google Colab, Replit), interaktiv o‘quv platformalari (Codecademy, HackerRank, Stepik) hamda avtomatlashtirilgan baholash tizimlari dasturlashni o‘qitishda yangi pedagogik imkoniyatlarni yaratmoqda. Ushbu vositalar talabalarning mustaqil o‘rganish faolligini oshiradi, amaliy mashg‘ulotlar samaradorligini kuchaytiradi hamda real loyihalar asosida kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt asosidagi o‘quv yordamchilari va adaptiv o‘qitish tizimlari individual ta’lim trayektoriyalarini yaratish imkonini berib, ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan va natijaga asoslangan modelga olib chiqmoqda.

METODOLOGIYA

Bugungi kunda texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitish jarayoni tezkor rivojlanayotgan axborot texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy dasturlash tillari, integratsiyalashgan rivojlantirish muhiti (IDE), bulutli platformalar va sun’iy intellektga asoslangan o‘quv vositalari o‘quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim omilga aylanmoqda.

Dasturiy ta’minotlardan to‘g‘ri foydalanish nafaqat talabalarning amaliy ko‘nikmalarini mustahkamlaydi, balki ularni real ishlab chiqarish talablariga moslashgan holda tayyorlash imkonini beradi. Shu bois, zamonaviy texnologiyalarni o‘qitish jarayoniga integratsiya qilish metodikasini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida dasturlash kompetensiyasi muhandislik ta’limining asosiy tayanch komponentiga aylandi. UNESCO va OECD tadqiqotlariga ko‘ra, XXI asr mutaxassisida algoritmik tafakkur, muammo yechish, raqamli savodxonlik va jamoada ishlash ko‘nikmalari yetakchi kompetensiyalar sifatida belgilanadi. Shu sababli dasturlashni o‘qitish metodikasi kompetensiyaga yo‘naltirilgan, loyiha asosida va raqamli muhitga integratsiyalashgan bo‘lishi zarur.

An’anaviy ma’ruza-amaliyot modeli talabalar faolligini yetarli darajada ta’minlamaydi. Zamonaviy metodika esa flipped classroom, blended learning, problem-based learning va project-based learning kabi pedagogik yondashuvlarni zamonaviy dasturiy ta’minotlar bilan uyg‘unlashtirishni talab etadi.

Tadqiqot quyidagi metodlarga tayangan:

ISSN 3030-3907

Dasturlash o‘qitilishida qo‘llanilayotgan mavjud dasturiy vositalar – Visual Studio Code, PyCharm, IntelliJ IDEA, MATLAB, Arduino IDE va bulutli platformalar (Replit, GitHub Classroom) o‘rganildi.

Texnika oliy ta’lim muassasasining 2-bosqich talabalari o‘rtasida tajriba-sinov mashg‘ulotlari tashkil etildi. Tajriba guruhiga zamonaviy IDE va interaktiv platformalar asosida darslar o‘tildi, nazorat guruhida esa an’anaviy yondashuv qo‘llanildi.

Talabalarning fikrlari, o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va o‘quv jarayoniga bo‘lgan motivatsiyasi aniqlash maqsadida so‘rovnomalar o‘tkazildi.

Tajribalar natijalari o‘rtacha qiymat, foiz ko‘rsatkichlari va taqqoslash metodlari orqali tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanish samaradorligi

- Tajriba guruhidagi talabalar:
- dasturlash muhitlaridan mustaqil foydalanish ko‘nikmalari bo‘yicha 35–40% yuqori natija ko‘rsatdi;
- kodni tahlil qilish va xatoliklarni topish tezligi 30% ga oshdi;
- laboratoriya ishlarini bajarish jarayonida 10–15 daqiqa tejaldi;
- GitHub orqali jamoaviy ishlash bo‘yicha malakasi sezilarli yaxshilandi.

Motivatsiya va faollik darajasi so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, interaktiv platformalarda ishlash. 78% talabalarda qiziqishni oshirdi, 65% talabalarda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini kuchaytirdi, 72% talabalar real loyihalar qilishga tayyorlik bildirgan.

O‘qitish jarayonining optimallashuvi dars jarayonida bulutli muhitlardan foydalanish natijasida. Kompyuterni sozlash va dastur o‘rnatishga sarflanadigan vaqt deyarli 0 ga tushdi. Masofadan turib o‘qitish imkoniyati kengaydi. Avtomatlashtirilgan baholash tizimi darsni nazorat qilishni yengillashtirdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanish o‘quv jarayonining sifatini sezilarli oshiradi. Ayniqsa:

- IDE lar o‘quvchiga real dasturchining ish muhitini taqdim etadi;
- GitHub Classroom kabi platformalar jamoaviy ishlash kompetensiyasini rivojlantiradi;
- onlayn kompilyatorlar va bulutli muhitlar darslarni moslashuvchan qiladi;
- sun’iy intellekt asosidagi o‘quv vositalari (Copilot, ChatGPT Coding Assistants) talabalarning xatoliklardan tez o‘rganish imkoniyatini yaratadi.

Biroq, ayrim muammolar ham mavjud, barcha ta’lim muassasalarida zamonaviy kompyuter texnikasi mavjud emas. Ayrim o‘qituvchilarning yangi

ISSN 3030-3907

texnologiyalarni o‘zlashtirishda qiynalishi kuzatilmoqda. Internet tezligi yetarli emasligi bulutli platformalardan foydalanishni cheklashi mumkin.

Shu sababli, texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturiy ta’minotni modernizatsiya qilish, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va raqamli infratuzilmani mustahkamlash zarur.

Zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanishga asoslangan metodika talabalarning amaliy ko‘nikmalarini, motivatsiyasini va dasturiy loyihalarni bajarish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, o‘qitish jarayonini raqamlashtirish va avtomatlashtirish orqali texnika oliy ta’lim muassasalarining innovatsion salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanish metodikasi ta’lim sifatini oshirishning muhim va strategik omili hisoblanadi. IDE muhitlari, bulutli texnologiyalar, interaktiv platformalar, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari hamda sun’iy intellekt asosidagi vositalarning integratsiyasi an’anaviy o‘qitish modelidan kompetensiyaga yo‘naltirilgan, loyiha asosida va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim modeliga o‘tishni ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy dasturiy ta’minotlar yordamida talabalar algoritmik tafakkuri, muammo yechish qobiliyati, jamoada ishlash, mustaqil o‘rganish va raqamli savodxonlik kompetensiyalari samarali rivojlanishini tasdiqlaydi. Bunday yondashuv muhandislik ta’limini mehnat bozori talablariga moslashtirib, bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshiradi.

Shuningdek, avtomatlashtirilgan va raqamli baholash tizimlari baholash jarayonining shaffofligi va obyektivligini ta’minlab, pedagogik boshqaruv samaradorligini kuchaytiradi. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish vositalari esa individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirib, har bir talabaning rivojlanish potensialini to‘liq ochishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanishga asoslangan metodika texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishning innovatsion modeli bo‘lib, u ta’lim jarayonini raqamlashtirish, pedagogik samaradorlikni oshirish va yuqori malakali muhandis-dasturchilarni tayyorlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES:

1. R. Zulunov, D.Irmatova. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish. The journal of integrated education and research, 1(6), November 2022, p.53-56.
2. Кочкорова Г. Д. ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ В РАМКАХ КОНЦЕПЦИИ «УНИВЕРСИТЕТ 3.0» ЎЗБЕКИСТОНДА

ISSN 3030-3907

«УНИВЕРСИТЕТ 3.0» КОНСЕПСИЯСИ ДОИРАСИДА ОЛИЙ ТАЛИМ //HIGHER EDUCATION IN UZBEKISTAN WITHIN THE CONCEPT//Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. – 2021. – С. 16.

3. Ergashev S. et al. Optoelectronic methane sensor based on two-color led module //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 508. – С. 01006.

4. Quldashov O. et al. Stand-alone solar optic device based on aps-photodeciver //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 508. – С. 01010.

ISSN 3030-3907

GAZLARNI AMINLI TOZALASH JAROYONI UCHUN KO‘PIK SO‘NDIRGICH SINTEZI VA UNING KO‘PIKKA TA'SIR QILISH QONUNIYATLARINI O‘RGANISH.

S.Toshboyev.
Buxoro davlat texnika universiteti
E-mail: stoshboyev03@gmail.com
Z.Z.Hasanov.
Buxoro davlat texnika universiteti
O.U.Hamroyev.
Buxoro davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “UZ KOR GAS CHEMICAL” aksiyadorlik jamiyati qo‘shma korxonasidan chiqindi sifatida chiqadigan ya’ni ishlatib bo‘lingan, foydalanilmaydigan chiqindi geksanning 60-170 ^{0}C oraliqdagi haroratda haydab olingan fraksiyasiga borat kislotasi va vodorod peroksidi kabi kimyoviy moddalarni qo‘shish orqali mahalliy TSU-1 nomli ko‘pik so‘ndirgichini sintez qilib olish jarayonining kinetikasi va bu sintez qilib olingan ko‘pik so‘ndirgichning kolloid kimyoning qonuniyatlariga ko‘ra ko‘pikka turlicha ta’sir etish mexanizimlari,qonunlari, hamda natijalari ushbu moddaning fizik-kimyoviy va kolloid kimyoviy xossalari va hozirgi kunda gazni qayta ishlash zavodida gazlarni nordon komponentlardan tozalovchi absorber qurilmasida metildietanolamin va dietanolaminlar tarkibida hosil bo‘lgan ko‘pikni so‘ndirish maqsadida xorijdan import qilib olib kelinayotgan DANOX AF-200 nomli ko‘pik so‘ndirgichlarining o‘zaro ta’sir etish xossalari o‘rganilgan

Kalit so‘zlar: DANOX AF-200 ko‘pik so‘ndirgichi, TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi, amin eritmasi, ko‘pik, tabiiy gaz, ko‘piklanish, absorber, sirt faol moddalar, DLFO, plato, mexanizim, qurilma, absorbent.

Аннотация: В данной статье исследована кинетика процесса синтеза местного пеногасителя ТСУ-1 путём добавления таких химических веществ, как борная кислота и пероксид водорода, к фракции, полученной при отгонке в интервале температур 60–170 °C отработанного, непригодного к дальнейшему использованию гексана, являющегося отходом совместного предприятия АО «UZ KOR GAS CHEMICAL». Изучены механизмы, законы и результаты различного воздействия этого синтезированного пеногасителя на пену в соответствии с закономерностями коллоидной химии. Рассмотрены физико-химические и коллоидно-химические свойства данного вещества, а также особенности взаимодействия с импортируемым пеногасителем DANOX AF-200, используемым в настоящее время на газоперерабатывающем заводе для подавления пены в абсорбере,

ISSN 3030-3907

очищающем газы от кислых компонентов, в составе метилдиэтаноламина и диэтаноламина.

Ключевые слова: пеногаситель DANOX AF-200, пеногаситель ТСУ-1, аминный раствор, пена, природный газ, пенообразование, абсорбер, поверхностно-активные вещества, ДЛФО, плато, механизм, аппарат, абсорбент.

Abstract: This article investigates the kinetics of synthesizing a local defoamer, TSU-1, by adding chemicals such as boric acid and hydrogen peroxide to a fraction obtained by distilling waste, unusable hexane (a by-product of the "UZ KOR GAS CHEMICAL" joint-stock company) in the temperature range of 60–170 °C. The mechanisms, laws, and results of the varying effects of this synthesized defoamer on foam, according to the principles of colloid chemistry, are examined. The physico-chemical and colloid-chemical properties of the substance are discussed, along with the interaction characteristics with the imported defoamer DANOX AF-200, currently used at the gas processing plant to suppress foam in the absorber unit that purifies gases from acidic components in methyl diethanolamine and diethanolamine solutions.

Keywords: DANOX AF-200 defoamer, TSU-1 defoamer, amine solution, foam, natural gas, foaming, absorber, surfactants, DLVO, plateau, mechanism, unit, absorbent.

KIRISH.

Jahonda bugungi kunda jahonda hamda mamalakatimizda, neft va gaz kimyo sanoatlarining jadal rivojlanishi tabiiy gazlarni absorbsion tozalash jarayonida gazlar tarkibidagi turli xildagi moddalar aminlarning ko‘piklanishiniga olib keladi. Ko‘plab ishlab chiqarish jarayonlarida ko‘pik hosil bo‘lish hodisasi uchraydi. Ushbu ko‘pik ko‘proq kimyo sanoati jarayonlarida keng tarqalgan muhit bo‘lib hisoblanadi.

Gazlarni absorbsion tozalash jarayonlari ham aminlarning ko‘piklanishi bilan boradi, ko‘piklanish ekspluatatsiya qilishda muhim muammolardan biri bo‘lib hisoblanadi. Ko‘piklanish qurilmalarining ish rejimining buzilishiga, tozalangan gazning sifati yomonlashishiga hamda gaz bilan birgalikda qimmatli aminlarning sarfiining oshishiga olib keladi.

Tabiiy gaz tarkibidan H_2S va CO_2 ni tozalashda dunyo bo‘yicha yigirma turdan ziyod jarayonlar ma’lum bo‘lgan. Ammo jarayon hamda atrof muhit standartlariga qo‘yiladigan qat’iy talablar tufayli texnologiya va qurilmalar doimiy ravishda takomilashtirilmoqda, CO_2, COS va boshqa qo‘shimchalarni ajratish uchun ishlatiladigan yangi aralash ta’sirli absorbentlar ishlab chiqilmoqda.

ISSN 3030-3907

MDEA ning absorbsiyalash hususiyatlarini maxsus qo‘shimchalar yordamida o‘zgartirish gazli gazni qayta ishlash zavodida tajriba sinov ishlari davomida ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotlar natijasida shular aniqlandiki, DEA ni MDEA ning suvdagi eritmasi bilan absorobsiyalash jarayoni uchun faollashtiruvchi sifatida ishlatish ajratish parametrlarini saqlab turib issiqlikni regeneratsiya qilish bosqichi hisoblanmasa o‘ttiz foiz issiqlik energiyasining iqtisod qilinishiga erishish mumkin bo‘ladi.

Tarkibida nordon komponentlar juda yuqori darajada bo‘lgan gazni aminli tozalash jarayoni iqtisodiy jihatdan ancha qimmatli bo‘ladi. Bunda alternativ tabiiy gaz harorati pasayganda H_2S va CO_2 kondensatsiyasiga asoslangan nordon komponentlarni past haroratli ajratish jarayoni maqbul usul sanaladi. Past haroratli ajratish qurilmalari kelajakda absorbsion tozalashning klassik qurilmalari oldida nordon komponentlarni ajratishning boshlang‘ich bosqichi sifatida o‘rnatilishi mumkin. Ushbu texnologiyani gazni kompleks qayta ishlash qurilmalarida qo‘llash gazni qayta ishlash zavodiga yetkazib berilayotgan gazlarda nordon komponentlarning miqdorini ancha kamaytirishga imkoniyat yaratib beradi.

Absorbentlarga nisbatan quyidagi talablar qo‘yiladi: absorbentning samarali yutuvchanlik qobiliyati, selektivligi, jarayon vaqtida kimyoviy va termik barqororligi, korroziya keltirib chiqarmasligi, hamda zaharli bo‘lmasligi zarur. Har xil nordon komponentlarning miqdori katta bo‘lgan gazni tozalash sohasida eng yaxshisi aminli jarayonlar bo‘lib hisoblanadi, etanolaminlar vodorod sulfidi va korbonat angidriddan gazlarni tozalashda eng ko‘p qo‘llanilib kelmoqda: absorbentlar sifatida monoetanolamin (MEA), dietanolamin (DEA), trietanolamin (TEA), metildietanolamin (MDEA)lardan foydalanib kelinmoqda.

Kimyoviy jihatdan aminlar birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi guruhlarga bo‘linadi. Bularning ichida birlamchi amin eng faol hisoblanadi. Nordon gazlarni ajratish uchun odatda alkonoaminlarni qo‘llaniladi, ularda uglevodorod guruhlariga uchuvchanlikni pasaytiruvchi gidroksil guruhlar bog‘langan bo‘lib, yuqori past bosimlar muvozanatni siljitishi evaziga amin eritmasini regeneratsiyalashga qulay sharoit yaratib beradi. Aminli absorbentlarni kamchiligi bo‘lib tuzlar va aminning yo‘qolishlariga olib keladigan qaytmas reaksiyalardagi mahsulotlarning hosil bo‘lishi hisoblanadi. Masalan, agar xomashyo tarkibida H_2S va CO_2 dan tashqari COS hamda CS_2 bilan birikmalari regeneratsiyalanadi, uchlamchi aminlarga kiradigan MDEA esa ularni kam yo‘qotadi.

Metildietanolamin dietanolaminga qaraganda kimyoviy faolligi kamroq bo‘lib, bug‘ bosimi past, bu esa bug‘lanishdagi yo‘qolishlarni qisman kamaytiradi, nordon gazlar bilan to‘yinganlik darajasi yuqori bo‘lganda ham faolligini

ISSN 3030-3907

to‘xtatmaydi, MDEAni regeneratsiyalashga sarfning kamligi, regeneratsiyalangan aminda nordon gazlarning miqdori ancha kamligi bilan ajralib turadi.

Aminlarning 10 foizdan 65 foizgacha bo‘lgan suvli konsentratsiyalaridan foydalaniladi. Suvli konsentratsiyani tanlashda eritmaning harorati bosimi hamda regeneratsiya jarayonidagi issiqlik va energetik sarflar, gazlarning bosimi hamda amin tarkibida eriydigan uglevodorod komponentlarining miqdorlari inobatga olinadi.

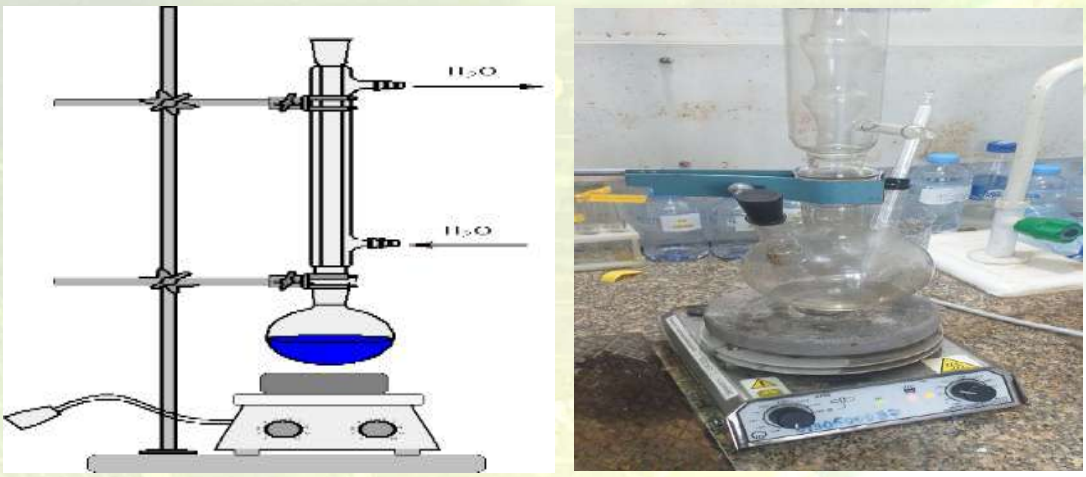
Aminning parchalanish mahsulotlari ham gazlarni tozalash jarayonida absorber qurilmasida ko‘piklanish jarayoniga olib keladi. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan omillarlarning barchasi tajriba sinov ishlari jarayonida aminlar tarkibida ko‘pik hosil qilishi o‘rganilib, biz tomonimizdan sintez qilib olingan TSU-1nomli ko‘pik so‘ndirgichi hamda bugungi kunda gazli gazni qayta ishlash zavodida xorijdan import qilib olib kelinib gazni aminli tozalash jarayonida ko‘pikni so‘ndirish maqsadida foydalanib kelinayotgan DANOX AF-200 ko‘pik so‘ndirgichlari bilan amin tarkibida hosil bo‘lgan ko‘pikka bir xil harorat va bir xil bosimda ta’sir qilishi, ya’ni ko‘pikni so‘ndirish jarayonlari tekshirildi. Tajribalar natijasida TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi ko‘pikni DANOX AF-200 ko‘pik so‘ndirgichiga qaraganda tezroq vaqt davomida so‘ndirganini guvohi bo‘ldik.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mahalliy ko‘pik so‘ndirgichni sintez qilib olish uchun quyidagicha tajribalar amalga oshirildi. 500 *ml* li uch bo‘g‘izli kolbani magnitli aralashtirgich bilan jihozlab shtativga mahkamlandi. Kolba ichiga konsentratsiyasi 60 % li vodorod peroksidi (H_2O_2) 10 *ml* va borat kislota (H_3BO_3)dan 4 *ml* solib aralashtirildi. So‘ng aralashmaga geksan chiqindisi yani, harorati 60 ^oC dan 170 ^oC gacha haydab olingan eritmasidan 40 *ml* solindi. Haroratni nazorat qilish uchun kolbada termometr mahkamlandi. Sintezlash jarayonida harorat 95 ^oC hamda 120 daqiqa vaqt davomiyligida tajriba bajarildi va bu sintez qilingan moddani TSU-1 deb nomladik.

Dastlab chiqindi geksan quyidagicha fraksiyalarga bo‘lindi. Neft mahsulotlarini fraksiyalarga ajratish uchun mo‘ljallangan GOST 2177-99 (ISO 3405-88) ARN-LAB-1 qurilmasida og‘ir geksan qoldig‘i 60-160^0C gacha haydaldi.

Sintez jarayonida kuchsiz oksidlovchi ta’sirida yuqori spirtlar hosil bo‘lganligi zamonaviy tekshirish usullari bilan aniqlandi.

ISSN 3030-3907

1-rasm. Ko‘piklanishga qarshi TSU-1eritmasini sintez qilish laboratoriya qurilmasi.

TSU reagentini sof holda ajratib olishda “ekstraksiyalash” usulidan foydalanildi. Bu ko‘pik so‘ndirgichni ajratib olishda, turli xildagi erituvchilar orqali sinov ishlari amalga oshirildi. Ekstraksiyalash jarayonida reaksiyaga qatnashgan har bir moddani erituvchilar bilan aralashtirib chiqildi. Tanlab ekstraksiyalash usuli yordamida bir qator erituvchilarda ekstraksiyalash jarayoni tadqiq etildi. Ekstraksiyalashda olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldagi ekstratsiya natijalari asosida reaksiya maxsulotini toza holda ajratib olish uchun eng yaxshi ekstragent dietilefir ekanligi aniqlandi.

Ekstraksiya jarayonida TSU-1 regentining ajratuvchisi dietilefir erituvchi moddasi ekani aniqlandi. Vodorod peroksidi, harorat ta’sir etirilmagan uchchala moddaning aralashmasi va TSU-1 reagentlari bilan dietilefir erituvchisini aralashtirilganda, ikkita qatlam hosil bo‘ldi va moddalar bir-biriga aralashmadi hamda o‘zaro erimadi. Borat kislota va chiqindi geksanni dietilefir erituvchisi bilan aralashtirilganda moddalar bir-biri bilan aralashdi va o‘zaro erish jarayoni ro‘y berdi. Sintez bajarilayotgan vaqtda TSU-1 ko‘pik so‘ndiruvchi modda tarkibidagi vodorod peroksidi temperatura natijasida uchib chiqib ketishi aniqlangan edi shunda vodorod peroksid TSU ko‘pik so‘ndiruvchi modda tarkibida deyarli qolmaydi. Ekstraktsiya jarayonida borat kislota va chiqindi geksan erib ketib, toza TSU ko‘pik so‘ndiruvchi moddasi qolishi aniqlandi. Ajratgich voronkasi orqali TSU reagent ajratib olindi.TSU reagenti bilan dietilefir erituvchisini o‘zaro aralashtirilganda moddalar aralashmadi hamda ikki qismga ajraldi (ustki va pastki qismlarga) ustki qismini nur sindirish ko‘rsatkichini “refraktometr” yordamida o‘lchanganda 1.3592 ga pastki qismining nur sindirish ko‘rasatkichi esa 1,3538 ga teng ekanligi aniqlandi.

ISSN 3030-3907

1-jadval

“TSU-1” reagentini ekstraksiyalash

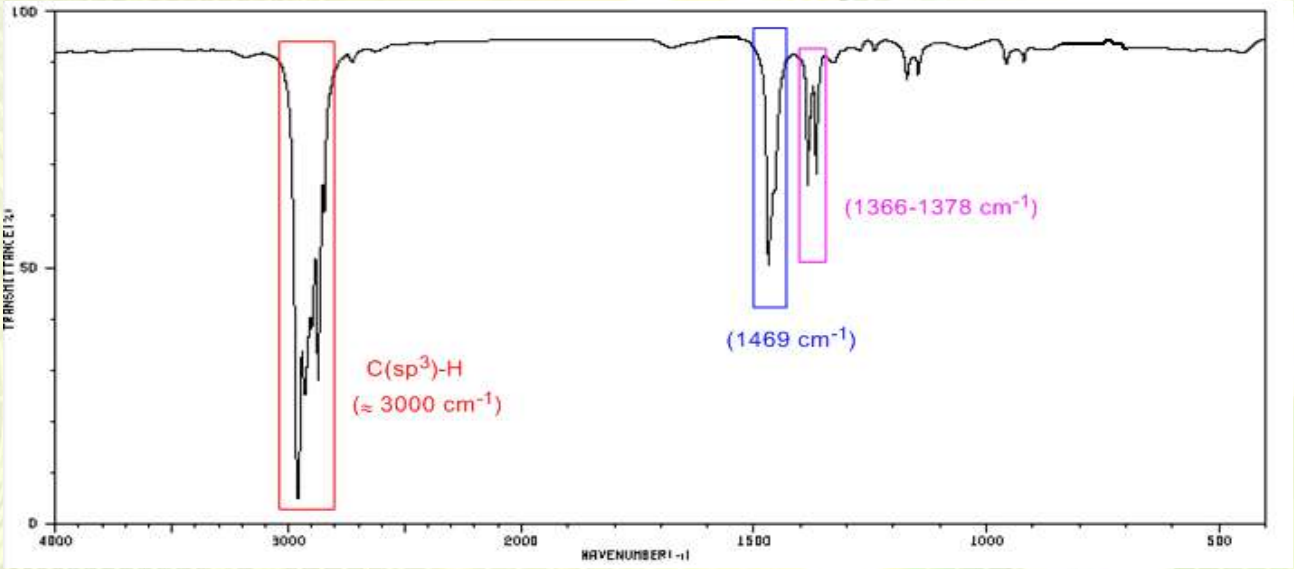
№	Erituvchi moddalar	H_2O_2	H_3BO_3	Chiqindi C_6H_{14}	TSU Moddasi	Harorat ta’sir etilmagan aralashma	Dipol momenti
1	Dekan	Erimadi, Aralashmadi	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi,Aralashdi	Eriydi,Aralashdi	Erimadi,Aralashmadi	0
2	Etil spirit	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Loyqalandi	Eridi yaxshi emas	1.68
3	Benzol	Erimadi, Aralashmadi	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi	Eriydi, Aralashdi	Erimadi, Aralashmadi	0
4	DMSO	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi	Erimadi, Aralashmadi	3.96
5	Dimetil formamid	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Erimadi, Aralashmadi	3.82
6	Atseton	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi, qizidi	2.85
7	Dioksan	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	0
8	Butanol	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi, Aralashdi	1.66
9	Izopropil spirit	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	1.68
10	Tetrogidrofuron	Eriydi, Aralashdi	Eriydi, Aralashdi	Erimadi, Aralashmadi	Eriydi, Aralashdi	Erimadi, Aralashmadi	1.63
11	Dietil efir	Erimadi,	Eriydi,	Eriydi,	Erimadi,	Erimadi,	1.15

ISSN 3030-3907

		Aralashmadi	Aralashdi	Aralashdi	Aralashmadi	Aralashmadi	

TSU reagentining nur sindirish ko‘rsatkichi tajribalar asosida o‘rganilganda 1.3464 ga zichligi esa 1.0165 ga, dietilefirning nur sindirish ko‘rsatkichi esa 1.3576 ga tengligi aniqlandi.

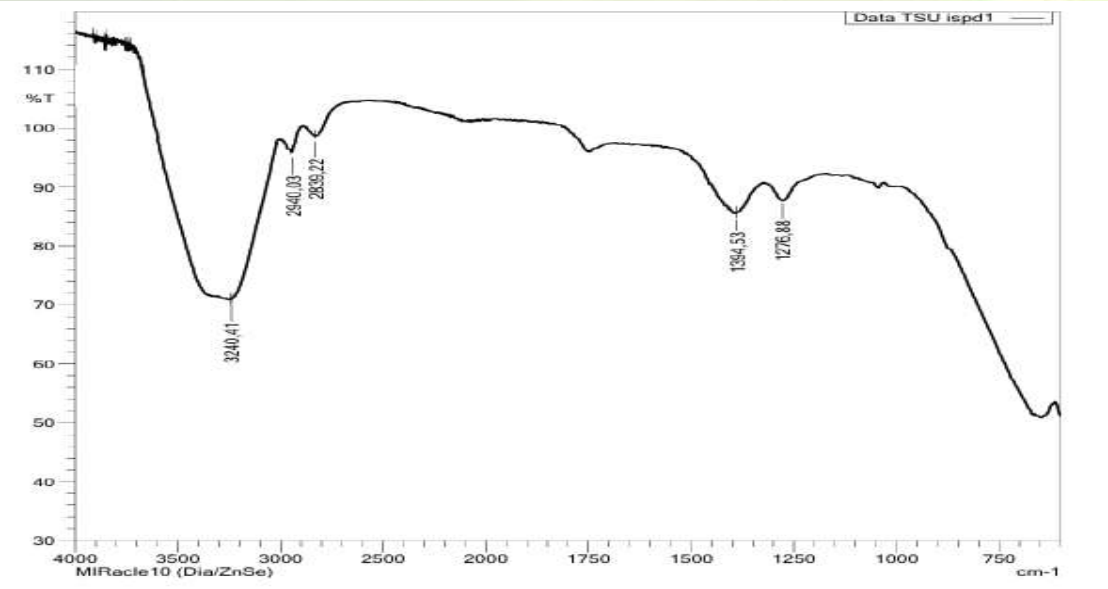
Moddalarni identifikatsiyalash uchun zamonaviy tekshirish va tadqiq qilish usullaridan foydalanildi. Geksan va uning H_2O_2 va H_3BO_3 bilan oksidlanishidan hosil bo`lgan mahsulotlarning infraqizil spektrlari tahlil qilinganda -CH guruh deformatsiyasi: Alkanlar 3000 sm^{-1} sohadan pastroqda -CH ning deformatsion tebranishlarini namoyon qiladi. Bunda yana 1465 sm^{-1} da qaychisimon tebranishlarini, metil guruhlar esa 1375 sm^{-1} da vibrosimmetrik qaychisimon tebranish tufayli, ikkinchisi esa assimetrik qaychisimon tebranish natijasida 1450 sm^{-1} da yutilishlarni namoyon qiladi.

2-rasm: Geksanning IK-spektri.

Oksidlovchilar bilan oksidlangan da esa quyidagi xarakterli chizilar paydo bo`ldi. Ushbu IK spektri Shimadzu nomli qurilmada o’rganildi.

ISSN 3030-3907

3-rasm. Oksidlangan geksanning oksidlanish mahsuloti IK-spektri.

Sintez qilib olingan ko‘pik so‘ndirgichni IK spektri Shimadzu markali qurilmada o‘rganildi.Oksidlovchilar bilan oksidlangan chiqindi geksanning quyidagi xarakterli chiziqlari paydo bo‘ldi. Bu esa chiqindi geksanning oksidlanganligini va tarkibida oksidlanish natijasida spirtlar aralashmasi hosil bo‘lganli quyidagi yutilish spektrlari bilan isbotlandi. Bunda 3240,41 sm^{-1} spirtlardagi (-OH) gidroksil guruhining vibratsion tebranishi, 2940 sm^{-1},2839 sm^{-1} metilen guruhining ($-CH_2-$) va metil guruhining ($-CH_3$) guruhlarining simmetrik va asimmetrik tebranishlariga, 1394 sm^{-1} va 1276 sm^{-1} ikkimlamchi spirtlardagi ($>CH-OH$) C-H bog‘ining deformatsion va vibratsion tebranishlari tebranishlariga mos keladi.

Sintez qilib olingan TSU-1ko‘pik so‘ndiruvchi eritmasi va metildietanol-aminning turli konsentratsiyasi bilan sinov ishlarini amalga oshirildi. Sinov ishida o‘lchov silindri, tabiiy gaz o‘rniga havo, TSU-1eritmasi, sekundomer va komperssordan foydalanildi.

Tadqiqot ishida ko‘pikning yashash davri, uning balandligi, eritmaning konsentratsiyasi asosiy ko‘rsatkichlar bo‘lib hisoblandi.

Sinov ishlarida 500 *ml* li silindirsimon kolbaga 300 *ml* MDEA(REG)ni solib va 0,001 % TSU-1 eritmasi bilan aralashtirildi. So‘ng bosim, harorat va vaqt davomiyligini nazorat qilgan holda kompressor ishga tushirildi. Shunda ko‘pikning balandligi 16 *mm* ni tashkil etdi. Ko‘pikning so‘nish davri 4 sekund davom etdi.

ISSN 3030-3907

4-rasm. TSU-1 eritmasini amin eritmasi bilan sinov laboratoriya qurilmasi

Olingan natijalardan ma’lum bo‘ldiki, TSU-1eritmasi GOST talabi bo‘yicha ko‘piklanishning barcha **ishlash me’yorlari**ga to‘g‘ri keladi.

TSU-1 eritmasining konsentratsiyasi 10 mg/l bo‘lganda ko‘piklanish balandligi 16 *mm* tashkil etdi. Bu esa MDEA eritmasining ko‘pikli jarayon ko‘rsatkich me’yorlari bo‘yicha past ko‘piklanish qobiliyatini anglatadi va TSU-1 ko‘piklanishga moyil emasligidan dalolat beradi.

Yana shuni inobatga olgan holda, tizimga haydaladigan suvda ifloslantiruvchi moddalarning bo‘lishi tizimda tiqilishi va ishlatishda ko‘plab muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Jarayonda issiqlikka chidamli tuzlar bo‘lmagan bug‘ kondensati ishlatilsa, ko‘piklanish, korroziya, bug‘latkich quvurlarining tiqilib qolishi, nasoslarning tiqilib qolishi, issiqlikka chidamli tuzlar qavatining shakllanishi, keyinchalik bug‘latkichda issiqlik almashinish samaradorligining pasayishi va umuman amin bo‘yicha o‘tkazuvchanlik qobiliyatining pasayishi kabi muammolarga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

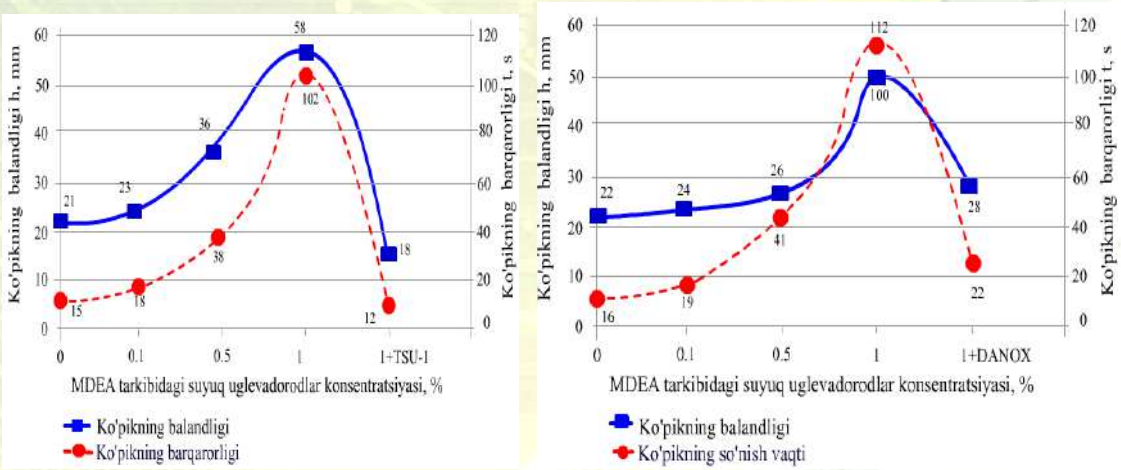
MUHOKAMA VA NATIJALAR. Gazlarni absorbsion tozalash jarayonida aminlar tarkibida turli xildagi ko‘pik hosil qiluvchilarning sintez qilib olingan TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi va bugungi kunda gazli gazni qayta ishlash zavodida ishlatib kelinayotgan xorijiy DANOX AF-200 ko‘pik so‘ndirgichlarini aminda hosil bo‘ladigan ko‘pikka ta’sir etish farqlari yoritib o‘tildi.

5-rasmdagi diagrammada 35% li MDEA tarkibida mavjud bo‘lgan suyuq uglevodorodlar ya’ni parafin, naften, kondensat ta’sirida ko‘piklanishi boo‘yicha o‘tkazilgan sinovlar natijalari ko‘rsatilgan. 12-rasmda MDEA tarkibida 0.1, 0.5 va 1% konsentratsiyada mavjud bo‘lgan suyuq uglevodorodlarning ko‘pik hosil qilishiga TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarining ta’siri ko‘rsatilgan. Bunda DANOXni MDEA eritmasiga qo‘shganda ko‘pik balandligi 28mm ni barqarorligi

ISSN 3030-3907

esa 22 sek.ni tashkil etdi. TSU-1ni qo‘shganda esa ko‘pik balandligi 18mm ni barqarorligi esa 12 sek.ni tashkil qildi. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki TSU-1 DANOXga qaraganda ko‘pikni tez muddatda so‘ndiradi.

Ko‘piklanishning intensivligi absorbentning sirt tarangligiga ham bog‘liq bo‘ladi. Eritmaning sirt tarangligi (σ) qanchalik past bo‘lsa, bu jarayon osonroq amalga oshiriladi.

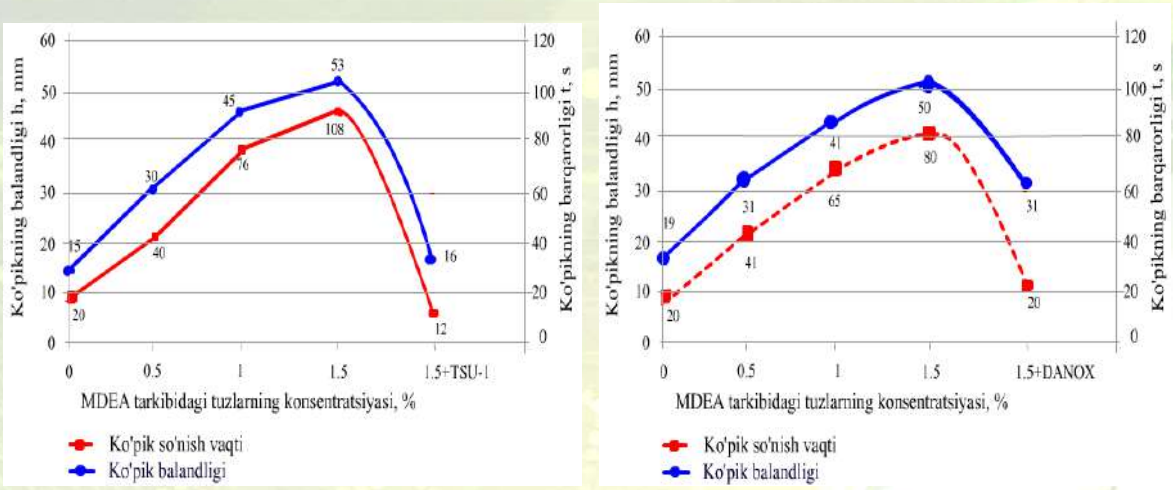

5-rasm. MDEA eritmasiga suyuq uglevodorodlarning ko‘piklanish qobiliyatiga TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarining ta’sir qilishi

Shuning uchun sirt faol moddalarning absorberlarga kirib borishi σ qiymatini pasaytiradi va ko‘pik hosil bo‘lishi qiyinlashadi. 6-rasmda ko‘pikning barqarorligining *t* (*s*)ning MDEA eritmasidagi tuzlari konsentratsiyasiga (%)bog‘liqligi tasvirlangan grafik ko‘rsatilgan. Ushbu grafik noorganik tuzlarning konsentratsiyasi amin eritmalarining ko‘piklanishiga ham ta’sir qilishini ko‘rsatadi, ya’ni tuz konsentratsiyasi ortishi bilan amin eritmalari ko‘pikining barqarorligi ham ortadi. Amin tarkibida eng katta ko‘piklanish kalsiy va magniy karbonatlari orqali hosil bo‘lishi aniqlandi[8,9,10].

6-rasmda MDEA eritmasi tarkibida 0,5, 1 va 1,5% konsentratsiyada mavjud bo‘lgan tuzlarning ko‘pik hosil qilish jarayoniga 0.001% konsentratsiyada qo‘shilgan TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarining ta’sir etishi ko‘rsatilgan. Bunda DANOX ko‘pik so‘ndirgichi qo‘shilganda ko‘pik balandligi 31mmni barqarorligi esa 20 sek.ni tashkil etdi. TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi qo‘shilganda esa ko‘pik balandligi 16mmni barqarorligi esa 12 sek.ni tashkil etdi. Demak, TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi DANOXga qaraganda tajribalar natijasida ancha samaraliligi isbotlandi.

ISSN 3030-3907

6-rasm. MDEA eritmasiga turli xil tuzlarning ko‘piklanish qobiliyatiga TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarining ta'sir qilish garfigi

Tajribalar natijasida tekshirilganda MDEA eritmasi tarkibiga 0,05; 0,1 va 0,15 g/sm^3 konsentratsiyada mavjud bo‘lgan mexanik qo‘shimchalarning ko‘pik hosil bo‘lish jarayonida TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlari 0.001 % konsentratsiyada ta’sir etirilgan. Bunda DANOX aralashtirilganda ko‘pik balandligi 30mmni barqarorligi esa 20 sek.ni tashkil etadi. TSU-1 qo‘shilganda esa ko‘pik balandligi 18mm ni barqarorligi esa 11 sek.ni tashkil qildi. Bundan shuni ko‘rish mumkinki TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi DANOX ko‘pik so‘ndirgichiga qaraganda ancha samarli hisoblanadi.

Korroziya ingibitorning MDEA eritmasida hosil bo‘ladigan ko‘piklanish qobilyatiga TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarning ta’sir qilish jarayoni ko‘rsatilgan, bunda amin tarkibida 50, 100, 150 ppm konsentratsiyadagi ingibitorga dastlab TSU-1 keyin esa DANOX ko‘pik so‘ndirgichlari 0.001% ulushda qo‘shildi. TSU-1 qo‘shilganda ko‘pikning balandligi 17mm gacha yashash davri esa 10 sek.gacha kamaydi, DANOX ta’sir ettirilganda, ko‘pikning balandligi 31mm barqarorligi esa 25 sek.ni tashkil etdi.

MDEA eritmasiga korroziya ingibitori va aminning parchlanish mahsulotlarining ko‘piklanish qobiliyatiga TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarining ta'sir etish xossalari o‘rganildi.

ISSN 3030-3907

3-jadval

MDEA tarkibida ko‘pik hosil qiluvchi moddalarga TSU-1 va DANOX ko‘pik so‘ndirgichlarining o‘zaro ta’sirining farqlari

№	Ko‘pik hosil qiluvchilar	Ko‘pik hosil qiluvchilarning konsentratsiyasi, %	Ko‘pik baland-ligi h, mm	Ko‘pik-ning yashash vaqti t,s	Ko‘pik hosil qiluvchilarning konsentratsiyasi, %	Ko‘pik baland-ligi h, mm	Ko‘pik-ning yashash vaqti t,s
1	Suyuq uglevodo-rodlar	0	21	15	0	22	16
		0.1%	23	18	0.1%	24	19
		0.5%	36	38	0.5%	26	41
		1%	58	102	1%	100	112
		1%+TSU-1	18	12	1%+DANOX	28	22
2	Tuzlar	0	15	20	0	19	20
		0.5%	30	40	0.5%	31	41
		1%	45	76	1%	41	65
		1.5%	53	108	1.5%	50	80
		1.5%+TSU-1	16	12	1.5%+DANOX	31	20

TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichini sintez qilib olish jarayonida konsentratsiyasi 60 % li vodorod peroksidi (H_2O_2) va borat kislota (H_3BO_3)dan ½ nisbatda olindi. So‘ng aralashmaga ishlab chiqarish korxonasidan chiqadigan chiqindi geksandan, harorati 60 ^oC dan 170 ^oC gacha haydab olingan eritmasini 3/1 nisbatda solindi. Sintezlash jarayonida harorat 95 ^oC hamda 120 daqiqa vaqt davomiyligida tajriba bajarilib ko‘pik so‘ndirgich sintez qilib olindi. Ekstraksiyalash usuli yordamida dietilefir erituvchisi bilan sof modda ajratib olindi. Ushbu moddaning nur sindirish

XULOSA. Maqoladan quyidagilar xulosa qilib olindi, gazlarni aminli tozalash jarayonida amin eritmasining absorber qurilmasiga ko‘pik hosil bo‘lish sabablari va ularni bartaraf etish usullari, mahalliy xomashyolar asosida yangi navli ko‘pik so‘ndirgich TSU-1 eritmasini sintez qilib olish jarayonida konsentratsiyasi 60 % li vodorod peroksidi (H_2O_2) va borat kislota (H_3BO_3)dan ½ nisbatda olinib aralashma hosil qilindi. So‘ngra esa hosil bo‘lgan aralashmaga “UZ KOR GAS CHEMICAL” AJ korxonasidan chiqadigan chiqindi geksandan, harorati 60 ^oC dan 170 ^oC gacha haydab olingan eritmasini 3/1 nisbatda solib, tajriba jarayoni malum bir 95 ^oC haroratda hamda 120 daqiqa vaqt davomiyligida olib borildi shunda tajriba spirt jarayonida to‘xtatildi, ya’ni bunda C_6 dan C_9 gacha spirtlar hosil bo‘ldi sintezlash jarayoni karboksilga o‘tib ketmadi. Sintez qilingan

ISSN 3030-3907

eritmani ko‘pikka ta’sir qilish sinov tajriba ishlari amalga oshirildi. Olingan tajriba natijalari bo‘yicha yangi TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi 0.01% qo‘shilganda ko‘pikni so‘nish vaqti 4 soniyani tashkil etib eritmaning konsentratsiyasiga va muhitiga ta’sir etmadi. TSU-1 ko‘pik so‘ndirgichi ko‘pikka kolloid kimyoning agreagativ barqarorlik, adsorbsion hamda DLFO nazariyalariga ko‘ra ta’sir etib ko‘pikni so‘ndirish mexanizimi o‘rganildi. Ushbu sintez qilib olingan eritma bilan hozirgi kunda Gazli gazni qayta ishlash zavodida xorijdan import qilinib ishlatib kelinayotgan DANOX AF-200 ko‘pik so‘ndirgichi bir xil konsentratsiya, bosim va haroratda amin tarkibida hosil bo‘lgan ko‘pikka ta’sir ettirib o‘rganib chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lendlein, A.; Sisson, A. Handbook for Biodegradable Polymers: Isolation, Synthesis, Characterization, and Applications; Wiley-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA: Weinheim, Germany, 2011; 405 pp. https://www.wiley-vch.

2. Rosen, M. J.; Kunjappu, J. T. Surfactants and Interfacial Phenomena, 4th Edition; John Wiley & Sons: Hoboken, NJ, USA, 2012; 524 pp. https://vdoc.pub/documents/surfactants-and-interfacial-phenomena-fourth-edition-17jen93j6rjg?utm_source=chatgpt.com

3. Sardor, T., Akmal, H., Erali, P., & Bobir, O. (2024). Principal technological scheme of production of tsu-1 foam extinguisher. Universum: технические науки, 6(8 (125)), 14-17. https://cyberleninka.ru/article/n/principal-technological-scheme-of-production-of-tsu-1-foam-extinguisher

4. Lima, N., Parsa, S., Paciornik, S. et al. Foam formation during drainage of a surfactant solution in a microfluidic porous medium model. Sci Rep 13, 21802 (2023). https://doi.org/10.1038/s41598-023-48442-5

5. Shoukat, U., & Knuutila, H. K. (2020). Effect of various parameters on the thermal stability and corrosion of CO2-loaded tertiary amine blends. Energies, 13(10), 2626. https://www.mdpi.com/1996-1073/13/10/2626

6. Golubeva, I. A., Dashkina, A. V., & Shulga, I. V. (2020). Demanding problems of amine treating of natural gas: analysis and ways of solution. Petroleum Chemistry, 60(1), 45-50. https://link.springer.com/article/10.1134/S0965544120010089

7. Ng, E. L. S., Lau, K. K., Chin, S. Y., & Lim, S. F. (2023). Foam and Antifoam Behavior of PDMS in MDEA-PZ Solution in the Presence of Different Degradation Products for CO2 Absorption Process. Sustainability, 15(2), 1608. https://doi.org/10.3390/su15021608

8. Yuldashev TR, Eshniyozov AD, Dzhabborov NX (2025) — Problems of foam formation in natural gas purification units for removal of acidic components .

ISSN 3030-3907

Digital Technologies in Industry, 3(2), 119–126. https://doi.org/10.70769/3030-3214.SRT.3.2.2025.16

9. Yuldashev, T. (2023). Efficiency of using highly selective amine solutions in purification of natural gas from sour components. digital technologies in industry, 1 (01). retrieved from https://ojs.qmii.uz/index.php/sr/article/view/472

10. Temirov, A., & Akhmedov, V. (2022). Preparation and properties of a corrosion inhibitor based on thiourea. Scientific Collection «InterConf», (120), 211-213.https://www.neliti.com/publications/623485/preparation-and-properties-of-a-corrosion-inhibitor-based-on-thiourea

11. Abdurakhim A. Ochilov, Izzat D. Eshmetov, Dilnoza S. Salikhanova, Bobirjon Z. Adizov Decomposition of high-stable water-oil emulsions of heavy oils in an oil preparation device/PPOR, Vol. 26, No. 1, 2025, pp. 309-318. https://www.researchgate.net/publication/388825480_Decomposition_of_high-stable_water-oil_emulsions_of_heavy_oils_in_an_oil_preparation_device

12. Tilloev, L., & Dustov, K. (2021, September). Fractional composition of the waste yellow oil. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 839, No. 4, p. 042080). IOP Publishing. https://files01.core.ac.uk/download/596188634.pdf

ISSN 3030-3907

УДК 664.335.1

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ТРУДНОСЫПУЧЕГО СЫРЬЯ В КОМБИКОРМА

Б.Ў.Ўринов
Бухарский Государственный Технический Университет
Республика Узбекистан, г.Бухара, пр. К.Муртазаева, 15
К.Х.Мажидов
Бухарский Государственный Технический Университет
Республика Узбекистан, г.Бухара, пр. К.Муртазаева, 15
Ш.Ш.Тўймуродова
Бухарский Государственный Технический Университет
Республика Узбекистан, г.Бухара, пр. К.Муртазаева, 15
E-mail: kafedra-03@mail.ru

Аннотация. Совершенствование технологии трудносыпучего сырья в комбикорма. Максимальная степень однородности смесей трудносыпучих компонентов с бентонитом достигается при вводе 10 % последнего. Установлено, что наиболее оптимальным при организации процесса смешивания трудпосыпучего сырья с бентонитом будет использование смеси коллоидной фракции с бентонитом плюс фракции тонкого и мелкого измельчения. Введение бентонита в состав мясокостной, рыбной муки и отрубей несколько увеличивает объемную массу и снижает угол естественного откоса. Установлено, что добавление бентонита положительно сказывается на снижении обсемененности микрофлорой исследуемых образцов компонентов комбикормов. С увеличением ввода бентонита через предварительные смеси с трудносыпучими компонентами возрастает степень однородности готового комбикорма. На основании результатов исследований проведена статистическая обработка и корреляционно-регрессионный анализ, построены трёхмерные диаграммы и получены функциональные зависимости. На основании результатов выполненных исследований теоретически обосновали и экспериментально установили целесообразность ввода трудносыпучего сырья при производстве комбикормов через предварительные смеси с бентонитом.

Ключевые слова: комбикорма, сыпучие материалы, бентонит, технология производства, совершенствование процессов.

Annotatsiya. Aralash ozuqada qiyin xom ashyo texnologiyasini takomillashtirish. Bentonit bilan qiyin tarkibiy qismlarning aralashmalarining maksimal darajada bir xilligiga ikkinchisining 10% kiritilganda erishiladi.ash ozuqada qiyin xom ashyo texnologiyasini takomillashtirish. Bentonit bilan qiyin tarkibiy qismlarning

ISSN 3030-3907

aralashmalarining maksimal darajada bir xilligiga ikkinchisining 10% kiritilganda erishiladi. Mehnat xom ulosa. Aralash ozuqada qiyin xom ashyo texnologiyasini takomillashtirish. Bentonit bilan qiyin tarkibiy qismlarning aralashmalarining maksimal darajada bir xilligiga ikkinchisining 10% kiritilganda erishiladi. Mehnat xom ashyosini bentonit bilan aralashtirish jarayonini tashkil qilishda eng maqbul narsa kolloid fraktsiyaning bentonit bilan aralashmasi va ingichka va mayda maydalash fraktsiyasidan foydalanish ekanligi aniqlandi. Bentonitni go‘sht va suyak, baliq uni va kepak tarkibiga kiritish volumetrik massani biroz oshiradi va tabiiy qiyalik burchagini pasaytiradi. Bentonit qo‘shilishi aralash ozuqa tarkibiy qismlarining tekshirilayotgan namunalarining mikroflorasi bilan ifloslanishining pasayishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi aniqlandi. Bentonitni quyish qiyin bo‘lgan tarkibiy qismlar bilan dastlabki aralashmalar orqali kiritishning ko‘payishi bilan tayyor aralash ozuqaning bir xillik darajasi oshadi.entonit qo‘shilishi aralash ozuqa tarkibiy qismlarining tekshirilayotgan namunalarining mikroflorasi bilan ifloslanishining pasayishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi aniqlandi. Bentonitni quyish qiyin bo‘lgan tarkibiy qismlar bilan dastlabki aralashmalar orqali kiritishning ko‘payishi bilan tayyor aralash ozuqaning bir xillik darajasi oshadi. Tadqiqot natijalari asosida statistik ishlov berish va korrelyatsiya va regressiya tahlili o‘tkazildi, uch o‘lchovli diagrammalar tuzildi va funktsional bog‘liqliklar olindi. O‘tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, bentonit bilan dastlabki aralashmalar orqali aralash ozuqa ishlab chiqarishda qiyin xom ashyoni kiritish maqsadga muvofiqligi nazariy jihatdan asoslandi va eksperimental ravishda aniqlandi.

Kalit so‘zlar: aralash ozuqa, quyma materiallar, bentonit, ishlab chiqarish texnologiyasi, jarayonlarni takomillashtirish.

Annotation. Improving the technology of coarse-grained raw materials in compound feed. The maximum degree of uniformity of mixtures of difficult-to-bulk components with bentonite is achieved by injecting 10% of the latter. It has been established that the most optimal way to organize the process of mixing bulk materials with bentonite is to use a mixture of colloidal fractions with bentonite plus fractions of fine and fine grinding. The introduction of bentonite into the composition of meat and bone meal, fish meal and bran slightly increases the bulk and reduces the angle of natural slope. It was found that the addition of bentonite has a positive effect on reducing the contamination of microflora of the studied samples of feed components. With an increase in the input of bentonite through preliminary mixtures with difficult-to-release components, the degree of uniformity of the finished compound feed increases. Based on the research results, statistical processing and correlation and regression analysis were carried out,

ISSN 3030-3907

three-dimensional diagrams were constructed and functional dependencies were obtained. Based on the results of the research carried out, the feasibility of introducing difficult-to-release raw materials in the production of compound feeds through preliminary mixtures with bentonite was theoretically substantiated and experimentally established.

Keywords: compound feed, bulk materials, bentonite, production technology, process improvement.

ВВЕДЕНИЕ.

Одним из приоритетных направлений Государственной программы «Развитие сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2020-2025 годы» является ускоренное развитие животноводства и увеличение продуктивности животных [1, 2]. Увеличение продуктивности животных обусловливает повышение требований к однородности кормов. Особенно важно равномерно распределять компоненты комбикормов, имеющие высокую биологическую ценность (рыбная и мясокостная мука) [3]. Однако ввод этих трудносыпучих компонентов затруднен по многим причинам, например таким, как высокое содержание жира, неравномерный гранулометрический состав, явление статического электричества и т.п., что приводит к ухудшению сыпучести, комкованию, сводообразовапию, неоднородности смешивания [4]. И это при том, что в состав комбикормов вводится 9-11 % белковых компонентов вместо необходимого минимума - 18%. А белковый дефицит в рационах сельскохозяйственных животных (более 25%) снижает на треть выход продукции, приводит к увеличению непроизводительных затрат в 1,3-1,4 раза, повышению себестоимости продукции в 1,5 раза [5]. Поэтому совершенствование технологии трудносыпучего сырья в комбикорма являлись актуальным.

Цель работы – совершенствование технологии ввода грудносыпучего сырья при производстве комбикормов для повышения качества, в том числе однородности готового корма.

Объекты исследования: объектами исследований были: мясокостная мука с содержанием 30 % сырого протеина, производимая на мясокомбинатах и мука с санитарно-ветеринарного утилизационного завода; рыбная мука с содержанием 50 % сырого протеина, отруби пшеничные, выработанные на различных предприятиях региона бентонитовые глины

Методы исследования: В работе использовали как общепринятые, так и специальные методы исследований сырья и готовой продукции **[5, 6]**. Объемную массу и угол естественного откоса определяли по ГОСТ 28254-89

ISSN 3030-3907

[7]. Для определения угла внешнего трения используем установку, состоящую из поверхности скольжения и вертикального угломера **[8]**.

Результаты и их обсуждение. Модуль крупности (табл.1.) исследуемых образцов трудносыпучего сырья отличается: мясокостная мука поступает чаще всего мелкого измельчения (M_Kp=l,07-l,10 мм), рыбная мука - тонкого измельчения ($M_{кр}$~0,50-0,55 мм). Модуль крупности отрубей варьировал в пределах от 1,34 до 2,24 мм.

Таблица 1.

Фракционный состав трудносыпучего комбикормового сырья

Сход сырья с сита	Средневзвешенный размер частиц, мм	Содержание фракции в массе сырья, %		
		мясокостная мука	рыбная мука	отруби
1-50	5,25	2,26	-	-
1-45	4,75	1,67	0,57	0,12
1-35	4,00	2,28	0,73	0,89
1-30	3,25	2,96	0,84	2,66
1-20	2,50	8,92	2,90	16,73
1-18	1,90	5,87	1,35	13,88
1-10	1,40	14,39	6,32	16,14
сетка 0,562	0,78	9,68	6,67	32,42
0	0,28	51,97	80,62	17,16

Объемная масса образцов мясокостной муки составила 550 г/л, рыбной - 530 г/л, что находится в пределах справочных данных. Объемная масса отрубей, значительно варьирует (от 280 г/л до 300 г/л), что нежелательно, так как будет по разному влиять на степень заполнения рабочего объема машин и емкостей, а также влиять на равномерность смешивания.

Микрофлора мясокостной муки (табл.2.) представлена в основном плесневыми грибами рода Rhizopus nigricans, Aspergillus spp (зеленый, желтозеленый) и бактериями - споровые и неспоровые палочки, рыбной муки - грибами рода Penicillium, Aspergillus sp и бактериями - неспоровые палочки и сарцина. В отрубях обнаружили в основном плесневые грибы рода Penicillium spp и бактерии - неспоровые палочки и кокки.

Таблица 2.

Количественное содержание микроорганизмов в 1 г исследуемых образцов комбикормового сырья

Образец	Содержание микроорганизмов, КОЕ/г					
	на первые сутки хранения			после месяца хранения		
	бактерии	плесени	дрожжи	бактерии	плесени	дрожжи

ISSN 3030-3907

Мясокостная мука	$24x10^5$	$9x10^2$	0	$15x10^5$	$9x10^2$	0
Рыбная мука	$20\ x10^5$	$8x10^2$	0	$60x10^5$	$7x10^2$	0
Отруби пшеничные	$24x10^5$	$8x10^2$	0	$16x10^5$	$7x10^2$	0

Кислотное число жира рыбной муки равнялось 16,6 мг КОН/г, что удовлетворяет требованиям нормативной документации. Кислотное число жира мясокостной муки - 14,9 мг КОН/г (не нормируется), кислотность отрубей – 13,4 градуса Неймана (не нормируется).

При определении эффективности просеивания использовались два типа сит, установленных стандартами: сетки проволочные №1,8 с ячейками размером 1,8х1,8 мм и полотно решетное №20 с отверстиями диаметром 2 мм. Для повышения эффективности процесса использовали побудители: шарики из натуральной резины, шарики из синтетической резины, цилиндры из натуральной резины, побудитель из бельтинга, щетки с конским волосом.

Установлено, что для улучшения просеивания наиболее целесообразно использование сеток проволочных в сочетании с шариками из синтетической резины, это позволяет получить оптимально высокую эффективность для всех образцов исследуемого трудносыпучего сырья. В качестве кормовой добавке.

Бентонит — однородный сыпучий порошок серого цвета, без запаха. Влажность его не превышала 2,1 %.

Исследовали фракционный состав бентонита (табл.3.).

Модуль крупности бентонита составил 0,19 мм, что позволяет отнести его к сырью коллоидного измельчения.

Таблица 3

Фракционный состав бентонита

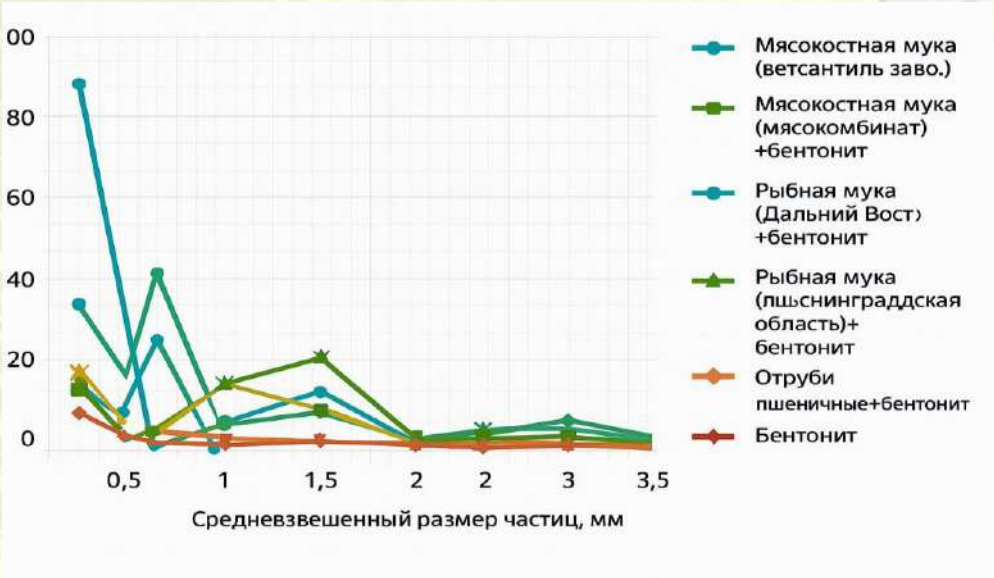
Сита	Средневзвешенный размер частиц, мм	Содержание фракции в массе сырья, %
1-18	1,90	-
1-15	1,65	0,33
1-10	1,25	0,51
сетка 0,636	0,82	1,18
сетка 0,562	0,60	0,23
26	. 0,41	13,57
0	0,13	84,18

Исследовали образцы на общую обсемененность микрофлорой. Микрофлора бентонита представлена плесневыми грибами рода Rhizopus nigricans, Aspergillus sp (желто-зеленый), Penicillium sp (не более 100

ISSN 3030-3907

колониеобразующих единиц (КОЕ) в 1 г) и бактериями - споровые и неспоровые палочки (не более 4500 КОЕ/г).

Исследование гранулометрического состава трудносыпучего На совершенном оборудовании невозможно производить комбикорма высокого качества, если не подобрано сырьё необходимого гранулометрического состава, поэтому фракционировали исследуемое сырье (рис. 1).

< 0,4 мм - коллоидная фракция сырья; 0,4 — 1,0 мм - фракция тонкого измельчения;

> 1,0 мм - фракция мелкого измельчения

Рисунок 1 - Фракционный состав трудносыпучего сырья и бентонита

Исследуемое трудносыпучее сырье содержит достаточно большое количество коллоидных частиц, что предопределяет его плохую сыпучесть (трудносыпучесть). Поэтому мы предлагаем выделять коллоидную фракцию и предварительно смешивать ее с бентонитом, который практически полностью (90-95%) состоит из частиц коллоидного измельчения (рис. 2).

ISSN 3030-3907

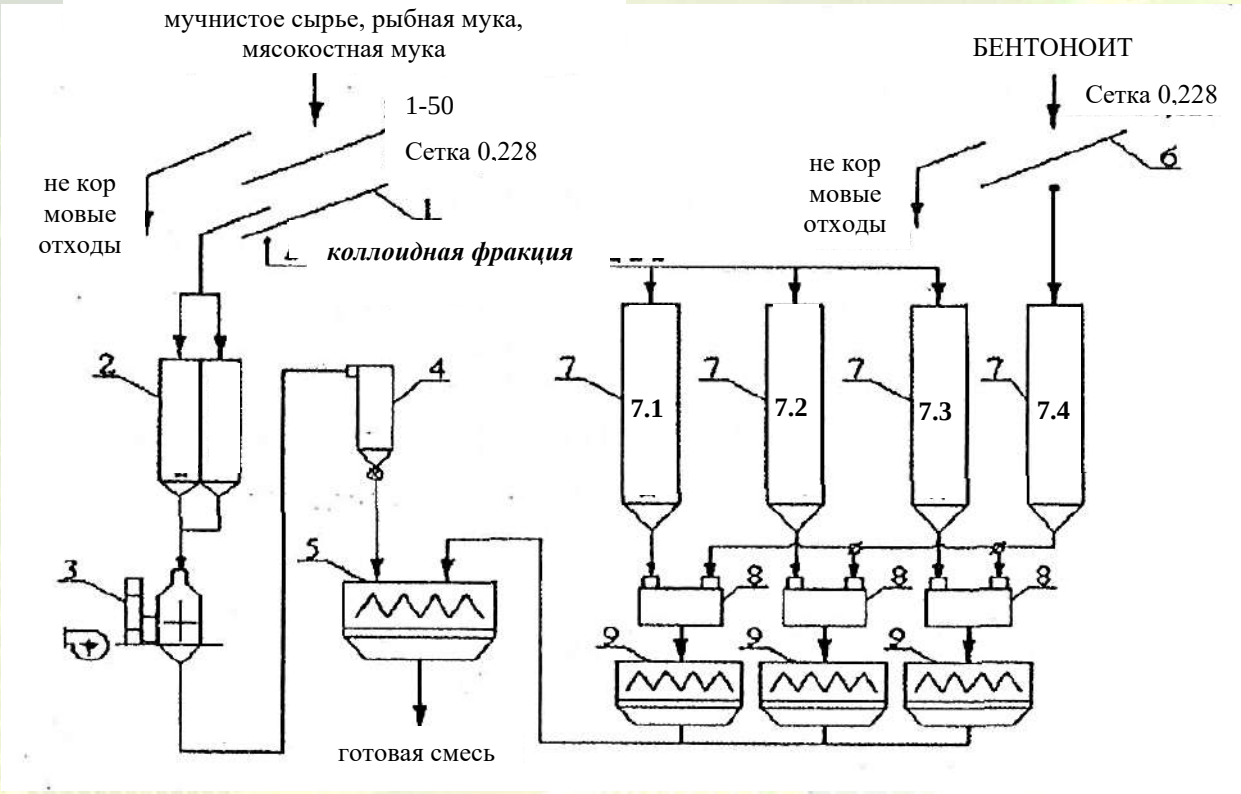

Рисунок 2 - Схема выделения коллоидной фракции трудносыпучих компонентов при смешивании их с бентонитом

1,6 – просеиватель; 2 – наддробильные бункеры; 3 – дробилка; 4 – циклон разгрузитель;

5,9 – смеситель; 7 – наддозаторные бункеры (7.1 – мучнистое сырье; 7.2 – рыбная мука;

7.3 –мясокостная мука; 7.4 – бентонит); 8 – дозатор.

Эффективность смешивания определяли по содержанию солей меди (табл.4.).

Таблица 4

Степень однородности смесей трудносыпучего комбикормового сырья с бентонитом

Образец		Процент ввода бентонита					
		1	2	4	6	8	10
Сырье +бентонит	мясокостная мука	0,69	0,71	0,74	0,78	0,85	0,85
	рыбная мука	0,87	0,88	0,88	0,89	0,95	0,98
	отруби пшеничные	0,85	0,90	0,90	0,93	0,92	0,95
Коллоидная фракция сырья + бентонит	мясокостная мука	0,87	0,88	0,88	0,91	0,92	0,94
	рыбная мука	0,89	0,89	0,94	0,96	0,98	1,00
	отруби пшеничные	0,90	0,92	0,94	0,97	0,98	0,99
Смесь коллоидной	мясокостная мука	0,85	0,86	0,88	0,89	0,90	0,90

ISSN 3030-3907

фракции с бентонитом + тонкая и мелкая фракция	рыбная мука	0,87	0,90	0,90	0,95	0,97	0,99
	о груби пшеничные	0,88	0,91	0,93	0,93	0,97	0,98

Максимальная степень однородности смесей трудносыпучих компонентов с бентонитом достигается при вводе 10 % последнего. Ввод его в больших количествах не желателен, так как для некоторых рецептов это может привести к превышению рекомендованных норм по содержанию кормового бентонита в рационах животных.

Установлено, что наиболее оптимальным при организации процесса смешивания трудпосыпучего сырья с бентонитом будет использование смеси коллоидной фракции с бентонитом плюс фракции тонкого и мелкого измельчения.

Исследовали влияния бентонита на физико-механические свойства смесей трудносыпучих компонентов комбикормов с бентонитом. При вводе бентонита влажность компонентов кормов (табл.5.) снижается, причем при хранении в течение месяца увеличение влажности в смеси (компонент + бентонит) происходит менее интенсивно, что подтверждает высокие гидрофильные свойства бентонита.

Таблица 5.

Влажность компонентов комбикормов

Продукт	Влажность, %			
	исходные компоненты		смесь компонент + бентонит	
	1 сутки	30 сутки	1 сутки	30 сутки
Бетонит	2,08	2,36	-	-
Мясокостная мука	8,81	10,34	8,11	9,01
Рыбная мука	8,42	9,96	7,80 .	8,63
О груби пшеничные	13,43	14,01	13,36	13,68

Следует отметить, что снижение влажности положительно влияет на физико-механические свойства трудносыпучих компонентов кормов. Введение бентонита в состав мясокостной, рыбной муки и отрубей несколько увеличивает объемную массу и снижает угол естественного откоса, что необходимо учитывать при расчете и использовании оперативных бункеров, складов и оборудования.

Бентонит, имея кислотность 0,21 градуса Неймана, снижает кислотное число жира смеси трудносыпучих компонентов на 14-24 %. При хранении в течение месяца смеси компонентов кормов с бентонитом кислотное число жира нарастает менее интенсивно, чем в образцах компонентов в чистом виде.

ISSN 3030-3907

Исследовали влияние бентонита на общую обсемененность микроорганизмами компонентов (табл.6.).

Таблица 6.

Количественное содержание микроорганизмов в образцах компонентов кормов

Образец компонентов кормов	Содержание микроорганизмов, КОЕ/г			
	на первые сутки		после месяца	
	бактерии	плесени	бактерии	плесени
Мясокостная мука + бентонит	$24x10^5$	$17x10^2$	! 3 x 10^5	$3x10^2$
Рыбная мука + бентонит	$20x10^5$	$6x10^2$	$40x10^5$	3x10"
Отруби пшеничные + бентонит	$12xI0^5$	$8x10^2$	$8x10^5$	$5x10^2$

При анализе колоний, выросших на питательных средах, патогенная микрофлора не была обнаружена. Установлено, что добавление бентонита положительно сказывается на снижении обсемененности микрофлорой исследуемых образцов компонентов комбикормов.

На основании результатов исследований были разработаны линии производства комбикормов с использованием бентонита для сельскохозяйственных (рис. 3) и плотоядных животных (рис. 4) и получены два патента на полезные модели.

ISSN 3030-3907

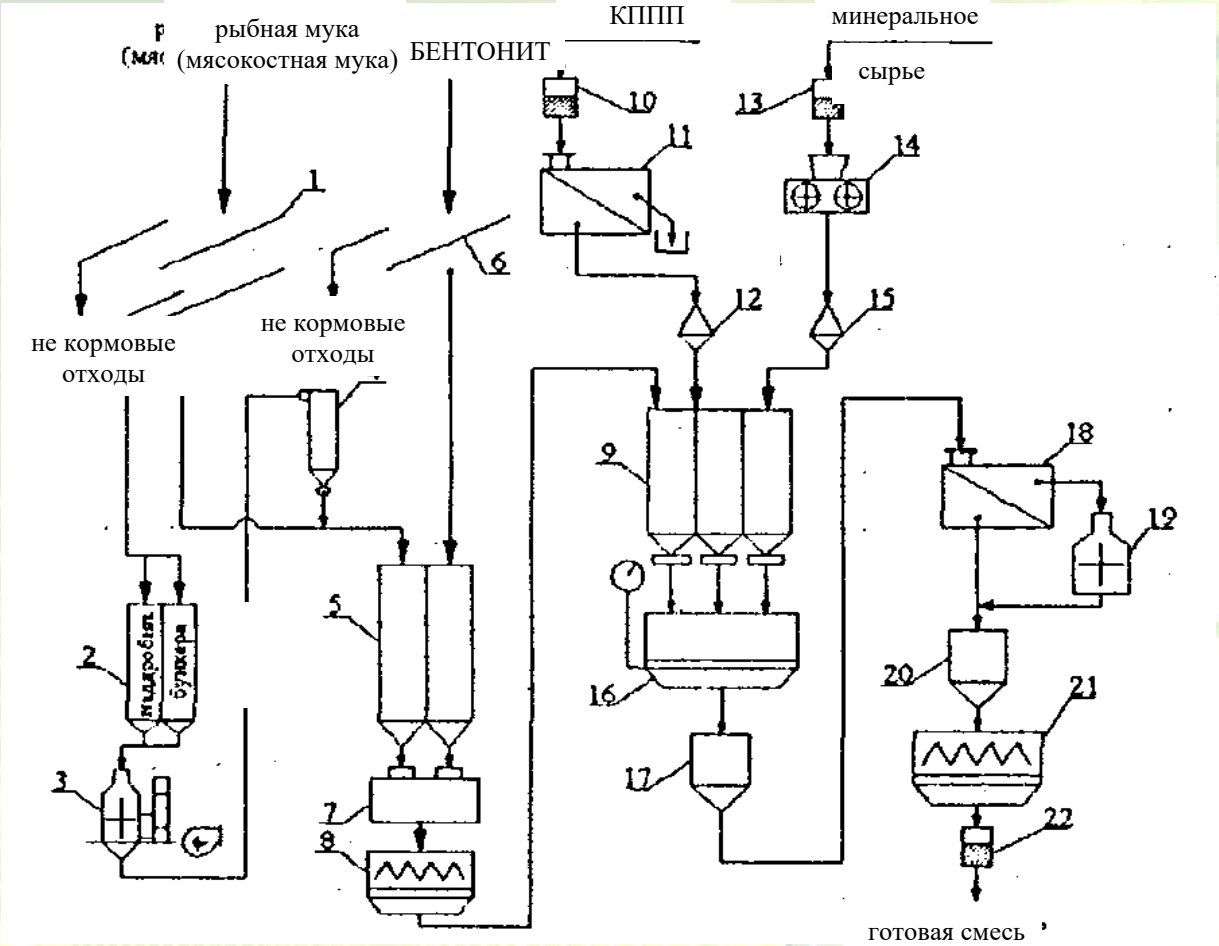

Рисунок 3 – Схема технической линии ввода трудносыпучего сырья при производстве комбикормов для сельскохозяйственных животных

1,6, 11, 18 - просеиватель; 2 - паддробильные бункера; 3, 19-дробилка; 4 - циклон-разгрузитель; 5 , 9 - наддозаторные бункера; 7, 16 - дозатор многокомпонентный; 8, 21 - смеситель; 10, 13, 22 - магнитный сепаратор; 12, 15 - распределитель направлений; 14 - измельчитель валковый; 17, 20 - бункер на одну порцию.

ISSN 3030-3907

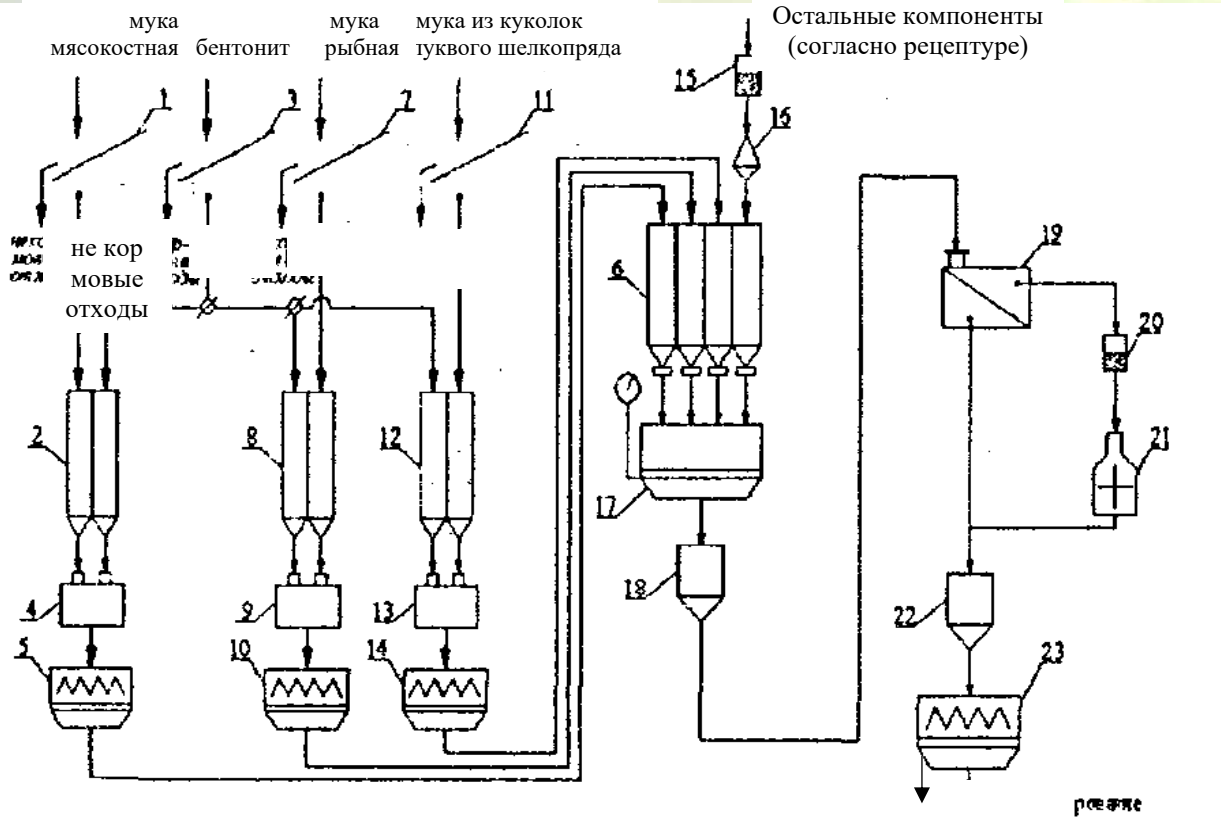

Рисунок 4 - Схема технологической линии по производству кормов для плотоядных (домашних) животных с использованием бентонита

1, 3, 7, 11, 19- просеиватель; 2, 6, 8, 12 - наддозаторные бункера; 4, 9, 13 - дозатор; 5, 10, 14 - смеситель; 15, 20 - магнитный сепаратор; 16 - распределитель направлений; 17 - многокомпонентный весовой дозатор; 18, 22 - бункер на одну порцию; 21 - дробилка; 23 - смеситель периодического действия

Предложенные схемы позволяют вводить в комбикорма бентонит на стадии предварительного дозирования и смешивания (изготовление предварительных смесей из коллоидной фракции трудносыпучего сырья и бентонита), что позволяет увеличить сроки хранения компонентов без потери качества, повысить однородность распределения животного белка в готовом комбикорме, что особенно актуально при производстве кормов для плотоядных (домашних животных).

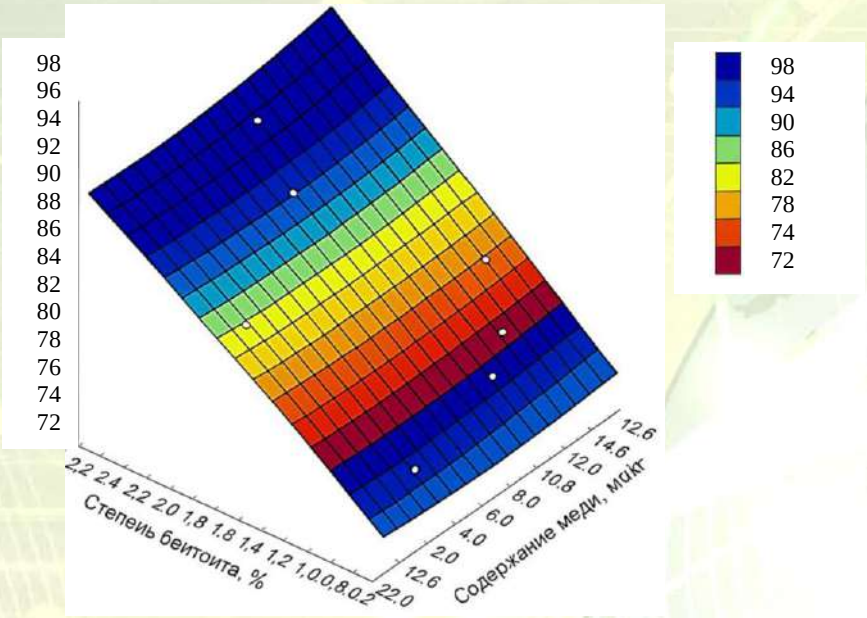
Исследовали влияния ввода трудносыпучсго сырья через предварительные смеси с бентонитом на однородность комбикормов.

С увеличением ввода бентонита через предварительные смеси с трудносыпучими компонентами возрастает степень однородности готового комбикорма.

На основании результатов исследований проведена статистическая обработка и корреляционно-регрессионный анализ, построены трёхмерные

ISSN 3030-3907

диаграммы и получены функциональные зависимости (рис. 5).

$$Z = 143{,}917+(18{,}60)xX+(-6{,}8004)xY+(0{,}067)xXxX+(-0{,}5424)xXxY+(0{,}1662)*YxY;$$

Рисунок 5 - Степень однородности комбикорма ПК 57-1 для хряков-производителей, выработанного с использованием бентонита

На основании проведенных исследований разработана техническая документация на смеси трудносыпучих компонентов с бентонитовыми глино- порошками, используемыми для производства комбикормов для сельскохозяйственных и плотоядных животных, на комбикорм ПК 57-1, вырабатываемый с использованием бентонитовых глинопорошков, для хряков- производителей, на комбикорм К 65-1 для откармливаемых бычков и комбикорм для собак.

Выводы. На основании результатов выполненных исследований теоретически обосновали и экспериментально установили целесообразность ввода трудносыпучего сырья при производстве комбикормов через предварительные смеси с бентонитом.

Качество исследуемого трудносыпучего сырья, используемого при производстве комбикормов соответствовало требованиям стандартов. При этом наблюдался непостоянность показателей по отдельным видам сырья. Так модуль крупности мясокостной муки с санитарно-ветеринарного утилизационного завода составил 1,21мм, а с мясокомбината — 0,96 мм.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Аликаев В.А., Петухова Е.А., Халенева Л.Д., Видова Р.Ф. Руководство по контролю качества кормов и полноценности кормления животных. – М.: «Колос», 1967. – 424 с.6,1

2. Использование природного гидроалюмосиликата в животноводстве и

ISSN 3030-3907

ветеринарии: Метод, реком. /А.А.Шапошников, И.А.Бойко, Н.А.Мусиенко, Л.Р.Закирова и др. - Белгород, 2000. - 18 с.6,2

3. Прохоров Е.О. Продуктивность и показатели качества молока коров при включении зерна белого люпина в состав комбикормов / Н.Г1. Буряков, Е.О. Прохоров, Л.О. Прохоров // Материалы I Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы формирования кадрового потенциала для инновационного развития АПК». Минск: БГАТУ, 2016. С. 24-28.

4. Прохоров Е.О. Некоторые показатели качества молока и продуктивность коров при включении в состав комбикорма безалкалоидного зерна белого люпина / II. П. Буряков, Е.О. Прохоров // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 200-летию Н.И. Железнова. М.: Изд-во РГАУ-МСХА, 2016. С. 141-142.

5. Прохоров Е.О. Люпин в кормлении коров / П.П. Буряков, Е.О. Прохоров // Журнал «Животноводство России». 2017. № 19. С. 61-66.

6. NRC (National Research Council). (2011). Nutrient Requirements of Fish and Shrimp. National Academies Press.

7. Lall S.P., Tibbetts S.M. (2009). Nutrition, Feeding, and Behavior of Fish. Veterinary Clinics: Exotic Animal Practice.

8. Lall S.P., Tibbetts S.M. (2009). Nutrition, Feeding, and Behavior of Fish. Veterinary Clinics.

ISSN 3030-3907

UDC: 546.46;546.41;547.464;541.49

COORDINATION COMPOUNDS OF NICEL SULFATE WITH SOME ACID AMIDES

Djumanazarova Zulfiya Kojabayevna
Doctor of Chemical Sciences, Associate Professor of Karakalpak State University
Republic of Karakalpakstan, Nukus city
E-mail: zulya19_86@mail.ru
Meldebekova Saule Undashevna
Ph.D., Associate Professor, Karakalpakstan Medical Institute
Republic of Karakalpakstan, Nukus city
Tanirbergenov Bazarbay
Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of Karakalpak State University
Bektursinova Aysanem Paraxat kizi
Assistant of Karakalpak State University
Kannazarova Nulufar Mahmud kizi
Master's student of Karakalpak State University

Annotatsiya. Sulfat guruhini atsetamid, karbamid, tiokarbamid va nikotinamid bilan koordinatsiyalash orqali olingan birikmalarning tarkibi va individual xossalarini o‘zgartirish maqsadida nikel sulfatning ba’zi kislota amidlari bilan komplekslari sintez qilindi. Organik ligandlarning koordinatsiyasi, markaziy ionning atrofi va sintez qilingan birikmalarning termik xususiyatlari tebranish spektroskopiyasi va termik tahlil usullari yordamida o‘rganildi. Nikel sulfat va sintez qilingan komplekslarning nisbiy intensivliklari va fazoviy tuzilishini qiyosiy ko‘rib chiqish shuni ko‘rsatadiki, yangi koordinatsion birikmalar bir-biridan va dastlabki komponentlardan farq qiladi, chunki ular individual kristall panjaralarga ega. Sintez qilingan birikmalarning diffuz qaytish elektron spektrlari ikki valentli nikelning koordinatsion birikmalari oktaedrik geometriyaga ega ekanligini ko‘rsatdi. Sintez qilingan birikmalardan g‘o‘zaning o‘sishini tezlashtiruvchi stimulyator sifatida foydalanish mumkinligi tajribada tasdiqlangan.

Kalit so‘zlar: koordinatsion birikmalar, sintez, IQ-spektroskopiya, rentgen tuzilish tahlili, termik xatti-harakatlar, diffuz aks ettirishning elektron spektrlari

Аннотация. Синтезированы комплексы сульфата никеля с некоторыми амидами кислот с целью варьирования состава и индивидуальных свойств соединений, полученных путем координации сульфатной группы с ацетамидом, карбамидом, тиокарбамидом и никотинамидом. Координация органических лигандов, окружение центрального иона и термическое

ISSN 3030-3907

поведение синтезированных соединений изучены методами колебательной спектроскопии и термического анализа. Сравнительное рассмотрение относительных интенсивностей и пространственных структур сульфата никеля и синтезированных комплексов показывает, что новые координационные соединения отличаются друг от друга и от исходных компонентов, так как имеют индивидуальные кристаллические решетки. Электронные спектры диффузного отражения синтезированных соединений показали, что координационные соединения двухвалентного никеля имеют октаэдрическую геометрию. Экспериментально подтверждено, что синтезированные соединения могут быть использованы в качестве стимуляторов роста хлопчатника.

Ключевые слова: координационные соединения, синтез, ИК-спектроскопия, рентгеноструктурный анализ, термическое поведение, электронные спектры диффузного отражения.

Abstract. Complexes of nickel sulfate with some acid amides are synthesized aiming to vary the composition and the individual properties of the compounds obtained through coordination of the sulfate group to acetamide, carbomide, thiocarbomide and nicotinamide. The coordination of the organic ligands, the environment of the central ion and thermal behavior of the synthesized compounds are elucidated by vibrational spectroscopy and thermal analysis. The comparative consideration of the relative intensities and the spatial structures of magnesium sulfate, and the complexes synthesized shows that the new coordination compounds differ from each other and the original components as they have individual crystal lattices. Electronic spectra of the diffuse reflection of the synthesized compounds have shown that coordination compounds of divalent nickel have an octahedral geometry. It is experimentally verified that the compounds synthesized can be used as cotton growth stimulators.

Keywords: coordination compounds, synthesis, IR spectroscopy, X-ray analysis, thermal behavior, electronic spectra of the diffuse reflection.

INTRODUCTION.

Currently, one of the promising directions of inorganic chemistry is the synthesis and study of the properties of complexes of transition metals with organic nitrogen-containing ligands exhibiting various biological activity. The molecules of acetamide, carbamide, thiocarbimide, nicotinamide, and nicotinic acid anion are bioorganic compounds. They participate in many biological processes. When transitioning to a coordinated state, the biological activity of these substances increases significantly [1,2]. Therefore, finding ways to synthesize new coordination compounds with biologically active molecules is of great importance.

ISSN 3030-3907

Numerous studies of complex compounds of p-, d-, and f-metals with amido acids have been devoted to complexes with homogeneous ligands. However, data on mixed ligands. Complex compounds of metal carboxylates were not known until the beginning of our research. Previously, the reasons for the specific coordination of ligands, acid anions, and water molecules in the atom's coordination environment were not clarified. To solve this problem, we chose nickel sulfate as the complexing agent. Because the nature of the mixed amide and complex compounds of nickel sulfate can be judged by their ability to form complexes. In connection with the above, the purpose of this study is to synthesize mixed and complex compounds of nickel sulfate with acetamide, carbamide, thiocarbamide, nicotinamide, to establish their composition and individuality by the coordination method of organic ligands, as well as to investigate the thermal behavior of new compounds.

For the synthesis of the above-mentioned coordination compounds, analytically and chemically pure Ni $(SO_4)_2 \cdot 6H_2O$ and NaOH were used. Analytically pure acetamide (CH_3CONH_2) (AA), carbamide ($CO(NH_2)_2$) (C), thiocarbamide ($CS(NH_2)_2$) (TC), nicotinamide ($NC_5H_4CONH_2$) (NA) were used as ligands. The synthesis was carried out by mechanochemical (enzymatic) method [3]. The necessary components included nickel sulfate, amide1, and amide2. They were mixed in a 1:2:2 ratio for 20 minutes at room temperature in a ball mill with a volume of 1 liter. Thus, the compound Ni (SO4) $2 \cdot 2CH_3CONH_2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2 \cdot 2H_2O$ was synthesized by grinding 0.5624 g of Ni $(SO_4)_2 \cdot 4H_2O$ with 0.1772 g of acetamide and 0.3664 g of nicotinamide. The coordination compound $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CO(NH_2)_2 \cdot 2CS(NH_2)_2 \cdot 4H_2O$ was synthesized using 0.5624 g of $Ni(SO_4)_2 \cdot 4H_2O$, 0.1802 g of carbamide, and 0.2284 g of thiocarbamide. The complex compound $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CO(NH_2)$ $2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2 \cdot 2.5H_2O$ was synthesized by grinding 0.5624 g of $Ni(SO_4)$ $_2 \cdot 4H_2O$ with 0.1802 g of carbamide and 0.3664 g of nicotinamide. The metal content in the synthesized compounds was determined using the method described in [5], the nitrogen content was assessed using the Dumas micro-method [6], and the carbon, hydrogen, and sulfur content was determined by burning in a stream of oxygen. The identity of the synthesized complexes was established based on radiographs. The latter were recorded using a DRON-2.0 X-ray diffractometer with a Cu-anticathode [8]. IR absorption spectra were recorded in the range from 400 cm-1 to 4000 cm^{-1} on a "Nicolet" AVATAR-360 spectrometer using samples pressed with KBr. The diffuse reflection spectrum was constructed by dividing the reflection spectrum in the range of the galogen lamp obtained through the slit of the monochromator's direct illumination. Powder samples were measured by

ISSN 3030-3907

pressing them into tablets with a diameter of 1.4 cm and a thickness of 0.2 cm. The measurements were carried out at the Department of Heat Physics of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Thickness 0.2 cm.Thermal analysis was carried out on a Paulik-Paulik-Erdey system derivatograph [10] at a heating rate of 10°C/min and the sensitivity of the T-900, TG-100, DTA-1/10, DTG-1/10 galvanometers at a coefficient of 0.1. Registration was carried out under atmospheric conditions with constant removal of the gaseous medium by a water pump. A 7 mm diameter platinum crucible without a lid was used as the holder, and Al_2O_3 served as the standard.

Table 1.

Data of elemental analysis of mixed-ligand coordination compounds of nickel sulfate.

Compounds	Ni, %		S, %		N, %		C, %		H, %	
	found	calculated	found	calculated	found	calculated	found	calculated	found	calculated
$Ni(SO_4)_2 \cdot 2AA \cdot 2NA \cdot 2H_2O$	8,19	8,42	-	-	15,95	15,98	47,90	47,90	4,76	4,85
$Ni(SO_4)_2 \cdot 2C \cdot 2TC \cdot 4H_2O$	9,43	9,08	10,13	9,9	21,9	21,6	30,3	29,6	5,3	4,9
$Ni(SO_4)_2 \cdot 2C \cdot 2NA \cdot 2{,}5H_2O$	8,17	8,29	-	-	19,73	19,67	43,73	43,82	4,95	4,63

The data of elemental analysis of the synthesized compounds are presented in Table 1.

Comparative analysis of the relative intensities and spatial structures of nickel sulfate, carbamide, nicotinamide, and the coordination compound $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CO(NH_2)_2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2 \cdot 2.5H_2O$ showed that the new coordination compound differs significantly from the initial components. Consequently, the synthesized complex compound of nickel sulfate has an individual crystal lattice (Fig. 1).

ISSN 3030-3907

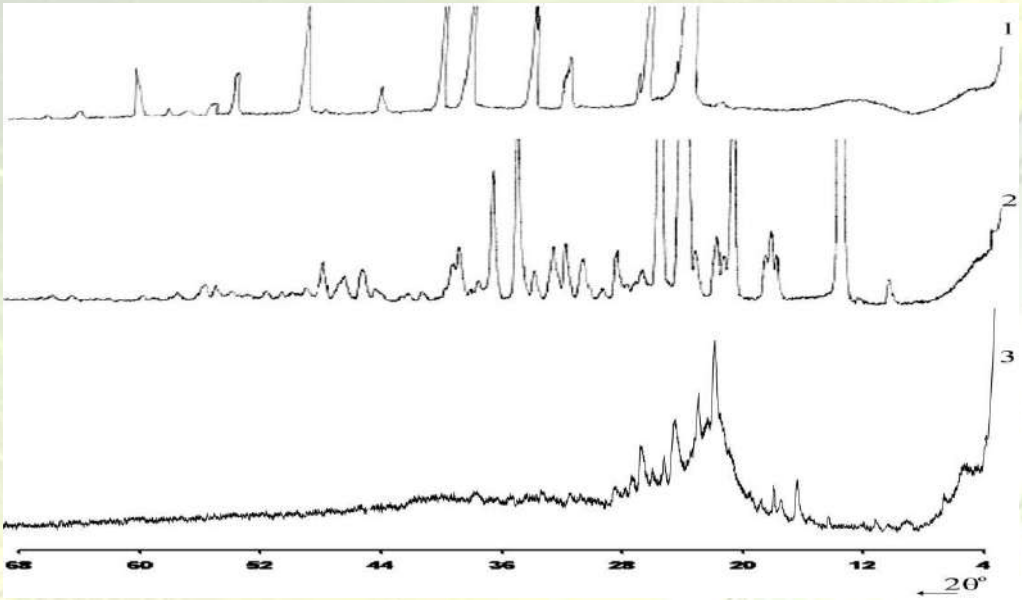

Fig. 1. X-rays: $CO(NH_2)_2$ (1), $NC_5H_4CONH_2$ (2), $Ni(SO_4)_2$ $CO(NH_2)_2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2 \cdot 2.5H_2O$ (3)

The infrared absorption spectra of free ligand molecules are characterized by the following bands (cm^{-1}) [11].

Acetamide: 3377-ν (NH_2), 3191-2δ (NH_2), 1669-ν (C=O), 1612-δ (NH_2), ν (CO),

1396-ν (CN), 1354-δ (CH_3), 1150-ρ (NH_2), 1047-ρ (CH_3), 1005-ν (C-C), 872-ν (C-C), 582-δ (NCO), and 465-δ (CCN).

Carbamide: 3448-νas (NH_2), 3348-νs (NH_2), 3263-2δ (NH_2), 1685-ν (C=O), δ (NH_2), 1623-δ (NH_2), ν (CO), 1464-ν (CN), 1153, 1061-ρ (NH_2), 1005-ν (CN), 788-2δ (NH_2), 583-δ (NCO) and 557-δ (NCN).

Thiocarbamide: 3365-νas (NH_2), 3260-νs (NH_2), 3167-2δ (NH_2), 1631-2δ (NH_2), δ (HNC), 1431-ν (CS), 1093-ν (CN), 780-ρ (NH_2), 726-δ (CS), 621-δ (CS), δ (NCS), 485-δ (NCN) and 459-δ (NCS).

Nicotinamide: 3367-ν (NH_2), 3160-2δ (NH_2), 3053-ν (CH), 1680-ν (C=O), 1619-δ (NH_2), 1593-νk, 1574-νk, 1484, 1423-νk, δ (CCN), 1397, 1340-ν (CH),δ (SCN), 1201-δ (SCN), 1154, 1123-ν (NH_2), δ (SCN), 1087-δ (SCN), ν (CO), 1028-νk, δ (CCN), 974-ν (CC), 829-ν (CC), δ (CCC), 780, 703-δ (CCN), δ (CO), 623, 603-δ (CO), δ (CCN), 510-δ (CO), δ (CCC).

The spectra of the synthesized compounds show the following bands: $Ni(SO_4)_2 \cdot 2AA.2NA.2H_2O$ 701- δ (CO) + δ (CCN) (NA), 764-δ (CO) + δ (CCN) (NA), 1056- νK + (CCN) (NA), 1100 νK + (CCN) (NA), 1391-vs (COO-),1427- ν (CN) (AA), 1592- ν (COO-), 1614- νK (NA), 1666- ν (C=O) (AA), 3350- ν (H_2O).Ni (SO4) 2·2C·2TC·4H2O 599- δ (CS), 715- ν (CS), 1390- ν (COO-), 1467- ν (CN) (C), 1590- ν (COO-), 1662- ν (C=O) (C), 3338- ν (H_2O). $Ni(SO_4)_2 \cdot 2C \cdot 2NA \cdot 2.5H_2O$ 700-δ (CO) +δ (CCN) (NA), 764-δ (CO) +δ (CCN) (NA), 1056-

ISSN 3030-3907

νK + (CCN) (NA), 1110- νK + (CCN) (NA), 1390-vs (COO-),1473-ν (CN) (C), 1591- vas (COO-), 1614- νK (NA), 1675- ν (C=O) (C), 3438-ν (H_2O).

The IR spectra of the synthesized compounds show that the valence vibration frequency of the C=O groups of acetamide and carbamide decreases by 3 cm^{-1} and 10-23 cm^{-1}, while the absorption frequency of the C-N group increases by 31 cm^{-1} and 3-9 cm^{-1}, respectively. This indicates the coordination of acetamide and carbamide with the central atom through the oxygen atom of the carbonyl group. The valence vibration frequency of the C-S group of thiocarbamide during the transition to a coordinated state decreases by 22 cm^{-1} - 26 cm^{-1}. This change confirms the coordination of the central atom through the sulfur atom.

At a vibrational frequency of 703 cm^{-1}, nicotinamide decomposes, subsequently increasing and decreasing the vibrational frequency of the ring by 61 cm^{-1} - 61 cm^{-1} and 2-3 cm^{-1}, respectively. This indicates the coordination of nicotinamide through the nitrogen heteroatom of the pyridine ring.

Bands in the range of 3200 cm^{-1} - 3500 cm^{-1} confirm the presence of crystallization water. The IR spectra of the complexes exhibit two intense absorption bands with peaks in the ranges of 1590 cm^{-1} - 1592 cm^{-1} and 1390 cm^{-1} - 1391 cm^{-1}. They correspond to the asymmetric and symmetric valence vibrations of the carboxylate group. The value Δν = νas (COO-) -νs (COO-), found to be 200 cm^{-1} - 201 cm^{-1}, indicates [10] in favor of monodentate coordination of the carboxylate group.

The thermal behavior of the synthesized complexes was studied. On the heating curve of a compound with the composition $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CH_3CONH_2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2 \cdot 2H_2O$, four endothermic effects are observed at 98, 190, 254, and 294°C, and three exothermic effects at 442, 518, and 576°C.

The first two endoeffects are caused by the removal of the water present in the synthesized substance. Mass loss is 4.75%, the calculated value is 4.71%. The endothermic effect at 147-190 °C corresponds to the removal of the acetamide molecule and the highest stage of nicotinamide decomposition. The nature of the subsequent effects can be explained by the decomposition of nickel (II) sulfate, the combustion of the thermolysis products, and the formation of nickel oxygen compounds. In the heating curve of the complex compound $Ni(SO_4)_2 \cdot CO(NH_2)_2 \cdot CS(NH_2)_2$, four endothermic effects are observed at 101, 138, 230, and 266°C, and three exothermic effects at 300, 441, and 584°C. The appearance of the first two effects is caused by the removal of two water molecules. Mass loss in the temperature range of 120-180°C on the thermogravimetric curve is 10.21%, the calculated value is 10.41%. The following two thermal effects correspond to the

ISSN 3030-3907

coordinated removal of the thiocarbamide molecule and the stepwise degradation of the coordinated carbamide molecules. The nature of subsequent exothermic effects is related to the decomposition of the remaining coordinated carbamide molecules, sulfate groups, and the combustion of gaseous products of thermolysis with the formation of nickel (II) oxide. The heating curve of a compound with the composition $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CO(NH_2)_2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2 \cdot 2.5H_2O$ has three endothermic effects at 137, 257, and 332°C, and two exothermic effects at 456 and 534°C. The first endothermic effect is caused by the removal of water molecules from the synthesized coordination.

Registered diffuse reflection electron spectra of $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CH_3CONH_2 \cdot 2NC_5H_4CONH_2.2H_2O$, $Ni(SO_4)_2 \cdot CO(NH_2)_2 \cdot CS(NH_2)_2$ complex compounds of nickel sulfate.

Nickel (II) octahedral complexes usually give three absorption bands in the intervals of 8000-13000, 15000-19000 and 25000-29000 cm^{-1}. Each spectrum has several bends (Fig. 2, 3). For the analysis of band references, the most intense peaks were selected. Complex compounds have the proposed order of three peaks: 25576, 16142, 10228; 26738, 16314, 10766 cm_{-1}, which are related to the spin-resolved transition from 3A2g (F) to 3T2g (F), 3T1g (F), and 3T1g (P).

The values of, and p are calculated using the generally accepted methodology. The following equation was used to calculate p:

[6Dqr - 16 (Dq) 2] + (-6Dq-r) E + E2 = 0

For the Ni2+ ion, the parameter is P = 15V, where V is the Rakh parameter, and in the case of Ni (II) complexes, p = 15B'. The energy difference between the states of 3P and 3F in the complex decreases relative to the difference for the gas ion under the influence of covalence, i.e., the decrease in 3P serves, among other things, as a measure of covalence.

As can be seen from Table 2, there is a difference between the calculated and experimental 3A2g→3T1g (F) transition energies, indicating some covalent bonding between the central ion and ligands. This leads to distortion of the octahedral coordinate geometry node. Based on the observed spectra, it can be stated that in mixed-ligand coordination compounds of divalent nickel, the coordination number is 6, and the geometry of the coordination node corresponds to an octahedron.

ISSN 3030-3907

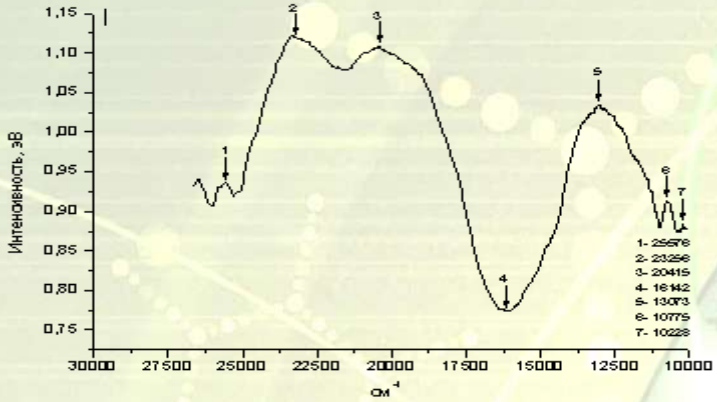

Fig.2. Electron spectra of diffuse reflection $Ni(SO_4)_2 \cdot 2CH_3CONH_2$ $2NC_5H_4CONH_2$ $2H_2O$.

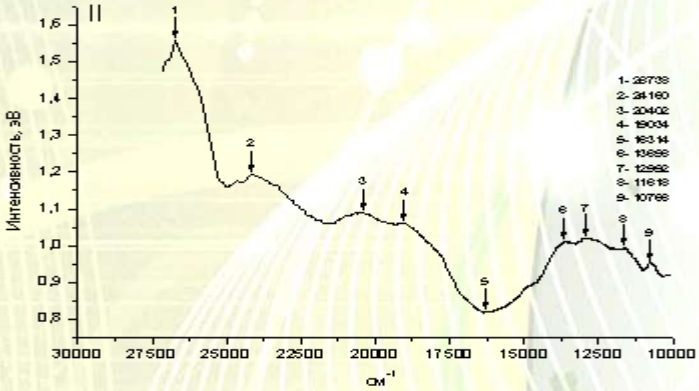

Fig.2. Electron spectra of diffuse reflection $Ni(SO_4)_2 \cdot CO(NH_2)_2 \cdot CS(NH_2)_2$.

Table-2

Comparison of the found and calculated values of the electron spectra of mixed-ligand coordination compounds of nickel (II) sulfate.

Compounds	found value			calculated value			B %	p=15B Rakaki parameter $см^{-1}$
	A2g →3T 2g	3A2g→ 3T1g (F)	3A2g →3T 1g (P)	3A2g →3T1 g (F)	3A2g →3T1 g (P)	=10Dq		
Ni $(SO_4)_2 \cdot 2AA \cdot 2NK \cdot 2H_2O$	10228	16142	25576	16075	25576	10228	69,23	10967
Ni $(SO_4)_2 \cdot 2C \cdot 2TC \cdot 4H_2O$	10766	16314	26738	16859	26738	10766		11299

Conclusions and suggestions.Mixed-ligand coordination compounds of nickel sulfate are synthesized using a mechanochemical method. The individuality of the synthesized compounds has been proven by physicochemical analysis methods. The coordination centers and the dentation of the acid residue were confirmed by IR spectroscopy. The diffuse reflection electron spectra of the

ISSN 3030-3907

synthesized compounds showed that the compounds have an octahedral coordination geometry, and the coordination number of the central atom is 6. The synthesized compounds are being tested as cotton growth stimulants. The obtained results show that plants grow faster, have greater biomass, and yield higher yields. It was concluded that the synthesized compounds can be used as environmentally safe and relatively inexpensive cotton growth stimulants.

REFERENCE.

1. Азизов О., Кадирова З., Азизов Т., Толипов С., Ибрагимов Б. Catena-Poly [[aqua (benzoato-k^{2}O,O‘) (benzoic acid-kO) calcium]-μ_3-benzoato-k^{4}O:O,O‘:O‘] // Acta Cryst. (2011). E67, m 597

2. Ш.Б. Хасанов, Координационные соединения двухвалентных кобальта, никеля и меди с различными лигандами, диссертация на соискание ученой степени кандидата химических наук, Ташкент, 2011, (на русском языке).

3. М.И. Ибодуллаева, Т.А. Азизов, О сульфатном комплексном соединении цинка с карбамидом // Актуальные проблемы современной науки. -М.: 2011.- No2 (58) -с.172-173.

4. А.И. Жебентяев, А.К. Жерносек, И.Е. Талуть, Аналитическая химия. Химические методы анализа, Минск, Новое знание; Москва, ИНФРА-М, 2011, (на русском языке).

5. Л.Н. Баженова, Количественный элементный анализ органических соединений, ЕКАТЕРИНБУРГ, 2008, (на русском языке).

6. И.С. Якимов, П.С. Дубинин, Количественный рентгеновский анализ, ИПК СФУ, 2008, (на русском языке).

7. Ю.К. Егоров-Тисменко, Кристаллография и кристаллохимия, Москва, 2005, (на русском языке).

8. Г.М. Кузьмичева, Порошковая дифракция в материаловедении. Часть 1, МИТХТ им. М.В. Ломоносова, 2005, (на русском языке).

9. П. Габбот (ред.). Принципы и применения термического анализа, Сингапур, Wiley-Blackwell, 2008.

10. В.Ф. Шульгин, С.А. Сотник, О.В. Конник, Синтез спейсерированных трехъядерных комплексов на основе тримезината меди (II), Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, Серия "Биология, Химия," Симферополь, т. 23 (62), No 2, 2010, 263-269.

ISSN 3030-3907

УДК 664.335.1

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ПРИГОТОВЛЕНИЯ КОМБИКОРМОВ

Б.Ў.Ўринов
Бухарский Государственный Технический Университет Республика Узбекистан, г.Бухара, пр. К.Муртазаева, 15
К.Х.Мажидов
Бухарский Государственный Технический Университет Республика Узбекистан, г.Бухара, пр. К.Муртазаева, 15
Ш.Ш.Тўймуродова
Бухарский Государственный Технический Университет Республика Узбекистан, г.Бухара, пр. К.Муртазаева, 15
E-mail: kafedra-03@mail.ru

Аннотация. Изучение закономерностей взаимодействия сыпучей среды с рабочими органами смесителя и изменения качества смеси в зависимости от его основных параметров. Исследована интенсификация процесса сепарации фуражного зерна на плоских решетах с продолговатыми отверстиями, расположенными под углом представлены результаты теоретических и экспериментальных исследований сепарации фуражного зерна на предлагаемых решетах, позволяющих получить зерновое сырье нужных кондиций для качественной выработки комбикормов. По результатам расчетов установлены значения рациональных углов расположения отверстий решета не более 15° с учетом предельной скорости движения зерна. Решение уравнений позволило получить характеристики параметров относительного движения частицы (скорости, перемещения) в зависимости от установочных параметров решета (продольного и поперечного углов наклона решета, угла расположения отверстий) и кинематических параметров привода решета (радиус и частота вращения кривошипа). Результаты проведенных исследований и анализов позволили разработать методологический комплекс исследования и структурную схему приготовления комбикормов в условиях сельскохозяйственных предприятий с использованием интенсифицирующих рабочих органов вибрационного и ударного принципа действия, обеспечивающих повышение качества и снижение энергоемкости процесса

Ключевые слова: корма, машины для производства, технологические процессы, интенсификация

Annotation. The study of the patterns of interaction of the bulk medium with the working organs of the mixer and changes in the quality of the mixture depending

ISSN 3030-3907

on its basic parameters. The intensification of the process of separation of feed grains on flat sieves with oblong holes located at an angle is investigated. The results of theoretical and experimental studies of separation of feed grains on the proposed sieves are presented, which make it possible to obtain grain raw materials of the necessary conditions for the high-quality production of compound feeds. According to the calculation results, the values of the rational angles of the sieve openings are not more than 15 °, taking into account the maximum speed of grain movement. Solving the equations made it possible to obtain the characteristics of the relative motion parameters of the particle (velocity, displacement) depending on the installation parameters of the sieve (longitudinal and transverse angles of inclination of the sieve, the angle of the holes) and the kinematic parameters of the sieve drive (radius and frequency of rotation of the crank). The results of the conducted research and analyses made it possible to develop a methodological research package and a structural scheme for the preparation of compound feeds in agricultural enterprises using intensifying working bodies of the vibration and shock principle of operation, ensuring an increase in quality and a reduction in the energy intensity of the process.

Keywords: feed, production machines, technological processes, intensification

Annotatsiya. Ommaviy muhitning mikserning ishchi organlari bilan o‘zaro ta'sirini o‘rganish va uning asosiy parametrlariga qarab aralashmaning sifatini o‘zgartirish.zoh. Ommaviy muhitning mikserning ishchi organlari bilan o‘zaro ta'sirini o‘rganish va uning asosiy parametrlariga qarab aralashmaning sizoh. Ommaviy muhitning mikserning ishchi organlari bilan o‘zaro ta'sirini o‘rganish va uning asosiy parametrlariga qarab aralashmaning sifatini o‘zgartirish. Burchak ostida joylashgan cho‘zinchoq teshiklari bo‘lgan tekis elaklarda ozuqa donalarini ajratish jarayonining kuchayishi o‘rganilmoqda. Taklif etilayotgan elaklarda ozuqa donalarini ajratish bo‘yicha nazariy va eksperimental tadqiqotlar natijalari keltirilgan bo‘lib, ular aralash ozuqalarni sifatli ishlab chiqarish uchun zarur shart-sharoitlarning don xom ashyosini olish imkonini beradi. Hisoblash natijalariga ko‘ra, elak teshiklarining oqilona burchaklarining qiymatlari don harakatining maksimal tezligini hisobga olgan holda 15 dan ortiq emas.isoblash natijalariga ko‘ra, elak teshiklarining oqilona burchaklarining qiymatlari don harakatining maksimal tezligini hisobga olgan holda 15 dan ortiq emas. Tenglamalarni echish elakning o‘rnatish parametrlariga (elakning bo‘ylama va ko‘ndalang burchagi, teshiklarning burchagi) va elak haydovchisining kinematik parametrlariga (radius va chastota) qarab zarrachaning nisbiy harakat parametrlarining xususiyatlarini olish imkonini berdi krankning aylanishi). O‘tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar natijalari qishloq xo‘jaligi korxonalarida tebranish va zarba printsipining

ISSN 3030-3907

kuchaytiruvchi ishchi organlaridan foydalangan holda aralash yemlarni tayyorlashning uslubiy tadqiqot to‘plami va tarkibiy sxemasini ishlab chiqishga imkon berdi, bu jarayonning sifatini oshirish va energiya intensivligini kamaytirishni ta'minladi.

Kalit so‘zlar: ozuqa, ishlab chiqarish mashinalari, texnologik jarayonlar, intensivlashtirish

ВВЕДЕНИЕ.

Национальный проект Узбекистана в области сельского хозяйства предусматривает интенсивное развитие животноводства [1].

В общем процессе производства продукции животноводства на долю кормов приходится более половины затрат [2].

Научными исследованиями и практикой доказано, что от качества комбикормов во многом зависит повышение продуктивности сельскохозяйственных животных и птицы [3]. Скармливание зернофуража в виде дерти малоэффективно и экономически необоснованно. Простые кормовые смеси из нескольких видов зернофуража, сбалансированные по составу, дают значительно больший эффект, чем простая дерть, приготовленная из одной культуры.

Полноценные комбикорма, сбалансированные по основным элементам питания, микроэлементам и витаминам, оказываются на 25 - 30 % эффективнее обычных зерновых кормов [4]. Фуражное зерно можно переработать в комбикорма, развивая собственное комбикормовое производство непосредственно в хозяйствах. Это позволяет сокращать издержки на закупку сырья, его транспортировку, более рационально использовать зернофураж, дорогостоящие БВД и непрерывно обеспечивать коллективные, крестьянские (фермерские) хозяйства собственными комбикормами. Поэтому производство комбикормов непосредственно в местах потребления становится условием рентабельного ведения отрасли животноводства.

При выборе рациональных способов измельчения возникает необходимость создания и применения в сельскохозяйственном производстве измельчителей с новыми рабочими органами интенсифицирующего действия [5].

Важная роль в обеспечении рационального кормления животных принадлежит машинам и устройствам, дозирующим компоненты, входящие в состав кормовых смесей (комбикормов) [6]. Поэтому изучение вопросов интенсификация технологических процессов приготовления комбикормов является актуальными.

ISSN 3030-3907

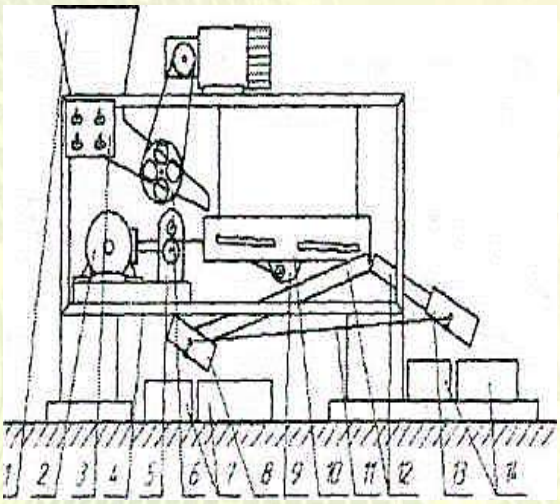
Цель работы являлось изучение закономерностей взаимодействия сыпучей среды с рабочими органами смесителя и изменения качества смеси в зависимости от его основных параметров.

Объектами исследования являлись прогрессивные технологические процессы приготовления сыпучих комбикормов в условиях сельскохозяйственных предприятий.

Методы исследования. Для проведения экспериментальных исследований и анализа полученных результатов использованны современные методы [7, 8] и способы математического планирования и статической обработки [9].

Результаты и их обсуждение. Исследована и предложена схема для смешения и сортирования зерновых смесей в технологии приготовления комбикормов.

Схема установки приведена на рис.1.

1 - бункер для исходной зерновой смеси; 2 - двигатель привода решета; 3 - пульт управления; 4 - рама; 5 - распределительный редуктор; 6 - привод дозатора зерна; 7 - емкости для сбора проходовой фракции; 13 - клапана; 9 - привод щеток; !0 - решетный стан; 11 - рычаг блокировки клапанов; 12 - лотки для сбора фракций; 14 - емкости для сбора сходовой фракции.

Рисунок 1 - Схема лабораторной установки

С целью определения области планирования исследований проведен классический эксперимент, по результатам которого получены зависимости полноты разделения от угла расположения отверстий (рис. 2), угла поперечного наклона плоскости решета, амплитуды и частоты колебаний для величин удельной нагрузки 0,67; 1,47 и 2,28 кг/м^2-с. На основании этих зависимостей установлены уровни варьирования факторов.

ISSN 3030-3907

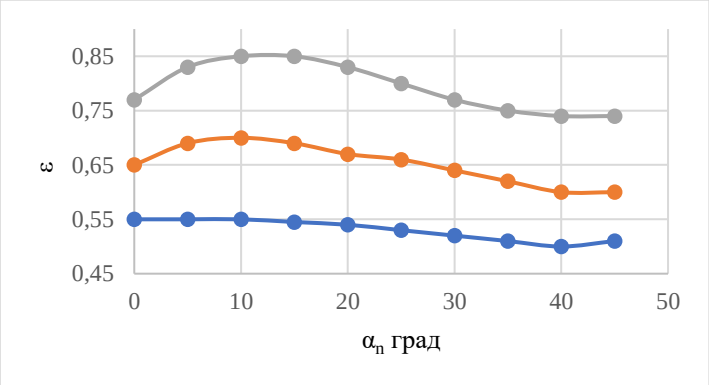

Рисунок 2 - Зависимости полноты разделения от угла расположения отверстий решета для величин удельной нагрузки: (0 - 0,67; □ - 1,34; Δ - 2,01 кг/(м²/с), α_n =1,5°

В результате проведения многофакторного эксперимента получена регрессионная модель изменения полноты разделения, адекватная на 5%-ном уровне значимости

$$\varepsilon = 0{,}765164 - 0{,}117479G + 0{,}009463\alpha' + 0{,}000107\,\alpha_n + 0{,}004861R + 0{,}000296n + + 0{,}00241\,2GR + 0{,}000069Gn + 0{,}000946\,\alpha'\,\alpha_n - 0{,}000002\,\alpha'n - 0{,}000011Rn - - 0{,}000338\,\alpha'^2 - 0{,}003574\,\alpha_n^2 - 0{,}000339R^2 - 0{,}0000003n^2. \quad (1)$$

Поверхности отклика построены в зависимости от кинематических пара метров работы решета R и п и параметров пространственного расположения отверстий решета α и $\alpha_п$ (рис. 3).

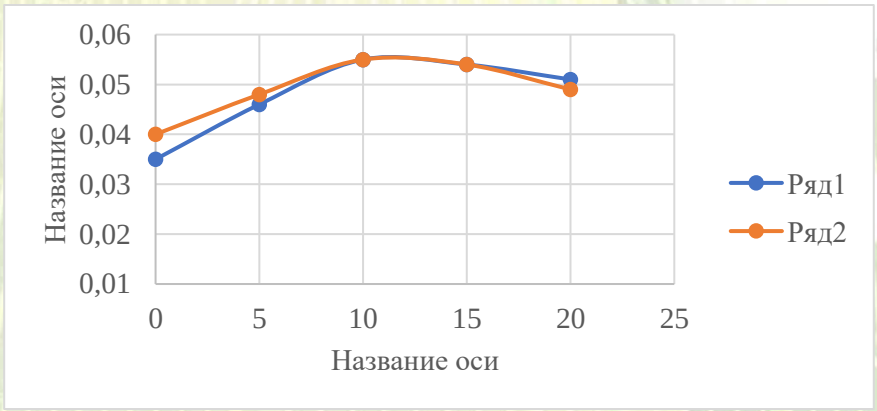

Рисунок 3 - Теоретические и экспериментальные зависимости производительности, полученной теоретически Qтеор и экспериментально Qэксп, при поперечном угле наклона α_n =1,5°

Ряд1-Q эксп; Ряд2-Q теор

Результаты теоретических исследований подтверждаются результатами экспериментов, о чем свидетельствуют зависимости производительности решета от угла наклона продолговатых отверстий, представленные на рис.3.

Для интенсификации процессов приготовления комбикормов» разработана методологическая база исследований технологических

ISSN 3030-3907

процессов приготовления комбикормов в условиях сельскохозяйственных предприятий (рис. 4) и предложена структурная схема процесса с использованием интенсифицирующих рабочих органов вибрационного и ударного принципа действия.

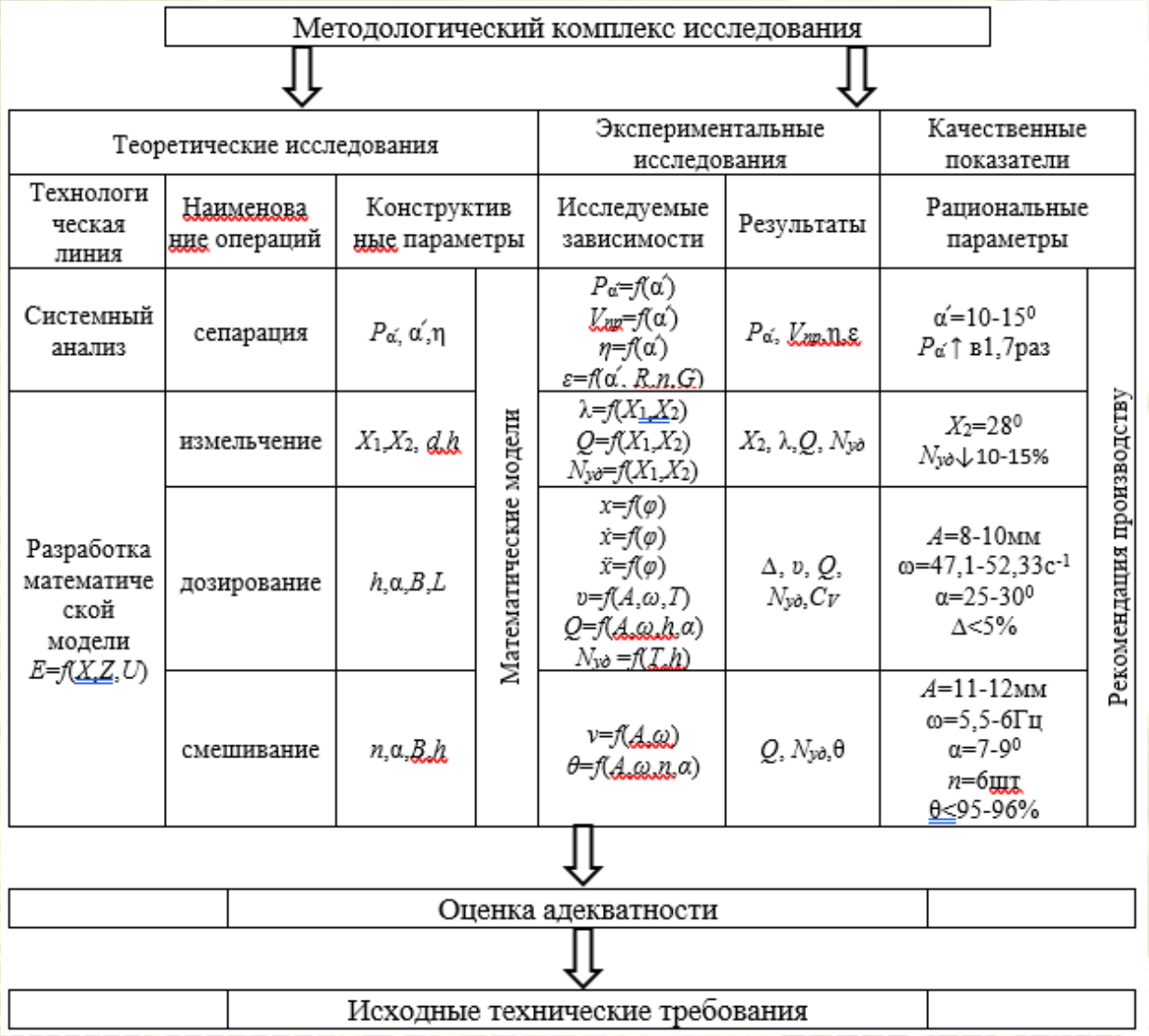

Рисунок 4 - Методологическая база исследований процесса приготовления комбикормов в условиях сельскохозяйственных предприятий

Специфика процесса приготовления комбикормов в условиях сельскохозяйственных предприятий позволяет рассматривать формализованные взаимосвязи процесса, протекающего в рабочем пространстве оборудования (для сепарации, измельчения, дозирования и смешивания) с учетом вибрационного и ударного воздействия на сыпучие корма (компоненты комбикормов) и их физикомеханические свойства, а также влияние этих закономерностей на качественные показатели готового комбикорма.

Исследована интенсификация процесса сепарации фуражного зерна на

ISSN 3030-3907

плоских решетах с продолговатыми отверстиями, расположенными под углом представлены результаты теоретических и экспериментальных исследований сепарации фуражного зерна на предлагаемых решетах, позволяющих получить зерновое сырье нужных кондиций для качественной выработки комбикормов.

На основе схемы взаимного расположения решета, отверстия и зерновки, определена предельная скорость движения зерна по решету с продолговатыми отверстиями, расположенными под углом к продольной оси решета (рис. 5):

$$V_{ПР}=\begin{cases}\left(\dfrac{l}{\cos\alpha'}-\dfrac{a}{2\cdot\cos\alpha'}-\dfrac{b\cdot tg\alpha}{2}\right)\cdot\sqrt{\dfrac{g\cdot\cos\alpha}{b}} \\ при\ \ 0\le\alpha'\langle arctg\dfrac{h_0-\dfrac{b}{2}}{l-\dfrac{a}{2}} \\ \left(\dfrac{h_0}{\cos\alpha'}-\dfrac{b}{2\cdot\cos\alpha'}-\dfrac{b\cdot tg\alpha}{2}\right)\cdot\sqrt{\dfrac{g\cdot\cos\alpha}{b}} \\ при\ \ arctg\dfrac{h_0-\dfrac{b}{2}}{l-\dfrac{a}{2}}\le\alpha'\le\dfrac{\pi}{2}\end{cases} \quad (2)$$

где l -длина отверстия;

α-угол наклона плоскости решета к горизонту;

h_0- ширина отверстия;

a, b - длина и толщина зерновки;

α'-угол расположения отверстия к продольной оси решета.

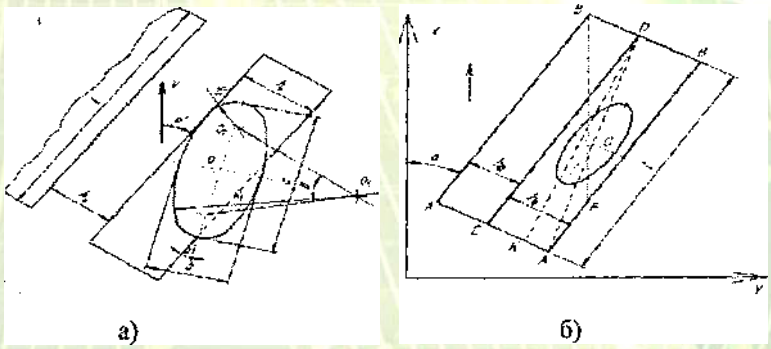

Рисунок 5 - Расчетная схема взаимного положения зерновки и отверстия решета

Из уравнения (2) следует, что с увеличением угла между вектором скорости частицы и осью симметрии отверстий скорость зерна уменьшается. По результатам расчетов установлены значения рациональных углов расположения отверстий решета не более 15° с учетом предельной скорости движения зерна.

ISSN 3030-3907

Вероятностный подход к процессу сепарации зерна на решете позволяет определить влияние траектории движения частицы на вероятность её взаимодействия с кромками продолговатого отверстия решета. Для того чтобы частица смогла пройти через отверстие решета, необходимо, чтобы она оказалась в зоне отверстия и располагалась относительно граней отверстия определенным образом. Расценивая эти события как независимые, вероятность прохода частицы через отверстия решета будет равна:

$$P = P_r - P_{\alpha'} \quad (3)$$

где P - вероятность прохода частицы через отверстие решета;

P_r - вероятность «проходового» расположения частицы на гранях отверстия;

$P_{\alpha'}$ - вероятность взаимодействия частицы с гранями отверстия, бусловленная траекторией движения частицы на перемычке.

Для определения положения частицы, при котором проход ее через отверстие решета возможен, считая зерновку в форме эллипсоида, у которого большая ось равняется длине зерна *a,* а малая ось - толщине зерна *b,* центральное сечение представляет собой овал из дуг сопряженных радиусов R_1 и R_2, используем расчетную схему см. (рис. 5, а).

Из геометрических соотношений определяем угол γ, при котором возможен проход зерновки в отверстие решета:

$$0 \le \gamma \le \pm \arcsin \frac{2 \cdot (h_0 - R_2)}{a - 2 \cdot R_2}. \quad (4)$$

Если известны статистические характеристики реального расположения частиц на поверхности решета относительно продольной оси отверстия, то вероятность «проходового» расположения частицы относительно грани отверстия будет равна:

$$P_\gamma = \sum_i P_j = \frac{N_\gamma}{N} \quad (5)$$

где i - число независимых событий в диапазоне γ_i;

$P_{\gamma j}$ - вероятность каждого события в диапазоне γ_j;

N_γ - число частиц на контрольном участке решета расположенных в диапазоне γ_i

N - общее число частиц на контрольном участке решета.

Для определения вероятности взаимодействия частицы с гранями отверстия, при пересечении траектории движения частицы с гранями отверстия, используем расчетную схему, приведенную на рис. 5,б. Если, *o* < *a'*<*arctg* $h_П/l$, *то из* геометрических соотношении запишем: $P_{\alpha'} = \frac{S_{ABDC} + S_{CDK}}{S_{ABB'A'}}$,

где S_{ABDC} - площадь отверстия; S_{CDK} - площадь перемычки, с которой частица

ISSN 3030-3907

попадает в отверстие; $S_{ABB'A'}$ - суммарная площадь отверстия и перемычки.

Если часть arctg $h_П / l < \alpha' \le \pi / 2$, то из рис. 5,б запишем $P_{\alpha'} = 1 - \frac{S_{BB'F}}{S_{ABB'A'}}$, $S_{BB'F}$ - часть суммарной площади, с которой частица не проходит в отверстие. После преобразований получим:

$$P_{\alpha'} = \begin{cases} \frac{h_0}{h_0 + h_П} + \frac{1 \cdot tg\alpha'}{2(h_0 + h_П)} \\ при \ \ 0 \le \alpha' \langle arctg \frac{h_П}{l} \\ 1 - \frac{h_П^2 \cdot ctg\alpha'}{2 \cdot l(h_0 + h_П)} \\ при \ arctg \frac{h_П}{l} \langle \alpha' \le \frac{\pi}{2}. \end{cases} \quad (6)$$

Результаты расчетов предельной скорости движения зерна и вероятности прохода частицы через отверстия решета в зависимости от угла расположения отверстия приведены в виде графиков на рис. 6.

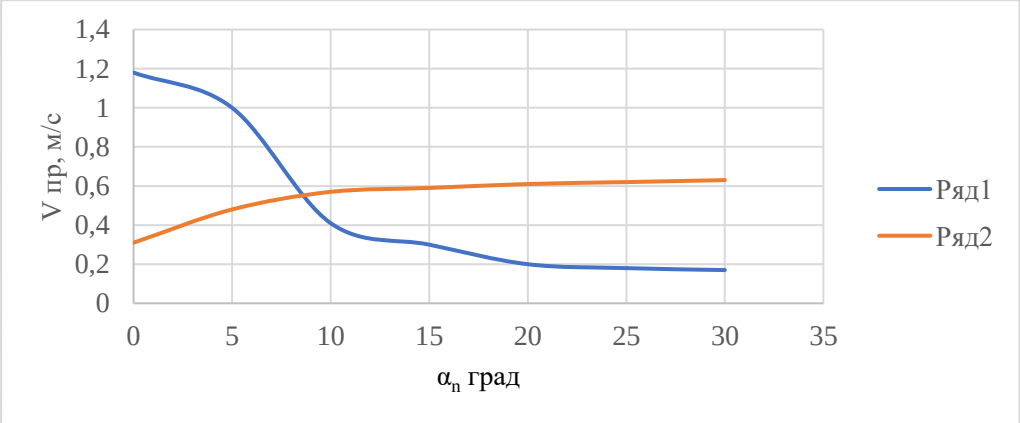

Рисунок 6 - Зависимость предельной скорости движения зерна $V_{пр}$ и вероятности прохода частицы через отверстие решета P от угла расположен отверстий решета.

Ряд1-Vпр; Ряд2-P

Из рисунка 6 следует, что расположение отверстий решета под углом к продольной оси способствует увеличению вероятности прохода частиц в отверстие решета. В диапазоне α' от 0 до 20° вероятность прохода частицы возрастает с 0,315 до 0,548, то есть в 1,7 раза.

Математическая модель процесса взаимодействия частицы с кромкой наклонного продолговатого отверстия решета, совершающего продольные гармонические колебания имеет вид:

ISSN 3030-3907

$$\frac{d^2x}{dt^2} = \left(\cos\alpha \cdot \cos^2\alpha' \pm \sin\alpha \cdot \cos\alpha' \cdot tg\varphi\right) \cdot \left(r \cdot \omega^2 \cos\omega t - g \frac{\sin\alpha \cdot \cos\alpha_{П} \mp \cos\alpha \cdot \cos\alpha_{П} \cdot \cos\alpha' \cdot tg\varphi}{\cos\alpha \cdot \cos^2\alpha' \pm \sin\alpha \cdot \cos\alpha' \cdot tg\varphi} \right) \quad (7)$$

$$\frac{d^2y}{dt^2} = \left(\cos\alpha \cdot \cos\alpha' \cdot \sin\alpha' \pm \sin\alpha \cdot \sin\alpha' \cdot tg\varphi\right) \cdot \left(r \cdot \omega^2 \cos\omega t - g \frac{-\sin\alpha_{П} \cdot \cos\alpha \mp \cos\alpha \cdot \cos\alpha_{П} \cdot \sin\alpha' \cdot tg\varphi}{\cos\alpha \cdot \cos\alpha' \cdot \sin\alpha' \pm \sin\alpha \cdot \sin\alpha' \cdot tg\varphi} \right) \quad (8)$$

Уравнения (7, 8) с верхними знаками соответствуют моментам времени, относящимся к левым интервалам (движение частицы по решету вниз и вправо), а с нижними - к правым интервалам (движение частицы вверх и влево).

Решение этих уравнений позволило получить характеристики параметров относительного движения частицы (скорости, перемещения) в зависимости от установочных параметров решета (продольного и поперечного углов наклона решета, угла расположения отверстий) и кинематических параметров привода решета (радиус и частота вращения кривошипа). Для расчета параметров относительного движения частицы по решету на ПЭВМ составлена программа с использованием прикладной программы Mathcad.

Результаты расчетов теоретической производительности решета при заданной величине полноты разделения ε = 0,8 представлены на рисунке 7. Полученные зависимости $Q = f(\alpha', \alpha_{П})$ показывают, что оптимальные значения угла расположения отверстий решета равны α' = 10 - 15° Угол поперечного наклона положительно влияет на производительность, но величина его должна ограничиваться по условию равномерного распределения зерна по поверхности решета.

Исследования по выявлению закономерностей качественных и количественных показателей работы решета с продолговатыми отверстиями, расположенными под углом к продольной оси, проводили на лабораторной установке.

ISSN 3030-3907

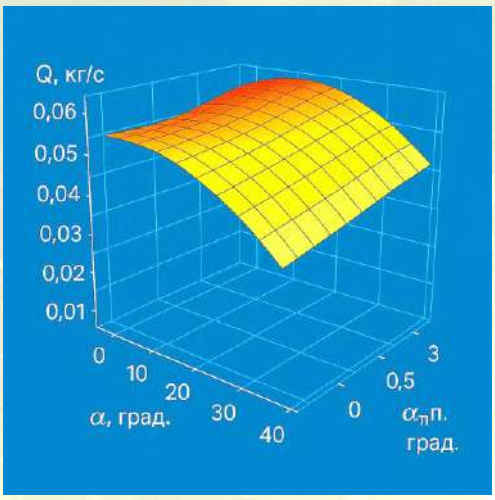

Рисунок 7 - Зависимость теоретической производительности Q решета от продольного α' и поперечного $\alpha_П$ углов его наклона

В результате отсеивающего эксперимента выяснено, что статистически значимыми по критерию Стьюдента на 5%-ном уровне значимости являются следующие факторы: удельная нагрузка на решето, угол расположения кромок прямоугольных отверстий решета к продольной оси решета, амплитуда и частота колебаний решета.

Выводы

Таким образом результаты проведенных исследований и анализов позволили разработать методологический комплекс исследования и структурную схему приготовления комбикормов в условиях сельскохозяйственных предприятий с использованием интенсифицирующих рабочих органов вибрационного и ударного принципа действия, обеспечивающих повышение качества и снижение энергоемкости процесса

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Аликаев В.А., Петухова Е.А., Халенева Л.Д., Видова Р.Ф. Руководство по контролю качества кормов и полноценности кормления животных. – М.: «Колос», 1967. – 424 с.6,1

2. NRC (National Research Council). (2011). Nutrient Requirements of Fish and Shrimp. National Academies Press.

3. Lall S.P., Tibbetts S.M. (2009). Nutrition, Feeding, and Behavior of Fish. Veterinary Clinics: Exotic Animal Practice.

4. Lall S.P., Tibbetts S.M. (2009). Nutrition, Feeding, and Behavior of Fish. Veterinary Clinics.

5. Hardy R.W. (2010). Utilization of plant proteins in fish diets: effects of global demand and supplies of fishmeal. Aquaculture Research.

6. Ищенко, О.Ю. Использование минерального премикса в кормлении молодняка крупного рогатого скота / Т.А. Краснощекова, В.Ц. Нимаева, Н.Б.

ISSN 3030-3907

Плотников, О.Ю. Ищенко // Проблемы зоотехнии, ветеринарии и биологии сельскохозяйственных животных на Дальнем Востоке: сб. науч. тр. ДальГАУ,- Благовещенск, 2014.- Вып. 21. - с. 8-10.
7. Ищенко, О.Ю. Влияние микронизации зерна и фермента Роксазим G2 G на содержание в нём некрахмалистых полисахаридов / Н.Б. Плотников, Э.Н. Горная, О.Ю. Ищенко // Проблемы зоотехнии, ветеринарии и биологии сельскохозяйственных животных на Дальнем Востоке: сб. науч. тр. ДальГАУ. - Благовещенск, 2012. - Вып. 18.-е. 44-46.
8. Прохоров Е.О. Продуктивность и показатели качества молока коров при включении зерна белого люпина в состав комбикормов / Н.Г1. Буряков, Е.О. Прохоров, Л.О. Прохоров // Материалы I Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы формирования кадрового потенциала для инновационного развития АПК». Минск: БГАТУ, 2016. С. 24-28.
9. Использование природного гидроалюмосиликата в животноводстве и ветеринарии: Метод, реком. /А.А.Шапошников, И.А.Бойко, Н.А.Мусиенко, Л.Р.Закирова и др. - Белгород, 2000. - 18 с.6,2.

ISSN 3030-3907

UO‘K 621.899

ISHLATILGAN MOTOR MOYLARINI TOZALASHNING SAMARADOR USULLARI VA ULARNING TAHLILI

Qobilov N.S.
T.f.d., Katta ilmiy xodim, O‘zbekiston kimyo farmatsevtika ilmiy tadqiqot instituti
E-mail: nodirbekdoc2020@gmail.com
Tog‘ayev A. I.
Dotsent., Qarshi davlat texnika universiteti
E-mail: abrortogayev93@gmail.com
Olimov J. T.
Tayanch doktorant, O‘zbekiston kimyo farmatsevtika ilmiy tadqiqot instituti,
Ergashev Sh. J.
Tayanch doktorant, O‘zbekiston kimyo farmatsevtika ilmiy tadqiqot instituti,

Annotatsiya. Ushbu maqolada isjlatilgan motor moylarini tozalashning ahamiyati, usullari tahlil qilingan. Moylarni tozalash jarayonidan samarali usullardan foydalanilgandan so‘ng moyning rangi ochilishi, kislotalilik soni pasayishi, va qayta foydalanish imkoniyati yaratilishi zarur. Tadqiqot natijalari oqartiruvchi gil, bentonit, va boshqa kimyoviy reagentlar yordamida moylarni tozalash ekologik va iqtisodiy jihatdan samarali usul ekanligini ko‘rsatadi. Ishlatilgan motor moylarini qayta tiklash va tozalashda adsorbsiya usulining mohiyati, texnologik jarayonlari, afzallik va kamchiliklari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: ishlatilgan motor moyi, adsorbsiya, ekologiya, qayta ishlash, usul.

Аннотация. В данной статье анализируются важность и методы очистки отработанных моторных масел. После применения эффективных методов в процессе очистки масла необходимо осветлить цвет масла, снизить кислотное число и создать возможность его повторного использования. Результаты исследования показывают, что очистка масел с использованием отбеливающей глины, бентонита и других химических реагентов является экологически и экономически эффективным методом. Проанализированы сущность, технологические процессы, преимущества и недостатки адсорбционного метода для рекуперации и очистки отработанных моторных масел.

Ключевые слова: отработанное моторное масло, адсорбция, экология, переработка, метод.

Abstract. This article analyzes the importance and methods of cleaning used motor oils. After using effective methods in the oil cleaning process, it is necessary to lighten the color of the oil, reduce the acidity number, and create the possibility of

ISSN 3030-3907

reuse. The results of the study show that cleaning oils using bleaching clay, bentonite, and other chemical reagents is an environmentally and economically effective method. The essence, technological processes, advantages and disadvantages of the adsorption method for the recovery and cleaning of used motor oils were analyzed.

Keywords: used motor oil, adsorption, ecology, recycling, method.

KIRISH.

Hozirgi kunda Respublikamiz va xorijda yiliga bir necha ming tonnagacha ishlatilgan motor moylari hosil bo‘ladi. Ularni tozalash, qayta ishlash hamda tayyor mahsulotlar Respublikamiz uchun dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ishlatilgan motor moylarini adsorbsiya usulida tozalash bugungi kunda ekologik va iqtisodiy muammolarni hal etishda eng istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Bu usul motor moylarining fizik-kimyoviy xususiyatlarini tiklash, ularni qayta ishlatish imkonini yaratish hamda chiqindilar hajmini kamaytirishga xizmat qiladi. Kelajakda yangi yuqori samarali adsorbentlarni ishlab chiqish va texnologik jarayonlarni optimallashtirish orqali usulning samaradorligini yanada oshirish mumkin. Shu sababli ishlatilgan moylarni qayta ishlash va regeneratsiya qilish dolzarb ilmiy-texnik masala hisoblanadi. Regeneratsiya usullari orasida adsorbsiya usuli oddiyligi va samaradorligi bilan ajralib turadi [1,2].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ishlatilgan moylarning kimyoviy reagentlar bilan qayta tiklash va yuz beradigan o‘zgarishlarni boyicha bir qancha olimlar va ilmiy tadqiqot markazlarida ilmiy izlanishlar olib borilgan hamda samarali usullarni o‘rganilgan.

Ishlatilgan motor moylarini dastlabki qayta ishlashda adsorbsion usulda tozalash borasida muhim ishlar amalga oshirilgan [2].

Ishlatilgan motor moylarini qayta ishlashda Navbahor bentonitlardan foydalanish va ularni samarali ishlatish texnologiyasi ishlab chiqilgan [3].

Moylovchi materiallar ishlab chiqarish texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari ham qisman o‘rganilgan [4].

Neft moylari va yoqilg‘ilar sifatiga qo‘yiladigan zamonaviy talablar va standartlar ham tadqiq qilingan [6].

Barcha adabiyotlarda keltirilgan ilmiy tadqiqotlar quyidagi yo‘nalishlarda ilmiy tadqiqot vazifalari belgilab berilgan:

1. Ishlatilgan moyning dastlabki xususiyatlarini aniqlash.
2. Mahalliy oqartiruvchi gillardan va bentonitdan adsorbent sifatida foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish.
3. Tozalashdan oldin va keyin moy xossalarini taqqoslash.
4. Adsorbsion usulning samaradorligini baholashdan iborat.

ISSN 3030-3907

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Motor moylarini tozalashda qo‘llaniladigan adsorbentlar (aktivlangan ko‘mir, bentonit, silikagel, zeolit, alumosilikatlar) yuqori g‘ovaklik va katta sirt maydoniga ega. Ularning yordamida: rang beruvchi moddalar; qatronlar va oksidlanish mahsulotlari; organik kislotalar; og‘ir metallar; koks va dispers zarrachalar samarali tarzda ajratib olinadi [3, 4].

Adsorbsiya yuzaki hodisa hisoblanadi. Molekulalar yoki ionlar adsorbentning g‘ovak yuzasida ushlanib qoladi. Bu jarayon quyidagi kuchlar hisobiga yuz beradi:

Van-der-Vaals kuchlari (fizik adsorbsiya),

Kimyoviy bog‘lanish kuchlari (kimyoviy adsorbsiya).

Fizik adsorbsiya qaytuvchan bo‘lib, modda yuzadan oson ajraladi. Kimyoviy adsorbsiya esa kuchliroq bog‘lanish tufayli barqarorroq va qaytarish qiyin bo‘ladi.

Adsorbsiya jarayoni ko‘plab sohalarda keng qo‘llaniladi: atrof-muhitni muhofaza qilishda — havoni gazlar va zararli aralashmalardan tozalashda; kimyo sanoatida — eritmalardan rang beruvchi yoki keraksiz moddalarni ajratishda; neft va moy sanoatida — ishlatilgan moylarni regeneratsiya qilishda; farmatsevtikada — dorivor moddalarni tozalashda hamda maishiy sohada — suv filtrlash va havo tozalagichlarda qo‘llaniladi [5].

Nazariy jihatdan harorat oshishi bilan adsorbsiya samaradorligi pasayishi kerak, chunki bu holda ajratib olinadigan (adsorbsiyalanadigan) modda molekulalarining issiqlik harakati kuchayadi va ular adsorbent sirtida qiyinchilik bilan ushlanadi. Biroq past haroratda esa moddalar molekulalari adsorbent sirtiga yuqori yopishqoqlik sababli juda sekin diffuziya qiladi. Shu sababli yopishqoq motor moylariga adsorbsiya jarayonida odatda 150–200 °C atrofida haroratda kontaktli ishlov beriladi [6, 7].

Tozalash samaradorligining muhim jixati – bu moyning adsorbent (kukunsimon holatdagi) bilan aralashtirish davomiyligi va intensivligidir. Agar adsorbent va moy tinch holatda qoldirilsa, adsorbent bilan bevosita tegib turgan suyuqlik qatlamlari tozalanadi, ammo uzoqroq joylashgan qatlamlardagi mexanik qo‘shimchalar adsorbent yuzasiga juda sekin kirib boradi. Shuning uchun ishlatilgan moylarni kontaktli tozalash odatda intensiv aralashtirish (1000—1400 ayl./min) sharoitida olib boriladi. Aralashtirish davomiyligi 30 minutni tashkil etadi [8].

1-Jadval

Adsorbsiya usulining afzalliklari va kamchiliklari

Afzalliklari	Kamchiliklari
Texnologiyasi oddiy va arzon	Adsorbentni qayta ishlatish qiyin

ISSN 3030-3907

Ekologik xavfsiz	Moyning bir qismi adsorbent bilan yo‘qotiladi
Tozalash samaradorligi yuqori	Juda ifloslangan moylar uchun qo‘shimcha usullar kerak
Moyni qayta ishlatish imkonini beradi	Adsorbent chiqindilarini utilizatsiya qilish masalasi mavjud

Adsorbsiya usuli ishlatilgan motor moylarini qayta tiklashda eng samarali va ekologik xavfsiz usullardan biri hisoblanadi. U arzon xomashyo asosida bajarilishi, yuqori tozalash darajasini berishi bilan amaliyotda keng qo‘llanadi.

Adsorbsiya samaradorligiga ta’sir etuvchi omillardan eng ahamiyatlilari quyidagilardir [9]:

Harorat — yuqori haroratda adsorbsiya kamayadi, lekin moylarda qovushqoqlik pasayishi uchun 150–200°C da olib boriladi;

Bosim — bosim oshishi bilan gazlarning adsorbsiya miqdori ortadi;

Zarralar yuzasi va g‘ovaklik darajasi — yuzasi katta bo‘lgan adsorbent ko‘proq modda yutadi;

Vaqt — ma’lum vaqtdan keyin adsorbent to‘yinadi va jarayon muvozanatga keladi.

Adsorbsiya xossalari materiallarning haroratiga, namligiga, g‘ovaklar soniga hamda solishtirma yuzasiga (1 g adsorbent yuzasi) bog‘liq. Bu ko‘rsatkichlar g‘ovakli va g‘ovaksiz moddalar uchun sezilarli darajada farq qiladi. Birinchi holda solishtirma yuzasi 1000 m^2/g gacha bo‘lishi mumkin. Bunday xususiyatlarga aktiv ko‘mir, silikagel, alyumosilikat katalizatorlari va boshqalar ega. G‘ovaksiz adsorbentlarga esa qora tutun zarralari, maydalangan kristallar, aerosil va hokazolar kiradi. Ularning solishtirma yuzasi 1 dan 500 m^2/g gacha bo‘ladi.

Tozalash quyidagi sxema bo‘yicha olib borildi: cho‘ktirish, adsorbsiya, sentrifugalash va filtratsiya.

Adsorbsiyada ishlatiladigan gil 120°C haroratda pechda quritilib, maydalanadi. Keyin gil porsiyalarga bo‘linib, chinni idishda maydalab ezildi. Shundan so‘ng gil 0,25 mm va 0,071 mm li elaklardan o‘tkazish yo‘li bilan fraksiyalarga ajratildi. Adsorbsion jarayon uchun +0 –0,071 mm va +0,07 –0,25 mm fraksiyalar qo‘llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Tozalash jarayoni adsorbsion usul asosida olib borildi. Mahalliy oqartiruvchi gil quritilib, elakdan o‘tkazildi va adsorbent sifatida ishlatildi. Ishlatilgan moy esa oldindan filtrlanib, keyin adsorbent bilan ishlov berildi.

Moyni adsorbsion tozalash quyidagi metodika bo‘yicha amalga oshiriladi. Issiqlikka chidamli 900 ml hajmdagi stakanga 600 g ishlatilgan motor moyi

ISSN 3030-3907

solindi. Moyga 30 g tayyorlangan gil qo‘shildi. Adsorbsion tozalash jarayoni 120°C haroratda doimiy aralashtirish sharoitida ikki soat davomida olib borildi.

Adsorbsiyadan so‘ng qattiq qo‘shimchalarni ajratib tashlash uchun sentrifugadan foydalanildi. Buning uchun 80°C gacha qizdirilgan moy dekantatsiya qilinib, sentrifuga stakanlariga hajmining 3/4 qismigacha quyildi. Sentrifugalash jarayonida 3000 ayl./min tezlikdan foydalanildi. Jarayon 60 minut davomida amalga oshirildi.

Adsorbsiya jarayonining samaradorligi nafaqat ishlatilgan adsorbentning turi va haroratiga, balki davomiylikka ham bog‘liq. Agar adsorbent bilan moyning kontakt vaqti yetarli bo‘lmasa, moddalarning to‘liq diffuziyasi amalga oshmaydi va kutilgan tozalash darajasiga erishilmaydi.

Amalda esa uzoq vaqt davom etgan adsorbsiya ham samaradorlikni keskin oshirmaydi, chunki ma’lum vaqtdan so‘ng adsorbent yuzasi molekulalar bilan to‘yinadi va adsorbsiya – desorbsiya muvozanati vujudga keladi.

Shuning uchun adsorbsiya jarayoni uchun optimal davomiylik vaqtlarini belgilash muhimdir. Masalan, moylarni adsorbent bilan intensiv aralashtirishda (1000–1400 ob/min) 30 daqiqa atrofidagi davomiylik eng samarali hisoblanadi.

2-Jadval

Moylarni oqartiruvchi gil bilan adsorbsion tozalashdan oldin va keyingi xossalari

№	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Tozalashdan oldin	Tozalashdan keyin
1	Rang	—	Qoramtir jigarrang	Sariq-jigarrang
2	Qovushqoqlik (100°C da)	mm^2/s	12,8	11,5
3	Kislotalilik soni	mgKOH/g	3,6	1,5
4	Mexanik aralashmalar	%	0,12	0,02
5	Suv miqdori	%	0,20	0,05
6	Yonuvchi qoldiq (koksl.)	%	1,4	0,6

Har bir namunadan ma’lum qismi olinib, filtrlandi. Filtrlash uchun moy 80 °C gacha qizdirildi. Filtrlash jarayoni kolbada shisha voronka orqali amalga oshirildi. Filtr sifatida zich mato qo‘llanildi. Moyni qog‘oz filtrlarda tozalash qiyin, chunki mayda dispersli gil qog‘ozning teshikchalarini tezda berkitib qo‘yadi. Tozalash samaradorligini aniqlash maqsadida parallel ravishda dastlabki ishlatilgan moy ham filtrdan o‘tkazildi.

ISSN 3030-3907

3-Jadval

Moylarni bentonit bilan adsorbsion tozalashdan oldin va keyingi ko‘rsatkichlari

№	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Tozalashdan oldin	Tozalashdan keyin
1	Rang	—	Qoramtir jigarrang	Sariq-jigarrang
2	Qovushqoqlik (100°C da)	mm^2/s	13,0	11,6
3	Kislotalilik soni	mgKOH/g	3,8	1,7
4	Mexanik aralashmalar	%	0,15	0,03
5	Suv miqdori	%	0,22	0,06
6	Yonuvchi qoldiq (koksl.)	%	1,5	0,7

O‘tkazilgan tajribalar shuni ko‘rsatadiki, mahalliy oqartiruvchi gil yordamida adsorbsion tozalash ishlatilgan moyning rangini ancha ochartirdi, mexanik qo‘shimchalardan hamda qisman smola va oksidlanish mahsulotlaridan tozalash imkonini berdi. Tozalashdan so‘ng moyning qovushqoqligi, kislotalilik soni va boshqa asosiy fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

Adsorbsiya va sentrifugalashdan keyin mexanik qo‘shimchalarning umumiy miqdori kamaydi, biroq yonmaydigan qo‘shimchalarning miqdori ortdi. Buni shunday izohlash mumkinki, adsorbsiya va sentrifugalashdan so‘ng organik qo‘shimchalar adsorbsiya qilinib, cho‘kma sifatida qoldi. Shu bilan birga, gilning barcha qismi sentrifugalash jarayonida to‘liq cho‘kmadi, chunki 12,5 mkm dan kichik zarrachalar bunday sharoitda cho‘kmaga barqaror holda qoldi. Ammo tozalangan moy filtrlangandan so‘ng mexanik qo‘shimchalar miqdori 1,5–2 barobar kamaydi. Zich matodan o‘tkazilgan filtratsiya natijasida gilli zarrachalarning katta qismi filtrda qoldi. Xuddi shunday filtr orqali, lekin gil bilan oldindan tozalashsiz, filtrlangan moyda esa qo‘shimchalarning kamayishi juda oz bo‘ldi. Bu esa, filtrlashning o‘zi moyni tozalash uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, bentonit keng tarqalgan, arzon va ekologik xavfsiz material bo‘lgani uchun uni sanoat miqyosida qo‘llash imkoniyatlari juda yuqori.

Moylarni yanada samarali tozalash uchun bentonitdan adsorbent sifatida foydalanildi. Bunda ishlatilgan moy oldindan filtrlanib, mexanik aralashmalardan tozalandi. Bentonit quritilib, maydalanib, elakdan o‘tkazildi va adsorbent sifatida

ISSN 3030-3907

ishlatildi. Adsorbsion jarayon ma’lum vaqt davomida amalga oshirilib, keyin filtratsiya yo‘li bilan tozalangan moy ajratib olindi.

Olingan natijalar asosida ishlatilgan moylarni qayta ishlashning tejamkor, ekologik xavfsiz va samarali usullarini ishlab chiqish mumkin. Bu esa: atrof-muhitni muhofaza qilish, chiqindilarni kamaytirish, ikkilamchi resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Mahalliy oqartiruvchi gil yordamida adsorbsion tozalash ishlatilgan moylarning sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilashda samarali usul bo‘lib xizmat qiladi. Bu usulning iqtisodiyligi, oddiyligi va ekologik xavfsizligi uni amaliyotga tadbiq etishga imkon beradi.

Bentonit yordamida adsorbsion tozalash ishlatilgan moylarning sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilashda samarali usul hisoblanadi. Bu usul yordamida moydan mexanik aralashmalar, oksidlanish mahsulotlari va zararli qo‘shimchalar olib tashlanadi, uning qayta foydalanish imkoniyati ortadi. Bentonitning iqtisodiyligi va yuqori adsorbsion qobiliyati uni amaliyotda keng qo‘llash uchun qulay qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Fozilov S.F. va boshq. Neft va gaz mahsulotlarining fizik-kimyoviy tahlili: Darslik; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. – T.: “ILM ZIYO”, 210. – 232 b.

2. Бахтияров Ж.Ш., Амиркулов Н.С. Первичная адсорбционная очистка отработанного моторного масла М-20А // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. 2023. 7(112). URL: https://7universum.com/ru/tech/archive/item/15757

3. Азимова Ш.А., Арсланов Ш.С. Регенерация отработанных моторных масел бентонитом Навбахарского месторождения и оптимизация их использования // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. 2020. 12(81). URL: https://7universum.com/ru/tech/archive/item/11043

4. Сайдахмедов Ш. М. Развитие технологий производства смазочных масел в Узбекистане, Ташкент, 2004, 112 с.

5. Топливо, смазочные материалы, технические жидкости. Ассортимент и применение. М., Химия, 199, 432 с.

6. Мирзаев С. С., Ортиков Ж. Ж., Яминов Ф. Ф. Основные химмотологические требования к смазочным нефтяным маслам и улучшение их качеств. // Молодой ученый. № 2 (60) 2016. С. 180-182.

7. Рыбаков К.В., Коваленко В.П. и др. Сбор и очистка отработавших масел. М.: Химия, 1988. С. 15-16.

ISSN 3030-3907

8. Фремель Т.В., Зубова М.А., Юнович М.Э., Митусова Т.Н. // Химия и технология топлива и масел. 1993. №8. С. 36-37.
9. Тертерян Р.А. Депрессорные присадки к нефтям, топливам и маслам. М.: Химия, 1990. С. 156-157.
10. DAVLAT, A. R. B. N. T., & UNIVERSITETI, T. Tahlilning fizikA-kimyoviy usullari.
11. Omanov, B., & Allanazarova, O. (2024). ETILENDAN VINILASETATNING KATALITIK SINTEZI VA TEXNOLOGIYASI. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 3(15), 160-161.
12. Shaymardon o‘g‘li, T. J. SINTETIK NAFTA TARKIBIDAGI SUYUQ PARAFIN UGLEVODORODLARINING SELEKTIV KATALIZATOR TA’SIRIDA SIKLLANISHI. O ‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI, 43.
13. Yer osti gidravlika” fanidan amaliy mashg‘ulotlarni hisob dasturi
14. Togayev, A. (2025). PRODUCTION OF HIGH-ACTIVITY CATALYSTS FOR OBTAINING LIQUID HYDROCARBONS FROM NATURAL GAS. Austrian Journal of Technical & Natural Sciences.

ISSN 3030-3907

УДК: 665.7.038.64

ПОЛУЧЕНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ НЕФТЯНЫХ БИТУМОВ С ПОВЫШЕННЫМИ ЭКСПЛУАТАЦИОННЫМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ДЛЯ ДОРОЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Дилов О.Г.

Технолог компании ИП ООО «PETROMARUZ UZBEKISTAN» Бухарский государственный технический университет

Фозилов С.Ф.

Бухарский государственный технический университет

Раупов Б.К.

Технолог компании ИП ООО «PETROMARUZ UZBEKISTAN» Бухарский государственный технический университет

Аннотация. Разработка научных основ и технологических принципов получения и эффективного функционирования современ-ного производственно-технологического комплекса по выпуску битумных материалов с повышенными эксплуатационными харак-теристиками для дорожного строительства, основанного на примене-нии технологий модификации с использованием различных трудно-утилизируемых отходов, побочных продуктов и вторичных промыш-ленных ресурсов.

Ключевые слова: Битум, асфальтобетон, гидроизоляция, модифицирование, структурно-механических свойств, побочных продуктов, фотоэлектриметрический метод.

Annotatsiya. Turli xil qiyin chiqindilarni, yon mahsulotlarni va ikkilamchi sanoat resurslaridan foydalangan holda modifikatsiya qilish texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan, yo‘l qurilishi uchun yuqori ekspluatatsion xususiyatlarga ega bitumli materiallarni ishlab chiqarish uchun zamonaviy ishlab chiqarish va texnologik kompleksni olish va samarali ishlashi uchun ilmiy asoslar va texnologik tamoyillarni ishlab chiqish.

Kalit so‘zlar: bitum, asfaltbeton, gidroizolyatsiya, modifikatsiya, strukturaviy va mexanik xususiyatlar, yon mahsulotlar, fotoelektrometrik usul.

Annotation. Development of scientific foundations and technological principles for the production and effective functioning of a modern production and technological complex for the production of bitumen materials with enhanced performance characteristics for road construction based on the use of modification technologies using various difficult-to-recycle waste, by-products and secondary industrial resources.

Keywords: Bitumen, asphalt concrete, waterproofing, modification, structural and mechanical properties, by-products, photoelectrimetric method.

ВВЕДЕНИЕ

Известно, что нефтяные битумы относятся к числу наиболее востребованных вяжущих материалов, применяемых в дорожном строительстве. Развитие дорожной инфраструктуры является одним из ключевых факторов социально-экономического роста государства.

В Республике Узбекистан ежегодно осуществляется значитель-ное потребление битумных композиционных вяжущих при возведении новых автомобильных дорог, а также при реконструкции и ремонте существующих асфальтобетонных покрытий.

Однако анализ современного состояния автомобильных дорог показывает, что существенная их часть не соответствует установленным нормативным требованиям. Результаты независимых прикладных исследований свидетельствуют о том, что в условиях умеренного климата дорожные битумные материалы в течение 2,0–2,5 лет эксплуатации в значительной степени теряют свои первоначальные эксплуатационные свойства, в том числе способность обеспечивать надежную гидроизоляцию дорожных покрытий.

Битумы получали на лабораторной установке периодического действия (рис.1), состоящей из: окислительной колонны, системы подачи и регулирования воздуха в реактор, системы очистки газа (состоящей из поглотительных склянок (6а,6б,6в), две из которых предназначены для поглощения сероводорода и сернистых соединений (66,6в), третья для конденсации выделившихся при окислении водяных паров и органических веществ.

ISSN 3030-3907

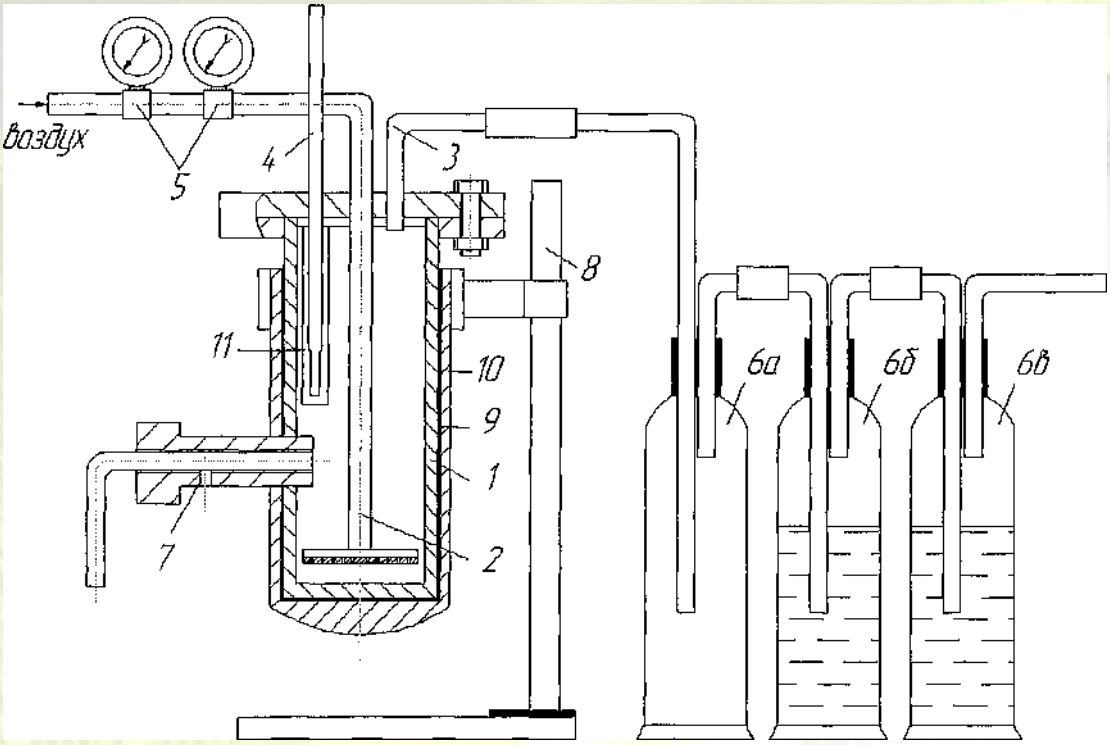

Рис.1. Лабораторная установка для получения окисленных битумов: - окислительная колонна; 2 - барботер; 3 - отвод отходящих газов; 4 - термометр; 5 - манометры; 6а,6б,6в - склянки поглотительные; 7 - пробоотборник; 8 - штатив; 9 - теплоизоляционный слой; 10 - электрообогрев; - карман для термометра.

Окислительная колонна-реактор представляет собой вертикаль-ный цилиндрический аппарат, снабженный штуцерами для подачи воздуха поступающего на окисление в низ колонны и отвода паров и газов. Температуру в колонне регулировали изменением напряжения в обмотке колонны с помощью латра.

Работу осуществляли следующим образом - колонну заполняли сырьем и нагревали до необходимой температуры. После достижения требуемой температуры процесса в колонну через барботер подавали воздух с объемной скоростью 2,5-10 л/мин на кг сырья. Выходящий сверху колонны отработанный воздух и отдув проходят через поглотительные склянки, заполненные 5,0 % ным раствором щелочи и минеральным маслом, где поглощаются сернистые газы и происходит конденсация жидких продуктов (черного соляра), и далее газ поступает в атмосферу. Процесс окисления сырья контролировали по температуре размягчения битумов.

Изучение влияния химического и фракционного составов сырья на скорость окисления битума проводили с учетом изменения температуры размягчения образцов от продолжительности их окисления.

ISSN 3030-3907

Исследования процесса окисления высокомолекулярных остатков парафинистых нефтей проводили при постоянных параметрах процесса: температуре 250 °С и расходе воздуха 5 л/мин на кг окисляемого сырья. В ходе исследования составлялись материальные балансы процесса с учетом количества образовавшихся газообразных продуктов, воды и конденсата (черного соляра).

С целью объективности анализа полученных результатов в данной главе описаны полученные нами результаты окисления мазутов и гудронов Ферганской (мазут и гудрон отобраны с «PETROMARUZ UZBEKISTAN» НПЗ) и Сурхандаринской нефтей, тяжелые остатки которых используются для получения промышленных битумов.

Повышение температуры размягчения во времени при окислении мазутов различных нефтей приведены на рис. 2.

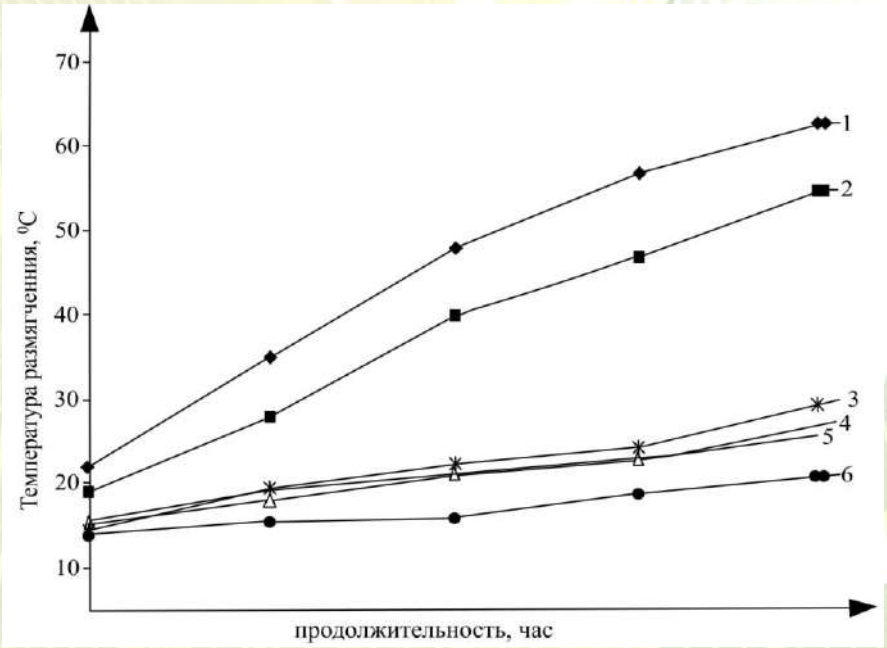

Рис. 2. Зависимость температуры размягчения образцов от продолжительности окисления

где мазуты нефтей: 1- афганской; 2 - чиназской; 3- киргизской; 4 - масхарской; 5- ферганской; 6- мазут бухарского газоконденсатного месторождения

Как видно из рис. 2, природа нефти оказывает существенное влияние на процесс окисления образцов. При окислении мазутов высокопарафинистых нефтей и Бухарского газоконденсата скорость повышения температуры размягчения образцов достаточна низкая и на протяжении 20 часов окисления она увеличилась в среднем на 11-12° С. Так, для образцов мазутов Ферганский нефти прирост температуры за 5 часов окисления составил 3° С, за 10 часов - 6° С, за 15 часов - 8° С и 20 часов -11°

ISSN 3030-3907

С. Аналогичная картина наблюдается и для других образцов высокопарафинистого сырья. Таким образом, при указанных параметрах процесса окисления мазуты из вышеуказанного сырья практически не окисляются и повышение температуры размягчения можно объяснить как окислением небольшой части компонентов, входящих в состав нефтяных остатков, так и отгонкой наиболее летучих составляющих. Очевидно, низкая эффективность процесса, а также низкое качество битумов из-за накопления непревращенных парафинонафтеновых углеводородов в объеме окисленного продукта, производство битумов из парафинистого сырья не находит практической реализации.

В тоже время, для образца 1 (мазут Ферганской нефти) и образца 2 (мазут смеси Сурхандаринских нефтей) на протяжении всего времени наблюдается относительно высокая скорость окисления. Так прирост температуры размягчения для мазута Ферганской нефти за 5 часов окисления составил 13°С, за 10 часов- 26 °С, за 15 часов - 35 °С, за 20 часов - 41 °С. На рис. 3 приведены зависимости повышения температуры размягчения тяжелых нефтяных остатков (гудронов) от продолжительности окисления при тех же параметрах процесса. Как видно из рис. 3, картина окисления гудронов аналогична картине окисления мазутов (рис.2) вышеуказанных нефтей. Наиболее высокая скорость окисления наблюдается также у образцов 1 и 2 , соответственно представленными гудронами Ферганской и Сурхандаринской нефтей. Так, за 2 часа окисления изменение температуры размягчения образца 1 со ставило 32°С, образца 2 - 35°С. Можно отметить, интенсивность окисления гудронов Ферганской и Сурхандаринской нефтей после достижения температуры размягчения равной 45 °С несколько замедляется. Эти данные хорошо согласуются с литератур-ными данными /55/, где отмечается двухстадийность процесса окисления битумов.

ISSN 3030-3907

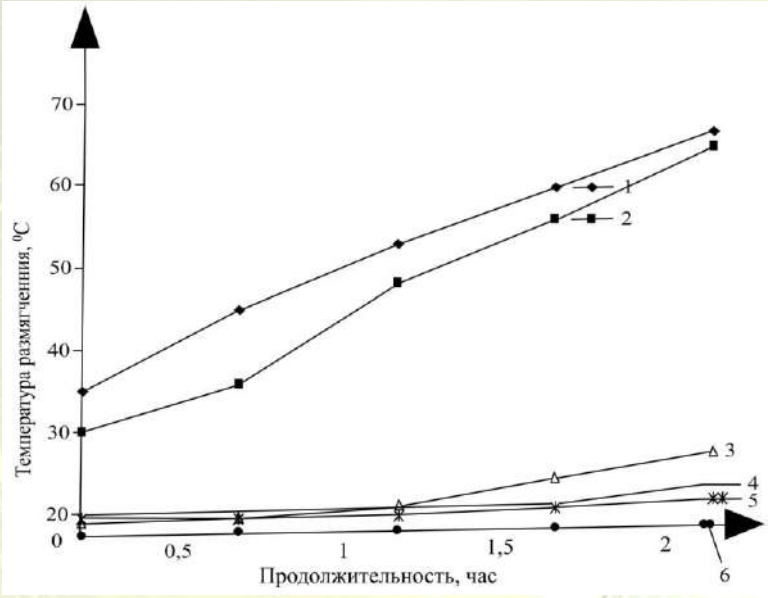

Рис. 3. Зависимость температуры размягчения гудронов от продолжительности окисления

где мазуты нефтей: 1- афганистанской; 2 - чиназской; 3- киргизской; 4 - масхарской; 5- ферганской; 6- мазут бухарского газоконденсатного месторождения

Температура размягчения образцов 3.4,5 и 6 в зависимости от продолжительности окисления изменяется незначительно, что можно объяснить высоким содержанием твердых парафинов и парафино-нафтеновых углеводородов в сырье и трудностью их окисления при данных условиях.

Наименьшая скорость окисления у гудрона Бухарского газоконденсата.

Прирост температуры размягчения гудрона за 2 часа окисления составил 6,5 °С. Объяснению полученных результатов может служить физико-химическая характеристика образцов гудронов, приведенная в табл. 1.

Таблица-1

Физико-химическая характеристика гудронов.

Наименование	образцы					
	1	2	3	4	5	6
Плотность при 20°С, кг/м^3	1035	945	937	948	942	935
Условная вязкость ВУдо	28,6	27,5	18,6	21,1	19,2	28,5
Содержание твердых парафинов, % масс.	3,1	1,5	5,2	3,1	4,8	20,0
Содержание серы, % масс.	4,2	2,6	0,28	0,38	0,26	2,8

ISSN 3030-3907

Температура застывания, °С	36	29	38	43	36	41
Компонентный состав, содержание % масс.:						
масел	46,7	51,9	73,0	77,3	72,1	78,8
смол	31,8	38,3	19,2	17,2	21,7	14,5
асфальтенов	17,0	9,8	7,8	5,5	6,2	6,7

где мазуты нефтей: 1- афганской; 2 - чиназской; 3- киргизской; 4 - масхарской; 5- ферганской; 6- мазут бухарского газоконденсатного месторождения.

Как видно из табл. 1, гудроны Ферганской и Сурхандаринской нефтей характеризуются высоким содержанием ароматических углеводородов, которые в процессе окисления подвергаются дегидри-рованию и уплотняются с образованием более конденсированных систем, т.е. идет образование смол и асфальтенов.

Гудрон Ферганский нефти характеризуется высоким содержанием серы (4.2 % масс.), что отчасти объясняет уменьшение угла наклона кривой кинетики окисления. Наблюдаемое явление возможно вызвано ингибированием процесса окисления сернистыми соединениями.

Для высокопарафиновых остатков трех нефтей наблюдается практически одинаковая картина - кинетика процесса окисления мало зависит от его продолжительности. Поэтому нами принято решение в дальнейшем использовать не остатки нефти, а остатки (мазут и гудрон) смеси нефтей, взятых в соотношении 1:1: 1.

В таблице. 2 приведена характеристика окисленных битумов полученных из вышеуказанных образцов. Как видно из данных, приведенных в таблице, битумы, полученные из гудронов Ферганской и Сурхандаринской нефтей, выдержали испытания, и по основным показателям соответствуют вязким битумам марки БНД 40-60 (ГОСТ 22245-90). Он обладает хорошей адгезией к мраморной крошке и песку. Высокопарафинистых нефтей и Ферганского газоконденсата, соответствуют битумам вязким марки БНД 200/300. Однако, по таким показателям как температуры размягчения и хрупкости, характеризующие интервал пластического состояния, иначе рабочий интервал рабочего состояния битума в материале, имеют значения ниже нормы. Кроме того, полученные битумы не выдерживают испытание на растяжимость при 0° С, а также на сцепление с мрамором и песком, что свидетельствует об их низких адгезионных свойствах.

ISSN 3030-3907

Таблица-2

Основные показатели битумов, полученных из гудронов

Наименование показателей	* Образцы						ГОСТ 22245-90 БНД 200/300
	1	2	3	4	5	6	
Глубина проникания иглы, при 25°С, 10^{-1} мм	42	56	220	234	218	280	201-300
Условная вязкость по вискозиметру с отверстием 5 мм при 60 °С	-	-	-	-	-	1080	
Температура, °С: размягчения, не менее	63	58	35	30	32	35	35
Температура,хрупкости, не более	-10	-12	-17	-18	-15	-11	-20
Температура, вспышки, не менее	230	235	205	210	214	207	200
Температура, размягчения после прогрева при 160°С	65	60	43	45	42	35	-
Температура, растяжимость, см при 25 °С	40	41	-	-	-	-	-
Температура, растяжимость, см при 0°С	1,3	1,7	19	17	15	8	20
Испытание на сцепление с мрамором или песком	Выдерживает не выдерживает						выдерживает

где мазуты нефтей: 1- афганской; 2 - чиназской; 3- киргизской; 4 - масхарской; 5- ферганской; 6- мазут бухарского газоконденсатного месторождения.

Таким образом, битумы, полученные из гудронов Ферганской и Сурхандаринской нефтей отличаются низким качеством, отсюда, гудроны вышеперечисленных нефтей не могут быть использованы в качестве битумного сырья по традиционной технологии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Розенталь Д.А., Березников А.В., Кудрявцева И.Н., Таболина Л.С., Федосова В.А. Битумы. Получение и способы модификации. /Учеб, пособие. Л.: ЛТИ.- 1979. -80с.

ISSN 3030-3907

2. Сергиенко С.Р., Галич П.Н. Ивлев В.И. Влияние ароматических УВ на характер окисления УВ смесей. //ЖПХ. - Т. 29. № 11. -1956. - С. 1716.
3. Саламатова Е.В.. Потехин В.М., Васильев В.В. Относительные скорости окисления гудронов/Мат. Науч.-практ.конф. Нефтепереаб. и нефтехимия. - Уфа.-2003.-С.77.
4. Пестриков С.В., Кутьин Ю.А., Викторова Г.Н и др. Интенсификация процесса получения окисленных битумов шламами гальванических производств./ Мат. Науч.-практ.конф. Нефтепереаб. и нефтехимия. - Уфа.-2003.-С.- 73.
5. Raupov B.K., Мавланов Б.А., Фозилов С.Ф. Technology of production of sulfur polymer compositions for bitumen. American Journal Of Biomedical Science & Pharmaceutical Innovation. Issue 4 volume 3 September 2023 P.18-23.
6. Фозилов С.Ф., Мавланов Б.А., Raupov B.K., Хайруллаев Ч.К. Obtaining Compositions Based on Sulphur for Road Building Materials. Eurasian Journal of Engineering and Technology (EJET). Issue 1 volume 30 May 2024 P.9-14.

ISSN 3030-3907

КИСЛОРОДЛИ БИРИКМАЛАР АСОСИДА ОЛИНГАН ҚЎНДИРМАЛАРНИНГ БЕНЗИН ФРАКЦИЯЛАРИНИНГ ЧЎКМА ҲОСИЛ ҚИЛИШ ХОССАЛАРИГА ТАЪСИРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

М.Ж. Махмудов
Бухоро давлат техника университети
С.С.Саксонов
Бухоро давлат техника университети

Аннотация. Таркибида турлича миқдордаги смолаларни сақлаган ҳар хил хоссали бензин аралашмаларининг смола ҳосил қилиши ўрганилди. Бензин аралашмаларини смола ҳосил қилиши ўзгарувчан хусусиятга эга эканлиги исботланди. Турли хоссали бензинлар таркибига оксигенатларни киритилиши, уларни смола ҳосил қилишини камайтиради. Катта мусбат синергетик эффектни паст қуйи молекуляр спиртлар ва аминлар, шу билан бирга МТБЭ типидаги мураккаб эфирлар намоён этди.

Калит сўзлар: автомобил бензин, антиоксидловчи қўндирмалар, аддитивлик, риформат, катализат, индукцион давр

Аннотация. Изучено смолообразование бензиновых смесей с различными свойствами, содержащих различное количество смол. Доказано, что смолообразование бензиновых смесей имеет переменные свойства. Введение оксигенатов в состав бензинов с различными свойствами снижает их смолообразование. Наибольший положительный синергетический эффект проявили низкомолекулярные спирты и амины, а также сложные эфиры типа МТБЭ.

Ключевые слова: автомобильный бензин, антиокислительные присадки, аддитивность, риформат, катализатор, индукционный период

Abstract. The resin formation of gasoline mixtures with different properties, containing varying amounts of resins, has been studied. It has been proven that the resin formation of gasoline mixtures has variable properties. The introduction of oxygenates into the composition of gasolines with different properties reduces their resin formation. The lowest positive synergistic effect was demonstrated by low-molecular-weight alcohols and amines, as well as MTBE-type esters.

Keywords: automotive gasoline, antioxidant additives, additivity, reformate, catalyst, induction period

КИРИШ.

Замонавий товар автобензинлар углеводородлар, органик ва ноорганик моддалардан таркиб топган кўп компонентли аралашма ҳисобланади [1-2]. Бугунги кунда автомобил бензинлари таркибига юқори детонацион барқарорликка эга ва яхшиланган экологик хоссаларини намоён этувчи

ISSN 3030-3907

кислородсақлаган қўндирмалар киритилмоқда ҳамда уларнинг миқдори йилдан – йилга ошириб борилмоқда. Агарда аввалларии ушбу қўндирмаларни миқдори бензин таркибида 3-5% дан ошмаган бўлса, бугунги кунда уларнинг миқдори 50% дан ошиши мумкин. Ушбу қўндирмалар орасида асосан спирт, эфир ва аминлар кенг қўлланилмоқда [3-4]. Масалан, Е-85 марка автомобил бензини таркиби 85% этил спирти ва қолган қисми бензин фракциясидан иборат.

Аммо, ушбу қўндирмалар ва аминларнинг турли компонентлардан (тўғри ҳайдалган бензин фракияси, измоеризация, риформинг, каталитик крекинг каби иккиламчи жараёнларнинг бензин фракциялари) ташкил топган, турли таркибили автобензинларнинг чўкма ҳосил қилиш жараёнига таъсири тўлиқ ўрганилмаган [5-7].

Тадқиқот мақсади антидетонацион қўндирмаларнинг автомобил бензиналари ва уларнинг фракцияларини чўкма ҳосил қилиш жараёнига таъсирини ўрганиш.

Тадқиқот объекти маҳаллий нефтни қайта ишлаш заводларида ишлаб чиқарилаётган бензин фракциялари: каталитик риформинг жараёнидан чиқувчи риформат, тўғри ҳайдалган бензин фракцияси, каталитик крекинг жараёнидан чиқувчи катализат.

- **Тадқиқот методи ва материаллари.** Ушбу тадқиқот ишида бензин фракцияларини турли молекуляр массали спиртлар, эфирлар ва аминлар билан биргаликдаги композицияларининг чўкма ҳосил қилишини баҳоланган. Тадқиқот ишида чўкма ҳосил қилиш жараёни бензин ва унинг компонентларини таркибида смолалар миқдорини аниқлашнинг ГОСТ 32404-2013 бўйича аниқланган. Тадқиқот қурилмаси қуйидаги расмда келтирилган.

ISSN 3030-3907

Расм. Смолалар миқдорини аниқлаш қурилмаси ФС-10

Шу билан бирга бензин фракцияларининг углеводород таркиби адсорбцион – криоскопик усулада аниқланган [8].

Тадқиқот объектларининг зичлиги пикнометрик усулада ГОСТ 3900-85 бўйича аниқланди.

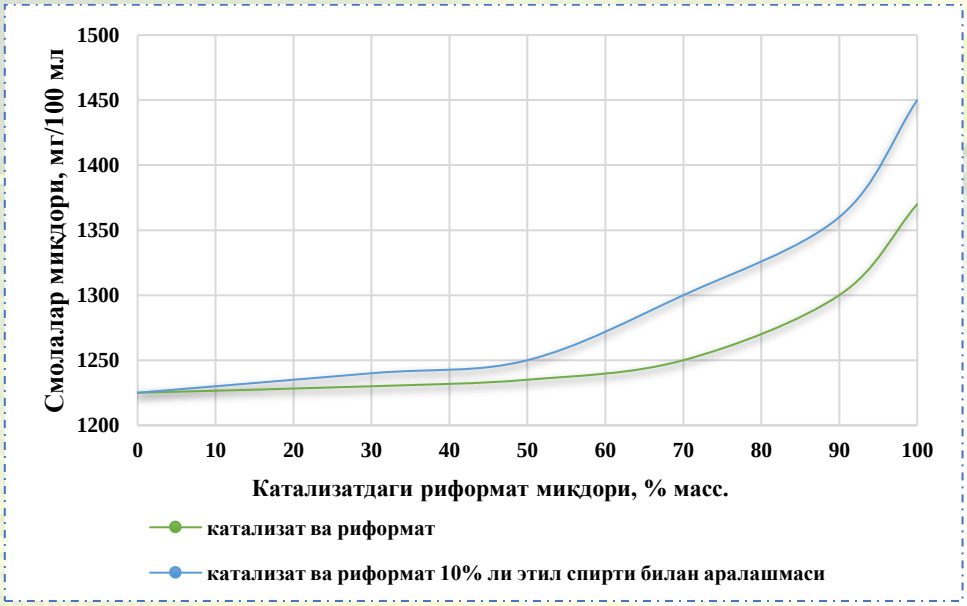
Олинган натижалари ва таҳлиллар. Тадқиқот бошида маҳаллий нефтни қайта ишлаш заводларида ишлаб чиқарилаётган бензин компонентларининг физик-кимёвий хоссаларини аниқладик. Ушбу кўрсаткичлар, уларга турли қўндирмалар қўшилгандан кейинги физик-кимёвий ўзгаришларини баҳолашда асос бўлиб хизмат қилади. Тадқиқотда қўлланилган бензин фракцияларининг физик – кимёвий хоссалари 1 жадвалда келтирилган.

1-Жадвал

Қўлланилган бензин комопнентларининг физик – кимёвий хоссалари

Бензин тури	Смолалар миқдори, мг/100см^3	Зичлиги, г/см^3	Углеводородлар миқдори, % масс.	
			Ароматик углеводородлар	Тўйинмаган углеводородлар
АИ-80 бензин	1141,20	0,772	48,78	3,21
Риформат (Р)	1457,00	0,7912	78,12	8,22
Тўғри ҳайдалган бензин (ТҲБ)	12,20	0,7915	2,12	0,98
Катализат (К)	1235,10	0,7885	31,14	6,31

ISSN 3030-3907

1-Расм . Турли бензин фракциялари ва уларга оксигенат қўшиб олинган бензин намуналаридаги смолалар миқдори

Оксигенатлар ва аминларнинг турли таркибли бензин ва унинг компонентларининг чўкма ҳосил қилишга таъсири баҳолаш мақсадида, улар таркибига турли молекуляр массали спиртлар, аминлар ва эфирлар 10% масс. миқдорида киритилди:

- спиртлар: этил спирти (ЭС), изопропил спирти (ИПС), этиленгликол (ЭГ), диэтиленгликол (ДЭГ), триэтиленгликол (ТЭГ);
- эфирлар: метил-трет-бутил эфири (МТБЭ);
- аминлар: моноэтаноламин (МЭА).

Тадқиқот натижалари турли аралашмали бензин композицияларининг смола ҳосил қилиши ўзгарувчан характерга эга (расм 1). Аралаш таркибли бензинларда синергетик эффект ҳисобига смолалар миқдорини камайишини кузатиш мумкин. Бунда смолалар миқдори бўйича кўп смолали бензинлар аддивтив катталикка нисбатан камроқ кўрсаткични намоён этди (расм 2). Бензинда смолаларнинг миқдори етарлича миқдорда бўлганида, ортиқча смолалар кейинги смолала ҳосил бўлиш жараёнини тўхтатади.

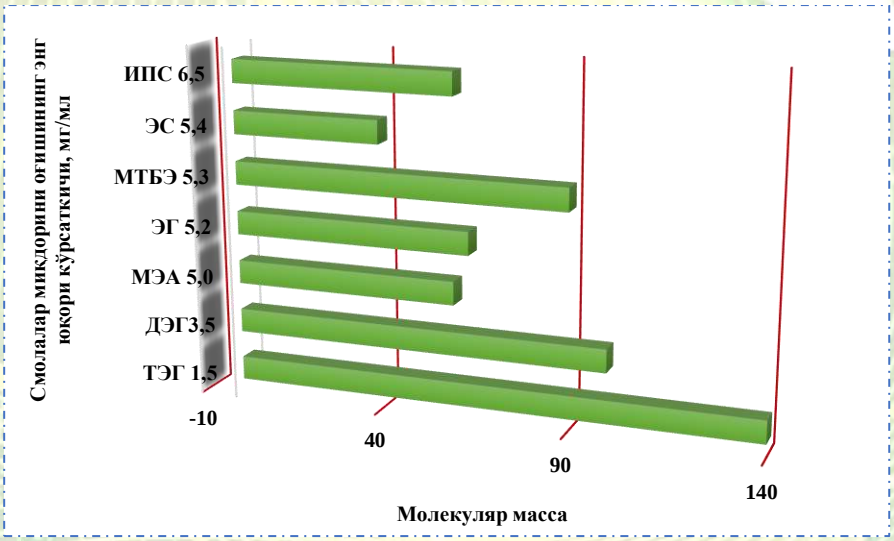
ISSN 3030-3907

2-Расм . Турли хоссали бензин композицияларида смолалар миқдори

Спирт, эфир ва аминларни 10% миқдорда қўшилганда, смолаларнинг миқдори бензин композицияларида сезиларли даражада тушишини кўриш мумкин (расм 1). Бунда синергетик эффект кузатилади [9-10].

Турли аралашмали намуналарда смолаларнинг миқдорига оксигенатларни таъсирини баҳолаш учун, 10% оксигенатлар ва амин сақлаган риформат+тўғри ҳайдалган бензин композициялари таркибини концентрацион боғлиқлиги аниқланди. Р+ТҲБ бензин аралашмаси аддитив катталикликдан катта фарқ қилганлиги туфайли танланди. Оксигенталар иштирокида смола ҳосил қилишни баҳолашда аралашма таркиби кўрсаткичларидан смолалар бўйича энг юқори оғиш кўрсаткичи қўлланилди (расм 1).

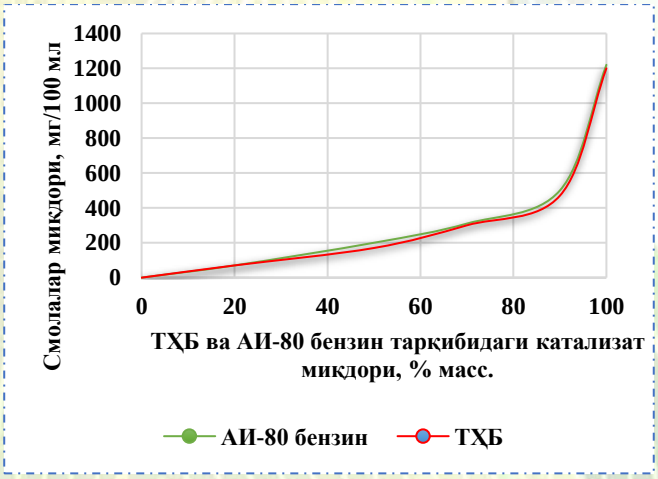

3-Расм . Р+ТҲБ бензин намунасида 10% оксигенат ва аминлар билан ҳамда улар қўшилмагандаги смолалар миқдорининг оғиши уларнинг молекуляр массасига боғлиқлиги

ISSN 3030-3907

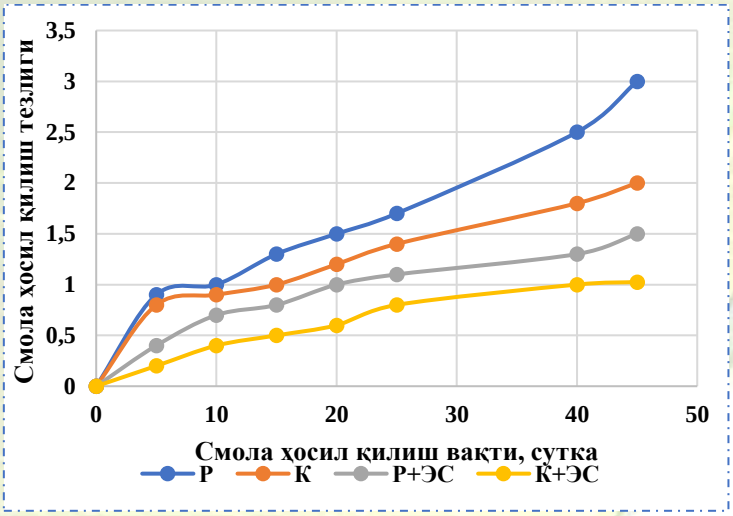
Тажриба натижалари спиртларнинг молекуляр массаси пасайиши билан аддитив катталикдан оғиш даражаси ортишини, мос равишда смолалар миқдорини камайишини кўрсатди. Бундан келиб чиқадики, паст молекуляр спиртлар ва аминлар юқори молекуляр спиртларга нисбатан турли аралашмали бензинларда смолала ҳосил бўлишини юқорироқ даражада тўхтатиб туради. МТБЭ ва МЭА ҳам Р+ТҲБ бензин композицияларида мусбат синергетик эффект намоён этади ва смолалар ҳосил бўлишини камйтиради (расм 3).

Паст молекуляр спиртларни антиоксидловчи самарадорлигини тасдиқлаш мақсадида, 5% этил спирти сақлаган бензин композицияларини 45 сутка мобайнида смола ҳосил қилиш кинетикаси ўрганилди (расм 4а). Таҳлил натижалари автомобил бензинлари таркибига этил спиртини қўшили, уларнинг смола ҳосил қилишини пасайтиришини кўрсатиб берди. Таркибида кўп миқдорда ароматик ва тўйинмаган углеводородлар миқдори кўп бўлган риформатда смола ҳосил қилиш даражаси юқори бўлсада, этил спиртининг антиоксидлаш самараси, нисбатан кам миқдорда ароматик ва тўйинмаган углеводородлар ҳамда смолали моддалар сақлаган бензинга нисбатан яхшироқ таъсир кўрсатди. Буни смола ҳосил қилиш тезлиги орқали баҳолаш мумкин.

4а-Расм. АИ-80 бензин ва ТҲБ смола ҳосил қилиш тезлиги

ISSN 3030-3907

4б-Расм. Бензин композицияларини смола ҳосил бўлиш тезлиги кинетикаси

Смола ҳосил қилиш тезлигини қуйидаги формула орқали аниқладик:

$$v = \frac{F_1 - F_0}{t}$$

бу ерда: v – t сақлаш суткадаги смола ҳосил бўлиш тезлиги, *мг/100 см*^{3}; F_o – тажриба бошидаги смолалар концентрацияси, *мг/100 см*^{3}; F_1 – t сақлаш суткадаги кейинги смолалар концентрацияси, *мг/100 см*^{3}.

4б расм таҳлил натижалари юқори смолали моддалар, ароматик ва тўйинмаган углеводородлар сақлаган бензинда смола ҳосил қилиш тезлиги юқорилигини кўриш мумкин. Бунда таркибида этил спирти сақлаган ва сақламаган бензинларнинг 10 сутка мобайнидаги смола ҳосил қилиш тезлиги бир хил. Кейинчалик сақлаш вақтининг ортиши билан смола ҳосил қилиш тезлиги фарқ қилиб боради. Таркибида этил спирти сақламаган бензин намуналарида смола ҳосил қилиш даражаси сақлаш вақти кўпайиб борган сари ошиб боради ва 45 суткадан сўнг, унинг смола ҳосил қилиш тезлиги 1,3-1,5 бараваргача ортади.

Олинган натижаларни тасдиқлаш мақсадида, таркибида оксигенатлар сақлаган бензин композицияларини индукцион вақтини аниқладик. Натижалар 2 жадвалда келтирилган. Натижалар оксигенатлар иштирокида индукцион вақти кўплигини кўрсатди.

2-Жадвал

Индукцион давр

Бензин тури	Индукцион давр, мин.
Риформат	22
Р+5% ЭС	24
Катализат	27
К+5% ЭС	30

ISSN 3030-3907

К+5% ИПС	32

Шундай қилиб, ўтказилган назарий ва амалий тадқиқотлар натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

•Турли таркибли бензин компонентларни ва автомобил бензинларини смола ҳосил қилиши ўзгарувчан экан. Шу билан бир қаторда, юқори смолали бензинларни аралаштиргандаги смола ҳосил қилиш кўрсаткичи аддитив катталикка нисбатан, кам смолали ва кўп смолали бензинлар аралашмасига нисбатан пастдир.

•Бензинлар таркибига турли хоссали оксигенатлари киритиш, смолалар миқдорини сезиларли даражада камайтиради. Катта мусбат синергетик эффектни паст молекуляр массали спиртлар, аминлар ҳамда МТБЭ типидаги мураккаб эфирлар намоён этар экан.

•Таркибида кўп ароматик ва тўйинмаган углеводородлар сақлаган бензин композицияларига этил спиртини қўшиш, этил спиртини смола ҳосил қилишда «тўхтатиш» – антиоксидлаш таъсирини яққол кўриш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Махмудов М.Ж. Извлечения бензола из автомобильного бензина с экстракционным методом // «XXI аср – интелектуал авлод асри» ҳудудий илмий-амалий анжумани. – Бухоро-2015. 233-235 б.

2. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р., Хайитов Р.Р. Выделение ароматических углеводородов из автомобильного бензина с целью доведения его качества до норм Евро-5 // Технологии нефти и газа научно – технологический журнал. – 2017. – №1. С. 20-22.

3. Биоэтанольное топливо. Мир нефтепродуктов/научнотехнический журнал.: Москва., №5, 2008, С.34-36.

4. Махмудов М.Ж. Повышение экологичного качества автомобильных бензинов // «Переработка нефти и газа, альтернативное топливо» республиканская научно-техническая конференция. Ташкент-2016. С. 102-105.

5. Емельянов В.Е., Крылов И.Ф. Автомобильный бензин и другие виды топлива. Свойства, ассортимент и применение. // М.: Астрель АСТ Профиздат, 2005. 207 с.

7. Состояние и преспективы производства и применения спиртов и МТБЭ в качестве компонента смешения бензина. Мир нефтепродуктов/научно-технический журнал.: Москва., №4, 2000, С.28-29.

8. Шарифуллин А.В., Синеглазова Т.Н., Шарифуллин В.Н.. Очистка бензина от смол и воды. Электронный журнал "Исследовано в России", 5, 10-14, 2004.

ISSN 3030-3907

9. М.Ж. Махмудов, Г.Р. Нарметова. Определение количества бензола и группового углеводородного состава фракций бензина АИ-80 с целью доведения его до норм Евро-5 // Нефтепереработка и нефтехимия. – Москва, 2017. -№2. -С. 14-16.
10. Шарифуллин А.В., Сулейманов А.Т., Шарифуллин В.Н., Байбекова Л.Р. Расчет функции синергизма при использование композиционных ингибиторов. / Вестник КГТУ, -2008. -№ 2, -С.45-47.
11. Лихачѐв С.В. Экология: учебное пособие / С.В. Лихачев; М-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2012. – 157 с.

ISSN 3030-3907

UO‘K 675.83/.6.061.23

QORAKO‘L JUN TOLALARINI YUMSHATILGANDAN KEYINGI NATIJALARINI ANIQLASH VA ILMIY USULDA TAHLIL QILISH.

Rajabov Azizbek Ibodulloyevich
Buxoro davlat texnika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: asadiyora451@mail.com

Anotatsiya. Ushbu tadqiqot qorako‘l jun tolalarini yumshatish jarayonidan keyingi strukturaviy o‘zgarishlarni aniqlash va ilmiy usulda tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, tolalarning uzunligi, sirtining bir xilligi va elastikligi yigirish samaradorligi hamda ip sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Tolalar xossalari va qayta ishlash ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun korrelyatsiya usuli qo‘llanilgan, grafik baholash esa tolalarning keyingi qayta ishlash uchun yaroqliligini aniqlashga yordam berdi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, mahalliy qorako‘l junini ilmiy asoslangan qayta ishlash nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini, balki raqobatbardoshlikni ham oshiradi.

Kalit so‘zlar: qorako‘l jun tolasi, korrelyatsiya koeffitsienti, tola elastikligi, tola uzunligi, to‘liq faktorial tajriba, eksperimental natijalarning yetarliligi

Annotation. This study investigates the structural changes occurring in Karakul wool fibers during various processing stages and highlights their significance for the textile industry of Uzbekistan. Experimental results demonstrate that fiber length, surface uniformity, and elasticity have a direct impact on spinning efficiency and yarn quality. A correlation method was applied to determine the relationships between the parameters, while graphical evaluation assessed the suitability of the fibers for further processing. The findings indicate that scientifically grounded processing of local wool enhances both production efficiency and competitiveness.

Keywords: karakul wool fiber, correlation coefficient, fiber elasticity, fiber length, full factorial experiment, adequacy of experimental results.

Аннотация. Данное исследование направлено на выявление и научный анализ структурных изменений после процесса разрыхления каракулевых шерстяных волокон. Результаты исследования показали, что длина волокон, однородность поверхности и эластичность пряжи напрямую влияют на эффективность прядения и качество пряжи. Для определения взаимосвязи между свойствами волокон и показателями переработки был использован метод корреляции, а графическая оценка помогла определить пригодность волокон для дальнейшей переработки. Результаты показывают, что научно обоснованная переработка местной каракулевой шерсти повышает не только эффективность производства, но и конкурентоспособность.

ISSN 3030-3907

Ключевые слова: волокна каракульской шерсти, коэффициент корреляции, эластичность волокна, длина волокна, полный факторный эксперимент, достаточность экспериментальных результатов**.**

KIRISH

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatida asosan paxta tolasiga xom ashyo sifatida qaralgan, ammo so‘nggi yillarda tola bazasini diversifikatsiya qilish va mahalliy jun, xususan, qorako‘l jun tolalaridan foydalanishga katta e'tibor qaratildi. O‘zbekistonda an'anaviy ravishda yetishtiriladigan qorako‘l qo‘ylari noyob fizik va kimyoviy xususiyatlarga ega yarim dag‘al jun ishlab chiqaradi, bu esa uni ham kiyim-kechak, ham texnik to‘qimachilik uchun mos qiladi. Biroq, qorako‘l jun tolalarining strukturaviy murakkabligi ularni qayta ishlash samaradorligini oshirish va ularni yuqori sifatli iplar va matolarga aylantirish uchun ilmiy tahlilni talab qiladi. Turli xil qayta ishlash usullari ostida qorako‘l jun tolalaridagi strukturaviy o‘zgarishlarni o‘rganish mexanik va fizik-kimyoviy ishlov berish paytida uzunlik, sirt bir xilligi va elastiklik qanday o‘zgarishini tushunish uchun juda muhimdir. Bu parametrlar tolaning egilishi, ipning mustahkamligi va matoning ishlashiga bevosita ta'sir qiladi. Bunday o‘zgarishlarning statistik baholanishi qayta ishlash natijalarining bashorat qilinishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi va tadqiqotchilarga ip ishlab chiqarish uchun optimal texnologik sharoitlarni aniqlash imkonini beradi.

Shuning uchun, qorako‘l junining tarkibiy o‘zgarishlarini o‘rganish nafaqat ilmiy qiziqish uyg‘otadi, balki O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatini modernizatsiya qilish uchun amaliy ahamiyatga ham ega. Bu mahalliy xom ashyoni yuqori qiymatli ishlab chiqarish zanjirlariga integratsiya qilish uchun asos yaratadi, bu esa millatning zamonaviy sanoat sharoitida o‘zining an'anaviy resurslaridan foydalanishini ta'minlaydi.

Eksperimental tadqiqot Buxoro viloyatining Qorako‘l tumanida joylashgan “Feruza Farangis” MChJ korxonasida o‘tkazildi. “Feruza Farangis” MChJ korxonasi jun tolalaridan apparat usulida gilam mahsulotlari uchun ip ishlab chiqarishga moslashtirilgan. Biz tomonidan ishlab chiqilgan texnologiyadan foydalanib, tolalar bahor va kuz mavsumlarida qayta ishlandi, bu esa yumshatilgan mahalliy qorako‘l jun tolalaridan o‘rtacha zichlikdagi ip olish uchun mo‘ljallangan. Kuz mavsumida qirqilgan tolalarning yuqori ishlashini qayta ishlash natijalariga ko‘ra hisobga olgan holda, ushbu mavsumdagi tolalarni qayta ishlash uchun moslashtirilgan yumshatish mexanizmiga ega qurilma yordamida to‘liq faktorial tajriba o‘tkazildi.

Jun tolasini qayta ishlash uskunasidagi sozlash koeffitsientlari chuqur o‘rganildi va kirish koeffitsientlari sifatida X_1 - tozalash-tozalash barabanining

ISSN 3030-3907

tezligi, rpm, X_2 - ventilyatorning aylanish tezligi, rpm, X_3 - emulsiya tarkibining massasi, % tanlandi. Chiqish parametrlari sifatida U_1 - tola diametri, mikron, U_2 - mustahkamlik, sN/mteks, U_3 - tola elastikligi, %, U_4 - tola Sinish paytidagi uzayish % xususiyatlar tanlandi .

Tajriba rejalashtirishda ko‘pincha avval o‘rganilayotgan sirtning qaysi qismida kerakli optimal joylashganligini, bu sirtning ko‘rinishi qanday ekanligini aniqlash va keyin maxsus mezonlar yordamida bunday sharoitlarda individual rejalarning optimalligini baholash kerak bo‘ladi.

Rejalar samaradorligini baholashda yakuniy natijalarga e'tibor berish tavsiya etiladi. Shuningdek, tajribaga sarflangan vaqt va ishlatilgan uskunalarga ham e'tibor beriladi.

Shunga asoslanib va omillar o‘rtasida ta'sir mavjudligini talab qilib, tajriba rejalashtirishning 2-3- tartibi qabul qilindi. Natijada, tadqiqot davomida quyidagi vazifalarni hal qilish mumkin bo‘ldi.

Tanlangan omillarning matoning shakllanish jarayoniga ta'sir qilish darajasi, shuningdek, shakllanish uchun zarur bo‘lgan sharoitlarni olish uchun boshqariladigan omillarni qanday o‘zgartirish mumkinligi ko‘rib chiqildi. Tajriba natijalarini o‘zlashtirish quyidagi tenglamalarga olib keladi:

$$Y = B_o + \sum_{i=1}^{k} B_i X_i + \sum_{i,i=1}^{k} B_{ij} X_i X_j + \sum_{i=11}^{k} B_{ii} X_i + \dots$$

bu yerda : b0 , b0i , b0ii , … .., bii nazariy regressiya koeffitsientlari.

Eksperimental omillar kodlangan omillar yordamida matritsa chizish orqali amalga oshiriladi. Faktorlarni kodlashda faktorial intervalning chiziqli shakllanishi amalga oshiriladi, bu koordinatalar boshlanish o‘qi bo‘ylab eksperimental markaz va faktor chegara birligigacha bo‘lgan masshtab tanlash bilan amalga oshiriladi.

3 ta boshqariladigan omil va ularning chegara oraliqlari uchun kodlangan va tabiiy qiymatlar 4.1-jadvalda keltirilgan.

Jun tolasini qayta ishlash uskunasidagi sozlagich parametrlari va texnik cheklovlarni hisobga olgan holda, ularning cheklanishining 3 darajasi uchun omillar intervallarini tanlash amalga oshirildi.

To‘liq faktorial tajriba o‘tkazildi, uning natijalari 4.3-jadvalda keltirilgan. Barcha eksperimental variantlar uchun omillarning berilgan qiymatlari uchta nazorat darajasida o‘rnatildi va kuzatildi.

1- jadval

Faktor qiymatlarining o‘zgarish darajasi va oralig‘i

Faktorlar	O‘zgarish darajasi			Intervalni o‘zgartirish
	-1	0	+1	

ISSN 3030-3907

X_1 - tozalash-tozalash barabanining tezligi, aylanish/min	700	750	800	100
X_2 - ventilyatorning aylanish tezligi, aylanish/min	1050	1200	1500	150 ta
3 ta emulsiya tarkibining massasi, kg: Ciba Sapamin OC Triamon	 1.0 2.0	 1.5 3.0	 2.0 4.0	 0,5 1.0

1.1- jadval

Eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish uchun ishchi matritsasi

Tajriba raqami	Faktorlarning kodlangan qiymati			Faktorlarning tabiiy qiymati				Tajriba jarayoni
	X_1	X2	X3	V_b, ayl /vin	V_v, rpm	emulsiya tarkibining massasi, kg		
						Ciba Sapamin	Triamon	
1	-	-	-	700	1050	1	2	5
2	+	-	-	800	1050	1	2	3
3	-	+	-	700	1500	1	2	1
4	+	+	-	800	1500	1	2	7
5	-	-	+	700	1050	2	4	8
6	+	-	+	800	1050	2	4	4
7	-	+	+	700	1500	2	4	6
8	+	+	+	800	1500	2	4	2

1.1- jadval kirish omillarining o‘zgarishi natijasida chiqish omillarining o‘zgarish qiymatlarini ko‘rsatadi.

1.2- jadval.

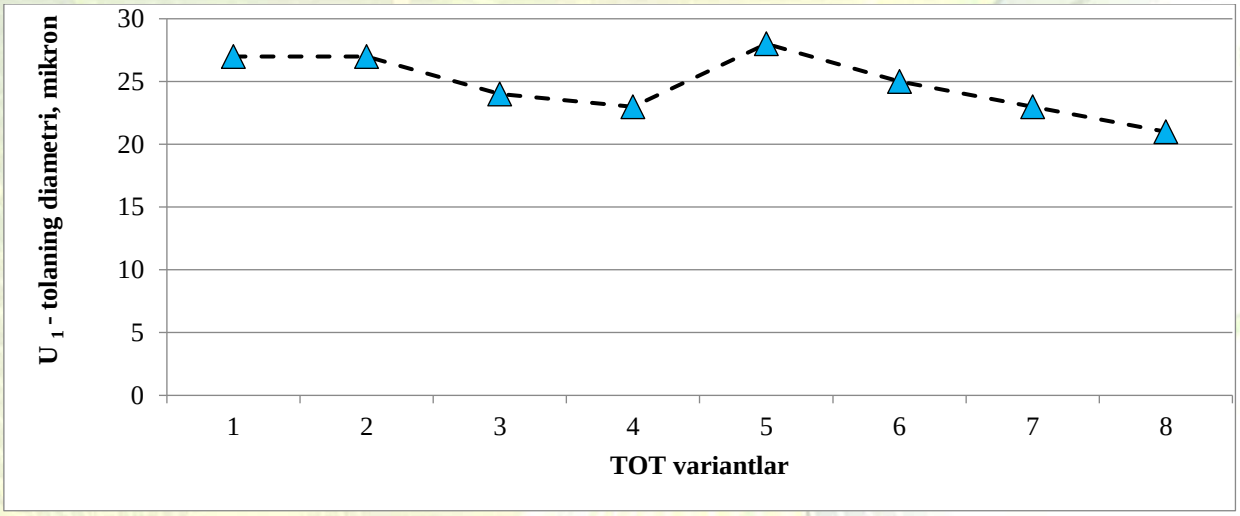
Kirish omillarini o‘zgartirish natijasida chiqish omillari qiymatlarining o‘zgarishi

Yo‘q	Kirish parametrlarining kodlangan qiymati			Chiqish parametrlarining natijalari			
	X_1	X2	X3	$U_{1,\ mkm}$	U_2	U_3	U_4
1	-	-	-	27	3.5	46	3.5
2	+	-	-	27	4	52	3.8
3	-	+	-	24	4.5	56	3.2
4	+	+	-	23	4.7	58	4.3
5	-	-	+	28	3.7	50	3

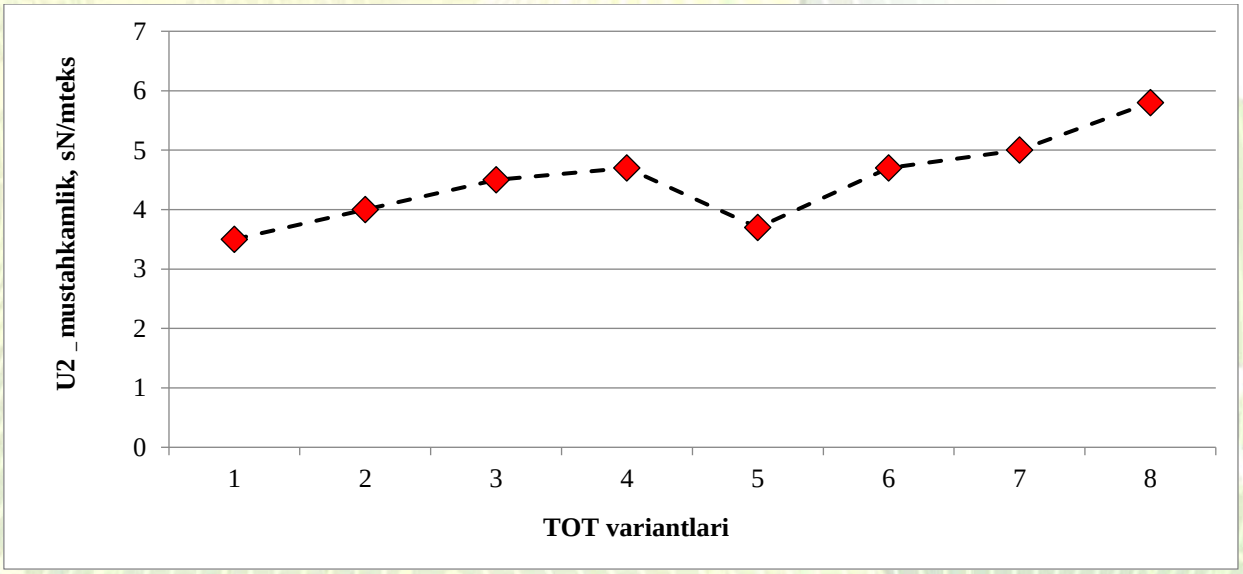
ISSN 3030-3907

6	+	-	+	25	4.7	60	4.3
7	-	+	+	23	5	57	4.1
8	+	+	+	21	5.8	63	4.5

Izoh: keyingi bo‘limlarda U_1 - tola diametri, mikron, U_2 - mustahkamlik , sN/mteks, U_3 - tola elastikligi, %, U_4 - uzilish paytida tolaning uzayishi, % xususiyatlari tavsiflangan.

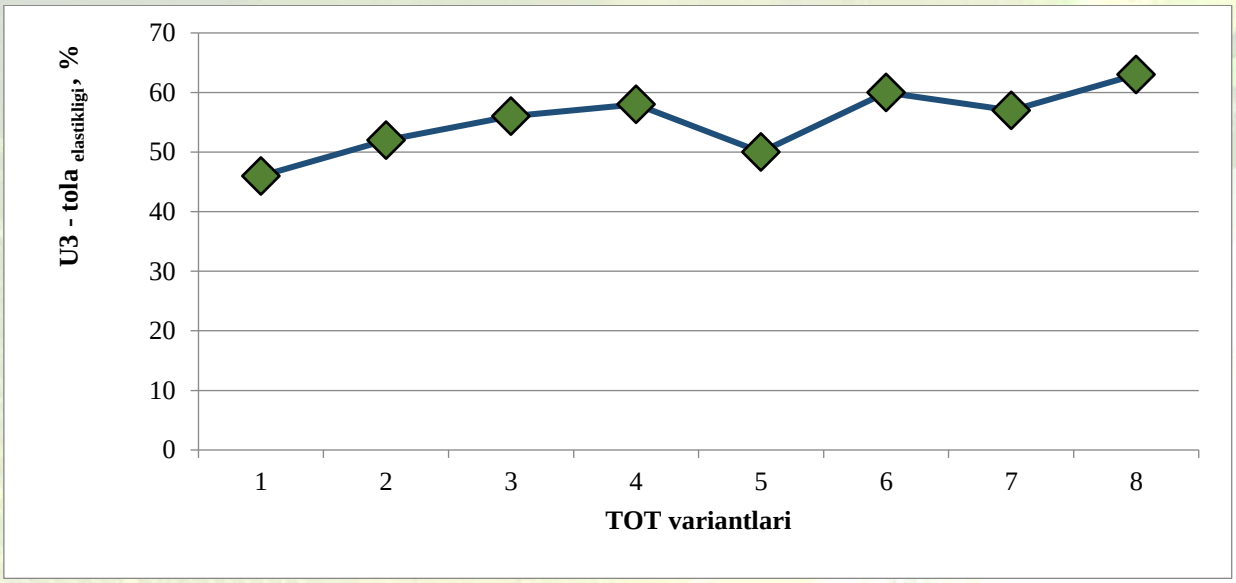

1. Tola diametrining TOT bo‘yicha o‘zgarishi.

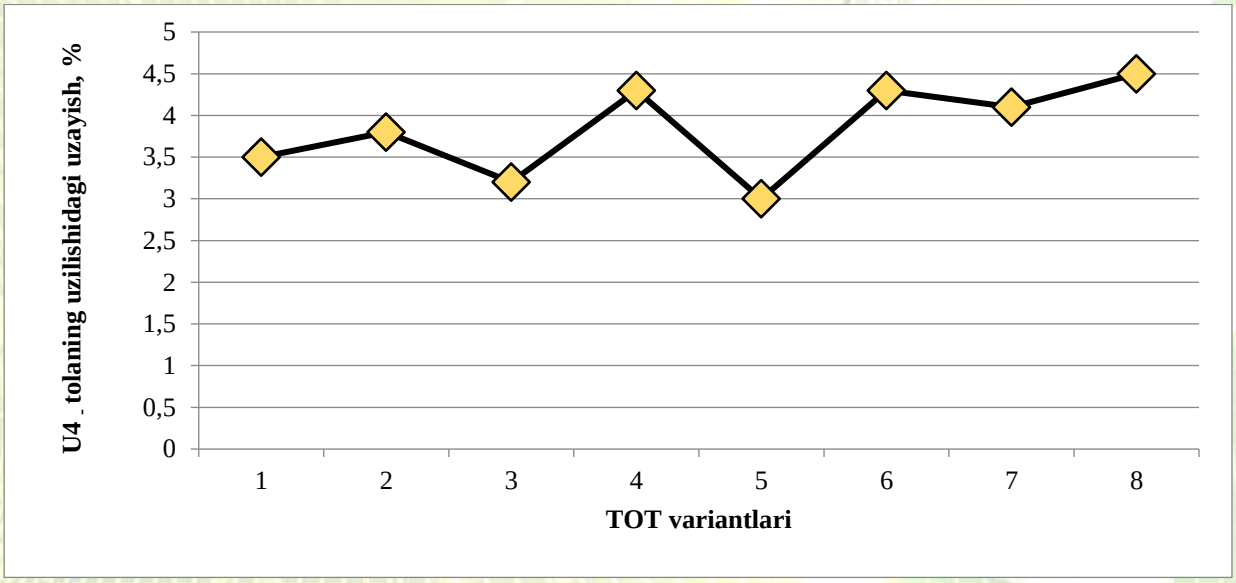

2. Tola mustahkamligining TOT bo‘yicha o‘zgarishi.

ISSN 3030-3907

3. TOTga muvofiq tola elastikligining o‘zgarishi.

4. TOTga ko‘ra tola uzilishida cho‘zilishning o‘zgarishi.

1- rasmda To‘liq faktorial tajribaga muvofiq olingan natijalarning o‘zgarishi ko‘rsatilgan.

To‘liq faktorial tajriba natijalariga asoslanib, kuz mavsumida qirqilgan jun tolalarini qayta ishlash natijasida yumshatilgan qorako‘l qo‘y jun tolalarining diametri, mustahkamligi, elastikligi va uzilishi bo‘yicha yuqori natijalarga erishish uchun jun tolasini qayta ishlash uskunasidagi emulsiya tarkibida X_1 - tozalash barabanining tezligini 800 rpm da, X_2 - ventilyatorning aylanish tezligini 1500 rpm da va X_{3} - Ciba Sapamine OC massasini - 2 kg, Triamon - 3 kg ga o‘rnatish kerak degan xulosaga kelindi .

Qorako‘l jun tolalaridagi strukturaviy o‘zgarishlarni statistik o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, uzunlik, elastiklik va sirt bir xilligi kabi tola xususiyatlari ip sifati va ishlov berish samaradorligini aniqlashda hal qiluvchi omillar hisoblanadi.

ISSN 3030-3907

Korrelyatsiya usullari va grafik tahlilni qo‘llash orqali texnologik jarayonlarni optimallashtirish uchun amaliy ko‘rsatmalar beradigan naqshlar va o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash mumkin bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, qorako‘l junining strukturaviy tahlili ham nazariy tushunchalarni, ham sanoat qo‘llanilishini ta'minlaydi. Bu mahalliy resurslardan samarali foydalanishni, ipning ishlashini yaxshilashni va barqaror rivojlanish maqsadlarini qo‘llab-quvvatlashni ta'minlaydi. Ushbu ish O‘zbekistonda kuchliroq, innovatsiyalarga asoslangan to‘qimachilik sanoatini yaratishga hissa qo‘shadi, bu yerda qorako‘l juni kabi an'anaviy xom ashyo ilg‘or qayta ishlash texnologiyalari va zamonaviy statistik baholash usullari orqali yangi hayot topishi mumkin.

Bu har bir xususiyatning TOT natijalari bir-biriga yaqinligini ta'minlash uchun statistik ishlov berishni talab qiladi. Har bir xususiyat uchun uch marta tajribalar o‘tkazildi (1-2- jadvallar). va kuzgi mavsumda qirqilgan tolaning fizik va mexanik xususiyatlari qiymatlarining o‘zgarishiga qarab qayta ishlash rejalashtirilgan . U3 ‑ tola elastikligi, %, U4 ‑ tolaning cho‘zilishi, % xususiyatlari saqlanib qolgan.

2- jadval

Yumshatilgan kuzgi mavsumda qirqilgan qora qo‘y jun tolalari

Y_1 - tolaning diametri o‘zgarish

u	Faktorlar			Elyaf diametri ko‘rsatkichlari, Y_{uv}			Elyafning o‘rtacha diametri, $\bar{Y}_u1$	$S^2_{u2}\{Y\}$
	x_1	x_2	x_3	Y_u1	$Y_(u1\hat{}i)$	$Y_(u1\hat{}i$		
1.	-	-	-	27	27	30	28	3
2.	+	-	-	27	25	29	27	4
3.	-	+	-	24	24	26	24.7	1
4.	+	+	-	23	23	26	24	3
5.	-	-	+	28	27	29	28	1
6.	+	-	+	25	25	28	26	3
7.	-	+	+	23	26	23	24	3
8.	+	+	+	21	22	23	22	1

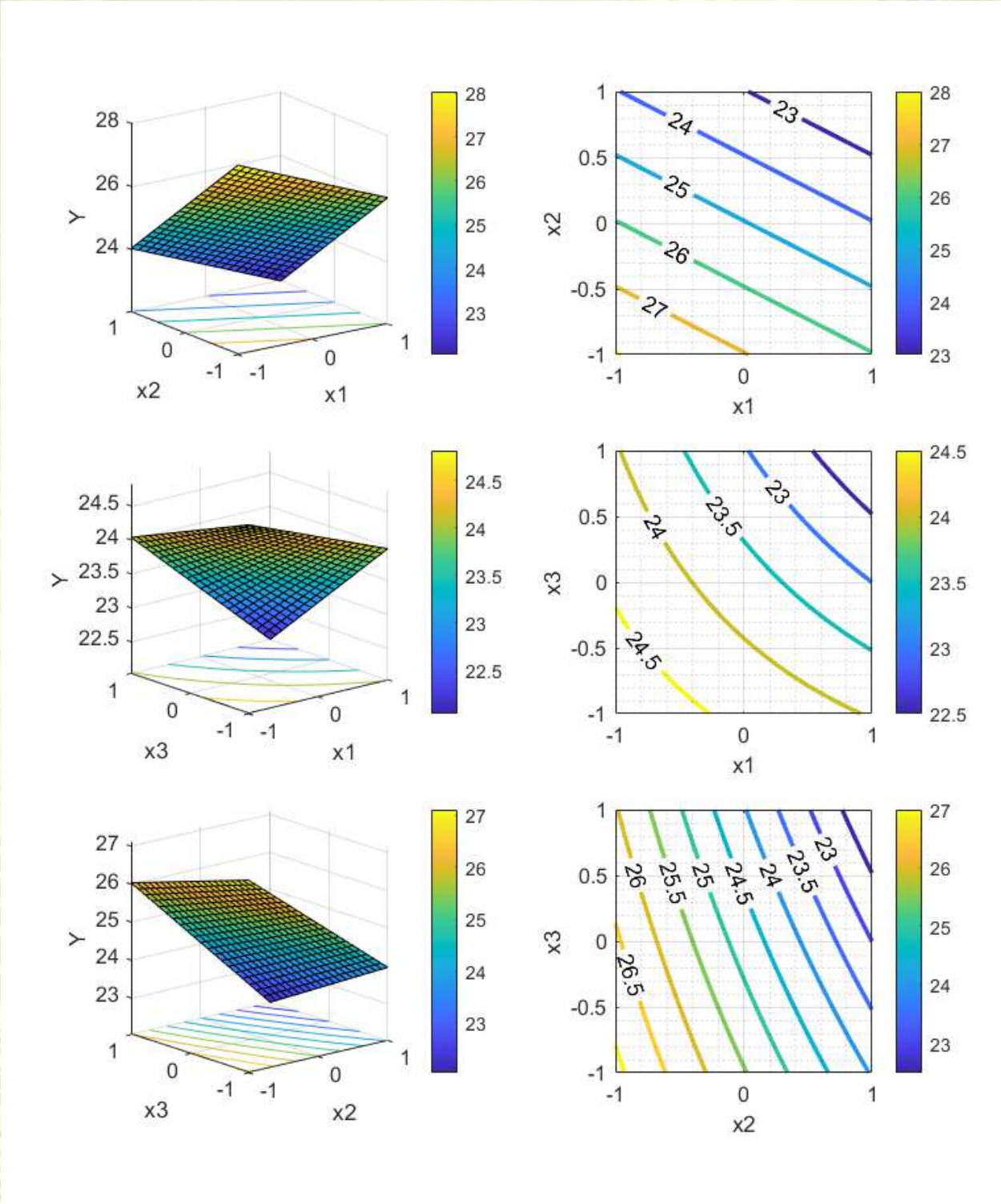
Yumshatilgan kuzgi qirqilgan qora qo‘y jun tolalari

Y_1 - tolaning diametri O‘zgarish bo‘yicha tajriba natijalarini o‘zlashtirish quyidagi regressiya modelini olish imkonini berdi:

Y1= 25.5-0.713* X 1-1.788* X 2+-0.463 X 3-0.288* X 13-0.213* X 23

ISSN 3030-3907

4.5-rasmda yumshatilgan kuzgi mavsumda qirqilgan Qorako‘l qo‘ylarining jun tolasi Y_1- Tola diametri regressiya modeli asosida tuzilgan sirt grafigi keltirilgan.

2- rasm. Kuz mavsumida qirqilgan yumshatilgan qora qo‘y jun tolasi Y_1- tola diametri regressiya modeli asosida tuzilgan sirt grafigi .

ISSN 3030-3907

Regressiya koeffitsientining ahamiyati tekshirildi. Buning uchun hisoblangan qiymat $t_R\{b_i\}$ Student t-testi yordamida jadvaldagi qiymat $t_R > t_T$ bilan taqqoslandi . Agar t_T shunday bo‘lsa, regressiya koeffitsientining ahamiyati haqidagi gipoteza rad etilmaydi.

Student testining jadval qiymati $p_D = 0{,}95$ va erkinlik darajalari soni $f\{S_y^2\} = N(m-1)$, ga teng. $t_T[p_D = 0{,}95;\ f = 8(3-2) = 16] = 2{,}12$

Student t-testining hisoblangan natijalari jadvaldagi natijalar bilan taqqoslandi. Barcha regressiya koeffitsientlari ahamiyatli ekanligi aniqlandi.

Fisher mezonining taxminiy qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$S_{нао}^2\{Y\} > S^2\{\bar{Y}\}$ bu sodir bo‘lganda $F_R = \dfrac{S_{нао}^2\{Y\}}{S^2\{\bar{Y}\}}$.

$S^2\{\bar{Y}\} > S_{нао}^2\{\bar{Y}\}$ bu sodir bo‘lganda $F_R^{/} = \dfrac{S^2\{\bar{Y}\}}{S_{нао}^2\{Y\}}$.

Mana $S_{нао}^2\{Y\}$-dispersiya.

Chiziqli modelning yetarliligini tekshirish uchun Fisher mezoniga muvofiq qoldiq dispersiya quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi.

$$S_{ост}^2\{Y\} = \frac{m\sum_{n=1}^{N}(\bar{Y}_u - Y_{Ru})^2}{N - N_k} \quad (4.9)$$

dispersiya qayerda va $S^2\{\bar{Y}\}$ $S^2\{\bar{Y}\} = \dfrac{1}{m}S^2\{Y\}$ formula yordamida aniqlanadi.

$S_{ост}^2\{Y\}$ning ko‘rsatkichlari 4.9-jadvalda keltirilgan va $S_{ост}^2\{Y\} = \dfrac{1}{8-5} = 0{,}33$ Fisher mezoniga ko‘ra hisoblangan qiymat $F_R^{/} = \dfrac{0{,}792}{0{,}33} = 2.375$ ga teng bo‘lganidan pastroq .$S_\text{^}2\ \{\bar{Y}\} = 0{,}392$

Fisher mezonining jadval qiymati topildi.

$$F_T[p_D = 0{,}95;\ f\{S_y^2\} = 8(3-1) = 16;\ f\{S_{ост}^2\} = 8-5 = 3] = 3{,}24.$$

Shunday qilib, kuzgi mavsumda yig‘ib olingan tola uchun ko‘p o‘zgaruvchili regressiya modeli ga teng bo‘lgani $F_R^{/}$=2,375<F_T=3,24 uchun , chiqish parametri ta'sirida olingan model ahamiyatli degan gipoteza rad etilmaydi.

Qorako‘l jun tolalaridagi strukturaviy o‘zgarishlarni statistik o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, uzunlik, elastiklik va sirt bir xilligi kabi tola xususiyatlari ip sifati va ishlov berish samaradorligini aniqlashda hal qiluvchi omillar hisoblanadi. Korrelyatsiya usullari va grafik tahlilni qo‘llash orqali texnologik jarayonlarni

ISSN 3030-3907

optimallashtirish uchun amaliy ko‘rsatmalar beradigan naqshlar va o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash mumkin bo‘ladi.

O‘zbekiston uchun ushbu tadqiqot muhim ahamiyatga ega, chunki to‘qimachilik sanoati o‘zining xomashyo bazasini diversifikatsiya qilishga va paxtaga qaramlikni kamaytirishga intilmoqda. Qorako‘l junidan samarali foydalanish nafaqat mahalliy qishloq xo‘jaligi resurslarining qiymatini oshiradi, balki jahon bozorlarida raqobatbardosh ustunlikka ega yuqori sifatli to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishga ham hissa qo‘shadi. Muhimi, natijalar tolani modifikatsiya qilish va qayta ishlashga ilmiy asoslangan yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, qorako‘l junining strukturaviy tahlili ham nazariy tushunchalarni, ham sanoat qo‘llanilishini ta'minlaydi. Bu mahalliy resurslardan samarali foydalanishni, ipning ishlashini yaxshilashni va barqaror rivojlanish maqsadlarini qo‘llab-quvvatlashni ta'minlaydi. Ushbu ish O‘zbekistonda kuchliroq, innovatsiyalarga asoslangan to‘qimachilik sanoatini yaratishga hissa qo‘shadi, bu yerda qorako‘l juni kabi an'anaviy xom ashyo ilg‘or qayta ishlash texnologiyalari va zamonaviy statistik baholash usullari orqali yangi hayot topishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rajabov AI, Xamrayeva SA, Nodirova MN *Qorako‘l jun tolasining tashqi va ichki tuzilishini SEM va uni yumshatish usuli yordamida baholash* . Buxoro davlat texnika universiteti; Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti, 2025, 7 b.
2. Nodirova MN, Xamrayeva SA *Qorako‘l junini mahalliy texnologik vositalardan foydalangan holda sanoat miqyosida yumshatish usullari* . Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy to‘plami, Buxoro, 2025, 71–78-betlar.
3. Nodirova MN, Xamrayeva SA *Qorako‘l junini mahalliy texnologik vositalardan foydalangan holda sanoat miqyosida yumshatish usullari* . Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy to‘plami , Buxoro, 2025, 71–78-betlar.
4. Rajabov AI, Xamrayeva SA *Innovatsion qurilma yordamida yumshatilgan qorako‘l junining strukturaviy va texnologik ko‘rsatkichlari* . Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy to‘plami, Buxoro, 2025, 62–70-betlar.
5. Rajabov A.I., Xamrayeva SA Turli variantlardan olingan jun tolalarining o‘zaro korrelyatsiyasi // Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy to‘plami. – Buxoro, 2025. – B. 87–94.
6. Rajabov AI, Xamrayeva SA Jun tolalarining elastiklik va cho‘zilish xossalarini statistik modellashtirish // Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy to‘plami. – 2025. (Sahifalar ko‘rsatilmagan).

ISSN 3030-3907

7. Nodirova MN, Xamrayeva S.A. *Yarim dag‘al qorako‘l junini fizik-kimyoviy usullar bilan yumshatish va uni ipga aylantirish texnologiyasini takomillashtirish* . Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy to‘plami, Buxoro, 2025, 79–86-betlar.
8. Rajabov A. I. , Xamrayeva S. A. Tolalar uzunligi va qalinligi o ' zgarishlarining statistik modeli (Qorako ' l juniga oid tadqiqot) // Buxoro davlat texnika universitetlar ilmiy to ' plami . B 32-42
9. Rajabov A.I., Xamraeva S.A. Yumshatilgan jun va boshqa tolalar aralashmasi: texnologik xususiyatlar // Buxoro davlat texnika universiteti ilmiy materiallari. – Buxoro, 2025. – 95–102-betlar.
10. Rajabov AI, Nodirova MN *O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatida ip sifat ko‘rsatkichlariga mahalliy jun tolalarining ta'siri* . Fan va texnologiyalarni rivojlantirish, 2025, 3-son, 302–306-betlar.
11. Radjabov AI, Nodirova MN, Giyasova DR *[Sarlavha to‘liq emas: O‘zbekistonda to‘qimachilik va yengil sanoatga oid]* . In: To‘qimachilik va yengil sanoatda kontseptual yondashuvlar va innovatsion yechimlar. Urganch davlat universiteti, 2025-yil 14-15-may, 275–277-betlar.
12. Radjabov AI, Xamrayeva SA, Nodirova MN *Ip sifatini baholash xususiyatlari* . Fan va texnologiyalarni rivojlantirish, 2023, № 6, 86–90-betlar.
13. Radjabov AI, Nodirova MN *Jun tolalaridan ishlab chiqarilgan ip hajmini oshirish va sifatini yaxshilash* . Fan va texnologiyalarni rivojlantirish, 2023, № 3, 32–35-betlar.
14. Xamrayeva SA, Radjabov AI, Nodirova MN Mato yuzasida ip muvozanati // Milliy ilmiy tadqiqotlar natijalari. – 2022. – 1-jild, № 4. – S. 161–168
15. Rajabov AI, Nodirova MN *Respublika to‘qimachilik sektorida ip sifat ko‘rsatkichlariga mahalliy jun tolalarining ta'siri* . Fanni rivojlantirishda zamonaviy usullarni qo‘llash, 2023, 3-jild, 8-son, 27–32-betlar.
16. Kazakov F., Sattarova N., Rajabov A., Nodirova M. Tuya juni tolasining asosiy fizik-mexanik va texnologik xususiyatlarini o‘rganish // Xalqaro ilmiy jurnal. – 2021. – № 6-2 (iyun). – S. 31–41. – ISSN 2541-8084.

ISSN 3030-3907

FOTO VA VIDEO QAYD ETISH TIZIMLARIDA AQLLI BOSHQARUV NAZARIYASI VA TEXNOLOGIYASI

Karimov Asror Akbarovich
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Jamoat xavfsizligi departamenti Yo‘l harakati xavfsizligi xizmati katta inspektori mayor.
E-mail: asror.karimov1986@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada foto va video qayd etish tizimlarida aqlli boshqaruv nazariyasi hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida ishlab chiqilayotgan va doimiy takomillashtirib borilayotgan apparat-dasturiy ta’minot vositalarining tahlili keltirilgan. Shuningdek, real vaqt rejimida ma’lumotlarni qayta ishlash, obyektlarni aniqlash va tanib olish, avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish mexanizmlarining samaradorligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: foto va video qayd etish tizimlari, aqlli boshqaruv, apparat-dasturiy ta’minot, sun’iy intellekt, mashinaviy o‘rganish, kompyuter ko‘rish, real vaqt monitoringi, obyektlarni aniqlash, avtomatlashtirilgan boshqaruv, raqamli xavfsizlik.

Аннотация. В данной статье представлен анализ аппаратно-программных средств, разрабатываемых и постоянно совершенствуемых на основе теории интеллектуального управления и современных информационно-коммуникационных технологий в системах фото- и видеофиксации. Также проанализирована эффективность механизмов обработки данных в режиме реального времени, обнаружения и распознавания объектов, автоматизированного принятия решений.

Ключевые слова: системы фото- и видеофиксации, интеллектуальное управление, аппаратно-программное обеспечение, искусственный интеллект, машинное обучение, компьютерное зрение, мониторинг в реальном времени, обнаружение объектов, автоматизированное управление, цифровая безопасность.

Abstract. This article presents an analysis of hardware and software tools being developed and continuously improved based on intelligent control theory in photo and video recording systems and modern information and communication technologies. Additionally, the effectiveness of real-time data processing, object detection and recognition, and automated decision-making mechanisms has been analyzed.

Keywords: photo and video recording systems, intelligent control, hardware and software, artificial intelligence, machine learning, computer vision, real-time monitoring, object detection, automated control, digital security.

ISSN 3030-3907

KIRISH

Avtotransport vositalari sonining ortishi shahar yo‘llarida tirbandliklarga sabab bo‘lib, iqtisodiyot va atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Yer resurslarining cheklanganligi va infratuzilma muammolari yo‘l harakatini samarali boshqarish va transport vositalaridan oqilona foydalanishni talab qiladi.

Harakatdagi transport vositalarini foto va video qayd etish orqali masofaviy monitoring qilish tizimini tadqiq etish hamda ishlab chiqish usullari, algoritmlari va tizimlaridan tegishli qaror qabul qilish orqali, kuzatilayotgan yoki bashoratlanishi lozim bo‘lgan transport vositasini avtomatlashgan holda aniqlash milliy tizimi hozirda mavjud emas.

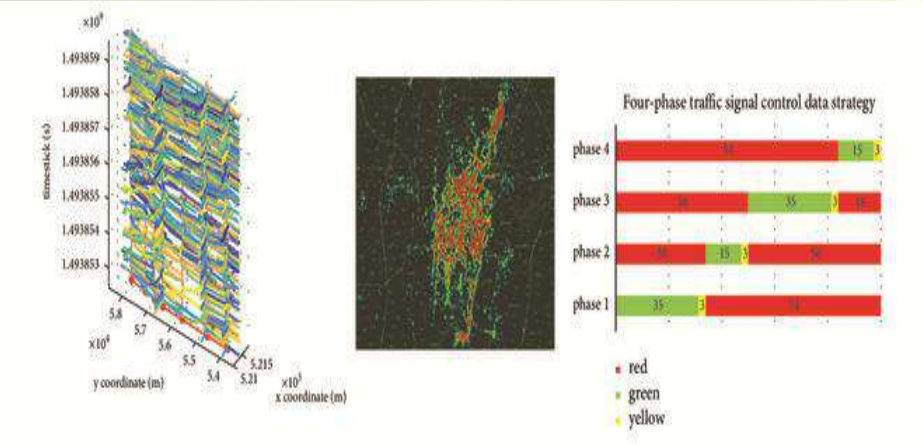
Ushbu muammoni bartaraf etish usuli, tizim doirasida ma’lumotlarni o‘rganish, qurilmalar, foto - video qayt etish tizimlari va boshqa vositalardan foydalanish, tizimlarni o‘rganish jarayonlarini o‘z ichiga olgan qat’iy nazoratni ta’minlash uchun algoritm va usul hamda tizim va qurilmalarni ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi.

Transport vositalarini avtomatik aniqlash va ajratib olish axborot-kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog‘liq. So‘nggi yillarda yo‘l harakati infratuzilmasini raqamlashtirish va axborot tizimlarini takomillashtirish tez sur’atda rivojlanmoqda.

Biroq yo‘l signallarini boshqarish tizimi real vaqtda trafik ma’lumotlaridan samarali foydalanish, transport vositalarining rangi, turi, modeli va rusumini avtomatik aniqlay olmaydi. Tizim nazariyasi, usullari va texnikasi o‘zining asosiy texnologiyalari taraqqiyotidan ancha orqada qolib ketgan. Shu sababli, ma’lumotlarga boy muhitda o‘z-o‘zini muvofiqlashtirishni, tadqiq qilish, olimlar tomonidan berilgan taklif faol ravishda o‘rganildi.

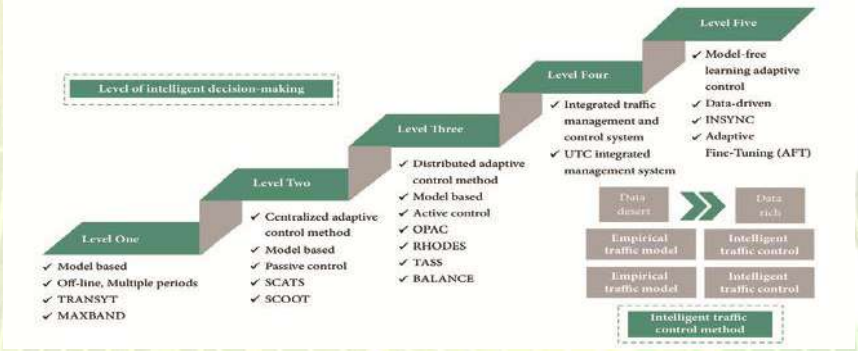
Bundan tashqari, aqlli boshqaruv nazariyasi va texnologiyasining doimiy takomillashtirilishi bilan, 1.3-rasmda ko‘rsatilgan yangi trafik ma’lumotlari muhiti ostida yo‘l harakati nazorat konsepsiyasi o‘zgarib borishini hisobga olib, real vaqt rejimidagi monitoring ma’lumotlariga asoslanganligi va tanib olish tizimi inson aralashuvisiz avtomatik ravishda sozlashga qaratilgan.

ISSN 3030-3907

1.3-rasm. O‘z-o‘zini boshqarish tizimining rivojlanish tarixi va kamchiliklari.

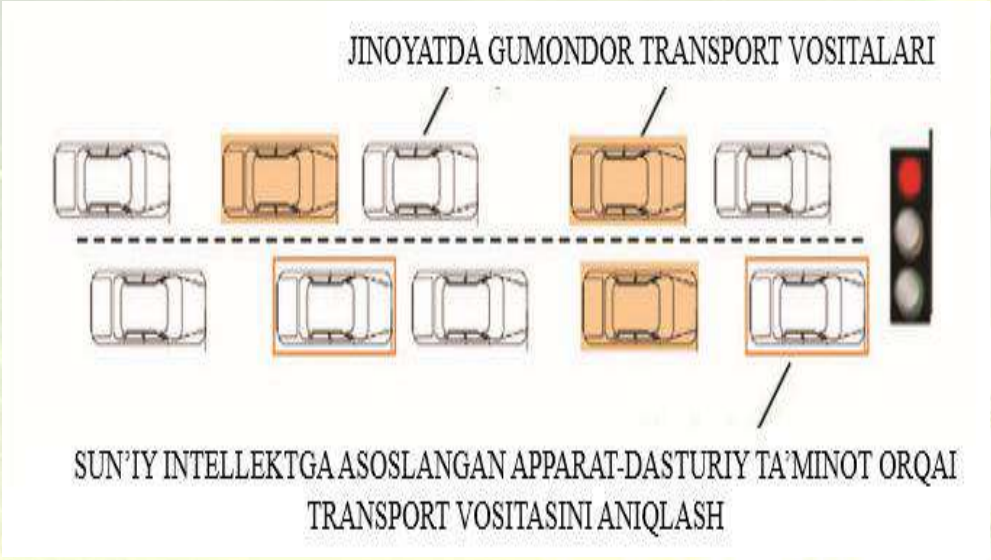
Metodlar: Mavjud harakatda o‘z-o‘zini boshqarish tizimining rivojlanish tarixini o‘rganish natijasida, jahondagi transport ilmiy-tadqiqot institutlari tomonidan 20 dan ortiq o‘z-o‘zi mustaqil transport harakatini boshqarish tizimlari ishlab chiqilgan, ammo tizimlarning yarmidan kamrog‘i foydalanishga topshirilgan. Tizimning atrof-muhitga moslashish qobiliyati va aqlli qarorlar qabul qilish darajasiga ko‘ra quyidagi 1.4-rasmda 1995-yilda shahar transportini tanib olish hamda aniqlash tizimining rivojlanish darajasi evolyutsiyasini ko‘rish mumkin.

1.4-rasm. Tizimning rivojlanish darajasi evolyutsiyasi.

Birinchi avlod: O‘z-o‘zi boshqaruv tizimi (ABT) transport oqimini kun va vaqt bo‘yicha tahlil qilib, signal vaqtlarini optimallashtiradi. Keng qamrovli ishlash indeksi yoki yashil to‘lqin diapazonidan foydalangan holda, maxsus sxema kutubxonasidan tegishli oflayn rejimni tanlab, harakatni samarali tartibga soladi. Bu esa transport oqimi va yo‘l infratuzilmasining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, transport oqimi va yo‘l xaritasining samaradorligini oshiradi (1.5-rasm).

ISSN 3030-3907

1.5-rasm. Transport oqimi va yo‘l xaritasining samaradorligi.

Ikkinchi avlod transport signalini boshqarish tizimi signal vaqti parametrlarini (signal davri, yashil signal nisbati va fazalar farqi) dinamik ravishda moslashtiradi. Bu tizim vaqt va induksiyaga asoslangan boshqaruv tizimlariga nisbatan ancha moslashuvchan bo‘lib, tezkor va samarali sozlash imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi. Ikkinchi avlod boshqaruv tizimlariga SCATS va SCOOT kiradi.

Uchinchi: Avlod boshqaruv tizimi chorrahalardagi transport oqimining o‘zgaruvchan xususiyatlariga moslashuvchan bo‘lib, signal vaqt parametrlarini dinamik ravishda sozlash imkonini beradi. Bu tizim ikkinchi avlod boshqaruv tizimlariga o‘xshash yondashuv asosida ishlaydi. OPAC va RHODES kabi tizimlar ushbu texnologiyaning namunasi sifatida keltirilgan.

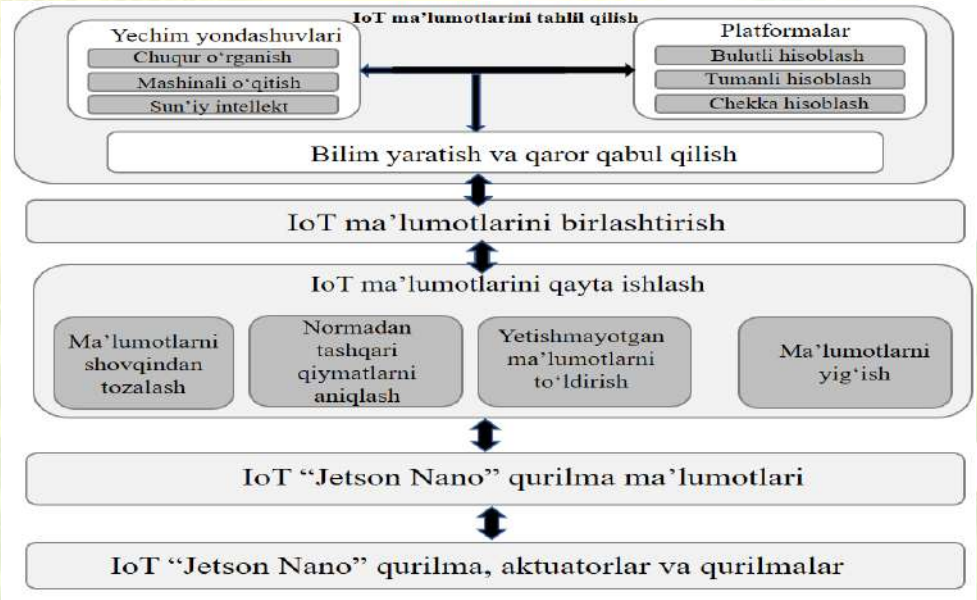
To‘rtinchi avlod: o‘z-o‘zidan moslashuvchi svetofor signallarini boshqarish tizimi bo‘lib, tarmoq trafigini kompleks boshqarishni ta’minlaydi. Bu tizim bir nechta quyi tizimlarning texnik va funksional afzalliklarini maksimal darajada oshiradigan integratsiyalashgan trafik boshqaruv tizimi hisoblanadi [40]. U svetofor signallarini avtomatik sozlash hamda boshqa aqlli transport tizimlari (ITS) bilan uzviy ishlash imkoniyatiga ega bo‘lgan apparat va dasturiy ta’minot texnologiyalarini birlashtiradi.

Beshinchi avlod: Bunda transport boshqaruv tizimi sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan transport vositalarining yuqori hisoblash qobiliyatlariga asoslanadi. Ushbu tizim real vaqt rejimida harakat sharoitlarini tahlil qilib, empirik ma’lumotlardan foydalanadi va mustaqil ravishda o‘rganish orqali transport oqimini optimallashtiradi. Sun’iy intellektga asoslangan apparat-dasturiy ta’minot transport vositalarini avtomatik aniqlash hamda boshqarish imkoniyatini yaratadi. Bu metodologiya tizimning samaradorligini oshirib, tashqi va ichki omillarning doimiy o‘zgarishlariga moslashishni ta’minlaydi.

ISSN 3030-3907

Yo‘l harakati xavfsizligi, jinoyatchilikni oldini olish maqsadida mavjud avtomobillar tarixi moduli ma’lumotlarini qayta ishlovchi harakatdagi transport vositalarini foto va video qayd etish orqali masofaviy monitoring qilish tizimini tadqiq etish hamda ishlab chiqish asosiy va muhim vazifa hisoblanib, kompleks ma’lumotlar to‘plami, dasturlar va modullar orqali yo‘l tarmog‘idagi holat ta’sir va ma’lumotlarni yig‘ish, uzatish interfeyslariga qaratilgan.

Natijalar: Tizimning yo‘l tarmog‘idagi o‘tkazuvchanlikni monitoring qilish, yo‘l xavfsizligini ta’minlash va kerakli operatsiyalarni bajarish imkoniyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, yo‘l xaritalarini yaratish, xavfsizlik ma’lumotlarini yig‘ish va tahlil qilish hamda interfeyslar tizimini optimallashtirish uchun mobil ilovalar, veb-saytlar va boshqa platformalar bilan integratsiya masalalari muhokama qilindi. GPS interfeyslari, radarlar, foto-video qayd etish vositalari, radiotexnik qurilmalar, raqamli xaritalar va ma’lumotlar bazasidan foydalanish usullari o‘rganildi. Tizimning sun’iy intellekt komponentlari, jumladan, qurilmalar va ularning sifatli o‘qitilishi bo‘yicha yondashuvlar ko‘rib chiqildi.

1.6-rasm. IoT sensori ma'lumotlarini qayta ishlash, ma'lumotlarni birlashtirish (fusion) va ma'lumotlarni tahlil qilish uchun asosiy arxitektura.

Muhokama: Yo‘l harakati xavfsizligini oshirish maqsadida yo‘l tarmog‘ining o‘tkazuvchanligini yaxshilash uchun Harakatdagi transport vositalarini foto va video qayd etish orqali masofaviy monitoring qilish tizimini joriy etildi. Ushbu tizim sezgir mexanizmlar va moslashuvchan dasturiy-texnik vositalar yordamida transport oqimini samarali boshqarish imkonini beradi. Tadqiqotda quyidagi ishlar amalga oshirildi.

IoT, ya’ni Internet of Things (Narsalar Interneti) platformasi asosida transport vositalarning rangi, turi modeli va harakat trayektoriyasi kabi harakatdagi belgilar hamda vaziyatni aniqlash tizimini ishlab chiqish orqali harakat

ISSN 3030-3907

ishtirokchilariga yordam ko‘rsatishga qaratilgan. Qurilma IoT texnologiyasi asosida transport vositalarini aniqlash va nazorat qilish uchun ishlab chiqilgan. Asosiy qismi quyidagi komponentlardan iborat: Harakatdagi transport vositalarini foto va video qayd etish orqali masofaviy monitoring qilish tizimi, u transport vositalarining rangini, turini aniqlash, ma’lumotlarni yig‘ish, uzatish va axborot almashishni amalga oshiradi. Tasvir obyektlaridan olingan ma’lumotlar IoT optik tola orqali yuboriladi. Ushbu qurilma kelgan ma’lumotlarni birlashtirib, dastlabki tahlilni amalga oshiradi va IoT platformasiga (Ubidots) jo‘natadi va algoritmlar ma’lumotlarni tahlil qilish uchun ishlatiladi, transport vositasining rangi, turi, trayektoriyasi va boshqa ko‘rsatkichlarni aniqlash uchun foydalaniladi.

IoT asosida aqlli transport monitoring tizimlari harakatdagi avtomobillar tarixini kuzatish, xavfsizlikni oshirish va ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish imkonini beradi [49].

Xulosa: Harakatdagi transport vositalarini foto va video qayd etish orqali masofaviy monitoring qilish tizimidan kelgan ma’lumotlarni qabul qiladi va dastlabki tahlil qiladi. Ushbu tizim, transport vositalarining ta’sirini kuzatish va boshqarish uchun muhim, chunki u transport vositalarining harakatlarini aniq ko‘rishga, xavfsizlikni oshirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Hinton, G. E. (2012). ImageNet classification with deep convolutional neural networks. Advances in Neural Information Processing Systems, 25, 1097-1105.

2. A. Hamilton, B. Waterson, T. Cherrett, A. Robinson, and I. Snell, “The evolution of urban traffic control: changing policy and technology,” Transportation Planning and Technology, vol. 36, №. 1, pp. 24–43, 2013.

3. J. Zhang, F.-Y. Wang, K. Wang, W.-H. Lin, X. Xu, and C. Chen, “Data-driven intelligent transportation systems: A survey,” IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems, vol. 12, №. 4, pp. 1624–1639, 2011.

4. D. Gettman, S. G. Shelby, L. Head, D. M. Bullock, and N. Soyke, “Data-driven algorithms for real-time adaptive tuning of offsets in coordinated traffic signal systems,” Transportation Research Record, № 2035, pp. 1–9, 2007.

5. A. Csikõs, T. Tettamanti, and I. Varga, “Nonlinear gating control for urban road traffic network using the network fundamental diagram,” Journal of Advanced Transportation, vol. 49, № 5, pp. 597–615, 2015.

6. W. Yang, Study on Self-adaptive Coordinated Control Based on Close-loop Feedback for Urban Traffic Signals, Tongji university, Shanghai, 2015.

ISSN 3030-3907

7. G. Sims A, The Sydney coordinated adaptive traffic system. Engineering Foundation Conference on Research Directions in Computer Control of Urban Traffic Systems, Calif, USA, 1979.
8. Y.-T. Wu and C.-H. Ho, “The development of Taiwan arterial traffic-adaptive signal control system and its field test: A Taiwan experience,” Journal of Advanced Transportation, vol. 43, № 4, pp. 455–480, 2009.

ISSN 3030-3907

ENVIRONMENTAL PROTECTION OF PERI-URBAN AREAS UNDER RAPID URBANIZATION CONDITIONS

Shokhbozjon Khaydarov
Senior lecturer at the Department of urban planning Samarkand State Architecture and Construction University named after Mirzo Ulugbek (SamSACU), Lolazor str. 70, 140143 Samarkand, Uzbekistan.
Tog'aymurodov Zavkiddin
Samarkand State Architecture and Construction University named after Mirzo Ulugbek (SamSACU), Lolazor str. 70, 140143 Samarkand, Uzbekistan.
Irisov Ruzimurod
Students of the urban construction and design educational direction Samarkand State Architecture and Construction University named after Mirzo Ulugbek (SamSACU), Lolazor str. 70, 140143 Samarkand, Uzbekistan.
E-mail : haydarov.shoxbozjon@samdaqu.edu.uz

Abstract. Rapid urbanization significantly increases anthropogenic pressure on peri-urban environments, resulting in environmental degradation and economic losses. This study analyzes the ecological impacts of urban expansion and industrial concentration in peri-urban areas and proposes scientifically grounded approaches for environmental protection. The research integrates ecological assessment with economic evaluation methods to identify major pollution sources, resource consumption patterns, and environmental consequences. The results demonstrate that multi-level environmental protection measures embedded in urban and regional planning can improve environmental quality and support sustainable territorial development. The proposed framework is particularly relevant for rapidly growing cities in developing countries, including Uzbekistan.

Keywords. peri-urban areas, environmental protection, urbanization, ecological assessment, sustainable development.

Аннотация. Стремительная урбанизация значительно увеличивает антропогенную нагрузку на пригородную среду, что приводит к ухудшению состояния окружающей среды и экономическим потерям. В данном исследовании анализируются экологические последствия расширения городов и концентрации промышленности в пригородных районах и предлагаются научно обоснованные подходы к охране окружающей среды. Исследование объединяет экологическую оценку с методами экономической оценки для выявления основных источников загрязнения, моделей потребления ресурсов и экологических последствий. Результаты показывают, что многоуровневые меры по охране окружающей среды, включенные в городское и региональное планирование, могут улучшить

ISSN 3030-3907

качество окружающей среды и поддержать устойчивое развитие территорий. Предлагаемая концепция особенно актуальна для быстро растущих городов в развивающихся странах, включая Узбекистан.

Ключевые слова. пригородные территории, охрана окружающей среды, урбанизация, экологическая оценка, устойчивое развитие.

Annotatsiya. Tez sur’atlarda kechayotgan urbanizatsiya jarayoni shahar atrofi hududlarida antropogen bosimning keskin ortishiga olib kelib, ekologik degradatsiya va iqtisodiy yo‘qotishlarni yuzaga keltirmoqda. Mazkur tadqiqot shaharlarning kengayishi va sanoat faoliyatining shahar atrofi hududlarida jamlanishi natijasida yuzaga keladigan ekologik ta’sirlarni tahlil qiladi hamda atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarni taklif etadi. Tadqiqot doirasida ekologik baholash usullari iqtisodiy tahlil metodlari bilan uyg‘unlashtirilib, asosiy ifloslanish manbalari, resurslardan foydalanish xususiyatlari va ekologik oqibatlar aniqlangan. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, shahar va hududiy rejalashtirish jarayonlariga integratsiyalashgan ko‘p bosqichli ekologik muhofaza choralari atrof-muhit sifatini yaxshilash hamda hududlarning barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Taklif etilgan konseptual yondashuv, xususan, O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarning tez o‘sib borayotgan shaharlarida qo‘llash uchun dolzarb hisoblanadi.

Kalit so‘zlar. shahar atrofi hududlari, atrof-muhitni muhofaza qilish, urbanizatsiya, ekologik baholash, barqaror rivojlanish.

1. INTRODUCTION.

Urbanization is one of the most influential global processes reshaping natural landscapes, settlement systems, and socio-economic structures. Peri-urban areas—located at the interface between urban and rural zones—are especially vulnerable to environmental pressure due to intensive land-use change, infrastructure expansion, industrial activities, and population growth.

According to United Nations forecasts, urban areas will continue to accommodate the majority of the global population and generate a dominant share of global economic output. As cities expand spatially, peri-urban territories experience increasing levels of air, water, and soil pollution, depletion of natural resources, and degradation of ecosystems. These challenges require the integration of environmental protection mechanisms into urban and regional planning systems.

This study aims to develop a comprehensive framework for protecting peri-urban environments under rapid urbanization conditions through ecological and economic assessment approaches.

2. MATERIALS AND METHODS.

ISSN 3030-3907

The research adopts a multidisciplinary methodological approach combining urban planning theory, environmental analysis, and economic evaluation. The study focuses on identifying anthropogenic pressures in peri-urban areas and assessing their environmental and economic impacts.

A conceptual framework was developed to analyze the interaction between rapid urbanization, environmental degradation, and protection measures.

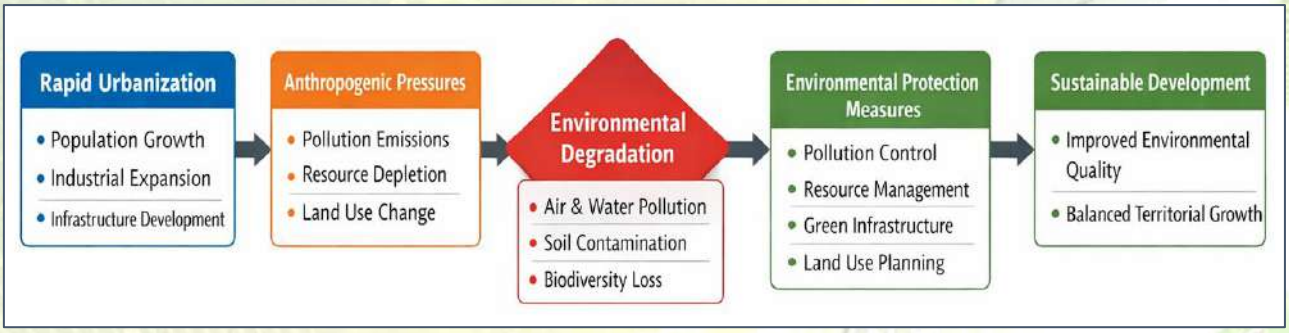

Figure 1. Conceptual framework illustrating the relationship between rapid urbanization, anthropogenic pressures, environmental degradation, and environmental protection measures in peri-urban areas.

The assessment methodology includes:

- analysis of pollution sources associated with industry, transport, and energy systems;
- evalution of resource consumption and waste generation in large urban systems;
- ecological assessment of air, water, soil, and vegetation conditions;
- economic evaluation of environmental damage across key sectors.

3. RESULTS.

3.1 Environmental Impacts of Rapid Urbanization

The results show that large urban systems concentrate industrial enterprises, energy infrastructure, and transportation networks, which collectively generate significant environmental pressure on peri-urban territories. Pollutants produced within cities often disperse beyond administrative boundaries due to atmospheric and hydrological processes.

ISSN 3030-3907

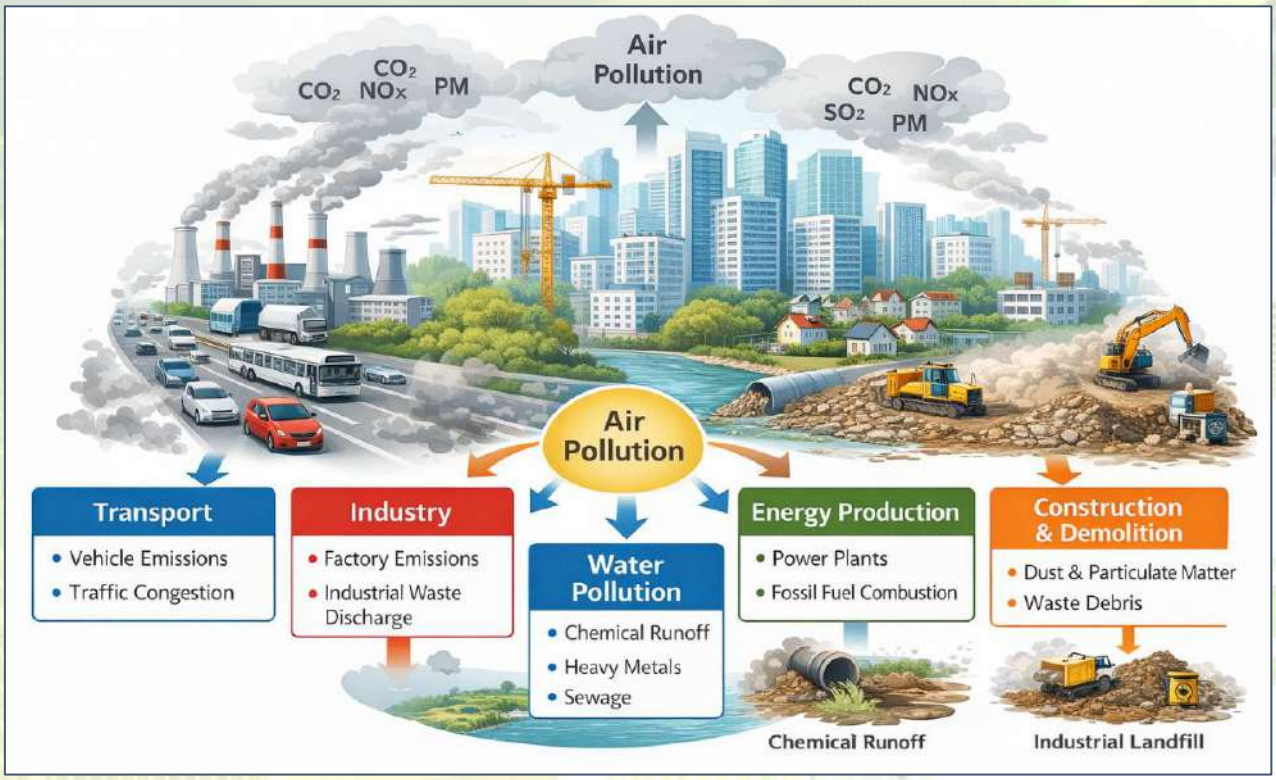

Figure 2. Major sources of environmental pollution affecting peri-urban areas under rapid urban expansion.

The main environmental impacts observed include air pollution from transport and industry, contamination of water bodies through wastewater discharge, soil degradation due to construction and waste disposal, and loss of vegetation cover.

Table 1.

Environmental impacts of rapid urbanization in peri-urban areas

Environmental component	Type of impact	Main cause	Consequences
Atmospheric air	Emission increase	Transport, industry	Health risks, climate effects
Water resources	Pollution	Wastewater discharge	Ecosystem degradation
Soil	Contamination	Construction, waste	Reduced fertility
Vegetation	Degradation	Land-use change	Biodiversity loss

3.2 Resource Consumption and Waste Generation

Cities with populations of approximately one million consume vast quantities of natural resources while generating large volumes of waste on a daily basis. These flows significantly influence environmental conditions in peri-urban zones.

ISSN 3030-3907

Table 2.

Estimated daily resource consumption and waste generation in a large city

Indicator	Approximate value per day
Oxygen consumption	31.5 thousand tons
Water consumption	625 thousand tons
Fuel consumption	9.5 thousand tons
CO_2 emissions	28.5 thousand tons
Wastewater discharge	500 thousand tons
Solid waste	>10,000 tons

3.3 Spatial Dispersion of Environmental Impacts

Environmental impacts generated in urban centers extend far beyond city boundaries. Airborne pollutants and contaminated water flows reach peri-urban and regional territories, forming cumulative environmental stress zones.

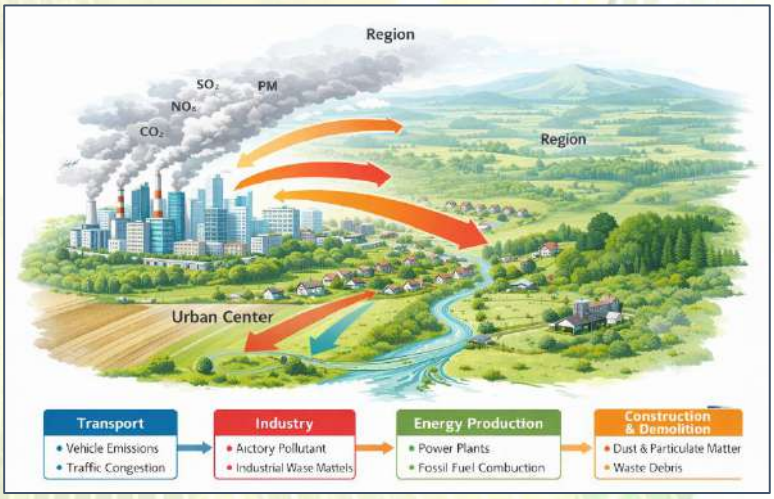

Figure 3. Spatial dispersion of pollutants from urban centers to peri-urban and surrounding regional territories.

4. DISCUSSION

The interaction between urban development and peri-urban environments demonstrates both negative and adaptive dynamics. While dense urbanization intensifies ecological stress, advanced planning tools and technological capacity provide opportunities for mitigation.

ISSN 3030-3907

Figure 4. Contrasting urban pollution with green city living traffic and air quality in sustainable cities Premium AI-generated image

Environmental protection must be implemented at multiple planning levels.

Table 3.

Hierarchical levels of environmental protection measures

Planning level	Protection measures	Expected outcome
Facility level	Emission control technologies	Reduced pollution
District level	Sanitary protection zones	Improved living conditions
City level	Functional zoning	Balanced land use
Regional level	Landscape protection	Ecological stability

Economic evaluation of environmental damage is a crucial component of sustainable planning. Quantifying losses enables comparison between the costs of environmental degradation and investments in protection measures.

Table 4.

Economic consequences of environmental degradation

Sector	Type of damage	Economic effect
Public health	Increased morbidity	Healthcare costs
Housing and utilities	Infrastructure degradation	Maintenance expenses
Industry	Productivity loss	Economic losses

ISSN 3030-3907

Agriculture	Reduced yields	Food security risks

Although economic assessments involve uncertainty, they provide a necessary analytical basis for policy-making and sustainable urban development strategies.

5. CONCLUSION

Figure 5. Environmental and thermal regulation benefits of urban trees, illustrating their role in reducing air pollution, surface temperatures, and urban heat island effects through shading, evapotranspiration, and improved microclimatic conditions in peri-urban and urban street environments.

The study confirms that protecting peri-urban environments is a critical component of sustainable urban development under rapid urbanization conditions. Integrating ecological assessment with economic evaluation allows for the formulation of scientifically grounded and practically applicable environmental protection measures. Implementation of these measures can significantly improve environmental quality, reduce economic losses, and support balanced spatial development.

The proposed framework is particularly relevant for rapidly growing cities in Uzbekistan and other developing countries. Future research should focus on refining assessment methods and adapting protection strategies to local environmental and socio-economic conditions.

REFERENCES

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. United Nations.

ISSN 3030-3907

2. UN-Habitat. (2020). *World Cities Report 2020: The Value of Sustainable Urbanization*. United Nations Human Settlements Programme.
3. Angel, S., Parent, J., Civco, D. L., & Blei, A. (2011). The dimensions of global urban expansion: Estimates and projections for all countries, 2000–2050. *Progress in Planning*, 75(2), 53–107. https://doi.org/10.1016/j.progress.2011.04.001
4. Seto, K. C., Güneralp, B., & Hutyra, L. R. (2012). Global forecasts of urban expansion to 2030 and direct impacts on biodiversity and carbon pools. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(40), 16083–16088. https://doi.org/10.1073/pnas.1211658109
5. McGranahan, G., & Satterthwaite, D. (2014). *Urbanisation concepts and trends*. International Institute for Environment and Development (IIED).
6. Douglas, I. (2012). Urban ecology and urban ecosystems: Understanding the links to human health and well-being. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 4(4), 385–392. https://doi.org/10.1016/j.cosust.2012.07.005
7. Tacoli, C., McGranahan, G., & Satterthwaite, D. (2015). Urbanisation, rural–urban migration and urban poverty. *Human Settlements Working Paper Series*. IIED.
8. Foley, J. A., et al. (2005). Global consequences of land use. *Science*, 309(5734), 570–574. https://doi.org/10.1126/science.1111772
9. Grimm, N. B., et al. (2008). Global change and the ecology of cities. *Science*, 319(5864), 756–760. https://doi.org/10.1126/science.1150195
10. OECD. (2018). *Rethinking Urban Sprawl: Moving Towards Sustainable Cities*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264189881-en
11. World Health Organization. (2016). *Ambient air pollution: A global assessment of exposure and burden of disease*. WHO Press.
12. Khaydarov, S. Z., & Achildiev, R. (2023). Organization of one-way traffic on urban roads and its impact on transport efficiency. *Trends and Prospects of Urban Development*, 1(1), 91–94.
13. Rahimov, A., & Khaydarov, S. Z. (2023). Theoretical and experimental studies of seismic protection systems. *Trends and Prospects of Urban Development*, 1(1), 234–236.
14. Akram, I., & Zukhra, K. (2022). Problems and prospects of transport development in Samarkand. *Global Scientific Review*, 3, 19–22.
15. Madiev, F. M., & Khaydarov, S. Z. (2020). Architectural and historical responsibilities of Shakhrisabz city. *European Journal of Geography, Regional Planning and Development*, 1(1), 107–111.

ISSN 3030-3907

TITAN DIOKSID TA’SIRIDA ORGANIZMDA KUZATILADIGAN MORFOFUNKSIONAL O‘ZGARISHLAR

Nazarova M.E

Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand, O‘zbekiston

Annotatsiya. Hozirgi kunda turli xildagi ozuqaga bo‘lgan talab yildan yilga ortib bormoqda. Natijada ozuqa turli tumon moddalar bilan to‘yintirilmoqda. Shu o‘rinda ozuqa bo‘yoqlarining axamiyati kattadir. Tashqi muxitdan keladigan turli xildagi ta’sirlarga buyrak usti bezlari garomonlari ta’sirlanadi. Ayniqsa, buyrak usti bezi kortexidan ajraladigan kortizolning ta’sir spektri butun tanaga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Buyrak usti bezida E-171-titan dioksid oziq ovqat qo‘shimchasi to‘planadi va kalamush organizmiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Buning oqibatida butun organ tizimi doirasida metabolitik o‘zgarishlari kuzatilmoqda. Oziq ovqatning samaradorligini oshirish, sifati va barqarorligini ta’minlash uchun qo‘shiladiga ozuqa qo‘shimchasi hisoblangan E-171-titan dioksid kalamush organizmi uchun qaytmas o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Kalit so‘zlar: Ozuqa bo‘yoqlari, titan dioksid, ta’sir spektori, E-171, metabolik o‘zgarishlar, garmonlar o‘zgarishi balansi

Аннотация. В настоящее время спрос на различные виды пищевых продуктов с каждым годом возрастает. В результате этого пищевые продукты насыщаются различными химическими веществами. В этом контексте особое значение имеют пищевые красители. Гормоны надпочечников чувствительны к различным воздействиям внешней среды. В частности, кортизол, секретируемый корковым веществом надпочечников, оказывает выраженное системное влияние на весь организм. Пищевая добавка Е-171 (диоксид титана) накапливается в надпочечниках и оказывает неблагоприятное воздействие на организм крыс. Вследствие этого наблюдаются метаболические изменения в рамках всей органной системы. Пищевая добавка Е-171 — диоксид титана, применяемая для повышения эффективности, качества и стабильности пищевых продуктов, способна вызывать необратимые изменения в организме крыс.

Ключевые слова: пищевые добавки, диоксид титана, спектр воздействия, Е-171, метаболические нарушения, гормональный дисбаланс.

Abstract. At present, the demand for various types of food products is increasing year by year. As a result, food products are being enriched with a wide range of substances, among which food colorants play a significant role. Adrenal gland hormones are highly sensitive to various influences originating from the external environment. In particular, cortisol secreted from the adrenal cortex exerts a pronounced effect on the entire organism. The food additive titanium dioxide (E-

ISSN 3030-3907

171) accumulates in the adrenal glands and has a negative impact on the rat organism. As a consequence, metabolic alterations are observed at the level of the entire organ system. Although titanium dioxide (E-171) is added to improve food efficiency, quality, and stability, it can induce irreversible changes in the rat organism.

Keywords: food additives, titanium dioxide, impact spector, E-171, metabolic exchanges, disbalans of hormones.

KIRISH

Oziq ovqat bo‘yoqlari (E-171) yoki oziq ovqatga qo‘shimcha sifatida qo‘shiladigan moddalar oziq ovqatning sifatini uzoq vaqt saqlash va tashqi ko‘rinishini yaxshilash uchun qo‘shiladigan qo‘shimchalar hisoblanadi. Bu oppoq (aynan E171) yoki turlicha rangli ozuqa qo‘shimchalar ko‘plab mahsulotlarga rang berish uchun ishlatiladi. Bu bo‘yoqlar oziq ovqatning turli xillari, kosmetika vositalari hattoki farmasevtika sanoatida ham ishlatiladi[2,3].

Oziq-ovqat sanoatida foydalanilganda, E171 ning tasir spektri yuqori bo‘lmasada oziq-ovqatning xususiyatlarini yaxshilash uchun hid va ta'mga ta'sir qilmaydigan holatda qo‘llaniladi[4,5]. Mamlakatimiz hududida E171 dan oziq-ovqat qo‘shimchasi-bo‘yoq sifatida foydalanishga ruxsat beriladi, moddani iste'mol qilishning ruxsat etilgan kunlik normasi belgilanmagan.E171 oziq-ovqat qo‘shimchalari ko‘plab baliq, go‘sht va non mahsulotlari, shirinliklar va oq shokoladda uchraydi[7,8].Shunga qaramay E-171 ta'siri nazorat qilinishi zarur bo‘lgan kimyoviy moddalar hisoblanadi. Bu ozuqa qo‘shimchalari kimyoviy tarkibiga ko‘ra E-171 - titan dioksidi hisoblanadi.Bu kimyoviy moddalar turli organlarda to‘planishi va turli patologik o‘zgarishlarga olib kelishi haqida hozirda ko‘plab xavotirlar mavjud [1,6].

Barcha endokrin bezlari singari buyrak usti bezi odam organizmida muxim axamiyat kasb etadi.Bezning kortikal qismidan ajaraladigan garmonlar tananing turli qismlarida boshqa organlar ishini tartibga solishda ham qatnashadi. Buyrak usti bezlari stress ostida tanada normal hayotiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bir qancha vazifalarni bajaradi[9].

Buyrak usti bezlari odam tanasidagi turli xil tizimlar va organlarga turli xil ta’sir ko’rsatadigan gormonlar ishlab chiqaradigan muhim bezlardir. Ular buyraklar ustida joylashgan bo’lib, tashqi kortikal qatlam va ichki miya moddasi qatlamidan iborat. Kortikal qatlam o’ziga xos funksiyalarni bajaradigan turli zonalarga ega. Adrenal korteks tomonidan chiqarilgan barcha gormonlar steroid gormonlar bo‘lib, ularning barchasi xolesteringa asoslangan. Sekretor hujayralar steroid asosidagi gormonlarni chiqaradi va triglitserid tomchilarini o‘z ichiga oladi. Sekretor hujayralar steroid asosidagi gormonlarni chiqaradi va triglitserid

ISSN 3030-3907

tomchilarini o‘z ichiga oladi. Bu hujayralarning yadrolari kuchli bo‘yaladi, sitoplazmasi, mitoxondriya va lipid tomchilariga boy[5,10,11].

Material va metodalar. Tajribada oq linyali zotsiz labaratoriya kalamushlaridan keng o‘rinda foydalaniladi.Hayvondan ajratib olingan organlar maxsus qurutish shkaflarida quritildi.Kalamushlar buyrak usti bezida titan dioksidni to‘planishini aniqlashda neytron-aktivatsiya usulidan foydalanildi. Bundan tashqari gistologik, biokimyoviy usulardan ham foydalaniladi.Morfologik usullardan gemotoksilin va eosin bilan bo‘yalgan holatda tekshirildi.Van-Gizon usuli bilan biriktiruvchi to‘qima holati o‘raganilib chiqildi.

Natijalar: Oqartiruvchi va xiralashtiruvchi xususiyatlariga ega titan dioksid odatda oziq-ovqat qo‘shimchasi (E171) sifatida qo‘llaniladi. Biroq, bu qo‘shimchaning xavfsizligi shubhali bo‘lishi mumkin, chunki TiO2 nanopartikullari (TiO2-NPs) potentsial toksik deb tasniflangan[2,4].

Tajribalar labaratoriya sharoitida Samarqand davlat universiteti qoshidagi Biologik kimyo insituti vivariysida olib borildi.Tajriba uchun umumiy 2 ta guruhdagi kalamushlar tanlab olindi. 1-guruh kontrol uchun yetishtirilgan kalamushlar, 2-guruh oziq ovqatiga E-171 oziq ovqat qo‘shimchasi qo‘shilgan kalamushlar hisoblanadi. Kalamushlar ozuqasiga E-171 kalamush tana vazniga muvofiq tarzda qo‘shildi. Tajribalar 90 kun olib borildi. Tajriba uchun oq labaratoriya kalamushlarining erkak va urg‘ochi variantlari ajratilgan holatda alohida- alohida boqilgan. Tana vazni o‘rtacha 150-170 g lik kalamshlar ozuqasiga 4 mg dan titan dioksid qo‘shildi. Tajriba uchun olingan kalamushlarga boshqa turdagi ozuqalar berish cheklanmagan holatda titan dioksid berilgan.

Labaratoriyada tajriba va kontrol variantidagi kalamushlarga sabzavotlardan karam, sabzi, kepak uni, qattiq ivitilgan non, tovuq oyuqchalaridan bulyon berilgan. Kalamushlardan olingan namunalar 10% formalinda saqlandi, kerosinga solingan, mikrogen gemotoksilin-eozin bilan bo‘yalgan. Aynan xromotografik tahlillar uchun olingan namunalar qurutish shkaflarida quritildi va xromatagrafik ko‘rsatgichlar aniqlandi. Kontrol uchun olingan kalamushlarda titan dioksidning to‘planish ko‘rsatgichi 0.42 mkg/gni tashkil qiladi. Tajriba variantida buyrak usti bezidagi titan dioksidning miqdori o‘rtacha 3.96 mkg/gni tashkil qildi. Tana vazni 170 g bo‘lgan yirikroq kalamushlarda bu ko‘rsatgich 4.11 mkg/gni tashkil qildi. Oziq ovqat bo‘yog‘i hisoblangan titan dioksid parenxematoz organ buyrak usti bezida to‘planishini aniqladik.

Tadqiqot davomida ba’zi biokimyoviy qon ko‘rsatgichlari ham o‘zgarganligini ko‘rish mumkin. Qondagi yallig‘anishga javob beradigan markerlar miqdori oshgan. Titan dioksid to‘planishi organizmning buffer tizimiga ta’sir qiladi. Natijada qondagi kislota- asos muvozanati buzilishiga sabab bo‘ladi.

ISSN 3030-3907

Bundan tashqari qondagi fizologik ko‘rsatgichlar qizil qon tanachalari va oq qon tanachalari miqdorini oshiradi. Organizmga kirgan toksikologik ko‘pgina zarralar bilan fizologik balans buzilishi mumkin. Bundan tashqari qonning gemotokrid ko‘rsatgichi o‘zgaradi. Bu gemoglobin va plazma oqsillariga miqdori ham o‘zgaradi. Buyrak usti kortexidagi garmonlar disbalansi shu bez medullasidan ajaraladigan garmonlarga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Natijada adrenal kortex medullasidagi adrenalin va noadrenalin miqdori kuchayishi, qon tomirlarini toraytirib, qon bosimini oshiradi.

Bezning kortex qismidan ajaraladigan aldosteron garmoni tanadagi suv tuz almashinuvida muxim axamiyatga ega. Titan dioksid hujara va hujaralararo bo‘shliqdagi natriy va kaliy ionlari konsentratsiyasi o‘zgarishiga sabab boladi. Qonda umimiy xolesterin va lipoprotein miqdoriga ham ta’siri qiladi. Organizmda xolesterin konsentratsiyasining o‘zgarishi tanada boshqa turdosh kasaliklarni keltirib chiqarishga sabab bo‘ladi. Hujayra doirasida titan dioksid nono zarralari reaaktiv yani erkin kislorod turning ko‘payishiga ta’sir qiladi. Bu esa DNK ning shikaslanishiga, apoptoz sikliga, turli xildagi mutatsiyalarga sabab bo‘lishi mumkin. Epigenetik nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, xromosonlar morfologiyasiga ta’sir qiladi, genlar faoliyatini o‘zgartirishi mumkin.

Muhokama: Yevropa mamlakatlarida va Rossiya Federatsiyasida E-171ni ozuqa maxsulotlariga qo‘shish ta’qiqlangan.E-171 ya’ni titan dioksid nonozarachalari oraganizmda o‘pka saratoni va boshqa turdagi turli xafli o‘sma kasaliklariga sabab bo‘ladi. Bunda uzoq muddat davomida titan va uning nonozarralari bilan nafas olganda kuztiladi. Teri orqali ham titan organizmga kirishi mumkin lekin kosmetka vositalaridagi moqdori minimalashtirilgan holatda bo‘ladi. Og‘iz orqali qabul qilinganda tanadagi parenxematoz organlarda to‘planadi. Bunday organlarning birinchisi oshqazon osti bezi, jigar va taloq bo‘lishi mumkin.Shu bilan birgalikda miya hujayralari va buyrak usti bezlarida ham muntazam istemol qilinganda to‘planadi. Hujayradagi o‘zgarishlarda adabiyotlar sharxiga ko‘ra, oksidlanishli stressdan keyin qonda C-reaktiv oqsilining va interleykin-6 darajasining oshganligini ko‘rish mumkin.

XULOSALAR: Titan va uning nonozarralarining ta’siri dastlab hujayra darajasida kuzatildi.Buning natijasida ta’sirlangan hujayrada oksidlanishli stress holati kuzatiladi.Oksidlanishli stress holati hujayraning hayot faoliyatiga ta’siri salbiy deb baholangan, xususan, antioksidant holatda tizmlarning normal ish faoliyatini buzib, yallig‘lanish reaksiyalarini kuchaytiradi. O‘tkazilgan tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, parenxematoz organ hisoblangan buyrak usti bezida to‘planadi. To‘planish ko‘rsatgichi yuqori hisoblanadi. Organ normadagiga

ISSN 3030-3907

nisbattan kattalashgan. Bundan tashqari buyrak usti bezing kortex qismidagi lipid qayat hujayralari kamayganligini ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M.-H. Ropers, H. Terrisse, M. Mercier-Bonin, B. Humbert // intechopen. - 2017. Titanium dioxide as food additive [Электронный ресурс]
2. C. Rompelberg, M.B. Heringa, G. Van Donkersgoed, J. Drijvers, A. Roos, S. Westenbrink [et al.] Oral intake of added titanium dioxide and its nanofraction from food products, food supplements and toothpaste by the Dutch population / // Nanotoxi-cology. - 2016. - Vol. 10, № 10. - P. 1404-1414
3. Mamadalieva Z. R. Et al. Determination of albumin in blood on a biochemical analyzer by virtual laboratory method //Thematics Journal of Chemistry. – 2022. – T. 6. – №. 1.
4. .Kenjayevich B. A. Et al. Investigation of the skin-resorptive effect of manufactured chitosan //european journal of modern medicine and practice. – 2022. – T. 2. – №. 5. – C. 102-106.
5. Obid o‘g‘li S. D. et al. Buyrak usti bezlari morfofunksinal holatiga ozuqa qo‘shimchalari ta’sirlari //Modern education and development. – 2025. – T. 20. – №. 3. – C. 81-84.
6. Назарова М. Е. Влияние диоксида титана (е-171) на морфофункциональное состояние надпочечников крыс //PEDAGOGS. – 2025. – Т. 78. – №. 1. – С. 336-338.
7. Ugli S. D. O., Erkinovna N. M. Food additives e-171, e-173 and mechanism of their influence on the organism from the biochemical point of view //Research Focus. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 229-232.
8. Толибова Ш., Хужанов А. ВИДЫ СЕМЕЙСТВА LAMIACEAE, РАСПРОСТРАНЕННЫЕ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ //Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi. – 2023. – №. 9. – С. 155-164.
9. Tolibova S. E. DISTRIBUTION OF LEISHMANIASIS IN THE OLD WORLD AND ANALYSIS OF PATIENTS WITH LEISHMANIASIS //AKADEMIC JOURNAL OF EDUCATIONAL RESEARCH (AJER) January 2025. – 2025. – T. 1. – №. 1. – C. 61.
10. Xusanovich U. G. O. et al. The fauna of mosquites (diptera: Phlebotomina) and its epidemiological importance in the skin leishmaniosis of uzbekistan. – 2022.
11. Sh K. et al. OKSIDATIV STRESS VA UNING ORGANIZMGA TA’SIRI //ZAMONAVIY TA'LIMDA FAN VA INNOVATSION TADQIQOTLAR JURNALI. – 2024. – T. 2. – №. 18. – C. 68-74

ISSN 3030-3907

РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЙ ПРОГРАММЫ DRAW.IO В СФЕРЕ ИНЖЕНЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.

Туктарова Р.Р.

Город Бухара преподаватель «информатики и информационных технологий»

Аннотация. Применение Draw.io в инженерном образовании может осветить, как этот бесплатный, доступный и многофункциональный инструмент помогает визуализировать сложные концепции, создавать блок-схемы алгоритмов, структурные диаграммы систем и прототипы, улучшая понимание инженерных процессов, а также предлагая гибкие форматы для обучения и разработки рабочих программ, включая встраивание диаграмм в учебные материалы и использование горячих клавиш для ускорения работы, делая обучение более интерактивным и наглядным.

Ключевые слова: Draw.io, инженерия, образование, визуализация, блок-схемы, диаграммы, моделирование, интерактивное обучение, IT-инструменты.

Abstract. Application of Draw.io in engineering education can highlight how this free, accessible and feature-rich tool helps visualize complex concepts, create algorithm flowcharts, system structure diagrams and prototypes, improving understanding of engineering processes, and offering flexible formats for training and work program development, including embedding diagrams in training materials and using keyboard shortcuts to speed up work, making training more interactive and visual.

Keywords: Draw.io, engineering, education, visualization, flowcharts, diagrams, modeling, interactive learning, IT tools.

Annotatsiya. Draw.io-ni muhandislik ta'limida qo'llash ushbu bepul, mavjud va xususiyatlarga boy vosita murakkab tushunchalarni vizualizatsiya qilish, algoritmlar sxemalarini, tizim strukturasi diagrammalarini va prototiplarini yaratish, muhandislik jarayonlarini tushunishni yaxshilash, hamda o‘quv va ish dasturini ishlab chiqish uchun moslashuvchan formatlarni taklif qilish, jumladan, o‘quv materiallariga diagrammalarni kiritish va ishni tezlashtirish uchun klaviatura yorliqlaridan foydalanish, treningni yanada interaktiv va ingl.

Kalit so'zlar: Draw.io, muhandislik, ta'lim, vizualizatsiya, sxemalar, diagrammalar, modellashtirish, interaktiv ta'lim, IT vositalari.

ВВЕДЕНИЕ

Draw.io (теперь известный как Diagrams.net) — это бесплатный онлайн-инструмент с открытым исходным кодом для создания диаграмм, блок-схем, организационных схем, ментальных карт и других визуализаций,

ISSN 3030-3907

доступный в браузере и как настольное приложение для Windows, macOS и Linux, который позволяет легко создавать и экспортировать схемы в различные форматы и интегрируется с облачными хранилищами, предлагая мощную альтернативу платным программам вроде MS Visio.

Проще говоря, Draw.io нужен человеку, чтобы на графике или схеме показать сложные отношения между явлениями. Например, бизнес-аналитик с помощью сервиса сможет показать структуру компании или визуализировать её процессы. Разработчик — построить архитектуру приложения. Проектировщик — набросать прототип будущего сайта.

Для этого в Draw.io есть все необходимые элементы: блок-схемы, стрелки, таблицы — целые наборы фигур и знаков. Специалист просто заходит на сайт и использует уже готовые шаблоны: выстраивает иерархии, отношения и структуры.

Ключевые Возможности для Инженеров

1) Бесплатный доступ и кроссплатформенность: Работа в браузере, не требует установки, доступен с любого устройства.
2) Простота и функциональность: Интуитивный интерфейс, богатый набор фигур, линий, стилей.
3) Многостраничные проекты: Управление сложными диаграммами как в Excel-файлах.
4) Готовые шаблоны и интеграции (для специфических инженерных задач).

Применение Draw.io в Инженерном Образовании

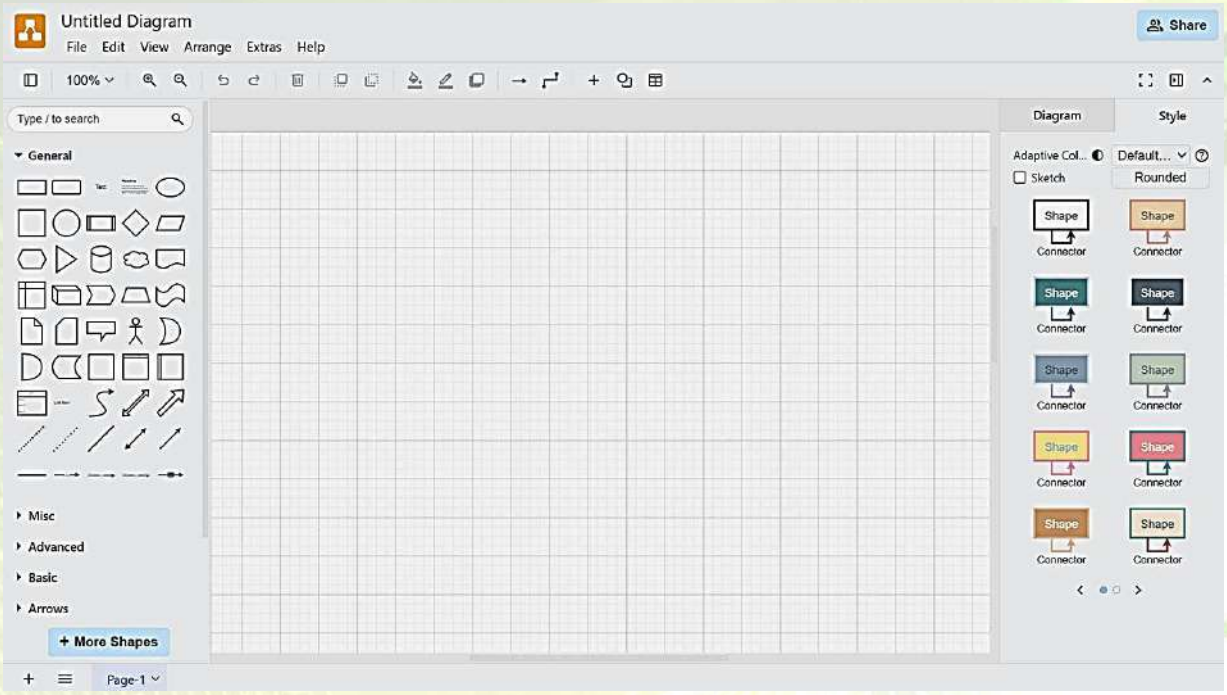
1) Моделирование процессов: Создание блок-схем алгоритмов для программирования, производственных процессов, систем управления.
2) Проектирование систем и интерфейсов: Диаграммы потоков данных, UML-диаграммы, структуры аппаратных и программных систем.
3) Визуализация инженерной графики: Схемы механизмов, электрические схемы (с использованием соответствующих библиотек).
4) Разработка рабочих программ: Создание модульных структур курса, графиков выполнения работ, визуализация учебного материала.

Преимущества Использования Draw.io

1) Повышение вовлеченности: Интерактивный формат и наглядность.
2) Улучшение понимания: От абстрактной идеи к четкой визуальной модели.
3) Экономия времени: Быстрое создание и редактирование диаграмм.

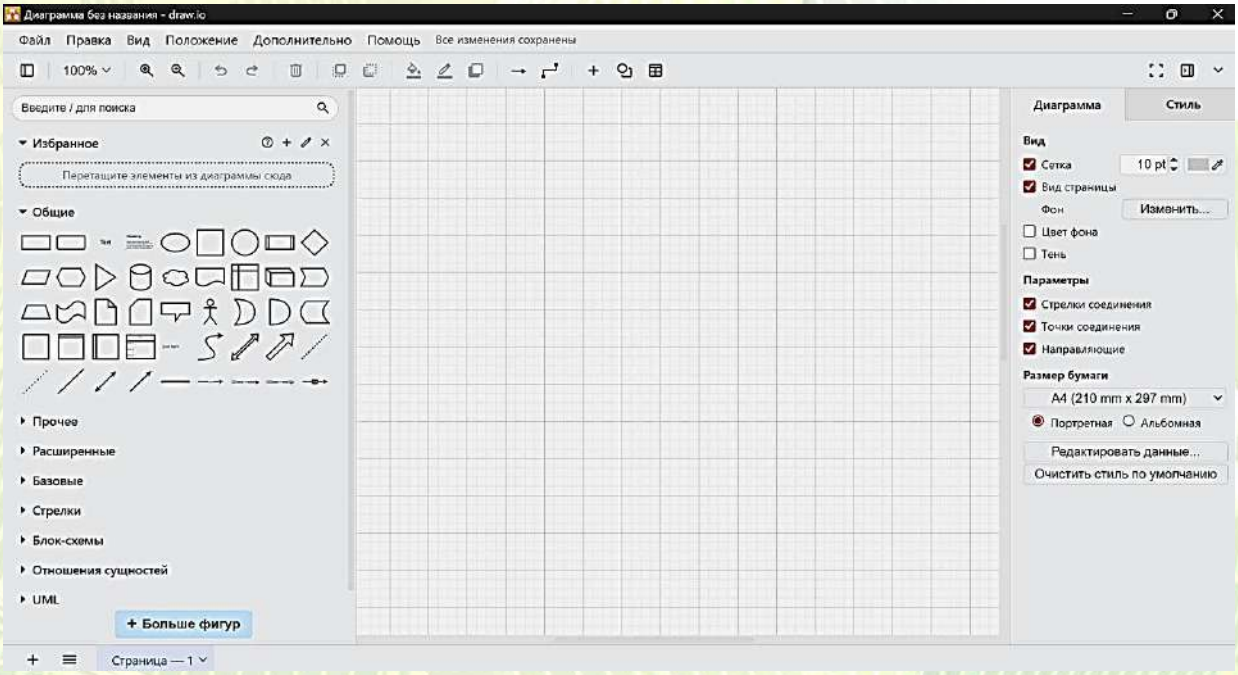
Чтобы начать работу, нужно перейти на drawio.com и нажать кнопку Start. После этого нужно придумать имя файла и можно приступать к работе: можно начать с нуля, выбрать один из шаблонов или загрузить собственный файл.

ISSN 3030-3907

Интерфейс онлайн-версии сервиса Draw.io

А если появятся проблемы с интернетом, то на сайте drawio.com вместо кнопки Start нужно нажать Download и пользоваться десктопной версией.

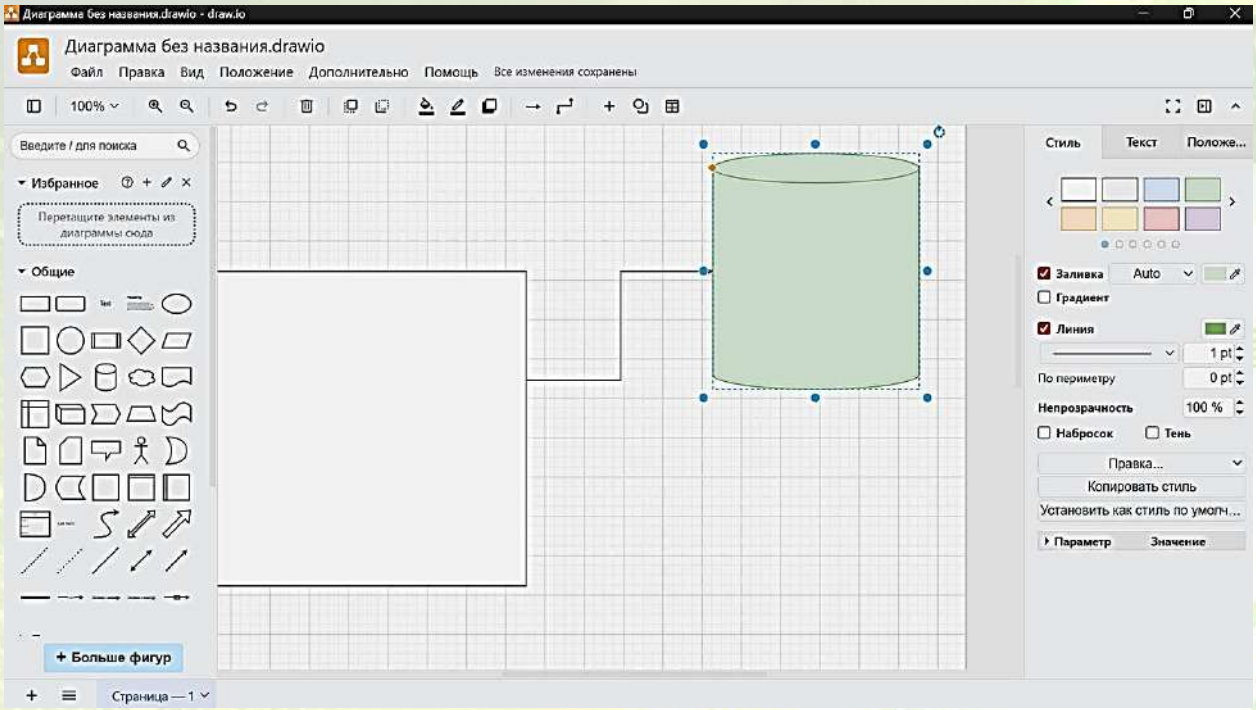
Интерфейс десктопной версии Draw.io для Windows

Основные функции сервиса

Настройка стиля.

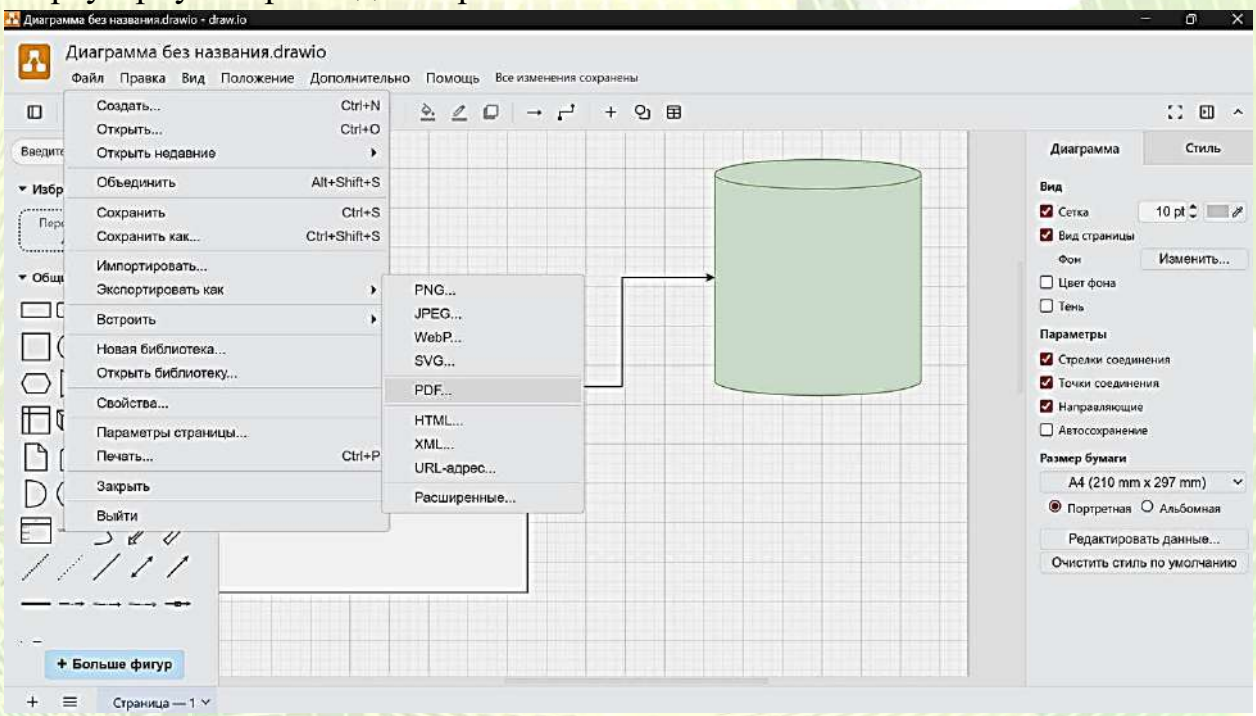
У каждого элемента на холсте можно изменять визуальные характеристики: цвет фона и контура, тип и толщину линий, шрифт текста и другие параметры. Для этого в правой части интерфейса есть панель свойств, где изменения применяются всего за пару кликов.

ISSN 3030-3907

Сохранение и экспорт.

В онлайн-версии диаграммы можно сохранять в облачные хранилища или на локальный диск. А вот десктопная версия программы позволяет сохранять файлы только на компьютере. Однако если нет интернета, то можно создать файл на ПК, поработать с ним и затем импортировать его в браузерную версию для переноса в облако.

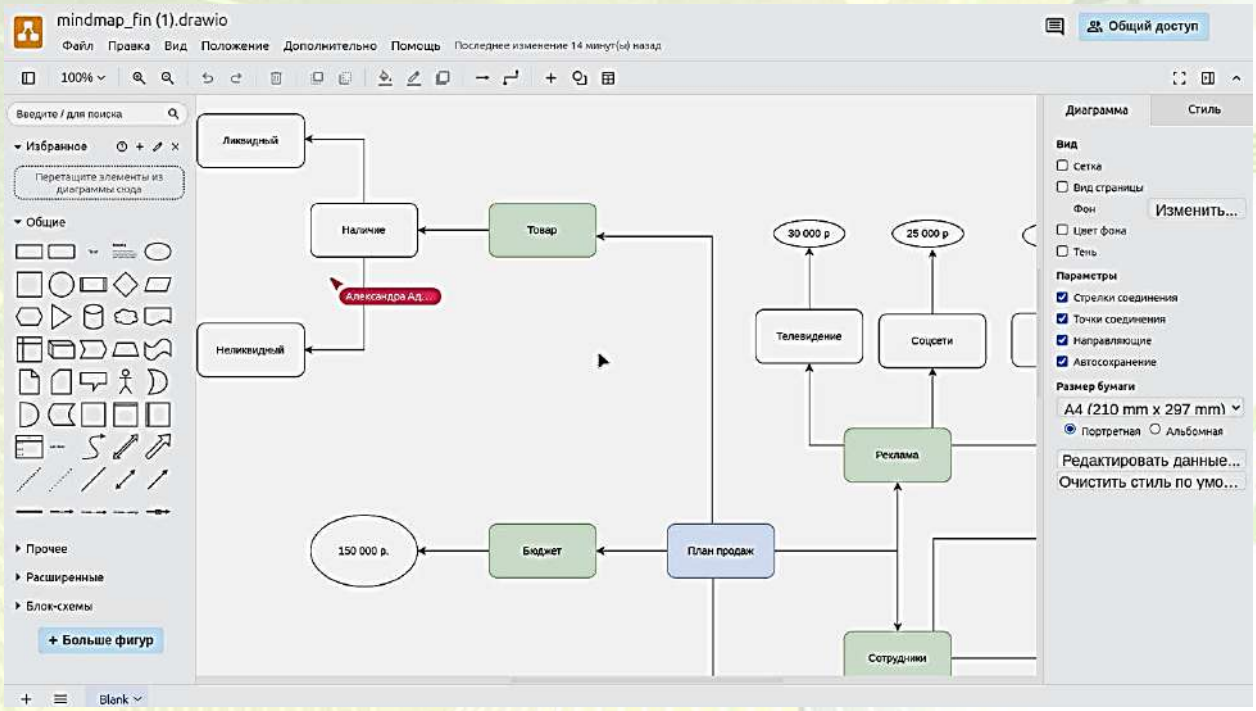

Совместная работа.

Это ещё одно отличие браузерной версии от десктопной. Можно редактировать диаграмму вместе с коллегами только в онлайн-режиме: для

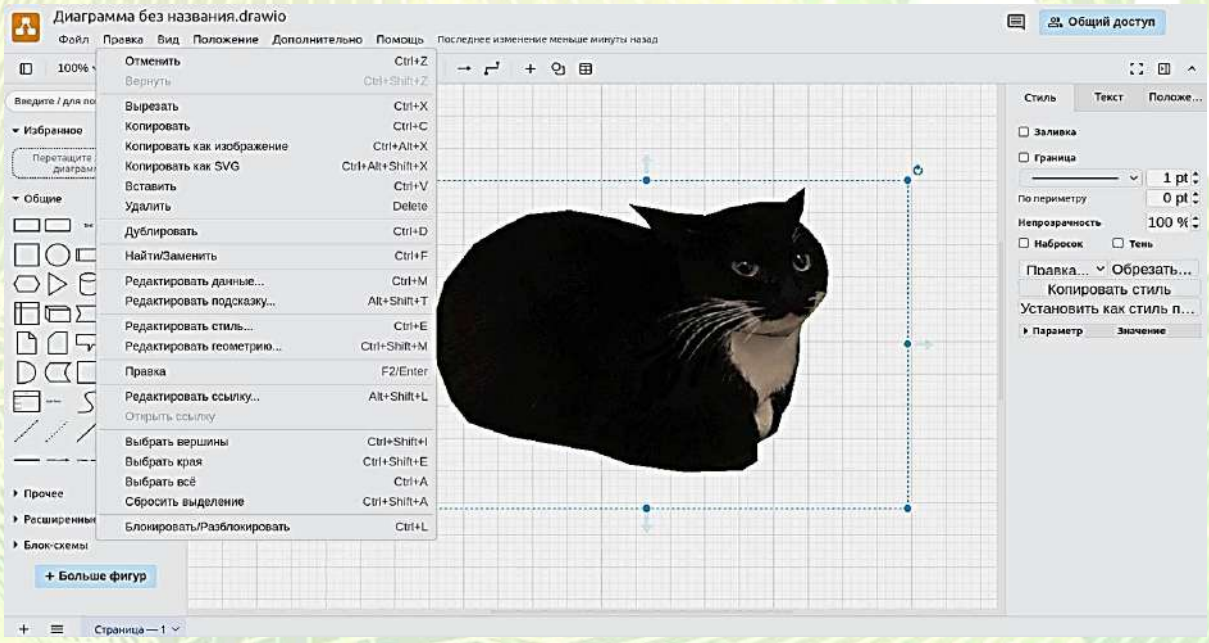
ISSN 3030-3907

этого нужно выбрать Файл→Общий доступ и затем скопировать ссылку на файл с расширением .drawio. Только нужно открыть доступ к самому файлу в Google Drive. После этого курсоры других пользователей будут отображаться в реальном времени.

Импорт изображений.

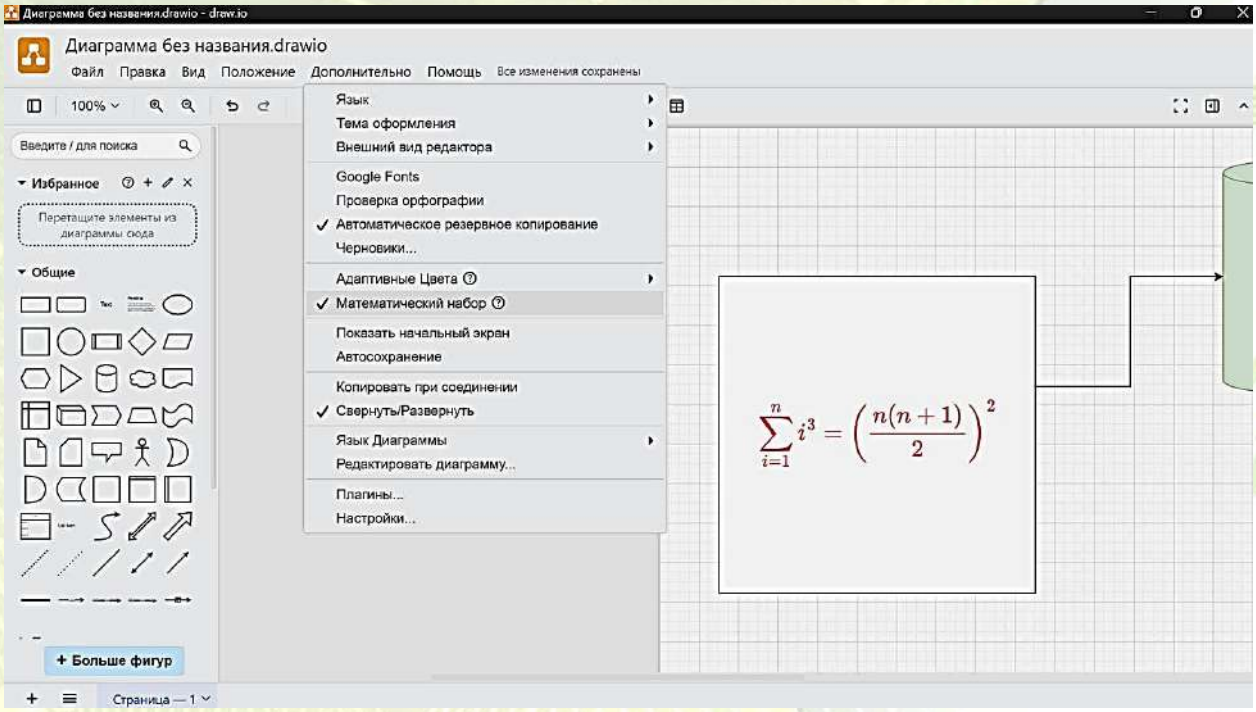
В схему можно добавлять изображения и даже GIF-анимации. Например, можно вставить лого компании в схему процесса или добавить скриншот интерфейса в диаграмму пользовательского взаимодействия для большей наглядности.

Формулы.

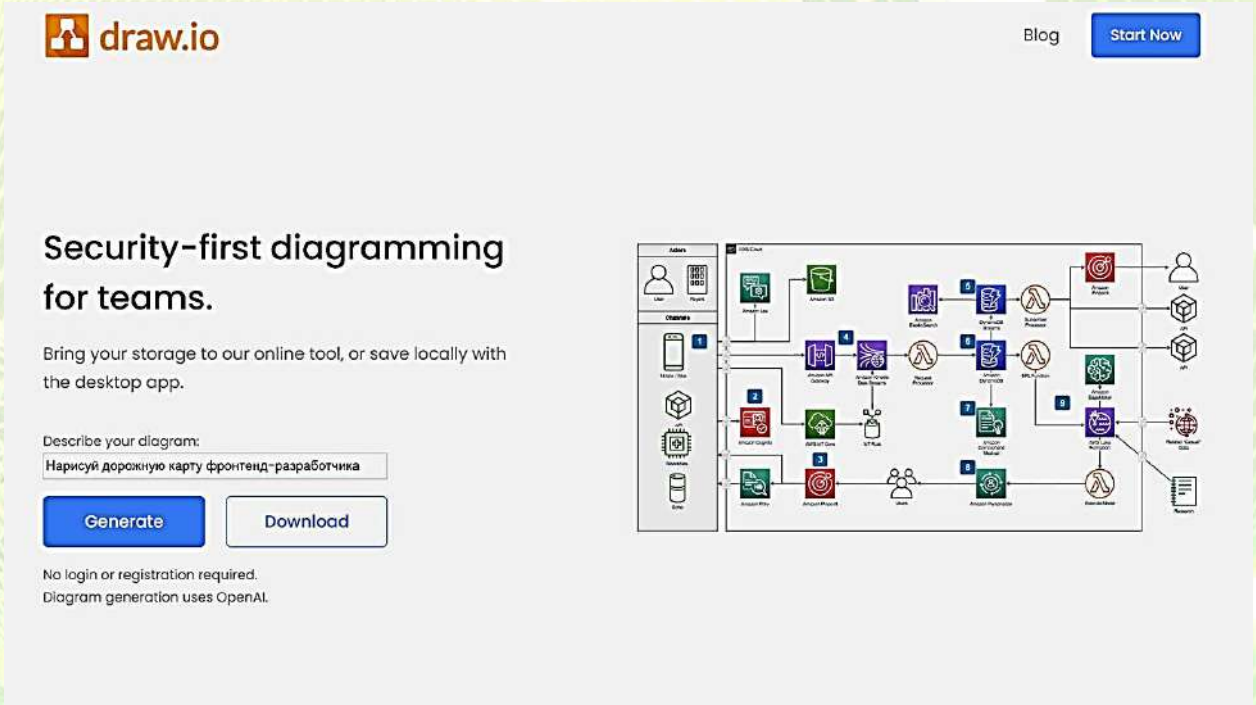
ISSN 3030-3907

Draw.io поддерживает язык LaTeX для вставки математических выражений через плагин Math. Чтобы включить эту функцию, нужно открыть меню Дополнительно и кликнуть на Математический набор. Также стоит учесть, что для корректного отображения LaTeX-кода выражение нужно заключить между знаками «`» (клавиша «ё» в английской раскладке).

Интеграция с OpenAI.

Также можно обратить внимание, что на стартовой странице сервиса в браузере можно ввести запрос и сгенерировать готовую диаграмму.

Выводы:

ISSN 3030-3907

В 2026 году это полноценная среда для инженерного проектирования в образовании, которая обеспечивает бесшовный переход от академической теории к реальной промышленной разработке. Повсеместное внедрение этого инструмента способствует унификации технической документации и повышению цифровой грамотности будущих инженеров.

Будущее Инженерного Образования с Draw.io. Потому, что Draw.io как инструмент, демократизирующий доступ к качественной инженерной визуализации. Это перспективы интеграции с другими образовательными платформами.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Skillbox: Обзор сервиса Draw.io — актуальный на конец 2025 – начало 2026 года гайд по созданию диаграмм и схем в коде и аналитике.
2. Яндекс Практикум: Возможности сервиса Draw.io — подробный обзор инструмента для работы с блок-схемами и визуализации данных.
3. Skillfactory: Рисование схем без регистрации — обучающий материал по использованию веб-версии программы для быстрого прототипирования.
4. ALT Linux Wiki: Draw.io в образовании — методическое руководство по использованию приложения в учебном процессе и его установке на свободное ПО.

ISSN 3030-3907

AN IMPROVED APPROACH TO PROTECTING VIDEO PATHS OF COMPUTER SYSTEMS FROM INFORMATION LEAKAGE VIA CHANNELS OF SPURIOUS ELECTROMAGNETIC EMISSIONS

Foziljonov Kh.I.
Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi
E-mail: foziljonov.x.i@gmail.com

Abstract. This paper proposes an improved method for actively masking spurious electromagnetic emissions (SEME) from computer system video paths. This method generates targeted masking interference using the video path clock signal as a carrier and a nonlinear transformation of the sum of the clock and noise components. This approach ensures that the spectral structure of the masking effect is matched to the harmonic component of the SEME by automatically adjusting the frequency parameters of the interference when the video path operating mode changes. A step-by-step scheme for generating a masking signal is described. It is focused on the spectral-temporal overlap of the synchronization and information components of the SEME, which complicates the restoration of video signal parameters on the side of a potential intruder.

Keywords: Spurious electromagnetic emissions, computer system video path, targeted masking interference, clock signal as a carrier, automatic frequency agility, nonlinear transformation; spectral-temporal overlap, information security.

Аннотация. В работе предложен усовершенствованный метод активного маскирования побочных электромагнитных излучений (ПЭМИ) видеотрактов компьютерных систем, основанный на формировании прицельной маскирующей помехи с использованием тактового сигнала видеотракта в качестве несущей и нелинейного преобразования суммы тактовой и шумовой составляющих. Подход обеспечивает согласование спектральной структуры маскирующего воздействия с гармонической составляющий ПЭМИ за счёт автоматической перестройки частотных параметров помехи при изменении режима работы видеотракта. Описана поэтапная схема формирования маскирующего сигнала, ориентированная на спектрально-временное перекрытие синхронизационных и информативных компонент ПЭМИ, что затрудняет восстановление параметров видеосигнала на стороне потенциального нарушителя.

Ключевые слова: Побочные электромагнитные излучения, видеотракт компьютерных систем, прицельная маскирующая помеха, тактовый сигнал как несущая, автоматическая перестройка частоты, нелинейное преобразование; спектрально-временное перекрытие, защита информации.

ISSN 3030-3907

Annotatsiya. Mazkur ishda kompyuter tizimlari videotraktlarining yon elektromagnit nurlanishlarini (YEN) faol niqoblashning takomillashtirilgan usuli taklif etiladi. Ushbu usul videotraktning takt signalidan tashuvchi sifatida foydalanish hamda taktli va shovqinli tarkibiy qismlar yig‘indisini nochiziqli o‘zgartirish asosida yo‘naltirilgan niqoblovchi xalaqitni shakllantirishga asoslanadi. Yondashuv videotrakt ish rejimi o‘zgarganda xalaqitning chastota parametrlarini avtomatik qayta sozlash orqali niqoblovchi ta’sirning spektral tuzilmasini YEMNning garmonik tarkibi bilan moslashishini ta’minlaydi. Niqoblovchi signalni shakllantirishning bosqichma-bosqich tavsiflangan bo‘lib, u YENning sinxronizatsion va axborot komponentlarini spektral-vaqt bo‘yicha qoplashga yo‘naltirilgan, bu esa potentsial axborotni ushlab oluvchi tomonida videosignal parametrlarini tiklashni murakkablashtiradi.

Kalit so‘zlar. Yon elektromagnit nurlanishlar; kompyuter tizimlari videotrakti; yo‘naltirilgan maskalovchi halaqit; taktli signal tashuvchi sifatida; chastotani avtomatik qayta sozlash; nolinear o‘zgartirish; spektral-vaqt bo‘yicha niqoblash; axborotni himoyalash

INTRODUCTION

With the widespread use of computer systems (CS) and digital display devices, the problem of protecting confidential data from leakage via spurious electromagnetic radiation remains highly relevant [1-4]. Computer system video paths are among the most vulnerable elements in terms of information compromise, as the generated video signals possess a distinct structure, high periodicity, and spectral localization, which significantly simplifies their interception and subsequent recovery [2, 4-5].

Existing methods for active SEME masking are typically based on the use of interference with fixed parameters or broadband noise [6-8]. However, such approaches have several limitations: the fixed frequency of the masking interference can be compensated or filtered through targeted interception using adaptive spectral and temporal analysis methods, while broadband noise requires significant energy expenditure and can lead to unwanted electromagnetic interference for electronic devices [9].

Despite the availability of technical solutions and scientific research aimed at protecting information from leakage through electromagnetic channels, the problem of increasing the efficiency and adaptability of methods for masking video paths of computer systems in a changing electromagnetic environment remains relevant and requires further research [9-10].

METHODS

ISSN 3030-3907

The methodological basis of the study is formed on the basis of an analysis of existing devices, scientific literature and patent sources dedicated to the protection of computer systems from information leakage through channels of side electromagnetic radiation [11-15].

The paper [11; pp. 55–56] presents software-defined radio (SDR)-based devices that employ modulation schemes on multiple carrier frequencies. An SDR device generates at least two signals: the first signal covers the SEME frequency band, and the second is a pseudo-signal that serves as a false signal for the interceptor's receiver. The disadvantage of this approach is that the generated interference masks only one harmonic component of the information signal.

In [12; pp. 132–137], a mobile interference generator was developed that connects to a personal computer via a VGA interface. Masking interference is generated based on signals from the computer's video interface. A significant drawback of this device is its low efficiency, due to differences in the temporal and frequency structure of VGA interface signals and modern digital video interfaces such as DVI and HDMI.

A mobile interference generator powered by a computer's USB port and incorporating multiple electromagnetic interference sources is proposed in [13; pp. 35–36]. The device generates a broadband noise signal. Its disadvantages include uneven spectral power density of the noise signal, the inability to adjust output power, and reduced efficiency when individual amplifying elements fail.

A method for protecting an information processing system from stray electromagnetic radiation, a device for implementing the method, and a noise signal generator for implementing the device [14], which is a hardware module that generates a masking noise signal and superimposes it on the SEME of a video path. Analysis showed that in the proposed method, using the computer system's clock signal as a carrier results in the spectrum overlapping with only one harmonic component of the information signal, and the device's connection method requires additional matching devices.

A device for protecting automated systems from information leakage via SEME channels [15] is also known. It is implemented as a modular system using a spectrum analyzer. In the proposed approach, the signal from the spectrum analyzer's internal oscillator is used as the carrier. Disadvantages of this device include high complexity and cost, the need for manual configuration, operator involvement in the SEME spectrum analysis process, and the lack of ability to adjust the amplifier cutoff angle, which reduces the effectiveness of suppressing individual information-rich harmonic components.

RESULTS

ISSN 3030-3907

The conducted methodological analysis shows that methods [14] and [15] have a higher potential efficiency compared to devices [11-15], however, the identified limitations necessitate their further improvement.

In this regard, it is proposed to improve the method [14] for masking signals of side electromagnetic emissions from video paths of computer systems, based on automatic frequency tuning of the masking interference.

The proposed improved method is based on the introduction of targeted masking interference into the area of formation of informative harmonics of the SEME of the CS video path - *Q(t)*, which mask the informative harmonics of the SEME of the CS video path (Fig. 1).

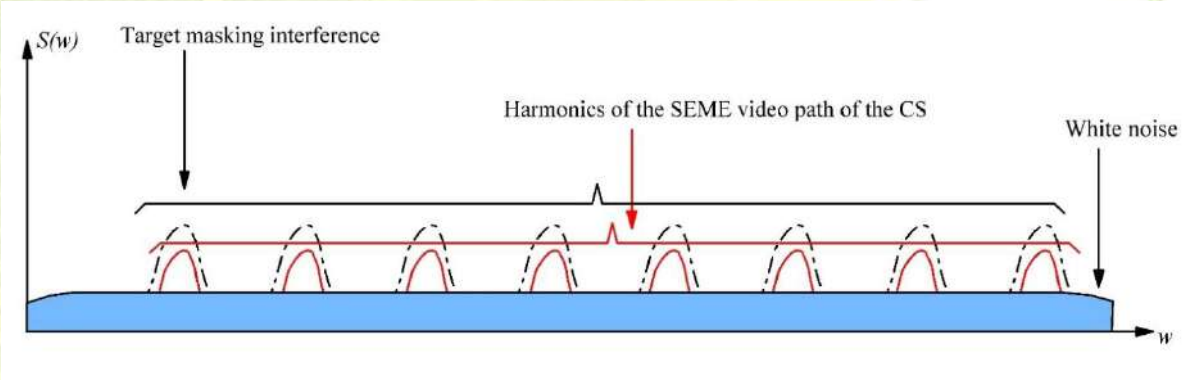

Fig. 1. Masking of SEME signals with targeted interference

The targeted masking interference itself is generated by detecting the nonlinear transformation of the sum of two signals: a clock signal and a noise signal. Furthermore, the frequency of the targeted masking interference automatically changes with the frequency of the clock signal in the computer's video path.

The generated signal is emitted into the air, creating an additional electromagnetic field in the frequency domain that overlaps with the information-bearing harmonics of the SEME in the computer's video path. As a result, the spectral components of the targeted masking interference overlap the spectral components of the SEME in the computer's video path.

As a result of superposition of the masking signal on the TEM video path, masking of informative spectral and temporal components occurs, which disrupts the possibility of stable extraction of the SEME signal from the video path and makes restoration of the video frame structure impossible.

The implementation of the method includes four stages (Fig. 2).

ISSN 3030-3907

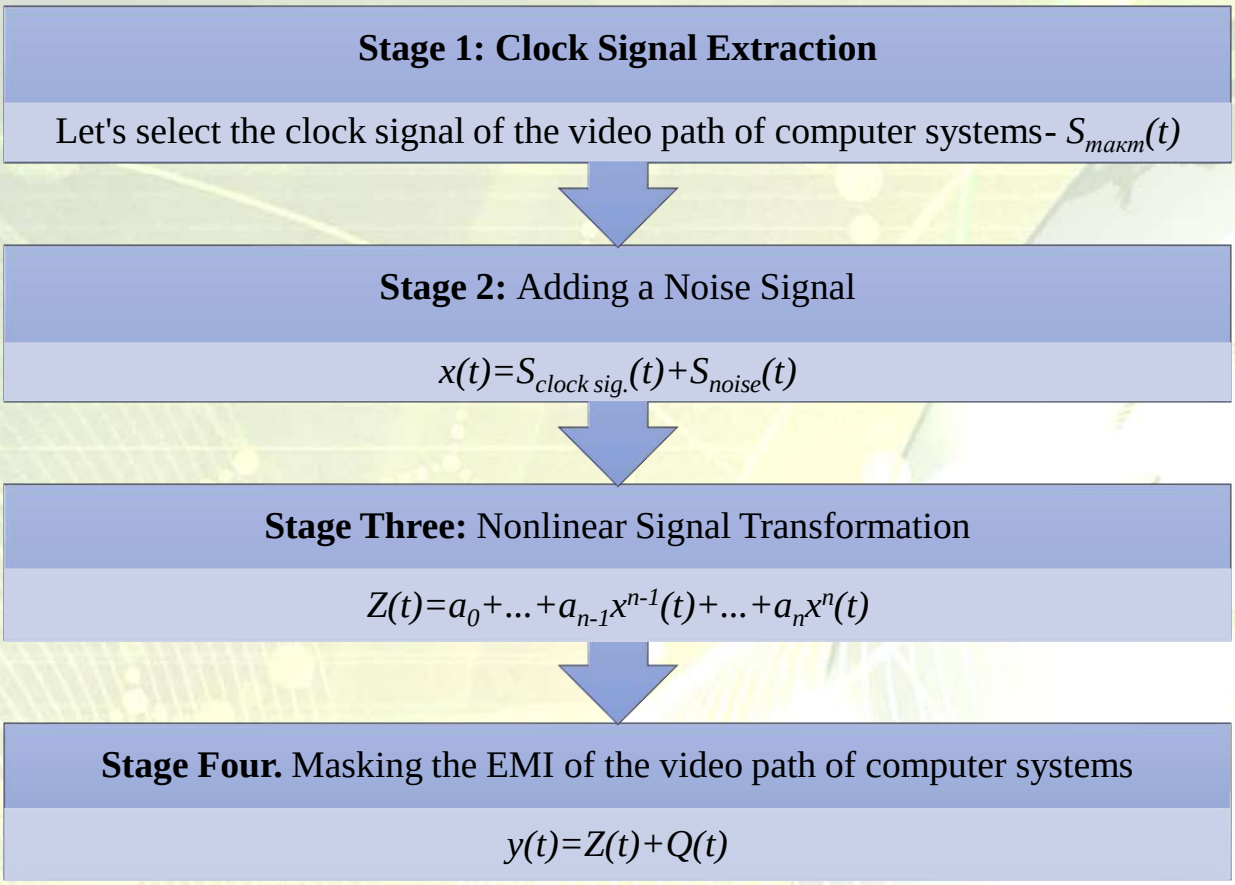

Fig. 2. Block diagram of the implementation of the method for masking the EMIS of video paths of computer systems with targeted interference

Stage I. Extraction of the video signal clock. At this stage, the clock signal is extracted from the SVT video path. This is because the clock signal is the carrier signal. Furthermore, extracting the clock signal enables automatic frequency tuning of the masking interference.

Stage II. Adding a noise signal. The extracted clock signal from the SVT video path is summed with the noise signal.

$$x(t)=S_{clock\ sig.}(t)+S_{noise}(t)$$

Stage III. Nonlinear signal transformation. A nonlinear transformation of the signal x(t) is performed using a polynomial approximation:

$$Z(t)=a_0+...+a_{n-1}x^{n-1}(t)+...+a_nx^n(t)$$

where n is the degree of approximation

After nonlinear transformation, additional spectral components are formed, which in the frequency domain will mask the informative harmonics of the video path of the computer system.

Stage IV. Masking the SEME of the computer equipment's video path. The generated targeted masking interference is transmitted into the air, creating an additional electromagnetic field in the area where the computer equipment's video path generates spurious electromagnetic emissions.

ISSN 3030-3907

$$y(t) = Z(t) + Q(t)$$

Due to the spectral-temporal overlap of both the synchronization and information components of the SEME by the targeted masking interference, it becomes impossible to reliably isolate the parameters of the temporal structure of the video signal and restore the information content of the image on the receiving side, which leads to a disruption of the process of restoring the video frame.

DISCUSSION

The proposed improved method differs from known solutions [11-15] by using the video signal's clock as the carrier and synchronization parameter for generating masking interference, which ensures that its spectral structure is matched to the harmonic organization of the electromagnetic field. This approach enables targeted spectral-temporal overlap of both synchronization and information components of the video signal, unlike methods based on broadband noise or fixed interference parameters.

The use of a nonlinear transformation of the sum of the clock and noise components expands the spectral range of the masking effect by generating combinational and spurious harmonic components. This reduces the possibility of reliably identifying individual harmonics used to reconstruct the temporal structure of the video signal and increases the resilience of the protection system to spectral analysis and synchronization methods.

Prospects for further research include the development of a simulation model, hardware implementation of the method, and the implementation of adaptive mechanisms for automatically adjusting masking interference parameters in real time depending on the video signal operating mode and the electromagnetic environment.

CONCLUSION

This paper presents an improved method for targeted masking of spurious electromagnetic emissions from computer system video paths. This method utilizes a clock signal as a carrier and synchronization parameter, as well as a nonlinear transformation of the sum of the clock and noise components. The proposed step-by-step scheme for generating a masking signal ensures spectral and temporal overlap of the synchronization and information components of the SEME, complicating the reconstruction of video signal parameters on the side of a potential intruder.

The practical significance of this method lies in its ability to be integrated into existing active information security systems without significantly altering the video path architecture.

ISSN 3030-3907

REFERENCES:

1. Liu, T., & Li, Y. (2019). Electromagnetic Information Leakage and Countermeasure Technique: Translated by Liu Jinming, Liu Ying, Zhang Zidong, Liu Tao. Springer.
2. Хорев, А. А. (2010). Технические каналы утечки информации, обрабатываемой средствами вычислительной техники. Специальная техника, (2), 39-57.
3. Ogli, F. K. I. (2021, November). Study of the spectrum of side electromagnetic radiations of video interface DVI. In 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT) (pp. 1-3). IEEE.
4. Kuhn, M. G. (2003).Compromising emanations: eavesdropping risks of computer displays(No. UCAM-CL-TR-577). University of Cambridge, Computer Laboratory.
5. de Meulemeester, P., Scheers, B., & Vandenbosch, G. A. (2020, July). Eavesdropping a (ultra-) high-definition video display from an 80 meter distance under realistic circumstances. In 2020 IEEE International Symposium on Electromagnetic Compatibility & Signal/Power Integrity (EMCSI) (pp. 517-522). IEEE.
6. Lavaud C. et al. Whispering devices: A survey on how side-channels lead to compromised information //Journal of Hardware and Systems Security. –2021. –Т. 5. –С. 143-168.
7. Guri M., Elovici Y. Bridgeware: The air-gap malware //Communications of the ACM. – 2018. – Т. 61. – №. 4. – С. 74-82.
8. Foziljonov, K., & Faziljanov, I. (2023). Active methods and means of information protection against leakage through channels of side electromagnetic radiation and interference. Science and innovation, 2(A4), 46-52.
9. Foziljonov, K. (2025). Analysis of new methods of information protection from the leakage of side electromagnetic radiation from video tract of computer equipment. In Proceedings of the 10th International Scientific and Practical Conference “Scientific Community: Interdisciplinary Research” (pp. 276–279). Hamburg, Germany.
10. Фазилжанов, И. Р., & Фозилжонов, Х. И. (2023). Исследование зависимости вероятности ошибки оптимального когерентного разведовательного приемника при перехвате пэми видеотракта компьютеров от ложной тактовой синхронизации. Science and innovation, 2(Special Issue 3), 411-414.
11. Yao K., Lan S., Xia M., Chen L. Active countermeasure using EMI honeypot against TEMPEST eavesdropping in high-speed signalling // 2018 USNC-URSI

ISSN 3030-3907

Radio Science Meeting (Joint with AP-S Symposium). — Boston, 2018. — p. 55–56.
12. Suzuki Y., Akiyama Y. Jamming technique to prevent information leakage caused by unintentional emissions of PC video signals // 2010 IEEE International Symposium on Electromagnetic Compatibility. — Fort Lauderdale, 2010. — p. 132–137.
13. Жалковский М. В., Сидоренко А. В. Мобильный генератор электромагнитного шума с питанием от порта USB //Электроника инфо. – 2013. – №. 6. – С. 35-36.
14. Патент РФ RU 2493594 от 20.09.2013г., C2 G06F 21/00, H04K 3/00. Лепеха Ю. П. Способ защиты обрабатываемой информации средствами вычислительной техники путем зашумления информативных побочных электромагнитных излучений и наводок, устройство защиты информации для реализации способа
15. Патент РФ RU 2421917 от 20.00.2011г., C1 H04K 1/04, H03B 29/00. Дёмин В. М., Лепеха Ю. П., Поярков Л. А. Способ защиты системы обработки информации от побочных электромагнитных излучений, устройство для реализации способа и генератор шумового сигнала для реализации устройства.

ISSN 3030-3907

FORMATION OF LIFESTYLE IN NEW UZBEKISTAN AND ITS ROLE IN SOCIETY DEVELOPMENT

Akhmadjonov Sodiq Soliyevich
Andijan State Technical Institute Senior Lecturer, Department of "Economics"
Tel: +998999068812
E-mail: Ahmadjonov @gmail.com
Ganijonov Pahlavon Gayratjon o'g'li
K-13-22 group 4th grade Andijan State Technical Institute

Annotatsiya: Maqolada Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida rivojlanayotgan TURMUSH tarzining ta'siri sababli ijtimoiy – iqtisodiy hayot bilan bog'liq masalalar to'g'risida so'z boradi. Shu bilan birga, inson omili va turmush tarzi muammolari bo'yicha mulohazalar va takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: inson omili, hayot tarzi, sog'lom va nosog'lom hayot tarzi, ta'lim, turmush darajasi, taraqqiyot strategiyasi, besh tashabbus.

Abstract: The article discusses issues related to socio-economic life due to the impact of the developing LIFESTYLE as a result of economic reforms in New Uzbekistan. At the same time, considerations and proposals are given on the problems of the human factor and lifestyle.

Keywords: human factor, lifestyle, healthy and unhealthy lifestyle, education, standard of living, development strategy, five initiatives

Аннотация: В статье говорится о проблемах, связанных с социально-экономической жизнью, обусловленных влиянием образа жизни, складывающегося в результате экономических реформ, реализуемых в Новом Узбекистане. При этом даются комментарии и предложения по человеческому фактору и проблемам образа жизни.

Ключевые слова: человеческий фактор, образ жизни, здоровый и нездоровый образ жизни, образование, уровень жизни, стратегия развития, пять инициатив.

INTRODUCTION.

According to current data, a healthy lifestyle is a broad concept that includes productive social work, meaningful and useful leisure, physical education and sports, strengthening the body, observing personal hygiene, rational nutrition, refraining from harmful habits, undergoing an annual medical examination, and many other components. Societies living on Earth are usually distinguished by their different lifestyles. Today, we witness people living in different lifestyles in societies based on traditional economies, market economies, administrative-command economies, and mixed economies. Lifestyles in advanced, science-

ISSN 3030-3907

technical societies are becoming the criteria for development. A healthy lifestyle in these countries is becoming one of the main factors of socio-economic development. That is why scientists are increasingly paying attention to the issues of the lifestyle of the population, healthy lifestyle.

Review of literature on the topic. To date, literature devoted to the issues of the lifestyle and well-being of the population can be found on a large scale. S. Zainutdinov "Interrelation of the production of labor force and the image of life", Atakhanov R. S., Akhunov M.A. "Karakalpaks of Fergana: in the past and present", Komilov N. "Perfect man - the future of the nation", M. Makhamov, K Sodikov "Create a harmonious generation", A O. Obidov, Yu.V. Novikov "Health is in our hands", V.M. Shapiro, L.N. Bashmakova, G.U. Kurmaknova "Healthy image of life" monographs, books, manuals and scientific articles cover topics devoted to the issues of the lifestyle of the population. Such sources inspired me to write this article.

Research methodology. In preparing the proposed article, methods such as dialectics, analysis and synthesis, abstraction, historicism and logic, and statistical observation, which are usually used in the study of economic issues, were used.

Analysis and results. The world community, recognizing the successful implementation of a number of reforms being implemented in our country and the revolutionary changes in foreign policy, is talking about "New Uzbekistan". In Uzbekistan, "a new Uzbekistan is being formed as a result of our large-scale measures for the political, social and economic modernization of society"[1]. In Uzbekistan, a legal democratic state and civil society based on a market economy are being built, in which the implementation of the simple and fair principle of "human interests above all else" is of paramount importance. In the renewing Uzbekistan, the lifestyle and way of life of people are changing dramatically as a result of the implementation of large-scale reforms in society.

Lifestyle is a broad concept that refers to the activities associated with the birth and life of a person. Lifestyle is a concept that has meaning in the way a person connects his life with livelihood. A person creates his own dignity with his lifestyle and lifestyle, becomes a person who benefits or harms society. From this point of view, lifestyle and lifestyle create conditions for the formation and development of human capital. Lifestyle (condition) is inherent in specific historical socio-economic relations, the form and content of a person's individual and collective life, and characterizes such features as his behavior, communication, and mentality. Lifestyle is the formation of a person's existence in the world, which is manifested in human activities, interests, hobbies, beliefs, married and single life. Lifestyle is a concentrated, embodied form of life activity, closely related to the

ISSN 3030-3907

conditions of social activity of people. The main parameters of lifestyle are labor (education, upbringing of the younger generation), everyday life, socio-economic, political, religious and cultural activities of people, as well as various behavioral habits and external manifestations. A person's lifestyle is a key factor in determining his health, well-being and life expectancy.

At a new stage in the development of our country, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 dated February 7, 2017 “On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan” has determined the priority areas for the development of all spheres of state and social life in our country and is leading to revolutionary changes in the lifestyle of our people. The main areas of the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 are as follows:

1. Improving state and social construction.
2. Ensuring the rule of law and further reforming the judicial system.
3. Further development and liberalization of the economy.
4. Development of the social sphere.

Ensuring security, interethnic harmony and religious tolerance, conducting a well-thought-out, mutually beneficial and practical foreign policy [2]. All the directions set out in the Action Strategy are specific sections of changes aimed at further deepening broad-based reforms and fundamental renewal in our country. The Action Strategy is being implemented in five stages and is changing people's lifestyles. In Uzbekistan, 5 important initiatives put forward by President Mirziyoyev to further increase attention to our youth, widely involve them in culture, art, physical education and sports, form skills in using information technologies in young people, promote reading among our country's youth, increase women's employment, strengthen the spiritual immunity of our youth, and spend their free time meaningfully have become a major step towards improving the lifestyle of our society. The first initiative serves to increase young people's interest in music, painting, literature, theater and other types of art, to reveal their talents. The second initiative is aimed at creating the necessary conditions for physical training of young people and demonstrating their abilities in sports. The third initiative is aimed at organizing the effective use of computer technologies and the Internet among students and young people. The fourth initiative is aimed at organizing systematic work to raise the spirituality of young people and widely promote reading among them. The fifth initiative addresses issues of employment for women. These 5 initiatives have received broad public support and have begun to make a significant contribution to the development of human capital in society and in the way of life.

ISSN 3030-3907

Promoting a healthy lifestyle in the new Uzbekistan is one of the important directions of state policy. Large-scale work is being carried out to develop sports and physical education among the population, form a culture of healthy eating, and strengthen medical preventive measures. The increase in mass sports events, the construction of sports facilities for youth, along with strengthening human health, promotes an active lifestyle in society.

Reforms in the education system are an important factor in developing a lifestyle. A person with modern knowledge and skills is active in society and consciously organizes his life. At the same time, spiritual values, national traditions, and family upbringing remain the basis of the lifestyle of society.

There are also some problems in the process of developing a lifestyle. In particular, issues such as the differences between urban and rural areas, environmental problems, and a sedentary lifestyle remain relevant. An integrated approach and public participation are important in solving these problems.

In general, these reforms serve to improve the quality of life of society, create equal access to health care and education services, as well as adapt people's lifestyle to modern standards.

The reforms carried out in the field of education also have a direct impact on the development of lifestyles. The expansion of the scope of preschool education, the increase in the number of higher education institutions, and modern approaches aimed at improving the quality of education serve to develop human capital. Scientific sources emphasize that educated and qualified individuals form an active lifestyle in society.

Also, the reforms being implemented to support employment and entrepreneurship are expanding the population's sources of income and increasing their economic independence. Through the development of small businesses and private entrepreneurship, the population is gaining the opportunity to become self-employed, which leads to an increase in living standards.

The introduction of digital technologies is also one of the important features of a modern lifestyle. Electronic government services, distance learning and digital health systems are facilitating everyday life and increasing the social activity of the population.

Conclusions and proposals. In conclusion, the development of lifestyle in New Uzbekistan is an important indicator of social development. The quality of life of the population is significantly improving through the reforms carried out by the state, the promotion of a healthy lifestyle, the development of education and digital technologies. Consistent continuation of these processes will serve to build a stable and prosperous society.

ISSN 3030-3907

The New Uzbekistan Development Strategy, adopted for 2022-2026, is developed within the framework of seven directions and one hundred goals, and the 12 goals and 42 tasks set in the first direction are of great importance in building a people's state that serves to glorify human dignity and create comfortable living conditions for the population. [Pages 6-67]. That is why in our country, broad conditions are being created to enrich the lifestyle of our people with positive qualities.

LITERATURE

1. Speech by the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev at the 75th session of the UN General Assembly. "Xalq Suzi" newspaper. No. 202, September 24, 2020.
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 dated February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan". "Xalq Suzi" newspaper. No. 28, February 8, 2017.
3. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan. On additional measures for the implementation of the “Prosperous Village” and “Prosperous Mahalla” programs, April 2, 2021, No. PP-5048, “People's Word” newspaper. April 3, 2021.
4. M. Akhunov. The human factor is the driving force and main goal of socio-economic development. “Scientific Bulletin” magazine, No. 1, Andijan, 2016.
5. Sh. Mirziyoyev. The Strategy of the New Uzbekistan. T., “Uzbekistan” publishing house, 2021. p. 67.

ISSN 3030-3907